

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HOLGER HJELHOLT

Sønderjylland under Treårskrigen

ET BIDRAG TIL
DETS POLITISKE HISTORIE

2. del

FRA FORÅRET 1849 TIL
FREDEN MED PREUSSEN
JULI 1850

KØBENHAVN
G E C G A D S F O R L A G

1961

TRYKT PÅ CARLSBERGFONDETS BEKOSTNING

Typografi og omslag af Erik Ellegaard Frederiksen

Sat og trykt i Nielsen & Lydiches Bogtrykkeri

København

I N D H O L D

1. Krigen bryder ud på ny	7
2. Under statholderskabets styre i krigens måneder	14
3. Våbenstilstand og fredspræliminærer	25
4. Statholderskabet nægter anerkendelse. Dets styre indtil 25. august	32
5. Bestyrelseskommissionens indsættelse	40
6. Kommissionens tiltrædelse. De slesvig-holstenske gendarmer fjernes	56
7. Hodges' afgørelse om de kongetro embedsmænds genansættelse. Den slesvig-holstenske embedsstands erklæringer	69
8. Kongens proklamation. Kommissionen ophæver en række slesvig-holstenske love og anordninger	78
9. Husum og Tønning nægter kommissionen lydighed. Pøbeloptøjer	90
10. Andre udslag af modstanden i Sydslesvig mod kommissionen i den første måneds tid	110
11. Modstanden i Tønder. Det preussiske militær svigter kommissionen	117
12. Titelsagen. Det preussiske militær forøges og skifter over- kommando	127
13. Kommissionens nye forsøg på at skaffe sig lydighed i Sydslesvig. General Hahns holdning. Frygt for et holstensk angreb	143
14. Forholdene i Flensborg indtil omkring årsskiftet	165
15. Sundeved og Als. Dybbølskanterne	174

16. Forholdene i det øvrige Nordslesvig indtil årsskiftet	188
17. Nye trusler om et holstensk angreb. Den slesvig-holstenske landsforsamling. Fredsforhandlinger og tilnærmelsesforsøg	209
18. Flensborg og Sydslesvig i årets første måneder	221
19. Statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig	232
20. Åbenrå og Haderslev	254
21. Det øvrige Nordslesvig	262
22. Statholderskabet udskriver valg til den slesvig-holstenske landsforsamling	274
23. Samarbejdet mellem kommissærerne. Slesvig-holstenske angreb på Eulenburg. Kommissionens ophør	284
24. Nogle betragtninger	295
<i>Anmærkninger</i>	303
<i>Navneregister</i>	331
<i>Billeder</i>	
F. F. Tillisch	mellem 48 og 49
Botho Heinrich zu Eulenburg	64 og 65
George Lloyd Hodges	80 og 81
C. O. Dumreicher og Carl Plessen	96 og 97
<i>Udsnit af kort over hertugdømmet Slesvig med demarkationslinjen</i>	

1. *Krigen bryder ud på ny*

De utålelige forhold, som installationen af den slesvig-holstenske »fælles-regering« 22. oktober 1848 medførte for kongetro slesvigere, nødte, som vi har set i foregående bind, den danske regering til at opsige våbenstilstanden. Den opsagdes til 26. marts, men forlængedes til 2. april. Fjendtlighederne brød således først ud den 3. Denne forlængelse fik uheldige virkninger for de danske militære operationer, da den tyske forbundshær herved fik tid til at rykke op i Slesvig.¹

På den tid, da vor regering opsagde våbenstilstanden, sattes det spørgsmål under debat i statsrådet, hvorledes Slesvig skulde styres under en eventuel dansk okkupation med våbenmagt.² Omkring midten af marts vedtog statsrådet, at Carl Moltke skulde udnævnes til regeringskommis-sær for hertugdømmet, og at der medgaves ham to råder. Den ene af disse skulde være professor Christian Paulsen. Valget af den anden overlodes Moltke. Det blev etatsråd L. F. G. Schrader.³ Han havde været politimester i Altona og var forblevet i denne stilling efter oprørets udbrud, men havde i begyndelsen af sept. 1848 med familie forladt byen og var taget til København. Her stillede han sig til regeringens disposition.

Den 2. april fik Carl Moltke herefter kgl. udnævnelse som overordentlig regeringskommis-sær med de to nævnte mænd som tilforordnede.⁴ Men Carl Moltke var blevet klog af skade. I et brev den følgende dag rådede han nemlig sin onkel, konseilspræsidenten, til at undlade en offentlig bekendtgørelse om udnævnelsen, indtil man havde okkuperet en del af det slesvigske fastland for et længere tidsrum. Han havde anmodet Schrader om at følge de danske troppebevægelser. Administrationen af Als og Ærø fandt Moltke foreløbig kunde blive, som den var. Han har næppe følt trang til igen magtesløs at residere i Sønderborg.

Det blev unægtelig ikke for et længere tidsrum, at den danske hær okkuperede »en del« af det slesvigske fastland. Men en indrykning i hertugdømmet fandt dog sted. Den skete 3. april dels fra Als og dels fra

Nørrejylland.⁵ Tropperne fra Nørrejylland besatte Haderslev, men forlod igen byen natten mellem den 6. og 7. og gik tilbage til grænsen. Stillingen i Sundeved opgav vore tropper stort set den 8. april. Under besættelsen af Sundeved fængsledes 3 slesvig-holstenske præster, hvoraf de to havde fortrængt kongetro, retmæssige præster.⁶ Det var Axelsen i Dybbøl, Petersen i Sottrup og Hjort i Ullerup. Den kongetro pastor Karstensen i Dybbøl bragte, da danskerne trak sig tilbage, kirkearkivet med sig til Sønderborg! De tre slesvig-holstenske præster førtes til København, men frigaves kort efter. Statholderskabet havde før frigivelsen befalet Bonin som gengæld at føre biskoppen og stiftamtmanden i Ribe samt herredsfoged Brasen i Lø herred (eventuelt Ribes borgmester) til Rendsborg. Efter frigivelsen tilbagekaldte det denne ordre.

Ligesom pastor Karstensen greb det gunstige øjeblik til at tage kirkearkivet med sig til Sønderborg, således nyttede også grev Arthur Reventlow lejligheden til at få en del af de arkivalier, der tilhørte grevskabet Reventlow-Sandbjerg, ført sammesteds hen.⁷ Han havde sidst i marts konstitueret den kst. borgmester Leisner i Sønderborg som justitiarius på godset i stedet for den oprørske Henningsen. Denne tog, som Reventlow havde forudset, flugten ved de danske troppers indrykning. Han slæbte imidlertid de vigtige skyld- og panteprotokoller med sig, men hvad han efterlod af arkivalier, førtes til Sønderborg.

I Haderslev havde de slesvig-holstenske embedsmænd ikke ønsket at oppebie danskernes indrykning.⁸ Den provisoriske amtmand Bruhn opholdt sig endnu den 2. april i byen, men flygtede dagen efter. I et brev til statholderskabet den 2. forsvarer han de slesvig-holstenske embedsmænds – og sin egen følgende – flugt. »Den danske nations had«, skriver han, »koncentrerer sig . . . mod ethvert tysk element, navnlig mod alle embedsmænd i Nordslesvig. Vi og vi alene er genstanden for deres raseri og deres fanatisme, som de kun ved at køle i vort blod. Enhver herværende embedsmand, som levende faldt i den danske hærs hænder, vilde sikkert være henfalden til at blive offer for folkeraseriet«. Det er noget overdrevne ytringer, men de vidner i hvert fald om sandheden i Bruhns følgende udtalelse, at i Nordslesvig har man – slesvig-holstenerne – ikke den tryghedsfølelse, som man kan have syd på.

Medens de slesvig-holstenske tropper først den 8. igen besatte Haderslev, var Bruhn og andre embedsmænd vendt tilbage hertil dagen før. Bruhn konstaterer i et brev til statholderskabet, at ekscesser havde dan-

skerne ikke begået under besættelsen. Ja, ganske vist, han forefandt i sit kontor et par »smæderim«; i det ene hed det bl. a.: Du kan gut laufen. Du bist væk gelaufe! – Du bis ein æsel, du tysker lømmel . . . Den ikke just rimbegavede forfatter har måske været en af de mange dansksindede haderslever, der var blevet fordrevet fra deres by, og som vendte tilbage med de danske tropper, men efter få dages ophold igen måtte forlade byen med disse. Også Laurids Skau viste sig på ny i disse dage i Haderslev. Sin konge havde han midt i marts meddelt, at han nu agtede sig til Kolding for, når krigen igen brød ud, at skaffe hæren pålidelige efterretninger og tjene som vejviser ved rekognosceringer.⁹

Åbenrå besattes en dags tid (d. 4.–5.) af danske søfolk.¹⁰ Den slesvig-holstenske krigsminister Jacobsen beretter dagen efter, at »Najaden« kommandant, Dirckinck-Holmfeld, havde opført sig »meget mådeholdent«. Da en dansk søofficer havde tvunget agent Bruhn til at bære Dannebrog gennem gaderne, måtte søofficeren på Dirckincks ordre gøre offentlig afbigt. Også byens dansksindede indbyggere havde afholdt sig fra alle demonstrationer.

Lidt længere end på fastlandet varede den danske besættelse af vesterhavsøerne Før og Sild.¹¹ Den energiske birkefoged Nielsen var allerede 31. marts vendt tilbage til Før og lod bekendtgøre, at han tillige var udnævnt til landfoged for Østerlandfør, retsfoged for Wyck og oppebørselsbetjent for Før og Amrum. Den slesvig-holstenske landfoged Dorrien søgte tilflugt på fastlandet. Sidst i april rømmede danskerne igen Før. Under besættelsen førtes toldfuldmægtig Junge bort som fange. Ifølge slesvig-holstenske beretninger opførte danskerne sig i øvrigt godt. I henhold til samme beretninger skal landskabet have indtaget en »mønsterværdig« holdning – altså efter slesvig-holstensk opfattelse – idet folk undlod at efterkomme de danske krav om at betale skatter. Flækken Wycks forhold skal have lignet landskabets, og her skal i almindelighed have rådet »et bedre (d.v.s. slesvig-holstensk) sindelag«, end man havde kunnet vente før besættelsen. Nogle viste dog under denne åbenlyst danske sympatier.

Sild besattes en uges tid ind i april af danske tropper, fulgte af danske embedsmænd. Besættelsen varede her til først i maj. Efter slesvig-holstensk opfattelse skal sindelaget også her have været godt. Kommunalbestyrelserne undlod nemlig ved et møde med den danske kommandant at deltage i et af denne udbragt leve for Frederik VII!

Da den slesvig-holstenske landsforsamling den 3. april endte sine møder – de genoptoges den 16. – udtalte vicepræsidenten følgende ønske: Gid vor slesvig-holstenske hær og de allierede tyske tropper i de forestående festdage (påskan) må fejre ikke mindre vigtige sejre end forrige år, og gid deres våbenbedrifter må få varige velsignelsesrige følger for landet!¹²

Den første del af dette ønske gik i opfyldelse 2 dage senere, da vi i træfningen ved Ekerne mellem de slesvig-holstenske landbatterier og vore to skibe, fregatten »Gefion« og lineskibet »Christian VIII«, mistede begge disse.¹³ Det sidste sprang i luften, det første blev fjendens bytte. Aldrig havde jeg troet, skrev kommandørkaptajn Paludan, chefen for lineskibet, samme dag til krigsministeriet, at jeg skulde opleve en så grænseløs ulykke. Jubelen hos slesvig-holstenerne var ubeskrivelig. I Frankfurt omfavnedes Francke med tårer i øjnene krigsminister Peucker og Gagern. Og i Nordslesvig omfavnedes general Bonin næsten grædende af glæde og den slesvig-holstenske krigsminister Jacobsen hinanden.

Medens Bonin, chefen for de slesvig-holstenske tropper, var stemt for energisk krigsførelse, hæmmedes general Prittwitz, der førte forbundstropperne, af de modstridende opfattelser, som rådede i Frankfurt og Berlin. Det første sted vilde man indrykning i Jylland, i Berlin var man ængstelig herfor af hensyn til stormagternes, særlig Ruslands holdning. Men den 20. april angreb Bonin på egen hånd Kolding og satte sig fast her. Et dansk forsøg den 23. på at tage byen tilbage mislykkedes. Både slesvig-holstenerne og forbundstropper rykkede nu ind i Jylland; de første indesluttede og belejrede Fredericia.

Slaget ved Kolding den 23. fejredes af slesvig-holstenerne som en herlig sejr med tak til tropperne og med taknemlighed over for forsynet, »hvilket forlener vor retfærdige sag sejren«.¹⁴ Yderligere oplevede de den dag den »triumf«, at en af deres mest fremtrædende modstandere, Orla Lehmann, faldt i deres hænder. Det var ham, der i sin tid havde skrevet svaret til den slesvig-holstenske deputation, ham, der i sin skydebantale i 1842 havde udtalt: »Vi er rede til at forsvare vort gamle Dannevirke både imod nordalbingiernes højforræderiske skrål og imod alle tyske fuglefængeres søsyge erobningslyst, og skulde det gøres fornødent, vil vi med sværdet skrive på deres ryg det blodige bevis for den sandhed: Danmark vil ikke!«

Orla Lehmann var i december 1848 udnævnt til amtmand over Vejle

amt, hvortil Kolding hørte. Han søgte den 23. april som stedets øvrighed forbindelse med Bonin for at bevæge denne til under kamphandlingerne at tage hensyn til byen.¹⁵ Hans anmodning om at tale med Bonin afsløges, han arresteredes og forhånedes, bl. a. gjorde en kaptajn mine til med sin sabel at skrive »frakturbogstaver« på hans »fordømte pukkel«. Lehmann førtes til Gottorp, senere til Rendsborg og frigaves først i august, efter at våbenstilstanden i juli var sluttet i Berlin. Dog bevilgedes der ham i juni mod æresord om at vende tilbage en »orlov«, så han kunde rejse til København til sin elskede, dødssyge hustru og være til stede ved hendes dødsleje. Beseler og een af departementscheferne havde villet afslå Lehmanns ansøgning herom, men grev Reventlou og flertallet af departementscheferne gik ind derfor.

Vor regering søgte selvsagt ad diplomatisk vej at få Lehmann frigivet. Man anmodede bl. a. den engelske gesandt i København, Wynn, om bistand hertil. Skønt Wynn lagde en stor del af skylden for Danmarks ulykker på Lehmann, henvendte han sig til grev Bismark og fremhævede, at Lehmanns fængsling sikkert var i strid med alle civiliserede folks love. Rigsudenrigsministeriet fandt heller ikke Lehmanns fængsling »retslig tilstedelig eller ønskelig«. Men statholderskabet vilde ikke slippe sit uretmæssige bytte og forsvarede arrestationen som »repressalie« over for danske overgreb. Større iver kan Bismark næppe have vist ved sine henvendelser om Lehmanns frigivelse. Et sted udtaler han, at Lehmann selv af ren og skær arrogance har stukket hovedet i ulvens gab, og et andet sted siger han – måske ud fra ønsket om at være populær hos slesvig-holstenerne: »Den miserable skurk Orla Lehmann havde vel fortjent, at man driver ham ud af hertugdømmet ved at lade ham løbe spidsrod og blodig indskriver på hans ryg: Tyskland indtil Kongeåen!« Mon det ikke har været denne indskrift, som den førnævnte kaptajn også havde tænkt sig at tegne med frakturbogstaver på den ubevæbnede Vejle-amtmands arme ryg?

Nogle dage efter Kolding-slaget udtalte Francke i et længere brev (29. april) til statholderskabet som sin opfattelse, at sejrene tydede på en for hertugdømmerne fordelagtig udgang.¹⁶ Han gjorde dog i samme brev opmærksom på forskellige tidens tegn, der kunde tyde på andet. Først det, at reaktionen voksede i Østrig og Preussen, Bayern og Hannover. Revolutionsbølgen drog sig tilbage. Udsigterne for de tyske enhedsbestræbelser, sådan som nationalforsamlingen i Frankfurt repræsen-

terede dem, blev stadig dårligere. Og det var navnlig Frankfurt-forsamlingen og rigsministeriet, hvortil de slesvig-holstenske revolutionsførere havde slået deres lid. Men begge institutioner gik deres opløsning i møde. Endvidere fremhævede Francke, at Preussen frem for alt ønskede en ende på krigen med Danmark. I Franckes eksalterede sprogbrug bliver dette realpolitisk forståelige ønske til, at Preussen fører en så forsmædelig politik, som man vel ingen sinde tidligere har set blive ført i Tyskland!

Om udviklingen i Tyskland i disse måneder skal jeg her indskyde et par bemærkninger. Dagen før Franckes brev havde Preussen meddelt, at Frederik Vilhelm IV ikke vilde modtage den ham tilbudte kejserkrone, og at Preussen ikke anerkendte den i Frankfurt vedtagne rigsforfatning. Hannover, Sachsen og Bayern nægtede ligeledes anerkendelse, og revolter, som vilde tvinge regeringerne hertil, sloges ned, delvis ved preussisk hjælp. I begyndelsen af april havde Østrig allerede kaldt sine deputerede tilbage fra nationalforsamlingen, og i maj blev det samme tilfældet for Preussens og de tre nævnte kongerigers vedkommende. I slutningen af maj trådte et stort antal af de mere moderate deputerede ud af forsamlingen. Mellem rigsregeringen og de tilbageblevne deputerede opstod et fjendtligt forhold, og i begyndelsen af juni flyttede de sidste, »rumpparlamentet«, til Stuttgart i Württemberg. Her lod regeringen dets lokale lukke den 18. juni. Men i Frankfurt fortsatte ærkehertug Johan foreløbig i sin nu magtesløse stilling som rigsforstander. Francke tog konsekvensen af de ændrede forhold. Den 1. juli opgav han sin stilling som statholderskabets befuldmægtigede i Frankfurt. Han vendte tilbage til hertugdømmerne og blev her i august chef for finansdepartementet.

Preussen havde nok nægtet anerkendelse af den Frankfurtske rigsforfatning, men søgte selv i løbet af maj måned at sætte sig i spidsen for enhedsbestræbelserne (Trekongeforbundet mellem Preussen, Sachsen og Hannover) og få tilslutning til en »unionsforfatning«. Ifølge denne skulde Preussens konge stå i spidsen som rigsforstander. Talrige medlemmer af den tidligere Frankfurtforsamling gav sidst i juni ved møder i Gotha deres billigelse til unionsforfatningen. 17 af de tyske stater sluttede sig til unionen, og ledelsen af dennes anliggender overtoges af et »forvaltningsråd«. Hvorledes også dette enhedsforsøg i løbet af det følgende år strandede, skal jeg ikke her komme ind på.

Statholderskabet og dets udsendinge manede i månederne april, maj,

juni både i Frankfurt og Berlin uafladelig til energisk krigsførelse,¹⁷ men man talte i hvert fald sidste sted for døde øren. I London var fredsforhandlingerne blevet fortsat også efter krigens genudbrud. Sidst i maj åbnedes der i Berlin direkte underhandlinger mellem Danmark og Preussen. Ruslands truende holdning gjorde Preussen forhandlingsvillig. Den 10. juli sluttedes der våbenstilstand og aftaltes fredspræliminærer mellem de to stater. En nærmere omtale heraf vil senere blive givet.

Slesvig-holstenerne måtte i felttoget stort set nøjes med laurbærrene fra Ekernførde og Kolding. Kun 4 dage, før våbenstilstanden blev indgået, var det vor tur til at fejre en herlig sejr, udfaldet 6. juli ved Fredericia, der oprev den slesvig-holstenske belejringshær. Efterretningen om slaget fik Orla Lehmann dagen efter i sit fængsel i Rendsborg af fangevogteren.¹⁸ Denne havde som underofficer i garden henlevet en lykkelig tid i København, og han kunde nu, da han fortalte Lehmann om udfaldet, ikke skjule sin glæde over, at oprørerne havde fået læsterlig bank: »sie haben höllische Schmiere bekommen«! Ytringen er kun et lille, men talende vidnesbyrd om, at erindringerne om godt samliv inden for monarkiet ikke helt havde mistet deres styrke.

2. *Under statholderskabets styre i krigens måneder*

I det tidsrum, hvor de nye fjendtligheder stod på, førte statholderskabet og dets departementschefer en udpræget slesvig-holstensk politik. Klart udtryktes denne i det manifest, som statholderskabet den 12. maj udstedte.¹ Der protesteres her først imod den fredsbasis, som Palmerston havde foreslået, og som også rigsregeringen var gået med til: Slesvigs selvstændighed. Ingen mand af ære i hertugdømmerne, hedder det med vanlig eksalteret slesvig-holstensk sprogbrug, vilde medvirke til udførelse af en sådan fred. Man holder fast ved hertugdømmernes uadskillelige forbindelse, ved fuldkommen uafhængighed i forhold til kongeriget Danmark og ved den inderligste deltagelse i den tyske forbundsstat. Om »statsgrundloven« siges, at den er »en virkeliggjort kendsgerning« (eine verwirklichte Thatsache). Den vil man hverken lade sig fratage eller ændre. Hvorledes hertugdømmet Slesvigs forhold til det tyske rige nærmere skal ordnes, må forbeholdes yderligere forhandlinger med »riget«. Riget er Tyskland! At den danske krone, hvoraf Slesvig var en uadskillelig del, havde noget at sige herom, vilde slesvig-holstenerne ikke erkende.

Tilsyneladende var statholderskabet blind for, hvordan de storpolitiske forhold efterhånden ændredes til gunst for Danmark. Det fortsatte ufortrødent den slesvig-holstenske politik, arbejdede på at grundlægge en slesvig-holstensk stat, udrydte mindelserne om helstaten og undertrykke loyale og dansksindede. Heri støttedes og tilskyndedes det kraftigt af de radikale elementer i den slesvig-holstenske landdag. Jo mere udviklingen begyndte at gå disse imod, des voldsommere blev de i deres udfald mod Danmark og helstaten. Nu vilde de, som vi nedenfor skal se, yderligere krone revolutionsværket ved at afsætte »den ufri konge« og slå den helstat i stykker, der ifølge den fiktive slesvig-holstenske teori kun var en »personalunion«.

Den 3. april havde landsforsamlingen udsat sine møder til den 16. Den 28. blev de igen udsatte, men den 7. juni trådte forsamlingen på ny

sammen. Forhandlingerne fortsattes nu de følgende måneder, dog med en mindre pause sidst i juli og begyndelsen af august. Statholderskabet havde i en skrivelse af 3. april ytret det ønskelige i, at den såkaldte konstituerende forsamling snart afløstes af en nyvalgt, ordentlig landsforsamling.² Men de siddende deputerede ønskede ingen afløsning. Man henviste til de revolutionære beslutninger af 4. sept. og til § 156 i statsgrundloven, hvor det hed, at den konstituerende forsamling hverken kunde opløses eller udsættes mod dens vilje. Regeringen fastholdt sin anskuelse, at den nu måtte have ret til at opløse den konstituerende forsamling, men udtalte samtidig, at det vilde den i hvert fald ikke for tiden gøre.

På foranledning af et forslag fra forsamlingen, hvortil syndikus Prehn, Altona, var ophavsmand, fremsatte statholderskabet midt i april lovforslag om foreløbig ændring af visse af statsgrundlovens artikler, der handlede om dommeres og embedsmænds stilling.³ Formålet med forslaget var at gøre det muligt for statholderskabet administrativt at forflytte eller afskedige (med eller uden pension) enhver embedsmand, gejstlig eller verdslig, »når hertugdømmernes sikkerhed og vel eller en for statstjenestens interesse utilfredsstillende opfyldelse fra embedsmandens side af embedets krav fordrer det«. Med andre ord: enhver embedsmand, som ikke viste tilstrækkelig iver for slesvig-holstenismen, kunde risikere afsked. Jürgen Bremer fik udvidet det oprindelige forslag, således at det også omfattede kommunale embedsmænd. Han kendte nemlig i Flensborg en dansksindet kommunalansat – broskriver Christian Hansen – som det kunde være ganske rart at blive kvit. Bremer benægtede dog, at hans udtalelse var at tyde som en opfordring til regeringen om at afskedige Hansen.

Det fremgår af forhandlingerne om lovforslaget, at man navnlig tænkte sig det brugt mod de dansksindede præster i Nordslesvig. Den deputerede, pastor Gardthausen gav forslaget en kraftig anbefaling og mente, at ved en sådan lov vilde man med et slag kunne gøre det af med alle fjender af Slesvig-Holsten. En anden deputeret sagde, at man ikke kunde føre krig uden et nøje gennemført ensartet styre, som skaffede sig af med alle embedsmænd, der ikke egnede sig herfor. Suspendere eller pensionere dem vilde, mente han, skabe utilfredshed hos folket: »hvorfors rejste det sig til kamp? – Tvunget hertil af undertrykkernes mishandling? Nej! Eller har det slået efter i vor gamle rets pergaments-

ruller? Nej! Men fra folkets midte hørte jeg ytringer som disse: Om vor sag er retfærdig, kan vi ikke bedømme, det må vore førere og repræsentanter gøre . . .« Nu fulgte det villigt førerne, men skulde det af med penge til pensionering o. l., kunde det let blive mistroisk.

I forbindelse med denne lov skal jeg nævne en anordning, som statholderskabet 10. maj udstedte om ledelsen af de kirkelige anliggender i Tørninglen.⁴ Den var også rettet mod Nordslesvigs danske præster. Som »Altonaer Mercur« skrev, havde den forståeligt nok ikke blot kirkelig, men også politisk betydning.

Kirkeligt sorterede Tørninglen under Ribe biskop. Anordningen bestemte nu, at dette fremtidig hørte op. Visitatorialforretningerne skulde varetages af amtmanden i Haderslev og provsten i Tørninglen. Yderligere havde superintendenturen for Nordslesvig, den slesvig-holstenske regering og departementet for kirke- og undervisningsvæsenet at udøve deres embedsvirksomhed i kirkesager også i Tørninglen. Den protest, som Ribe biskop afgav mod anordningen, førte selvsagt til intet.

I Gardthausens før nævnte indlæg havde han anbefalet statholderskabet i forholdet til ikke slesvig-holstenskindede embedsmænd at fortsætte, »hvad der allerede er sket af den provisoriske regering med større energi«. Det gjorde statholderskabet også ved forskellige afskedigelser i disse måneder. I Tønder afskedigedes midt i maj borgmester Broder Knudsen, der nok kommer ind under den gruppe, som Gardthausen kaldte lunkne og ikke forholdene voksne.⁵ Han blev anmodet om selv at søge afsked og fik ventepenge. Som efterfølger konstitueredes en udpræget slesvig-holstener, bureauchef Frans Lüders.⁶ Da pastor Prahl i Skast sogn (Tønder amt), hvoraf omtrent halvdelen var kongerigsk område, nægtede at publicere en bekendtgørelse om indkaldelse af rekrutter til den slesvig-holstenske hær og ikke anerkendte anden regering end kongens, modtog han sidst i maj sin afsked.⁷ Toldforvalter på Før, Greves afskedigelse siges at være sket efter ovennævnte lov af 28. april uden pension, men der bevilgedes hans kone en lille understøttelse.⁸ At degnen i Ullerup blev afskediget, kan han siges at være skyld i selv, da han var flygtet til Als af frygt for at blive arresteret af slesvig-holstenerne.⁹

Af større betydning end sådanne afskedigelser var det, at en række slesvig-holstenske gejstlige i denne tid placeredes i nordslesvigske embeder. Hvor meget hensyn man herved har taget til kirkelige interesser,

får stå hen. De politiske blev i hvert fald tilgodeset, som man naturligt kunde vente det efter motiveringen for den før omtalte lov. I begyndelsen af april udnævntes pastor Chr. Aug. Valentiner i Rinckenæs til præst i Tyrstrup og Hjerndrup og Peter Hansen Schmidt til præst i Hejls og Vejstrup, sogne tæt ved grænsen til kongeriget.¹⁰ Diakon Raben i Åbenrå fik udnævnelse som præst i Stenderup, men kom, da enken efter den forrige præst skulde nyde nådeåret, ikke til at tiltræde embedet.¹¹ At han var renlivet slesvig-holstener, skulde han i den følgende tid noksom afgive vidnesbyrd om. Som diakon i Broager ansattes i begyndelsen af maj diakonen i Ullerup, Peter Hjort.¹² Hans ønske om forflyttelse skal have været motiveret ved modsætningsforholdet til det dansksindede sogn. I den følgende måned blev den af den danske regering i sin tid afskedigede præst i Asserballe, Schlaikier, valgt til diakon i Haderslev, og Andreas Matzen valgt til præst i Bylderup.¹³

I midten af maj forment statholderskabet, at nu burde der afholdes militær-sessioner også for Haderslev amt, hvilket man hidtil var veget tilbage for.¹⁴ Men efter hvad den provisoriske amtmand Bruhn oplyser, mødte der ved sessioner i amtet fra 12. til 15. juni næsten kun krøblinge og familieforsørgere: »De øvrige indkaldte – ca. 700 i tallet, 21- til 25-årige – var undvegne eller dog udeblevne. Af de 45 udskrevne rekrutter indfandt 18 sig til tjeneste, de andre 27 deserterede til Danmark«. ¹⁵ I Haderslev by var resultatet af sessionen bedre, og det, at sessionen fandt sted, glædede de derværende slesvig-holstenere som tegn på, at der ikke længere var tale om Nordslesvigs adskillelse fra Slesvig-Holsten. Det siges, at der med de udskrevne og dem, der tidligere havde meldt sig frivillig, var godt 80 haderslevere i den slesvig-holstenske hær. Da de udskrevne drog syd på, gav garver Göhlmann dem nogle velmente ord med på vej. Han har nok villet, at de skulde garve danskernes rygstykker.

Det kom denne gang omvendt. 3 dage efter Fredericiaslaget meddelte derfor den slesvig-holstenske krigsminister landsforsamlingen, at man havde besluttet at indkalde de ugifte militærpligtige i aldersklasserne 25[26!]-30-årige.¹⁶ Endvidere ønskede man en lovændring, så også de 20-årige kunde indkaldes. I de følgende dage er statholderskabet, skønt våbenstilstanden sluttedes den 10., ivrigt optaget af, hvordan man bedst organiserede klapjagten på genstridige militærpligtige i Nordslesvig.¹⁷

Statholderskabets slesvig-holstenske politik blev, som før sagt, kraftigt støttet og tilskyndet af medlemmer i landsforsamlingen. I mødet den 24. april spurgte den deputerede Friederici regeringen, hvor længe det endnu skulde være Kiel universitet tilladt at kreere doktorer »sub auspiciis regis Friederici VII« (under kong Frederik VII.s styrelse) og over-appellationsretten at afsige domme i »Hans Majestæt kongen af Danmarks navn«?¹⁸ Harbou kunde svare, at det sidste lige var ændret, og at universitetet havde foreslået at forandre det første. I samme møde henstillede en anden deputeret, at man opgav kirkebønnen for »fyrsten og øvrigheden«.¹⁹ Denne form var påbudt af den provisoriske regering, og som den deputerede udtalte, havde præsterne også bedt denne bøn på en tid, »da man endnu fandt for godt at antage, at vor hertug kun ufrivilligt optrådte som fjende af vore lande, selv om det også faldt mangen præst svært at tage sin fornuft fangen under den tro, at hertugen virkelig var ufri«. Men da nu krigen var brudt ud igen, og kongen havde vist sig som hertugdømmernes uforsonlige fjende, kunde man ikke kræve af præsterne, at de også skulde tage deres følelse fangen under en sådan tro. Harbou svarede på interpellationen, at han vilde tage den under velvillig overvejelse; mere kom der dog ikke ud af den.

Heller ikke dr. Heiberg fik noget positivt ud af sine spørgsmål i mødet tre dage senere om de danske enklavers stilling.²⁰ Har statholderskabet, spurgte han, allerede henvendt sig til centralmagten for at få enklaverne inkorporerede i den »slesvig-holstenske stat«, eller er de indtil videre blevet underlagt de slesvig-holstenske statsmagter? Som man ser, havde slesvig-holstenere intet imod i en sådan forbindelse at bruge ordet »inkorporere«, som ellers næsten havde samme virkning på dem som korset på fanden.

Under fællesregeringen var der, som vi har set (I, s. 180), indledt undersøgelse for majestætsfornærmelse mod advokat Bauditz i Rendsborg, fordi han vilde fejre årsdagen for oprørets udbrud med Frederik VII.s afsættelse. Det var en plan, som nu, efter at krigen var brudt ud igen, fandt ikke ringe tilslutning hos ivrige slesvig-holstenere. I mødet 25. april foreslog Wiggers derfor, at man standsede processen mod Bauditz.²¹ De glørværdige slesvig-holstenske sejre ved Ekernførde og Kolding havde, sagde han, styrtet den sidste pille af den bro, »som fører hen over den uoverstigelige kløft« [mellem hertugdømmerne og Danmark] Vi lader hans retorik være for det, den er. Meningen er klar. Snakken

om »den ufri hertug« var for ham noget, der nu burde høre op. Den konservative departementschef for justitsvæsenet, Mommsen, svarede Wiggers, at han, Mommsen, havde ansvaret for processen. Da han allerede længe havde ønsket at træde tilbage, havde han ikke gjort skridt til at standse den. Mommsen gik af sidst i april. Under efterfølgeren, Rathgen, blev processen mod Bauditz standset.²²

I landsforsamlingen kom det ved flere lejligheder til langvarige diskussioner om »personalunionen«s ophævelse. I mødet 26. april stillede professor J. Olshausen og syndikus Klenze forslag om, at forsamlingen skulde rette en ny henvendelse til den tyske rigsmagt.²³ Man skulde »udførligt og udtrykkeligt« fremstille landets »ønsker og anskuelser« med henblik på den eventuelle genoptagelse af fredsforhandlingerne. I sin forelæggelsestale fremhævede Olshausen bl. a., at kongens forhold under krigsførelsen havde hos befolkningen fremkaldt stor forandring i stemningen over for ham. En række følgende talere skærpede denne udtalelse og slog fast, at Frederik VII ikke længere kunde være deres hertug. Det var en »moralsk umulighed«. Frederik VII havde dømt sig selv, og historien vilde dømme ham. »Folket«, hævdede man, ønskede fuld adskillelse fra Danmark. Det udvalg, som nedsattes om forslaget, fandt dog, at der ikke var tilstrækkelig grund til at rette en ny henvendelse til rigsmagten, og frarådede, at forsamlingen allerede nu fremsatte yderligere krav og ønsker. Som før nævnt, udsatte forsamlingen sine møder den 27. april og genoptog dem først 7. juni.

Den nye samling indledtes med oplæsning af en programerklæring, underskrevet af statholderne og deres departementschefer.²⁴ Den indeholdt to hovedpunkter. Det ene var en advarsel imod at kræve »personalunionen« opløst, så længe mandsstammen levede. Det andet handlede om den splittelse, der var indtrådt i bestræbelserne for Tysklands enhed (sml. s. 12). Hertugdømmerne havde ganske vist ligesom de fleste små tyske stater anerkendt den af Frankfurtforsamlingen vedtagne rigsforfatning. Men i programerklæringen udtalte statholderskabet, at man ikke stædigt vilde holde fast ved denne, såfremt den vej, som »Trekongeforbundet« var slået ind på, kunde føre frem til det ønskede mål, Tysklands enhed. I øjeblikket var hertugdømmerne afskåret fra at tage parti »i den tyske sag«.

Landsforsamlingen vedtog at nedsætte et nimbandsudvalg for at drøfte statholderskabets erklæring.²⁵ Da udvalget afgav betænkning, udgjordes

den af en flertalsudtalelse (6 medlemmer) og to minoritetsvota, det første af to medlemmer, den ene Th. Olshausen, det sidste af Mommsen. Flertalsbetænkningen blev, med enkelte mindre ændringer, vedtaget af forsamlingens flertal efter at have gennemgået de sædvanlige to behandlinger.

Flertallets udtalelse billigede stort set statholderskabets politik, som den var udtrykt i programerklæringen, men var mere aggressiv over for Danmark end denne. Man fremhævede, at Slesvig-Holstens »umistelige rettigheder« kun kunde sikres ved Slesvigs optagelse i Tyskland. Alene herved vilde skabes garanti »mod Danmarks stedse gentagne overgreb og krænkelse«. Men yderligere tog flertallet stærkt til orde for en opløsning af »personalunionen«, selv om det ikke udtrykkeligt pålagde statholderskabet at virke herfor. Om det kunde lykkes allerede nu at få unionen løst, vilde afhænge af udviklingens gang, hedder det. Men man betonedede, at talrige adresser »fra næsten alle dele af hertugdømmerne« viste, at ønsket om opløsning havde fundet almindelig udbredelse i landet. Når forskellige stater var forbundet i personalunion, viste historien, at det regerende dynasti altid vilde søge at smelte dem sammen til en »helstat«. En sådan stræben hos dynastiet vilde desuden næres ved den »erobringslyst«, som besjælede det danske folk.

Th. Olshausen og hans kollega gik i deres betænkning et skridt videre end flertallet. De vilde, at forsamlingen indtrængende skulde anbefale statholderskabet at søge unionsforholdet løst ved den kommende fred. Derimod tog Mommsen afstand fra at kræve »personalunionens øjeblikkelige opløsning« og derved gå ud over, hvad han betegnede som »hertugdømmernes utvivlsomme ret«. Man burde ikke ved at opstille nævnte krav gøre det for vanskeligt at få en antagelig fred bragt i stand.

Som det i alle tre betænkninger anføres, var der til forsamlingen indløbet talrige adresser med krav om fuldkommen adskillelse af forbindelsen med Danmark. Fra Sønderjylland foreligger der således adresser fra Slesvig, Tønning, Garding og Tønder samt fra frisiske sogne på vestkysten.²⁶ Tallet på underskrivere af disse henvendelser forekommer dog ikke særlig stort. Fra Åbenrå bad 137 underskrivere om, at Frederik VII måtte miste sin hertugkrone »for evige tider« – kunde det ikke have været nok »for hans levetid«? – og at den skulde overdrages til arveprins Ferdinand mod bl. a., at denne tog varigt ophold i hertugdømmerne.

Spørgsmålet om den betydning, man burde tillægge disse adresser som

vidnesbyrd om »folkets« egen mening, blev berørt i et par indlæg under forhandlingerne. Matthiessen mente ganske vist, at »folket« ønskede personalunionens ophævelse.²⁷ Samtidig gjorde han dog opmærksom på, at det ikke var folket, men »de intelligente«, blandt dem også de deputerede, der havde fremkaldt adresserne. Således skulde en gejstlig deputeret have brugt den ved et præstevalg givne lejlighed til at få en petition i stand. Mommsen troede vel også, at ønsket om adskillelsen var almindeligt, men dog kun for Sydslesvigs og Holstens vedkommende.²⁸ Der var indkommet adresser herom med rigelig 20.000 underskrifter, men, sagde han, »derpå kan jeg ikke lægge stor vægt. Enhver ved, hvordan adresser bliver til«. Og hvad var for øvrigt 20.000 i forhold til den samlede befolkning!

Til Mommsens udtalelser sluttede borgmester Callisen i Flensborg sig.²⁹ Navnlig Nordslesvig, mente han – og med fuld ret –, havde en anden opfattelse af spørgsmålet om unionsopløsningen, »og jeg er endda af den mening, at selv blandt dem, der er så lykkelige at bo hinsides Ejderen, nærer enkelte mere eller mindre afvigende opfattelser«. Callisen anså stadig kongen af Danmark for den retmæssige hertug, men kongen var og er »ufri«.

Også Klenze fremhævede i et længere, veltalende indlæg den afvigende opfattelse i Nordslesvig.³⁰ Ligesom Callisen mente han ikke, at sætningen om »den ufri fyrste« var en fiktion; det var tværtimod den eneste retsbegrundelse for »vor Erhebung«. Modsat Callisen vilde Klenze åbenbart ikke længere holde fast ved denne sætning, men bemærkede dog, at et antal officerer og embedsmænd fortsat antog »fiktionen om den ufri hertug«. I hans indlæg findes en interessant karakteristik af Frederik VII.s personlighed og et forsvar for arveprins Ferdinand som eventuel regent i hertugdømmerne. Han fandt heller ikke, at en udsoning mellem de krigsførende vilde være umulig, når freden først var sluttet: »Den kommercielle forbindelse er den bedste mægler, de mange familieforbindinger vil ikke mindre bidrage deres. Tiden vil også hos os udslutte og mildne antipatien . . .«.

I drøftelsen var de radikale og voldsomme udtalelser imidlertid overvejende, skønt de radikale deputerede udgjorde et mindretal. Det legitimitetsslør, hvormed man i marts 1848 havde dækket over oprøret, flængedes af flere ivrige hænder. Jeg har, udtalte en deputeret, for mit vedkommende ingen sinde kunnet begribe teorien om den ufri hertug,

og folket har i hvert fald aldrig fattet den.³¹ I 1848 vandt vi, betonedede han, en anden ret end den historiske, »en ny ret, revolutionens ret, den ret, som udleder sin legale berettigelse af nødvendigheden«. En anden taler hævdede, at den teori om den ufri hertug, som den provisoriske regering opstillede, aldrig havde været andet end et skin og til sidst var blevet en åbenlys løgn.³²

Mange af de deputerede kom i deres udtalelser ind på martsbevægelsens revolutionære karakter. Heller ikke forsamlingens præsident havde noget imod at kalde, hvad der skete i marts 1848, for en revolution.³³ En sådan bestod, udviklede han, i den oppositionelle tilstand, i hvilken det kom til en våbenafgørelse mellem befolkning og statsmagt. Om en revolution var retfærdig eller uretfærdig, blev ikke bedømt efter dens oprindelse, men efter dens udfald. Den revolution, der lykkedes, var retfærdig, den besejrede uretfærdig. Præsidenten håbede naturligvis, at den slesvig-holstenske vilde kunne få prædikatet retfærdig.

Det i komitébetænkningen brugte udtryk om Danmarks »erobringstøst« blev i det endelige forslag ombyttet med »anmasselse«. Thi, som et medlem sagde, det er latterligt at ville påstå, »at et så lille folk, som i de sidste århundreder aldrig har spillet en rolle og aldrig hørt til hovedstaterne, er erobringstøstent«.³⁴ Ordføreren hævdede heroverfor, at danskerne altid havde villet erobre, »men det er herved gået dem dårligt, og næsten ved hvert erobringforsøg er deres rige blevet en provins mindre. Udtrykket er derfor for stort og ædelt for det danske folks forhold«.³⁵ Hvorvidt ordføreren har villet reservere udtrykket for tyskerne, får stå hen. I hvert fald fremhævede han under debatten, hvilken »glorværdig historie« Slesvig-Holsten havde haft før 1460,³⁶ d.v.s. det forholdsvis korte tidsrum, hvor det var lykkedes holstenerne at gøre sig til herrer i vort gamle danske land.

Allerede før disse forhandlinger om svaret til statholderskabet fandt sted, havde dr. Heiberg haft lejlighed til udførligt at begrunde et forslag, som han selv havde stillet om personalunionens opløsning.³⁷ Trods mange kraftige udtalelser til fordel for Heibergs forslag vedtoges det – med 50 stemmer mod 45 – at udsætte behandlingen af det, indtil komitébetænkningen om svaret til statholderskabet var afgivet og behandlet. Og da dette var sket, besluttede forsamlingens flertal (42 st. mod 33), at herved havde også Heibergs forslag fundet sin afgørelse. Af forhandlingerne skal jeg kun nævne Heibergs fremhævelse af »kendsgerningernes

ret« og hans beklagelse af, at den tyske nationalforsamling ikke straks havde inkorporeret Slesvig i Tyskland, thi så vilde dette have været »ret«. Forsamlingens præsident så ikke helt sådan på det. Men han mente at kunne fastslå, idet Rendsborgmødet 18. marts åbenbart var gået ham af minde, at revolutionen var begyndt af danskerne, »ikke af os; revolutionen er begyndt af Københavns befolkning, af Kasinoministeriet og af landsherren, som brød vor ret . . .«.

Da loven 31. marts om suspension af visse af statsgrundlovens frihedsbestemmelser (se I, s. 233 f.) kun var vedtaget for et tidsrum af tre måneder, besluttede forsamlingen sidst i juni, at den skulde gælde i yderligere tre.³⁸ Som forhen blev det under forhandlingerne fremhævet, at for Sydslesvig havde den ingen praktisk betydning; men man mente »af nærliggende politiske grunde« ikke at turde anbefale, at den alene skulde gælde »enkelte distrikter« (Nordslesvig).

Efter sejren ved Kolding rejste en deputeret det spørgsmål i forsamlingen, om man nu ikke kunde afholde valg i 3. og 5. valgdistrikt.³⁹ »Fjenden« stod jo nu ikke længere i Nordslesvig. I juni gentoges spørgsmålet af Heiberg.⁴⁰ Det var såmænd ligegyldigt, mente han, hvor mange der deltog i valgene, »bare der foretages valg«. Departementschef Boysen svarede, at gentagne gange havde man overvejet spørgsmålet »med henblik på disse distrikters politiske stilling og resultaterne af de i forrige år stedfundne valg«.⁴¹ Men ifølge de efterretninger, som man sad inde med, måtte det antages, »at der endnu stadig i 3. såvel som i 5. valgdistrikt hos et stort antal af vælgerne råder ligegyldighed over for hertugdømmernes statslige interesser«.

Ordet ligegyldighed er et svagt udtryk for de følelser af modvilje og afsky, som med hensyn til nævnte »interesser« besjælede det store flertal i Nordslesvig og Flensborg. Krigsforholdene og suspensionen af frihedsrettighederne hindrede dog, at disse følelser i større grad kom til udtryk. Såvel i Haderslev som i Flensborg gjorde politimestrene, Hugo Jensen og Krohn, også deres bedste for at kvæle danske demonstrationer. Jensen drev jagt på dansksindede skolelærere, og sidst i juni fortæller han stolt om, hvordan han da fra Haderslev havde udvist 6 håndværkssvende, som var født i kongeriget.⁴² I Flensborg førte Krohn utrættelig krig mod de ofte bagatelagtige udslag af dansk sindelag: en lille pige sang »Den tapre Landsoldat«, nogle kvinder bekransede Frederik VII.s billede o. l.⁴³ Større udbytte havde han af sine talrige udvisninger af hånd-

værkssvende, fødte i kongeriget. I en skrivelse fra midten af juni omtaler han 18 udviste.⁴⁴ En 14 dage senere foreslår han, men dog forgæves, hele filialbankens personale udvist og fremhæver, hvordan handelsinteresserne har affødt de danske sympatier i Flensborg, hvorved byen har erhvervet sig »en så sørgelig berømmelse«.⁴⁵

Flensborgerne gav yderligere disse sympatier udtryk ved gaver til fangne eller syge danske soldater, som førtes gennem byen.⁴⁶ »Lever da lykkelig og kom snart igen«, tilråbte en flensborger dem. Det udbrud lønnede gendarmerne med hug. Stor glæde opstod hos de slesvig-holstensindede, da en udsending for de danske ved en fejltagelse kom til at levere klæder, levnedsmidler og 17 rdl. preuss. kourant til slesvig-holstenske i stedet for til danske soldater. Trods uheldet skal flensborgernes vilje til at opmuntre vore fangne ikke gå os af minde. Vi har også lov at glæde os lidt over, at tilrejsende landmænd ved kvægmarkedet i Løgumkloster i april gav sig til at synge danske nationalsange, skønt det vel er sket i en løftet stemning!⁴⁷ Da gendarmerne forbød sligt uvæsen, trængte en hob ind på dem med høje råb: de var og vilde forblive danske.

3. *Våbenstilstand og fredspræliminærer*

Trods krigens genudbrud var forhandlingerne i London med England som mægler ikke blevet helt afbrudte. Men større fremskridt gjorde de ikke. Imidlertid blev der fra russisk side nu lagt stærkt pres på Preussen for at få ende på oprøret i hertugdømmerne. Den 1. maj kunde Ruslands gesandt i Berlin, baron Meyendorff, meddele sin kollega i København, at Preussen ønskede krigen afsluttet og gerne modtog en dansk forhandler herom i Berlin. Ligesom året før blev det Holger Reedtz, som den danske regering fik til at påtage sig opgaven. Det dårlige resultat af hans forhandlinger i efteråret 1848 i Berlin talte egentlig ikke for at overdrage ham hvervet. Men både Englands gesandt i København, Wynn, og baron Meyendorff ønskede ham som forhandler; også Preussens ministerpræsident Brandenburg, der nu selv fungerede som udenrigsminister, skal have næret ønske herom.¹ Den 20. maj rejste Reedtz fra København og kom et par dage efter til Berlin. Som Preussens forhandler udsås baron Schleinitz, hidtidig preussisk gesandt i Hannover. Schleinitz overtog i juli det preussiske udenrigsministerium.

Det grundlag, hvorpå forhandlingerne i Berlin førtes, var Palmerstons forslag om »Slesvigs selvstændighed«, hvilket allerede i februar var accepteret af centralmagten. Men denne fredsbasis var slesvig-holstenerne en vederstyggelighed. Statholderskabet prøvede både direkte og indirekte at skaffe sig indflydelse på forhandlingerne i Berlin og lægge sten i vejen for disse. Dagen efter Reedtz' komme til Berlin skrev statholderskabet til det preussiske udenrigsministerium for at minde om de slesvig-holstenske krav i manifestet af 12. maj og bad tillige om at få adgang til at deltage i de eventuelle forhandlinger med Danmark.² Det anmodede samtidig kammerherre A. v. Moltke, der havde været medlem af fællesregeringen, om personlig i Berlin at virke for disse ønsker.³ Da man i Berlin undlod at svare, skrev statholderskabet på ny den 19. juni.⁴ Den 28. besvarede understatssekretær Bülow dets henvendelse.⁵ Der forelå

ikke, skrev han, nogen mulighed for, at en befuldmægtiget fra hertugdømmerne kunde få adgang til deltagelse i forhandlingerne. Preussen måtte indskrænke sig til at varetage hertugdømmernes interesser i den grad, som hensynet til den almindelige politiske stilling og omsorgen for Preussens egne interesser gjorde det muligt. At Preussen ved forhandlingerne desuden gik ud fra en basis, som ikke det, men centralmagten havde fastsat, vilde være statholderskabet bekendt.

Der var ikke megen beroligelse at hente for slesvig-holstenerne i disse Bülow's udtalelser. Det viser både et par skrivelser fra begyndelsen af juli, som statholderskabet sendte til Berlin, og dets beslutning om at sende departementschef Harbou dertil for at påvirke Preussen.⁶ For at stemme dette gunstigt antydede statholderskabet nærmest, at Slesvig-Holsten vilde slutte sig til Preussens enhedsbestræbelser. I øvrigt ikke blot gentog, men skærpede det i skrivelserne de slesvig-holstenske krav og manede indtrængende til energisk krigsførelse. Om en eventuel adskillelse af hertugdømmerne, som forudsattes i fredsbasis, hed det i den første skrivelse, at en sådan var umulig, »så længe hertugdømmerne har vilje og kraft til at hævde deres eksistens, ja, den er umulig, så længe Tyskland er sindet at sikre dets egen eksistens«.

Som nævnt befandt A. v. Moltke sig som statholderskabets tillidsmand i Berlin for her at påvirke de ledende. Han gjorde sig i sine meddelelser til statholderskabet al umage for at bibringe dette en nøgtern opfattelse af mulighederne for de slesvig-holstenske yderliggående krav.⁷ Men det var forgæves. Endnu kort før våbenstilstanden sluttedes den 10. juli, skrev han til Harbou, at man skulde stemme sine forventninger ned til det mindst mulige: »Jeg ser meget mørkt på fremtiden!«⁸ Da han den 14. juli havde fået kendskab til fredspræliminærene og våbenstilstandskonventionen, udtaler han, at indholdet havde forfærdet ham; så galt havde han alligevel ikke troet, at det vilde blive.⁹ Et par dage senere skriver han: Vor lykkes sol synes nået dens laveste kulminationspunkt.¹⁰

Fristes man af dette udbrud til at tro, at Danmarks sol stod i zenith, tager man fejl. Den konvention, som Schleinitz og Reedtz den 10. juli underskrev, men som de for øvrigt var blevet enige om to dage før, var et kompromis. Reedtz havde også overskredet de instruktioner, der var medgivet ham, og i statsrådet vakte konventionen megen modstand; det endte dog med, at den instilledes til kongens approbation.¹¹ Ratifikationerne udveksledes den 17. juli i Berlin. Jeg skal gøre rede for det

indhold, der forfærdede slesvig-holsteneren uden i højere grad at begejstre danskeren.

Det var under forhandlingerne hurtigt blevet klart, at Reedtz og Schleinitz ikke kunde enes om, hvordan fredsbasis, Slesvigs selvstændighed, skulde fortolkes. I artikel 1 i fredspræliminærene hedder det, at Slesvig skal have en egen forfatning for, hvad der angår dets lovgivning og indre administration, »uden at være forbundet med hertugdømmet Holsten og ladende urørt den politiske union, som forener hertugdømmet Slesvig med den danske krone«. Men i artikel 2 henskydes spørgsmålet om »den endelige organisation« af Slesvig på grundlag af dette princip til senere forhandlinger mellem de to parter med England som mægler. Nogen endelig udjævning af den »meningsforskel«, der var opstået mellem Danmark og Preussen om Slesvigs forhold, var således ikke opnået. Artikel 3 bestemmer, at Holsten og Lauenborg fortsat skal forblive en del af det tyske forbund, men at deres stilling i øvrigt under hensyn til den forandring, der er ved at ske med dette, vil blive afgjort ved forhandlinger mellem Danmark og Preussen. Ved disse forhandlinger skal man også søge at bevare de ikke-politiske forbindelser af materiel karakter (les liens non-politiques des intérêts matériels), som har eksisteret mellem Slesvig og Holsten. Det føjes dog til, for så vidt dette lader sig forene med princippet i artikel 1 og med Holstens fremtidige stilling i forhold til andre tyske stater. Danmark vil, hedder det videre, snarest gørligt give Holsten en repræsentativ forfatning. De to sidste artikler af fredspræliminærene omhandler successionsspørgsmålet samt en stormagtsgaranti for den endelige fred.

Når Reedtz ikke i Berlin kunde opnå denne, var det af så meget større betydning, på hvilke betingelser våbenstilstanden blev sluttet, og hvordan Sønderjyllands stilling blev under denne. Det var jo for at gøre en ende på de utålelige forhold, hvorunder de dansksindede levede under den slesvig-holstenske fællesregering, at Danmark havde begyndt krigen på ny.

Våbenstilstanden blev indgået på 6 måneder. Den kunde efter det halve år opsiges med en frist af 6 uger, men fortsatte ellers, om den ikke blev opsagt. Under stilstanden skulde Nordslesvig besættes af neutrale tropper, Sydslesvig af preussiske. Skillelinjen, demarkationslinjen, mellem disse var at trække fra et punkt på kysten nær ved og sydøst for Flensborg og til et punkt på vestkysten, nordvest for Tønder, således at Flens-

borg og de jyske enklaver forblev nord for, Tønder syd for linjen. Jylland skulde rømmes af de fjendtlige tropper og Preussen i løbet af 25 dage lade sine tropper gå tilbage bag demarkationslinjen. Det kunde her holde en styrke på indtil 6000 md. Als og Ærø kunde som hidtil forblive militært besatte af Danmark.

Når de preussiske og tyske tropper var trukket tilbage til de fastsatte stillinger, skulde Danmark hæve blokaden. Det skulde også frigive de tagne skibe, medens det pålagdes Preussen at erstatte de foretagne udskrivninger i Jylland. Alle krigsfanger og politiske fanger skulde frigives og fangernes udveksling ske i Flensborg senest 25 dage, efter at ratifikationerne af konventionen var udvekslede.

Men hvem skulde under stilstanden styre Slesvig? Hvem skulde, som det hedder i indledningen til konventionen, bane vej for »en definitiv og varig fredeliggørelse« af hertugdømmet i overensstemmelse med princippet i fredspræliminærens artikel 1? Herom fik man besked i konventionens artikel 10. Ifølge denne oprettedes der en bestyrelseskommission (commission administrative, Landesverwaltung), der skulde regere hele Slesvig »i Hans Majestæt kongen af Danmarks navn«. Den skulde bestå af to medlemmer, hvoraf Danmark valgte det ene, Preussen det andet. Yderligere vilde England blive anmodet om at udnævne en kommissær, der som voldgiftsmand havde at afgøre de sager, hvorom der opstod meningsforskel mellem det danske og preussiske medlem. Kommissionen skulde administrere hertugdømmet i overensstemmelse med de bestående love (conformément aux lois en vigueur) og opretholde ro og orden.

Til dette formål udstyredes kommissionen med »al nødvendig autoritet«. Dog forblev den lovgivende magt suspenderet under stilstanden. Hvad love, anordninger og administrative forholdsregler angik, der var udstedte for Slesvig efter 17. marts 1848, stod det kommissionen frit at undersøge, hvilke den vilde sætte ud af kraft, og hvilke den vilde opretholde i landets velforståede interesse. Såvel de danske tropper på Als og Ærø som de neutrale og preussiske havde at yde kommissionen understøttelse til ordenens opretholdelse.

Endelig indeholdt konventionen bestemmelser om genoptagelse af postforbindelserne, og det pålagdes kommissionen at forhandle med den danske regering om et foreløbigt flag, som slesvigske skibe kunde føre, og hvorunder de vilde nyde samme fordele som danske skibe.

Af skade bliver man klog, hævdes det, og det fandt i nogen grad udtryk i de hemmelige artikler, der føjedes til konventionen. Malmø-overenskomsten fra august 1848 var strandet på slesvig-holstenernes rasende modstand og Preussens uvillighed til at bruge magt. Vilde det ikke gå den nye konvention på samme vis? Derfor bestemtes i artikel 1, at modsatte hertugdømmerne sig »mod al forventning« konventionen, og kunde modstanden ene overvindes ved magt, var Danmark berettiget hertil at anvende alle midler. Genoptog slesvig-holstenerne under stilstanden krigen, vilde Danmark ikke søge væbnet hjælp hos nogen fremmed magt, men Preussen forpligtede sig til ikke blot straks at trække alle sine tropper bort, men også, når Danmark anmodede herom, at kalde alle preussiske officerer, deriblandt Bonin, i den slesvig-holstenske hær tilbage. Danmark lovede i tilfælde af krigens genudbrud med slesvig-holstenerne ikke at overskride Ejderen, men Preussen på sin side at søge freden og fyrstens autoritet genoprettet i Holsten.

Af andre bestemmelser i de hemmelige artikler skal nævnes, at når adgang for danske og slesvigske skibe til holstenske havne var sikret, vilde Danmark tillade adgang til danske havne for holstenske skibe, sejlene under tysk flag, når den danske konge, som den legitime suveræn, blev anmodet herom. Artikel 4 indeholdt, at bestyrelseskommissionen selv kunde vælge sin residens, og at den skulde installeres i Flensborg 25 dage efter konventionens underskrivelse. I den følgende artikel lovede Preussen at bevæge hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør til under stilstanden at tage ophold uden for hertugdømmerne, men Danmark skulde så med Preussen som mellemmand betale dem et månedligt underhold.

De hemmelige artikler forblev ikke ret længe hemmelige. Således meddelte Preussens gesandt i London, Bunsen, dem allerede i juli til statholderskabets derværende udsending, Samwer.¹² Det var, skriver denne, egentlig mod Bunsens pligt. Imidlertid er det tænkeligt, at Preussen ikke har haft noget imod, at statholderskabet fik at vide, hvordan landet lå. Derimod har det næppe syntes om, at artiklerne også fandt vej til pressen.

Det var naturligt, at den fastsatte demarkationslinje mange steder blev opfattet som en forberedelse til en deling af Slesvig eller i hvert fald som noget, der kunde gøre en sådan lettere. Delingsplanen var et af Palmerstons fredsforslag, og Preussen stod ikke uvillig over for den. Palmerston

havde foreslået demarkationslinjen draget fra Flensborg til Husum, men Reedtz havde i Berlin ikke kunnet opnå tilslutning hertil. I konventionen var linjen, som vi har set, kun angivet i store træk. En uges tid efter ratifikationerne begyndte der mellem kommissærer fra de kommanderende generaler forhandlinger om, hvorledes linjen i enkeltheder skulde trækkes.¹³ Fra dansk side ønskede man den så langt mod syd som muligt, fra tysk omvendt. Således skrev general Prittwitz den 22. juli til statholderskabet, at han havde befalet de tyske kommissærer at søge demarkationslinjen mod øst draget så nordligt som muligt.¹⁴ Men holdt de danske kommissærer sig her strengt til konventionens ordlyd, skulde de tyske prøve mod vest at få linjen trukket så langt nord for Tønder som gørligt. Herved vilde man nemlig, skriver Prittwitz, i tilfælde af en fremtidig fuldstændig adskillelse mellem Nord- og Sydslesvig få et »bytteobjekt«, hvorved man kunde undgå en deling af Angel.

I slutningen af sit brev bad Prittwitz statholderskabet om snarest at meddele ham, hvis det havde særlige ønsker vedrørende linjen. Det havde statholderskabet, rent bortset fra at det slet ikke vilde anerkende konventionen!¹⁵ Men dets særlige ønsker kunde selv Prittwitz ikke få til at rime med, hvad der var bestemt i konventionen.¹⁶ Da det danske krigsministerium imidlertid fandt Prittwitz' egne forslag helt uantagelige, afbrødes forhandlingerne, og sagen henskødes til afgørelse af diplomaterne i Berlin.¹⁷ Den 30. juli indfandt Reedtz og Schleinitz sig hos Westmorland, der med en gul streg på kortet trak den endelige linje. Den blev, som det kunde forudses, et kompromis. Mod øst fulgte Westmorland mere de tyske, mod vest mere de danske forslag. Af Angel kom kun sognene Adelby, Munkbrarup, Lyksborg, Grumtofte, Nykirke, Kværn og Stenbjerg til at ligge nord for linjen. Det store og dansk-sindede Hanved sogn blev lagt til den sydlige del. Om demarkationslinjens nærmere retning henvises i øvrigt til kortet bag i bogen.

Med de neutrale tropper, der skulde besætte Nordslesvig, var der tænkt på svensk-norske. Fra dansk side havde man ønsket hele Slesvig besat af disse, men det ønske havde man under drøftelserne i Berlin måttet opgive. Ved forhandlingerne med Sverige efter konventionens afslutning viste det sig, at Sverige af hensyn til sine troppers sikkerhed krævede en forøgelse af okkuperingskorpsets styrke. Man vilde have de fastsatte 2000 md. forøget til 4000. Også i dette spørgsmål måtte Westmorland træde hjælpende til. Sagen gik i orden, men først den 13. au-

gust blev en overenskomst sluttet mellem Danmark og Sverige-Norge om korpset.

Skulde alt således nu, spørger man sig, være klart til, at konventionens bestemmelser kunde føres ud i livet? Eller vilde det tilfælde indtræde, hvis mulighed var nævnt, ganske vist med tillægget »mod al forventning« i den første af de hemmelige artikler? Ligesom før Malmø-konventionen i 1848 havde man undladt at tage misteltenen i ed. Hvordan vilde slesvig-holstenerne reagere?

4. *Statholderskabet nægter anerkendelse.*

Dets styre indtil 25. august

Fredericia-slaget og Berlin-våbenstilstanden fire dage senere hensatte slesvig-holstenerne i en tilstand, man tør betegne som afmægtigt raseri. Samwer skriver i et brev fra slutningen af juli, at vor, d.v.s. slesvig-holstenernes, reaktion mere synes ham dikteret af forbitrelse over Preussens forræderi end af overvejelser om den politiske stilling og om de midler, der stod til slesvig-holstenernes rådighed.¹

Som syndeboek for Fredericia-nederlaget udvalgte man sig i landsforsamlingen krigsminister Jacobsen. Han var ellers renlivet slesvig-holstener. Det var ham, der i Slesvig by den 24. marts 1848 havde rejst oprørets fane, endnu inden Rendsborg var i slesvig-holstenernes hænder (sml. I, s. 38).² Men nu gav man hans utilstrækkelige rustninger skyld for, at man ikke havde sejret ved Fredericia. Det kunde man ellers magelig have gjort! Først en måneds tid efter slaget blev der – i mødet 10. august – stillet forslag om at sætte Jacobsen under anklage.³ Forslaget havde hele 21 underskrivere. Efter lidenskabelige debatter endte det med, at forslaget afvistes med 46 mod 32 stemmer. Men 13 af de 46 erklærede, at de ønskede Jacobsens afgang som minister. Dagen efter meddelte Jacobsen, at han havde anmodet om sin afsked.

Debatten om anklagen prægedes, som sagt, af stor lidenskab. Det radikalt-revolutionære parti, der dog talmæssigt var det underlegne, rettede ikke blot angrebene mod Jacobsen, men mod hele »regeringen«. Som en taler sagde: føler de øvrige regeringsmedlemmer sig også trufne, er det godt!⁴ En anden deputeret erklærede sig rede til at styrte regeringssystemet og vilde gerne yde en håndsrækning, hvis man vilde grave en grav til de fire departementschefer.⁵ Hertil sluttede advokat Claussen sig med stor glæde og ønskede åbenbart den stakkels Jacobsen levende begravet i nævnte fællesgrav.⁶

I landsforsamlingens møde den 16. juli havde Harbou givet medlemmerne officiel efterretning om våbenstilstanden og fredspræliminæ-

terne.⁷ Preussen havde ved skrivelse af 12. underrettet statholderskabet om disse, og statholderskabet nedlagde i sit svar tre dage senere protest. Man havde, som Harbou sagde, erklæret at være fuldkommen enig med hele landet [!], når man på det bestemteste protesterede mod de afsluttede konventioner, der krænkede retten i så høj grad. Samtidig sendte statholderskabet sendebud til forskellige tyske stater for at få disse til at nægte at lade deres forbundskontingenter forlade hertugdømmerne.⁸ Den 18. tilstillede de yderligere alle tyske regeringer en cirkulærnote for atter at indprente disse de tre slesvig-holstenske læresætninger og nedlægge protest mod konventionen: »Dens enkelte bestemmelser er enten fuldkommen udførlige, eller de vilde, hvis de skulde gennemføres, give landet til pris for den sørgeligste forvirring og ødelæggelse«. Enkeltstaternes regeringer var ganske vist rede til at komme den tyske offentlige mening i møde ved at give udtryk for indignation over Preussens optræden, men krigslyst havde de ikke: deres tropper havde at følge de andre rigstropper (Preussens), når disse trak sig tilbage. Den hensygnende rigsregering fordømte også konventionen, men dennes militære bestemmelser vilde heller ikke den modsætte sig.⁹

Statholderskabet erklærede, som før antydet, over for general Prittwitz, at den ikke anerkendte konventionen.¹⁰ Hertil svarede Prittwitz, at det vedkom ikke ham; han havde at udføre dens militære bestemmelser. I den slesvig-holstenske regering må man have overvejet planen om den faktiske modstand mod konventionen, hvorom de hemmelige artikler talte. En af de deputerede påstår, at da forsamlingen udsatte sine møder den 25. juli, var det »en stiltiende overenskomst«, at hæren ikke skulde trække sig tilbage.¹¹ Men fem dage senere meddelte regeringen general Prittwitz, at den slesvig-holstenske hær den 8. august vilde gå tilbage over Ejderen.¹²

I et møde den 5. august vedtog flertallet i regeringen (d.v.s. statholderne og departementscheferne), at man for tiden (für jetzt) ikke vilde gøre faktisk modstand mod udførelsen af våbenstilstanden.¹³ Dette agtede man at meddele landsforsamlingen, som var indkaldt til den 7., for at den kunde blive underrettet, før tropperne den 8. stod bag Ejderen. I det hemmelige møde, som forsamlingen holdt natten mellem den 7. og 8., gik bølgerne højt.¹⁴ De radikale stillede forslag om, at i hvert fald ikke hele Slesvig, navnlig ikke den sydøstlige del, rømmedes af slesvig-holstenske tropper. Forslaget forkastedes, men kun med 54 stemmer

mod 44. Så nær var man ved et brud med statholderskabets politik, som gik ud på at undgå den afgørende konflikt med Preussen.

Den kritik, som våbenstilstanden kom ud for fra slesvig-holstenerne og tysk offentlig mening, medvirkede til, at Preussens regering i en artikel i »Staats-Anzeiger« 20. juli søgte at udlægge konventionens bestemmelser i slesvig-holstensk retning.¹⁵ Da lord Westmorland, der havde bistået ved konventionen, på Reedtz' foranledning hos grev Brandenburg ankede over artiklen, svarede Brandenburg, at den ikke var »officiel«, men alene tilsigtede at berolige de nationalistiske personer i Preussen og hertugdømmerne, som var utilfredse med konventionens bestemmelser.¹⁶ Det hindrede dog ikke Schleinitz, der selv havde forfattet artiklen, og som jo sidst i juli var blevet udenrigsminister, i at forsikre statholderskabet, at artiklen udtrykte den preussiske regerings opfattelse!

I slutningen af juli anmodede statholderskabet Kiels borgmester, Balemann, om at tage til Berlin for at påvirke Preussen.¹⁷ Balemann fandt, meddeler han i skrivelser fra begyndelsen af august, i Berlin overalt »den bedste vilje«: man vilde gøre, hvad man kunde, for at gøre konventionens udførelse tålelig for hertugdømmerne. Balemann havde bedt om, at Preussen snarest vilde sende en befuldmægtiget til Slesvig, og kunde meddele, at hertil havde man udset overpræsidenten for provinsen Sachsen, Gustav Bonin, en fætter til general Bonin. Den 8. august gav Schleinitz statholderskabet officiel meddelelse herom.¹⁸ Bonin, der sammen med en dansk kommissær havde at indsætte bestyrelseskommissionen, skulde forhandle med statholderskabet om, hvordan adskillelsen mellem hertugdømmerne lettest kunde ske og på en måde, der bedst svarede til hertugdømmernes interesser. Til disse vilde Berlin søge at tage størst muligt hensyn.

Den 10. kom Bonin til Slesvig og begyndte sine forhandlinger med statholderskabet.¹⁹ Ifølge konventionen skulde bestyrelseskommissionen indsættes i Flensborg den 12. Men det lykkedes Bonin at få dagen udskudt til den 25. Hvordan dette skete, skal jeg gøre rede for i et følgende afsnit. I Slesvig fortsatte imedens landsforsamlingen sine møder, og ikke før den 25. – efter installationen – udsatte den disse. Ifølge en udtalelse af departementschef Harbou skal statholderskabet først den 23. have besluttet at forlægge sit sæde til Kiel.²⁰ Mange bitre ord faldt i forsamlingen fra de radikale deputerede mod denne beslutning og mod mødernes udsættelse. Engel, som havde været med i Stuttgart, da det

tyske rumparlament dér blev opløst, anbefalede at følge dette eksempel i Slesvig.²¹ For revolutionsmændene lyste den franske nationalforsamlings beslutning: »Vi sidder her og viger kun for bajonetterne« som det heroiske forbillede.²² Men flertallet valgte sammen med statholderskabet – skønt i yderste øjeblik – at bøje sig for nødvendigheden.

Takket være den udsættelse af installationen, der fandt sted, fik statholderskabet yderligere halvanden måned efter våbenstilstanden, hvori det kunde skalte og valte i Sønderjylland efter godtbefindende. Det lod ikke tiden gå unyttet hen. Således fortsatte det med udnævnelser af slesvig-holstenske embedsmænd. Omkring midten af juli udnævntes klosterforvalter ved Johannesklosteret i Slesvig, J. B. Jacobsen, til landfoged på Østerlandfør, birkefoged Wardenburg i Løgumkloster til herredsfoged og kirkeskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder og C. C. Fr. Aug. Petersen til retsskriver i disse herreder.²³ Petersen havde hidtil været konstitueret her. Samtidig blev den konstituerede herredsfoged for Lundtoft herred, Henningsen, udnævnt til herredsfoged, husfoged og oppebørselsbetjent for Nybøl herred.²⁴ Advokat Hans Jürgen Nissen, der havde været konstitueret i disse embeder, blev i begyndelsen af august birkefoged i Løgumkloster.²⁵ I Ullerup udnævntes sidst i juli cand. theol. J. E. Petersen fra Slesvig til diakon, og nogle dage senere blev den gode slesvig-holstener, toldassistent Falkenberg i Haderslev forfremmet til kontrollør.²⁶ Statholderskabet nåede også at udnævne en navigationseksaminator og bestemme, at Åbenrå skulde være sæde for styrmands-eksamen.²⁷

Et par danske skolelærere i Nordslesvig fik regeringen afskediget i denne tid, og tøndringerne slap for deres dansksindede politibetjent Rasmussen.²⁸ I hvert fald den ene lærer afskedigedes i henhold til loven af 28. april (se s. 15). I Rejsby, der hørte under Tørninglens provsti, havde den danske konge udnævnt pastor M. Mørch til præst.²⁹ Ham arresterede slesvig-holstenerne og transporterede ham senere til kongeriget. Endvidere bestemte regeringen, at der skulde afkræves provst Matzen i Tørninglen en ansvarlig erklæring om, hvordan han havde kunnet tillade sig at introducere Mørch i embedet. Sådant var i strid med statholderskabets nyordning for Tørninglen (se s. 16).

Man spørger sig, hvad formål en sådan bestemmelse, vedtaget fem dage før bestyrelseskommissionen skulde være indsat, kan have haft.

Var slesvig-holstenerne slået med blindhed vedrørende den politiske stilling, eller fandt de bare en naiv tilfredsstillelse i til det sidste at lade, som om oprøret vilde vare evigt? Provst Matzen kunde roligt lade fem være lige med hensyn til den afkrævede erklæring.

Mere vigtigt end at opnå denne har det formodentlig også forekommet statholderskabet at bruge den tid, som det endnu fik at regere i, til at få de flest mulige skatter og de fleste soldater fra det genstridige Nord- og Mellemslesvig. Da det slesvig-holstenske militær var på tilbagemarch og den 8. august skulde være bag Ejderen, gjaldt det om i tide at skaffe andre magtmidler, som de lokale slesvig-holstenske embedsmænd kunde råde over. I februar havde man i anledning af urolighederne i Nord-slesvig oprettet et gendarmerikorps til fods (se I, s. 208). Det besluttede man sidst i juli at forøge med et ridende korps.³⁰ Dette kom til at bestå af 12 underofficerer og 96 gendarmere, der udtoges af det slesvig-holstenske kavalleri.³¹ Som fodgendarmerne sattes de under kaptajn Niemojewskis kommando. De udstyredes med jægerhuer og jægervåbenfrakker med grønne skulderklapper, hvorpå var sat et G. I øvrigt var de forsynede med de til kavalleriet hørende klæder, våben og heste. Såvel hest- som fodgendarmerne havde, når Nordslesvig blottedes for militær, dels at håndhæve politimyndigheden i amterne Haderslev, Åbenrå, Løgumkloster, Tønder og Flensborg samt i Sundeved, dels at føre opsyn med de militære lazaretter, navnlig det i Haderslev, og at bevogte skanserne på Dybbøl. Men først i begyndelsen af august kunde det ridende korps rykke ud og stille sig til lokale embedsmændenes disposition.³²

For disse var gendarmerne mad for mons. I et brev 4. august fra politimesteren i Haderslev, Hugo Jensen, bebuder denne, at han på landet vil indrette et »velorganiseret sabelregimente«; hertil giver de beredne gendarmere ham et velkomment eksekutionsmiddel.³³ Et par »slemme propagandister«, formentlig i byen, havde han ladet gribe og putte i arresten. I Kolding ventede mange af de flygtede eller udviste haderslevere på at kunne vende tilbage. De havde bedt general Prittwitz om beskyttelsesbreve, men – heldigt for Jensen – havde Prittwitz afvist sagen som ham uvedkommende.

For tingskriver Fr. Muderspach, som politimyndigheden i Sundeved var overdraget til, var de beredne gendarmere nok lige så velkomne som for Hugo Jensen. I brev af 26. juli til politimester Krohn i Flensborg omtaler han, at han havde anmodet regeringen om hjælp af beredne

gendarmer; han ønskede dem for resten iført civile klæder.³⁴ Under Sundeveds nuværende besættelse med sachsiske tropper havde det alsiske udskud (Auswurf) og dansk propaganda fra Als haft fuldkommen frit spillerum. Det var ham ugørligt at holde kontrol, endsi­ge gennemføre afspærringen til Als, med 9 »delvis elendige subjekter«. Efter at Muder­spach den 7. aug. havde fået 36 beredne gendarmer, kunde han glæde Krohn med, at nu havde han »renset« fastlandet.³⁵ Han brugte også gendarmerne til at bevogte Dybbøl-skanserne, og det var, som han skrev, en tilfredsstillelse for ham, at »en vis virksomhed« igen begynder. Han mener hermed udøvelse af politimyndigheden i slesvig-holstensk ånd.

Det er indlysende, at gendarmerne med den opgave, som var dem til­delt, umuligt kan have været velsete i Nordslesvig. I en ansøgning fra begyndelsen af september fra danske i Gråsten og omegn anføres et enkelt eksempel på brutalitet, udøvet af gendarmer, og det nævnes, at rødhvide farver hos kvinder og børn skærer dem, gendarmerne, i øjne­ne.³⁶ Mere almindeligt hedder det, at de opfører sig sådan, at de dansk­sindede bliver ængstelige, »idet vi stedse må frygte for at blive groft for­nærmede og mishandlede af dem«. Amtmanden over Åbenrå og Løgum­kloster amter, Stemann, hævder kort efter bestyrelseskommissionens til­træden, at i hans amter har gendarmerne ingen udskjelser begået.³⁷ De skal være oprådt med konduite og fasthed, men uden lidenskab og uden at indlade sig i politiske stridigheder. Med dette skudsmål stemmer for så vidt et brev, der findes i »Altonaer Mercur«, og som siges at være fra en slesvig-holstensk dragon, der som gendarm opholdt sig i Løgum­klostets omegn.³⁸ Han priser sin lette og behagelige tilværelse, da ind­byggerne – påstår han – var tysksindede. Han og de andre gendarmer havde at opretholde ro og orden og inddrive resterende skatter og af­gifter. I denne behagelige tilværelse dryppede de københavnske aviser lidt malurt ved at skælde gendarmerne ud for røverpak. Hvor er, ud­bryder han, danskerne en afskyelig nation.

Få dage før bestyrelseskommissionens indsættelse anmodede stiftamt­mand Sponeck i Ribe i et til kommissionen bestemt brev om, at gen­darmeriet, der bestod af regulære tropper fra oprørshæren, blev vist til­bage over Ejderen.³⁹ Den provisoriske politimester i Haderslev vester­amt brugte, skrev han, gendarmerne til at hindre al samfærdsel mellem Ribe og Haderslev, hvad enten det gjaldt rejsende eller forsendelser af breve og varer, samt til at inddrive krigsskatter og tvangslånet. Tvangs-

lånet var en afgift, som statholderskabet den 2. maj havde udskrevet for at dække omkostningerne ved rigstroppernes forplejning. Det skulde betales i fire rater: 1. juni, 1. juli, 1. aug. og 1. sept. Det var ikke blot fra vesteramtet, ønsket om at blive gendarmerne kvit kom; det genlød, skrev Sponneck, »over hele Nordslesvig, i hvis forskellige egne lignende misbrug af politimyndigheder daglig finder sted«.

Før gendarmeriet sidst i juli blev oprettet, var det militæret, som man gjorde brug af. I en skrivelse til det danske krigsministerium 27. juli fra en borger i Haderslev klages der over, at oprørsregeringen anvender militærekskution på bønderne for krigsskatter og tvangslån, og at militæret ved nattetid griber det unge mandskab og fører det til Rendsborg: »Vi begynder at tro, at vi er overladt til vor egen skæbne«. ⁴⁰ Rigtigheden heraf bekræftes af mænd fra Åbenrå, Haderslev og Tønder amter. Delvis bekræftes det også ved en beslutning, som statholderskabet tog nogle dage før. ⁴¹ Det vedtog nemlig at meddele Haderslev amtshus, at man foreløbig skulde stille brugen af militær til fremskaffelse af rekrutter i bero og nøjes med at bruge det til skatteeksekution.

Det er før blevet nævnt, at statholderskabet efter Fredericia-slaget bestemte, at nu skulde også de 26–30-årige ugifte udskrives (se s. 17). På forslag af den tjenstivrige politimester Krohn i Flensborg blev derefter politimyndighederne i og nord for Flensborg autoriserede til at kræve kaution af militærpligtige, der stod for at udskrives, for derved at hindre deres flugt. ⁴² Desuden sendtes en særlig udsending til Nordslesvig i den anledning, og der tilsagdes ham militær hjælp til formålet. ⁴³ Imidlertid synes der ikke at være holdt sessioner i Haderslev by og amt over nævnte årgange, selv om det fra først af var tilsigtet. ⁴⁴ I landsforsamlingen klagede den deputerede Steenholdt fra Ravsted, der repræsenterede 8. valgdistrikt, gentagne gange over, at de udskrevne flygtede eller forputtede sig. ⁴⁵ Der burde være sket mere for at forøge hæren, udtalte han, og særlig i Nordslesvig. Det drejer sig dog om »de slesvigske anliggender«, og da har den rigtige deltagelse ikke fundet sted, sådan som tilfældet har været i Holsten. Mon dette forhold, som Steenholdt fandt så underligt, ikke forklares ved, at holstenerne vilde tvinge nordslesvigerne til deltagelse i en slesvig-holstensk stat, medens denne for nordslesvigerne var en pestilens?

Ligesom de danske nordslesvigerne holdt sig tilbage, hvor det gjaldt ydelser til oprørsregeringen, var dette tilfældet med de fleste flensborgere.

Allerede den 7. juli udtrykte deputeretkollegiet her det ønske, at man ved betalingen af tvangslånets 2. rate, forfalden 1. juli, ikke indsendte flere penge end højst nødvendigt!⁴⁶ Da den 3. rate den 1. aug. forfaldt, vilde deputeretkollegiets majoritet bl. a. under henvisning til de ved våbenstilstanden ændrede forhold nægte at betale disse penge.⁴⁷ Magistratens flertal, der som borgmesteren var slesvig-holstensksindet, vilde betale. Uenigheden i bykollegierne indbragtes for den slesvig-holstenske regering på Gottorp, som selvsagt gav magistraten medhold. Pengene blev indsendt, men deputeretkollegiet gjorde magistraten ansvarlig herfor. Sagen gjordes til genstand for en interpellation i landsforsamlingen.⁴⁸ I mødet 18. august spurgte fysikus Maack fra Åbenrå, om det var sandt, at den flensborgske magistrat havde vægret sig ved indbetalingen, og var dette rigtigt, ønskede han at vide, »hvilke tvangsmidler der var bragt i anvendelse for at tvinge den pligtforglemmende magistrat i Flensborg til skyldig lydighed«. Den 23. aug. kunde departementschefen berolige ham med, at Flensborg nu havde betalt også 3. rate.⁴⁹ Man havde truet byen med eksekution ved gendarmer.

I dr. Maacks interpellation den 18. august nævnte han tillige, at skønt »Slesvig-Holsten« fortsat var i krig med Danmark, havde en »sværm af emigranter«, de, der var »emigreret« eller flygtet i 1848, atter indfundet sig i Flensborg. Tiden er faldet lang for de flygtede eller udviste, enten de i Kolding, på Als eller andetsteds ventede på at kunne vende tilbage til hjemstavnen. Så udsatte man sig hellere for de ulemper, der fulgte med, at »vort landspoliti, Gud ske lov«, råder endnu, som det hedder i en slesvig-holstensk meddelelse fra Haderslev.⁵⁰ Jeg vil her til slut citere et brev, som en flensborgsk flygtning, der opholdt sig i Sønderborg, sendte sin hjemmeværende, »hertensallerkæreste kone«.⁵¹ »Kære Mine«, skrev han, »sørg bare ikke, men bliv ved med at pynte de danske grave (krigergravene på Flensborg kirkegård), thi de er det værd, og bliv nu ikke træt, min engel, thi danskerne trættes ingensinde, de vil holde ud, indtil de har befriet os«.

5. Bestyrelseskommissionens indsættelse

Efter at Preussen den 17. juli havde ratificeret våbenstilstandskonventionen, var den nærmeste opgave den at udpege de mænd, der sammen skulde udgøre bestyrelseskommissionen. Reedtz havde fra Berlin meddelt, at Preussen ved valget af sin kommissær vilde tage mest muligt hensyn til Danmarks ønsker.¹ Sagen behandledes i et statsrådsmøde den 20. juli, og dagen efter skrev udenrigsministeren til Reedtz om, hvad vi her foretrak. Fremfor nogen anden, udtales det i skrivelsen, indstilles kammerherre Bernh. v. Bülow, den senere danske forbundsgesandt. Valgte Preussen ham, vilde vi heri se et vidnesbyrd om Preussens alvorlige vilje til sammen med os at virke til Slesvigs pacifikation. Jeg indskyder, at udenrigsministeriets tidligere direktør, Dankwart, var blevet spurgt om de mulige emner til den preussiske kommissærpost og om Bülow havde udtalt, at han var den danske regering »i sit hjerte meget hengiven«.

»Nogenlunde tilfreds«, hedder det videre i A. W. Moltkes skrivelse, vilde man være med de følgende: etatsråd Thomas Prehn, baron Adolph Blome eller C. Dumreicher. Den sidste havde været 1. deputeret i det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, men tog ved systemskiftet i marts 1848 sin afsked. Han var helstatsmand og god ven af Carl Moltke. – Valgte Preussen en af de nævnte eller en anden »moderat, fordomsfri og af partianskuelser uhildet« mand, vilde den danske regering, skrev A. W. Moltke, træffe et tilsvarende valg. Han nævnte stiftamtmand Sponneck i Ribe, generalauditør Scheel og kongens kabinetssekretær F. F. Tillisch. Skønt Carl Moltke og fhv. regeringspræsident Scheele »fortrinligt« vilde egne sig, formodede udenrigsministeren – med rette – at Preussen »mindre gerne« så deres navne på listen. Valgte Preussen en ultratysk, måtte vi vælge en ultradansk, f. eks. generalprokurør Algreen-Ussing.²

Reedtz forebragte i en samtale den 4. august den preussiske udenrigsminister Schleinitz listen over kandidater som dansk kommissær.³ Schlei-

nitz udskød straks Sponneck som upopulær i hertugdømmerne, men anså de to andre for egnede. Da havde Sponneck allerede over for den danske regering undslået sig for hvervet.⁴ Schleinitz' udskydelse af ham kunde altså ikke genere os. Værre var det, at da Schleinitz den 6. meddelte Reedtz, at Preussen foretrak Scheel, fik Reedtz dagen efter fra København besked om, at også Scheel frabad sig hvervet.⁵ Preussen havde altså kun een kandidat at vælge, nemlig Tillisch, og til ham gav Schleinitz efter nogen vanskelighed sit minde. Dog må det siges, at Schleinitz havde haft tilfredsstillelsen at udskyde Sponneck – uden at være kendt med, at Sponneck undslog sig.

Men allerede inden disse efterretninger nåede København, var Tillisch den 5. august efter Sponnecks og Scheels afslag udnævnt til dansk kommissær.⁶ Tillisch var født 1801 på Bårsbøllegård ved Haderslev. Han var søstersøn til Danske kancellis tidligere chef, Poul Chr. Stemann, og svoger til kabinetssekretær C. E. Bardenfleth, der havde været virksom ved martsministeriets dannelse. Hans politiske indstilling var konservativ og dansk. I anledning af udnævnelsen blev Carl Moltke fra Espe, hvor han opholdt sig hos sin grandonkel, kaldt til København og havde den 6. og 7. timelange konferencer med Tillisch.⁷ Han fortæller herom i et brev til sin hustru: »jeg fandt ham som altid billig tænkende, besindig og uhildet; det er en sand lykke, at valget har måttet falde på ham, da de andre, som man her har opfordret, ikke vilde, og da det nu engang, hvad jeg også finder meget rigtigt, skulde være en dansker, hvad Tillisch i øvrigt kun er ifølge sproget, thi han er en slesviger«.

I statsrådsmødet den 7. august var Tillisch til stede, og der førtes en længere forhandling om, hvordan man tænkte sig kommissionens virksomhed under våbenstilstanden.⁸ Jeg skal først nævne, at man fandt, at kommissionen kunde installere sig selv. Da premierministeren udtalte, at man ikke kunde give Tillisch udførlige instrukser for hans forhold, bemærkede Tillisch i tilslutning hertil, at han heller ikke selv kunde bestemme dette. Det vilde afhænge af den preussiske, eventuelt den engelske kommissærs stilling. Tillisch betonedede yderligere, at han så vidt muligt vilde undgå at gøre brug af fremtrædende partimænd, de være sig danske eller slesvig-holstenere. »Han kunde umulig«, sagde han, »gøre sig håb om at beholde overvægten, når han ej undgik alt, hvorved han kunde siges ej at holde sig over partierne«. Fra medlemmer af regeringen henstilledes det dog til Tillisch, at professor Christian Paulsen på en eller

anden måde fik en virksomhed enten under kommissionen eller som rådgiver hos Tillisch.

I mødet meddelte Tillisch, at han anså det ønskeligt, at kommissionens sæde blev i Flensborg, at han tænkte sig oprettet 3 departementer, og at han vilde tage Carl Dumreicher med til Flensborg, åbenbart som en af departementscheferne. – Hvad forholdet til de slesvigske embedsmænd angik, mente Tillisch, at de embedsmænd, som oprørsregeringerne havde indsat, burde fjernes, og at de, som kongen havde ansat, men som var blevet afskedigede eller havde måttet flygte, fik deres embeder igen. De af kongen ansatte embedsmænd, som havde sluttet sig til oprøret, fandt Tillisch ikke, at man kunde afskedige, men de kunde suspenderes med fuld gage.

Om eftermiddagen den 9. august afgik Tillisch om bord på dampskibet »Slesvig« fra København med kurs mod Sønderborg, hvortil han kom følgende dag.⁹ I hans følge befandt sig blandt andre foruden Dumreicher kammerherre Warnstedt, den tidligere amtmand for Flensborg amt. Han var som Dumreicher udset til at være departementschef. Som privatsekretær medtog Tillisch en mand, hvis navn i tiden efter oprørets undertrykkelse skulde blive knyttet til opretholdelsen af et dansk styre i Slesvig, navnlig til den sprogordning i Mellemslesvig, hvormed man søgte at råde bod på fortids forsømmelser.¹⁰ Manden var den 34-årige præstesøn fra Åbenrå, Th. A. J. Regenburg. Han var på dette tidspunkt kancellist i Danske kancelli. Regenburg var nær knyttet til Tillisch' onkel, Poul Chr. Stemann. Ligesom Frederik VII var meget ked af at skulle undvære Tillisch til hans nye hverv i Flensborg, var Stemann forbitret over, at søstersønnen berøvede ham Regenburg. Men Tillisch fik i denne en kyndig og duelig medhjælper med en fast karakter og et dansk hjerte.

Den danske regerings opfattelse af, at Preussen som kommissær vilde vælge en af den foreslået kandidat, viste sig at bero på en misforståelse. Derimod opstillede Schleinitz en liste på fire kandidater, som Danmark fik lov at vælge imellem.¹¹ Noget nærmere kendskab til disse havde den danske regering ikke, men den ene af dem, L. Camphausen, havde været preussisk sendebud i Frankfurt. Ham var regeringen og Reedtz enige om ikke at ville have. Reedtz meddelte Schleinitz, at den eneste af de foreslåede, som han mente kunde komme i betragtning, var grev Botho zu Eulenburg (f. 1804), vicepræsident i Stettin. Reedtz betegner ham over for det danske udenrigsministerium som »en brav, duelig og energisk

mand«. Eulenburg blev også udnævnt til preussisk kommissær. Som man ser, havde den danske regering egentlig heller kun een at vælge.

Schleinitz havde ikke villet foretage udnævnelsen, før han vidste, hvem England valgte som mægler. Fra dansk side havde man ønsket den engelske vicekonsul i Helsingør Mac-Gregor, men Palmerston valgte oberst George Lloyd Hodges, der fra 1841 var engelsk chargé d'Affaires og generalkonsul for Hansestæderne med residens i Hamborg.¹² Hodges, der var trådt ind i den engelske hær i 1806, havde en lang militær løbebane bag sig med deltagelse i kampene på den iberiske halvø, ved Waterloo og omkr. 1830 og 1840 i kampe i Portugal og Ægypten. Han havde beklædt konsulater i Serbien og Ægypten, før han kom til Hamborg. Trods sit mangeårige ophold her hævdes det, at han hverken talte eller læste tysk, kun engelsk og fransk.¹³ Da hans udnævnelse var en kendsgerning, fandt vor gesandt i London, grev Reventlow, det klogest ikke over for Palmerston at give udtryk for, at vi havde noget imod Hodges, eller at vi frygtede for, at han ved sit venskabelige forhold til Joseph Reventlow-Criminil mere eller mindre var vundet for dennes »vrang[e] [d. e. slesvig-holstenske] anskuelser«. ¹⁴ Tværtimod udtalte Reventlow, ganske vist som privatmand, til Palmerston »en særdeles fordelagtig dom« over Hodges, med hvem han først var truffet sammen i Lissabon og siden havde stået i en tilfældig, men god forståelse med. Til vor regering skrev Reventlow, at det syntes, Palmerston stedse havde næret stor godhed for Hodges. Da Mac-Gregor ikke nød Palmerstons tillid og velvilje, troede Reventlow, at vi vilde være bedre tjent med Hodges. Det får stå hen. Det kan nævnes, at Hodges foruden med Reventlow-Criminil stod i forbindelse bl. a. med grev Adolph Blome, og naturligvis havde han fulgt med i udviklingen i hertugdømmerne i tiden efter marts 1848.¹⁵ Han havde også haft forskellige hverv fra sin regering at udføre vedrørende forholdene her.

Havde Danmark næret ønske om en anden britisk kommissær, havde det samme i mindst lige så høj grad været tilfældet med Preussen. Dettets gesandt i London, Bunsen, gjorde over for Palmerston indvendinger mod valget, men Palmerston bemærkede, at det havde den danske gesandt også gjort; Hodges måtte vel så være upartisk.¹⁶ Yderligere fandt Palmerston, at da Hodges efter engelske begreber var »en radikal«, måtte hertugdømmerne kunne være tilfreds med ham.

Vor regering havde, som før omtalt, haft den opfattelse, at bestyrel-

seskommissionen kunde installere sig selv. Imidlertid havde Preussen, hvad jeg har nævnt i anden sammenhæng (se s. 34), på foranledning af statholderskabet udnævnt »en befuldmægtiget«, overpræsident Bonin. Han fik til opgave både at installere Eulenburg og at skaffe slesvig-holstenerne de bedst mulige kår, når de to hertugdømmers forvaltning i henhold til konventionen skulde skilles. Udnævnelsen af særlige installationskommissærer svarer til, hvad der var sket ved fællesregeringens indsættelse, men man kan dårligt vægre sig mod den tanke, at Bonins sendelse sigtede til at berøve konventionen en del af dens betydning for Danmark. Så snart den danske regering fik meddelelse om Preussens beslutning, udnævnte den på sin side en installationskommissær, vor tidligere forbundsgesandt i Frankfurt, Fr. v. Pechlin.¹⁷ Det var den 10. august. Næste morgen fulgte Pechlin efter Tillisch.

Der var således tidsmæssigt intet til hinder for, at Tillisch og Pechlin den 12. august, hvor kommissionen skulde indsættes, kunde nå Flensborg. Bonin og Eulenburg var allerede den 10. aug. i Slesvig, og fra Hamborg begav Hodges sig over Slesvig til Flensborg, hvortil han kom den 11. om aftenen.¹⁸ Alle tre kommissærer og de to installationskommissærer mødtes virkelig også den 12. i Flensborg, men til nogen indsættelse af bestyrelseskommissionen den dag kom det ikke. Grundene hertil var flere.

Først den 13. august blev overenskomsten om det svensk-norske troppekorps til Nordslesvigs besættelse ratificeret. Det varede derefter et par uger, før tropperne gik i land på det slesvigske fastland. Men i overensstemmelse med konventionen havde Prittwitz trukket sine soldater bag demarkationslinjen, og ordenens opretholdelse i Flensborg og Nordslesvig var overladt det slesvig-holstenske politi og de slesvig-holstenske gendarmere. I Flensborg fandtes desuden som rekonvalescenter mange slesvig-holstenske soldater, og adskillige af dem fandt næppe gadetumultet uforenelige med rekonvalescens. Det viste de, da kaptajn Bauditz om bord på det danske dampskib »Dragen« den 9. august om aftenen ankom til Flensborg.¹⁹ Bauditz skulde overbringe et brev fra general de Meza til Prittwitz med meddelelse om Tillisch' udnævnelse. I hans følge befandt sig et par andre officerer i dansk uniform. Det danske dampskib og uniformerne fik en mand ved havnen til at hejse Dannebrog, og den forsamlede mængde modtog officererne med »levende entusiasme«. Men begivenheden bragte gendarmene, rekonvalescen-

ter og »slesvig-holstenerne« på benene. Huset med Dannebrogspanen blev ødelagt og beboerne mishandlede. Også Bauditz og hans ledsagere udsattes for grov overlast af en folkemasse, der efter kaptajnens rapport for den langt overvejende del bestod af slesvig-holstenske soldater, »efter sigende rekonvalescenter«. Et par timer senere end Bauditz ankom grev Arthur Reventlow, der var ordonnansofficer ved det nørrejydske armékorps, og som ligeledes havde ærinde til Prittwitz. Han tog ind i postholderiet, men en stor menneskemængde trængte ind i huset med råbet: »Wo ist der Däne, schlag ihn todt«. Da Reventlow åbnede sin dør, stod der på gangen 10-12 mennesker, »de fleste soldater i slesvig-holstensk uniform, flere med dragen sabel; trappen og forstuen var opfyldt af en støjende mængde«. Ved en resolut optræden – et par kraftige stød til et par, der vilde lægge hånd på ham – og ved et spring over rækværket ned i forstuen ved siden af trappen lykkedes det Reventlow at undslippe. Han bemærker i sin rapport om de dramatiske begivenheder: »Det var . . . umiskendeligt, at tumultuanterne for største delen bestod af insurgentsoldater, og at forholdsvis kun et ringe antal civile personer deltog i uordenerne«. – At insurgenternes harme mod sejrherrene ved Fredericia var levende, er forståeligt. Men retfærdiggør det de pøbelagtige udslag af den over for de enlige danske militære sendebud?

Ved sit komme til Sønderborg fik Tillisch underretning om optøjerne den 9. i Flensborg. Han fandt det derfor rådeligst foreløbig at blive i Sønderborg og anmodede general Prittwitz om at sørge for tropper i Flensborg til opretholdelse af ordenen.²⁰ Samme anmodning rettede Reedtz i Berlin til den preussiske regering, men først den 18. rykkede en preussisk bataillon atter ind i Flensborg.²¹ Hodges var, som før nævnt, om aftenen den 11. kommet til Flensborg.²² På vejen gjorde han holdt i Slesvig for at skifte heste, og da han hørte, at Bonin og Eulenburg var i byen, udbad han sig en samtale med dem. Bonin frarådede ham at rejse videre, da han ikke i Flensborg vilde finde Tillisch, omtalte optøjerne der og Tillisch' anmodning om preussiske tropper. Hertil havde Bonin svaret med afslag, meddelte han, thi ifølge artikel 3 i konventionen skulde neutrale tropper besætte zonen nord for demarkationslinjen. Da disse meddelelser ikke ændrede Hodges' beslutning om at fortsætte rejsen, kom Bonin frem med, at han troede ikke, at Hodges endnu havde modtaget sit kommissorium fra den engelske dronning. Rigtigheden heraf indrømmede Hodges, men bemærkede, at det var

efter udtrykkeligt ønske fra de engelske gesandter i Berlin og København, at han var taget af sted. Men skulde de to installationskommissærer i nævnte mangel se en hindring for, at Hodges overtog sine funktioner, vilde han tage tilbage til Hamborg. »Oh, no«, glattede Bonin ud og føjede til, at Westmorland jo havde givet Preussen officiel underretning om udnævnelsen. Ved omtalen af denne samtale i sin depeche til Palmerston angiver Hodges som formentlig grund til Bonins ønske om at få installationen udsat de forhandlinger, som Bonin førte i Slesvig for at få statholderskabet og landsforsamlingen til at forlade hertugdømmet.

Umiddelbart efter sin ankomst til Flensborg sendte Hodges pr. stafet en opfordring til Tillisch om snarest at møde ham i Flensborg (eller et andet sted, som Tillisch måtte foreslå). Hodges skrev, at han var meget skuffet over ikke at have truffet Tillisch her, da byen forekom ham fuldkommen rolig. Det var desuden hans tro, at en udsættelse af overtagelsen af deres hverv kun vilde øge de vanskeligheder, som de fik at kæmpe med. Efter at have fået Hodges' skrivelse besluttede Tillisch straks at tage til Flensborg. Som han inden afrejsen fra Sønderborg tidligt om morgenen den 12. skrev til A. W. Moltke: »efter modent overlæg synes mig det det rigtigste, og således må det altså være. Pechlin ankom hertil i nat og går med til Flensborg«. ²³

Hertil ankom de samme dag omtrent kl. 11. ²⁴ Pechlin og Tillisch begav sig straks i land alene. En del mennesker var samlede ved landgangsbroen og modtog dem »med akklamation«. De gik gennem hele byen til Hodges' bolig, hotel »Stadt Hamburg«, uden at blive genstand for anden overlast, end at en slesvig-holstensk soldat ledsagede dem med oprørsvisen, som dog kun 1 eller 2 stemte i med. I Hodges' beretning er soldaten og hans medsangere blevet til »tre drenge«; måske har soldaten heller ikke været stort ældre. Om eftermiddagen forhandlede de danske kommissærer med Bonin og Eulenburg.

Da alle vedkommende nu var samlede i Flensborg, og der ingen tvivl rådede om den 12. som den i konventionen fastsatte dag for installationen, spørger man om, hvorfor den ikke fandt sted. Tillisch antyder, at det nærmest skyldtes, at Bonin »gik i byen«, gjorde sig usynlig og om aftenen rejste tilbage til Slesvig. Som grund hertil angav Eulenburg for Tillisch, at Bonin i Slesvig havde efterladt de fornødne papirer og dokumenter til installationen! Glemte dem der med vilje? – Af Tillisch' udtalelser til A. W. Moltke fremgår i øvrigt, at han for sit vedkommende

ikke ønskede installationen udført, »førend vi er i besiddelse af den fornødne magt til at regere«, d.v.s. svenskernes ankomst.²⁵

Ifølge Hodges ventede man, at Bonin vilde vende tilbage til Flensborg den 13. i den hensigt at installere kommissionen. Bonin kom ganske rigtigt den dags aften tilbage til Flensborg, men absolut uden tanke på at fremskynde installationen. Han var nu også i stand til med gode grunde at kunne nægte dette. Vor regering havde nemlig under hensyn til statholderskabets fjendtlige holdning udsat udvekslingen af krigsfangerne og fortsat med blokade af de østholstenske havne. Den 14. om morgenen henvendte Bonin og Eulenburg sig til Hodges, og Bonin »udtrykte med tilsyneladende skuffelse sin overraskelse og beklagelse over«, at Danmark ikke havde opfyldt konventionens bestemmelser.²⁶ Derfor havde statholderskabet og landsforsamlingen nægtet at forlade Slesvig, medmindre de blev tvunget dertil ved magt. På Bonins spørgsmål om Hodges' opfattelse af konventionens pågældende artikel (art. 8) svarede Hodges, at han ikke et øjeblik tøvede med at give Bonin ret i hans mening. Hodges tilkaldte så Pechlin og Tillisch for at høre, hvorfor den danske regering ikke havde opfyldt bestemmelserne. De svarede, at statholderskabet og landsforsamlingen først måtte forlade Slesvig og høre op med her at udskrive soldater til oprørshæren. Pechlin udtalte desuden, at man næppe kunde forvente af den danske regering, at den skulde forsyne slesvig-holstenerne med henved 2000 fanger [1690] til at styrke deres modstand mod Danmark. Men Hodges henholdt sig til konventionen, som nøje måtte overholdes. Han opfordrede Pechlin og Tillisch til straks at sende bud til København med anmodning herom. Derpå vendte han sig til Bonin med spørgsmålet, om denne havde gode grunde til at tro, at statholderskabet og forsamlingen vilde forlade Slesvig, hvis nævnte bestemmelser opfyldtes. Det mente Bonin. Pechlin og Tillisch erklærede sig derpå enige med Hodges i hans anskuelse. Samme dag sendtes en kurer til København med brev fra Pechlin til A. W. Moltke om at få blokaden hævet og fangerne udvekslede. Brevet havde Pechlin inden afsendelsen forelæst for Hodges.

Den 16. drøftedes disse to punkter i statsrådet, og dagen efter gav A. W. Moltke de danske kommissærer besked om de tagne beslutninger.²⁷ Man samtykkede i, at krigsfangerne udveksledes, så snart Pechlin havde forvissat sig om, at installationen derefter uophødelig fandt sted. Fangerne oversendtes til general de Meza på Als, der instrueredes om

at rette sig efter Pechlins ordre. Blokaden skulde hæves samtidig med installationen, og Pechlin bemyndigedes til at udstede ordre herom til den højstkommanderende for vor eskadre i Østersøen.

Efter den 18. at have modtaget disse meddelelser fra København sendte Pechlin bud herom til Bonin, der opholdt sig i Slesvig. Som Tillisch skrev til Moltke, ventede de danske kommissærer nu ikke længere vanskeligheder med hensyn til installationen.²⁸ Helt glat gik det dog ikke. Bonin gjorde endnu, da han den 19. indfandt sig til forhandlingerne i Flensborg, et sidste forsøg på at gøre kommissionens fremtidige virksomhed afhængig af en »forståelse« med statholderskabet. Det vil i realiteten sige en modifikation eller opgivelse af, hvad Danmark havde vundet ved konventionen, nemlig en fra Holsten adskilt bestyrelse af det danske hertugdømme Sønderjylland.

Allerede i sine første samtaler med de danske kommissærer havde Bonin betonet, hvordan det gjaldt at enes om, efter hvilke principper den fremtidige regering skulde føres.²⁹ Men både Pechlin og Tillisch havde afvist at indlade sig med ham herom. Det ligger udenfor mit kommissorium, erklærede Pechlin. Det angår ene bestyrelseskommissionen og eventuelt Hodges som opmand, svarede Tillisch. Denne afvisende holdning måtte Bonin allerede den 13. meddele Reventlou-Preetz.

Alligevel fastholdt Bonin, da han gav Pechlin meddelelse om, at han den 19. vendte tilbage til Flensborg, at han vilde forhandle med ham om en »forståelse« af den »basis«, hvorpå kommissionen skulde virke.³⁰ Det udsigtsløse heri har Bonin nok været klar over, men ankomsten til Flensborg søgte han i en længere samtale med Hodges at vinde denne for sine synsmåder.³¹ Han fremhævede stærkt – og rigtigheden heraf kan næppe bestrides – de vanskeligheder, som en administrativ adskillelse af forvaltningen vilde medføre, navnlig på grund af den i 1834 oprettede for hertugdømmerne fælles slesvig-holstenske regering på Gottorp. Den og dens arkiv måtte forudsættes at forblive der. Bonin mente derfor, at kommissionen ikke vilde kunne nægte sit samtykke til, at »et vist antal af embedsmænd under statholderskabet« forblev i Slesvig by for at bruge de derværende arkiver. Men Hodges svarede hertil, at han tvivlede på, at Danmark tillod dette, og forblev sådanne folk i Slesvig, troede Hodges, at deres vigtigste formål vilde være at intrigere og øge vanskelighederne for kommissionen.

Et andet ønske, som Bonin nævnte for Hodges, var den nødvendighed

Fr. Ferd. Tillisch
(1801-1889)

Litografi efter tegning af Ed. Lehmann 1849

for Eulenburg at have en juridisk rådgiver ved sin side. Administrationen skulde jo føres efter de bestående love og forordninger. Derfor burde der vælges en lovkyndig fra hertugdømmerne, som kunde råde og vejlede Eulenburg. Bonins tanke hermed var naturligvis på denne måde at bringe en af oprørspartiet i nær forbindelse med kommissionen. Heller ikke den limpind hoppede englænderen på. Hodges udtalte, at Danmark næppe vilde modsætte sig, at Eulenburg fik en juridisk rådgiver, blot denne ikke var fra hertugdømmerne, men f. eks. en preusser. Thi uheldigvis, bemærkede Hodges, var næsten alle advokater og juridiske professorer i hertugdømmerne mere eller mindre knyttede til oprøret (the late revolt), statholderskabet og landsforsamlingen. Endnu mange andre forhold anførte Bonin over for Hodges til støtte for, at man før installationen blev enige om, hvilke opgaver kommissionen fik, og hvordan den skulde løse dem. Men Hodges var uvillig til vedblivende at se installationen trukket i langdrag. Allerede 8 dage var gået hen, sagde han, og yderligere udsættelse tjente kun statholderskabets intriger i Slesvig og stemte aldeles ikke med de magters værdighed, der havde sluttet konventionen.

Ved de forhandlinger, som førtes den 20. mellem Bonin og Pechlin, enedes man endelig om datoen for installationen.³² Forinden havde Bonin i brev samme dag til Reventlou-Preetz meddelt, at de slesvigholstenske fanger tidligt den 19. var overført til Als.³³ Da Bonin imidlertid havde udskudt fastsættelsen af installationsdagen til i dag, den 20., vilde udvekslingen af fangerne først kunne ske den 21. Ved de forestående forhandlinger med Pechlin vilde han søge at få installationen udsat endnu »nogle dage«: »Men dette vil i hvert fald være, hvad der er muligt at opnå«.

Hvorledes tænkte Bonin sig denne udsættelse nået? Jo, han kunde stadig gribe til den indvending, at Hodges endnu ikke havde fået sit kommissorium. Men han benyttede også en anden grund. Det var i konventionen fastslået, at Slesvig skulde regeres i »kongen af Danmarks navn«. Men her var, hævdede Bonin, »glemt« tilføjelsen »som hertug af Slesvig«. Dette vilde han have med i installationsdokumentet. Det afvistes af Pechlin. Denne havde været et fremtrædende medlem af arvefølgekommissionen fra midten af 1840erne, var velkendt med begivenhederne i 1720 og 1721, og det var, som han udtalte i sin omtale for A. W. Moltke af Bonins krav, hans opfattelse, at udtrykket i »kongen

af Danmarks navn« pegede hen på inkorporationen af Sønderjylland i 1721. Bonin krævede derefter i hvert fald sin opfattelse udtrykt i installationsprotokollen. Heller ikke hertil vilde Pechlin gå med. Så foregav Bonin, at Pechlin kunde vente at modtage en instruks fra København foranlediget ved en henvendelse fra den preussiske gesandt, hvorfor sagen burde udsættes til den 25. Herfor talte også, anførte Bonin, Hodges' manglende kommissorium. Pechlin samtykkede derpå i datoen den 25., hvis Bonin skriftligt foreslog denne og alene begrundede det med, at Hodges endnu ikke havde fået kommissoriet. Lørdag den 25. kl. 12 blev således fastslået som tidspunktet for installationen, og de to kommissærer blev enige om et af Pechlin forfattet udkast hertil. – Bonin havde også prøvet at vinde Hodges for sin opfattelse af den »glemte« tilføjel-se.³⁴ Nogen instruks fra København til Pechlin, som af Bonin foregivet, ankom der ikke. Derimod fik Hodges sit kommissorium to timer, før installationsakten den 25. skulde begynde.

I det brev, som Bonin den 20. sendte Reventlou-Preetz om installationsdagen, måtte han efter den holdning, som Pechlin havde indtaget, konstatere, at det var kommissionen, som havde at træffe bestemmelse om organisationen af hertugdømmets regering og forvaltning under våbenstilstanden. Men, mente Bonin, så burde Eulenburg, når han var underrettet om de andre kommissærers mening, før sin embedsvirksomhed sætte sig i forbindelse med statholderskabet. Da Bonin den 21. tog tilbage til Slesvig, fik han Eulenburg til at følge efter, for at denne kunde blive fortrolig med statholderskabets ønsker. Det havde ikke nyttet, at Pechlin indtrængende havde advaret Bonin imod at bringe Eulenburg i en falsk stilling. De to kommissærer, Tillisch og Eulenburg, burde, hævdede Pechlin, have fuld tiltro til hinanden; navnlig vilde det for Eulenburg blive en slem skuffelse, om han forestillede sig, at statholderskabet ærligt vilde virke med til fredens værk.

I Pechlins og Tillisch' skrivelser til vor regering forekommer naturligt mange kritiske bemærkninger om Bonin og hans holdning.³⁵ Han betragtes af dem som Eulenburgs onde ånd, og når Tillisch troede sig enig med sin medkommissær i en eller anden sag, kunde enigheden høre op, når Eulenburg kom under Bonins indflydelse. Allerede ved sin første samtale med Eulenburg måtte Tillisch dog konstatere, at deres anskuelser var meget forskellige.³⁶ Eulenburgs mening gik ud på, at alt i øjeblikket bestående skulde anerkendes, og alle embedsmænd forblive i

deres embeder, således at der ikke blev tale om genansættelse af de af oprørsregeringen afskedigede kongetro embedsmænd. Endvidere formentede Eulenburg, at den slesvig-holstenske regering på Gottorp skulde fortsætte sin virksomhed, dog alene for Slesvig. Trods den store forskel i anskuelser forekom Eulenburg Tillisch at være »en moderat og besindig mand«. Tillisch troede, at det både var Eulenburgs og Hodges' ønske, at sagen blev ordnet på tilfredsstillende vis.

Et par dage senere udtaler Tillisch i et nyt brev til A. W. Moltke, at han får stedse mere og mere håb om at kunne komme overens med Eulenburg.³⁷ Navnlig regner han med at kunne vinde ham for den mening, at kommissionen får sit sæde i Flensborg. I konventionen var det nemlig kun bestemt, at installationen skulde ske her. Men i mange andre henseender, navnlig angående ind- og afsættelse af embedsmænd, vilde Tillisch, skrev han, sikkert blive nødt til at give meget efter. Vel vilde han af al kraft søge de anskuelser iværksat, som han den 7. august havde udtrykt i statsrådet, men som forholdene var, vilde det være helt umuligt at sætte alt igennem.

Efter at man den 20. var blevet enige om installationsdagen, udtalte Tillisch på ny over for Moltke, at Eulenburg bestemt holdt på, at alle nuværende embedsmænd forblev i deres stillinger og kun afskedigedes, hvis de viste genstridighed over for kommissionen.³⁸ Tillisch troede, at Hodges, hvis spørgsmålet indbragtes til hans afgørelse, vilde give Eulenburg ret. Men hvilken miskendelse vilde han, skrev Tillisch, ikke blive udsat for, når alle de af oprørsregeringen indsatte embedsmænd forblev i deres embeder, og de af kongen udnævnte fremdeles holdtes ude! Det var ham nu aldeles klart, »at jeg på ingen måde vil kunne udrette, hvad man i København og jeg selv anser for en ligefrem følge af våbenstands-konventionens bestemmelse, når man ærlig vil sætte den i værk«. Man vilde derfor blive misfornøjet med ham, og han vilde komme i en højst pinlig stilling. Men skulde man tåle alt, der ikke indeholdt et åbent brud på konventionen, måtte han finde sig i at bringe et sådant offer. Efter begyndelsen at dømme vidste han dog ikke, om han var i stand til at udholde det. – Denne Tillisch' klagesang kort før kommissionens indsættelse blev et stadigt gentaget omkvæd under hele dens levetid. Længtes Frederik VII efter at få sin kabinetssekretær tilbage, kom Tillisch til ikke mindre at ønske en udfrielse fra sin stilling i Flensborg.

Om Hodges' indtryk af de danske kommissærer får vi besked i hans første depeche til Palmerston efter ankomsten til Flensborg.³⁹ Den danske regerings valg af Pechlin roste han i høj grad – og med rette. Om de fire personer, der kom sammen med ham: Tillisch, Dumreicher, Warnstedt og formentlig justitsråd Peter Bagger, kontorchef i det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, skrev Hodges, at de var alle dygtige embedsmænd, tre af dem fødte i Slesvig (natives of this Duchy) og af forsonlig og moderat indstilling. Indfødte slesvigere var de nu ikke alle. Dumreicher var født i Slesvig, Warnstedt i Altona og Bagger i København. Men alle tre havde været knyttede til hertugdømmernes administration. Tillisch betegnede Hodges som »en dansker«, men han forekom ham overmåde vel indstillet (exceedingly welldisposed). Hodges frygtede dog for, at han vilde være for bundet af instruktioner fra København. Eulenburg fik af Hodges samme gode skudsmål som Tillisch, tilhænger af en moderat og forsonlig politik, hvilken ene – efter Hodges' mening – var i stand til at fremkalde et heldigt resultat efter konventionens ånd.

De kritiske udtalelser om Bonin i Tillisch' og Pechlins skrivelser fik A. W. Moltke til over for Preussens gesandt i København at klage over Bonins optræden.⁴⁰ Stærke klager over denne fremførte Moltke ligeledes i en ordre 24. august til Reedtz i Berlin. Billiger Preussen Bonins optræden, skrev han, »vil enhver oprigtig samvirken mellem den danske og den preussiske regering til fredens genoprettelse blive aldeles umulig«. Reedtz svarede, at vi sikkert måtte opgive håbet om en »coopération cordiale« med den preussiske under våbenstilstanden; mere end en strikte opfyldelse af konventionen fra preussisk side turde man, mente han, ikke gøre regning på.⁴¹ Tiden skulde vise, at også dette var at nære for store forhåbninger.

Tænker man på Tillisch' og Pechlins omtale af Bonins holdning, overrasker det, at Pechlin, da han straks efter installationen den 25. vendte tilbage til København, over for A. W. Moltke udtalte sig meget fordelagtigt ikke alene om Eulenburg, men om Bonin.⁴² Det bevirkede, at Moltke i en ny skrivelse til Reedtz nærmest desavouerede sine tidligere udtalelser. Som forklaring på Pechlins i hvert fald noget ændrede syn kan man måske henvise til, at Pechlin har fundet en god omtale af de to tyske kommissærer for det diplomatisk klogeste. Sagen var nu engang

endt. Men muligvis er Pechlin og Bonin også kommet hinanden noget nærmere i de sidste dage på grund af statholderskabets stejle holdning.

Under Bonins ophold den 21. i Slesvig veksledes der mellem ham og statholderskabet et par breve, der aldeles ikke har nogen hjertelig form.⁴³ Statholderskabets brev var nærmest uartigt; Bonins svar er formelt. To dage senere offentliggjorde statholderskabet en af Beseler forfattet henvendelse til begge hertugdømmers beboere: »Schleswig-Holsteiner«!⁴⁴ I denne proklamation, der er underskrevet af de to statholdere og de fem departementschefer, siges først, at statholderskabet har nedlagt højtidelig (feierlich, en på revolutionstiden hyppig brugt kliché) protest mod konventionen af 10. juli. Men for tiden er det ikke i stand til at gøre effektiv modstand mod udførelsen af konventionens forskellige bestemmelser. Derfor forlader det foreløbig sit regulære opholdssted i Slesvig by og flytter med de for begge hertugdømmer fælles departementer samt den slesvig-holstenske regering til Kiel.

Derefter protesteres der i proklamationen på ny mod retsgyldigheden af konventionen og fredspræliminærene, alle hertugdømmernes rettigheder reserveres o.s.v. Kun i egenskab af hertug af Slesvig-Holsten (!), hedder det, har kongen af Danmark ret til regeringen i hertugdømmet Slesvig. Statholderskabet forbliver i kraft af den af den provisoriske centralmagt overdragne og af landsforsamlingen anerkendte fuldmagt (jeg indskyder: to unægtelig meget tvivlsomme retstitler!) »den alene berettigede magt« til »under forbehold af landsherrens rettigheder« (!) at føre regeringen i hertugdømmerne indtil freden. Statholderskabet forventede imidlertid, at øvrigheder og embedsmænd i Slesvig under bestyrelseskommissionens faktiske beståen forblev i deres embeder, »så længe de er i stand til at forene sådant med deres pligt og deres samvittighed«. – Proklamationens slutning indeholdt en højtravende henvendelse til de »elskede medborgere i hertugdømmet Slesvig« om den svære prøvelse, der forestod dem, og en forsikring om, at rustningerne fortsattes, så man kunde være rede til krig, hvis en antagelig fred ikke opnåedes. Statholderskabet satte sin lid til slesvig-holsternes fædrelandskærlighed og tapperhed og den almægtige Guds retfærdighed.

Eulenburg modtog statholderskabets proklamation samme dag, og dagen efter sendte Pechlin Moltke et eksemplar.⁴⁵ Pechlin anså prokla-

mationen som yderst gunstig for de danske interesser, dikteret som den var af »revolutionær svindlerånd og stor forblindelse«. Bonin og Eulenburg havde nu selv, skrev Pechlin, erfaret, hvortil det førte at sætte sin lid til en øvrighed, »der ikke kender andre regeringsmidler end løgn og bedrag, og som endnu aldrig tog i betænkning at opofre de landes velfærd, over hvilke regeringen var blevet usurperet, for deres ærgerrighed og forfængelighed«. Dette måtte nu endelig gå op for selv de helt blinde i hertugdømmerne. – Det gjorde det som bekendt ikke. Der var også i den slesvig-holstenske bevægelse andre motiver end de, som den konservative helstatsmand havde øje for. Men på Bonin og Eulenburg har proklamationen sikkert virket som en kold douche. Til Hodges sagde Eulenburg, at nu havde statholderskabet erklæret krig mod Preussen, men det vilde finde, at det havde handlet mod sine egne interesser.⁴⁶ Hodges hævdede for øvrigt, at han fra første færd havde været overbevist om, at Bonins anstrengelser for at få statholderskab og landsforsamling til at anerkende konventionen var forgæves.

To dage senere, den 25. kl. 12, fandt installationen sted i en sal i hotellet »Zur Stadt Hamburg«. ⁴⁷ Fangerne var, som sagt, udvekslede den 21., og ordre om blokadens ophævelse blev givet, lige før man begyndte på installationsakten. Alle tre kommissærer var nu forsynede med deres kommissorier. Om installationen udstedtes en offentlig bekendtgørelse, underskrevet af Pechlin og Bonin. I denne nævnes de tre medlemmer af kommissionen, Hodges som opmand. De skal fra i dag under våbenstilstanden i kongen af Danmarks navn regere det hele hertugdømme med den myndighed, som er tillagt dem efter konventionens artikel 10. – Bonins reservation med hensyn til titlen gav han udtryk for i en samtidig skrivelse til Pechlin, hvis indhold denne anmodedes om at gøre sin regering bekendt med. Bonin meddelte statholderskabet såvel installationen som den af ham gjorde reservation.⁴⁸

Offentlige demonstrationer, medens installationen fandt sted, var, siger Hodges i sin beretning, ikke tilladt.⁴⁹ Men installationens virkning på flensborgerne var karakteristisk. Næsten hvert skib i havnen hejste de danske farver, og Dannebrog sås på mange huse. Politimester Krohn blev således takket være sine gendarmere i stand til at konfiskere 5 Dannebrog hos beboere, der hørte under den flensborgske klosterret.⁵⁰ Som nogle af flagenes ejere senere udtalte, havde de ikke kunnet undlade at vise deres »hengivenhed og højagtelse« for den nye regering ved »at lade

vort danske flag hejse på stang«. De kendte ikke andet flag end dette! – Dagen efter installationen rejste Pechlin, som sagt, til København. Den følgende dag forlod Bonin Flensborg, og omtrent på samme tid tog Hodges tilbage til Hamborg. Mellem Tillisch og Eulenburg var der, skrev han til Palmerston, en så god forståelse, at de mente i hvert fald en tid at kunne undvære opmanden, der skulde afgøre de divergenser, som måtte blive en følge af forskellen i anskuelser.

6. Kommissionens tiltrædelse.

De slesvig-holstenske gendarmers fjernes

Samme dag, som installationen fandt sted, udstedte kommissionen to bekendtgørelser. I den første meddelte Tillisch og Eulenburg, at kommissionen var tiltrådt og foreløbig vedblev at have sit sæde i Flensborg – der, hvor den var installeret. Alle embedshandlinger af de i Slesvig ansatte embedsmænd, autoriteter og øvrigheder vilde fra den 25. august være at foretage på kommissionens vegne og under ansvar over for denne. I overensstemmelse hermed havde de pågældende indtil videre at bestyre deres embeder, og kommissærerne nærrede »den sikre forventning, at samme med os vil bestræbe sig for at opretholde orden og ro i landet«. Skulde enkelte af embedsmændene mene, at de ikke fuldt ud kunde opfylde de forpligtelser, som herefter påhvilede dem, opfordredes de til ufortøvet at indgive deres afskedsbegæring. Kommissionen tilsagde samtlige indbyggere kraftig beskyttelse med hensyn til alle velbegrundede rettigheder, men forventede på den anden side, at beboerne vilde adlyde de anordninger, som af den eller på dens vegne blev truffene vedrørende forvaltningen eller for at opretholde ro og orden.

Den anden bekendtgørelse fastslog, at ved kommissionens overtagelse af landets styre ophørte enhver beføjelse for statholderskabet, dets departementer og den slesvig-holstenske regering til at udøve nogen myndighed i hertugdømmet. Så vidt muligt vilde kommissionens bestyrelse blive knyttet til de bestående indretninger. Der oprettedes tre departementer, der foreløbig tog sæde i Flensborg. 1. departement fik tildelt de sager, der henhørte under det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, d.v.s. justits-, kirke- og skolesager. 2. og 3. departement overtog de økonomiske sager. Hvert departement forestodes af en chef, der afgjorde sagerne i overensstemmelse med de bestående love, hvis det da ikke blev nødvendigt at lade kommissionen selv træffe afgørelsen. Til chef for 1. departement var konferensråd Dumreicher udnævnt, for 2. og 3. departement kammerherre Warnstedt.

Tillisch havde fået Warnstedt til at følge sig fra København for eventuelt at overtage et embede som departementschef.¹ Som betingelse herfor havde Warnstedt stillet, at han først blev genansat i sit amtmandsembede, hvorfra slesvig-holstenerne havde afskediget ham, og dette havde Tillisch billiget. Men Eulenburg vilde ikke gå med til genansættelse af de fordrevne kgl. embedsmænd. Tillisch søgte derfor at få Warnstedt til at frafalde sin betingelse, men denne havde i skrivelser af 18. og 21. august fastholdt denne. Med rette fremhævede han, at det ikke vilde være muligt at føre en virkelig regering med benyttelse af de embedsmænd, som den provisoriske regering havde indsat, og som havde fortrængt kongens. Det må alligevel til sidst være lykkedes at få Warnstedt til at samtykke i, at hans navn kom til at figurere som departementschef i kommissionens bekendtgørelse, og der findes også fra samme dag et dokument fra ham om, at han overtager de nævnte departementer. Men måske har han skiftet sind samme dag. Tillisch omtaler få dage senere, at han endnu ikke har været at formå til at fungere som departementschef, men har stillet nye betingelser. Derfor måtte Tillisch og Eulenburg selv fungere som departementschefer. Men Warnstedt har dog i den første tid af kommissionens virksomhed bistået noget ved sagerne i de to departementer.² Straks i begyndelsen af september fik han i øvrigt, som jeg senere skal omtale, sit bestemte ønske opfyldt om at overtage sit gamle embede som amtmand over Flensborg amt.³ Den 1. september blev konferensråd Kirstein anmodet om under »chefs-vakancen« i 2. og 3. departement at virke her, men allerede den 8. overdroges ledelsen af departementerne til baron Carl v. Plessen.⁴ Denne havde været deputeret i rentekammeret og var fra 22. til 24. marts 1848 minister for hertugdømmerne i martsministeriet. Carl v. Plessen tog nogle år senere navnet Carl v. Scheel-Plessen, og under dette navn blev han kendt som fremtrædende slesvig-holstensk politiker. Med de to nævnte departementschefer må den preussiske kommissær, synes man, have kunnet være tilfreds. Meddelelsen om Carl v. Plessens overtagelse gaves i en bekendtgørelse af 9. september.

Det personale, der i øvrigt blev sysselsat i departementerne, var naturligt nok væsentlig hentet fra det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli og således godt kendt med hertugdømmets administration. Som kommissionens virksomhed kom i gang, udvidedes dens personale en hel del. I slutningen af september dannedes i 1. departement efter forslag af

chefen, Dumreicher, et bureau med Peter Bagger som bureauchef.⁵ En del af sagerne overlodes dog til behandling af kancelliråd Paulsen, som Dumreicher havde taget med fra København. I 1. departement ansattes også en fhv., loyal kancellist fra den slesvig-holstenske regering. Som skrivere træffes flere af kancelliets tidligere skrivere. I december meddeler en bekendtgørelse, at det er overdraget landfoged, dr. Ernst Stemann på Ærø indtil videre som kommitteret at deltage i ledelsen af forretningerne i 1. departement, og at hans underskrift har samme gyldighed som departementschefens.⁶ Stemann skulde senere gøre sit navn kendt som en kyndig slesvigsk retshistoriker. Samtidig med nævnte bekendtgørelse ansattes kancellist K. W. Garlieb som hjælpeekspedient i 1. departement, hvor noget før kancellist Wøldicke også var ansat.⁷ Som det fremgår af en række breve, som Garlieb fra Flensborg sendte folketingsmand C. M. Poulsen, tidligere lærer ved Rødding højskole, blev Garlieb en hård kritiker både af sin departementschef og af den danske kommissær.⁸ Hans meddelelser til Poulsen forekommer temmelig indiskrete i betragtning af hans embedsstilling. Men som historiker nyder man godt af dem og føler næppe moralske skrupler ved at bruge dem.

Den danske regering havde, som tidligere omtalt, ønsket, at Tillisch under en eller anden form gjorde brug af professor Christian Paulsen. Tillisch fik Eulenburg til at gå med til at antage Paulsen som deres juridiske konsulent, og Paulsen rejste til Flensborg sidst i august.⁹ Paulsen kalder sig selv Tillisch' konsulent »med ubestemte forretninger«; han kom desuden naturligt til med råd og dåd at støtte den dansksindede del af Flensborgs indbyggere.¹⁰ Således var han virksom for, at bladet »Flensburger Correspondent« blev oprettet, hvor advokat M. F. Blaunfeldt virkede som redaktør og kraftigt bekæmpede slesvig-holstenismen.¹¹ Eulenburg omtalte i begyndelsen af kommissionens virksomhed over for Tillisch et ønske om at kalde også en holstensk overretsråd til assistance, men opgav åbenbart planen.¹²

Før installationen havde kommissærerne haft en del drøftelser om, hvad man skulde gøre med den slesvig-holstenske regering på Gottorp, og hvordan arkivet, der indeholdt sager både for Slesvig og Holsten, skulde deles eller bruges. Det udviklede spørgsmål løstes på såre simpel vis af statholderskabet, som tog hele personalet og det ganske arkiv med sig til Kiel! Hodges beretter i en depeche af 24. august, at Eulenburg havde sagt ham, at dette var statholderskabets agt.¹³ Det mente Hodges

nu ikke kunde ske med Bonins vidende, der havde preussiske tropper nok til at hindre det. Ja, ansvaret måtte blive Bonins, var Eulenburgs replik. – Ulempen for bestyrelseskommissionens administration af arkivets fjernelse har næppe været betydelig, da kommissionen havde adgang til kancelliarkivet i København. Den slesvig-holstenske regering var for en stor del et gennemgangsled i administrationen. Vi ser, at der senere i den slesvig-holstenske landsforsamling af sparehensyn fremsættes forslag om dens ophør.¹⁴ Herimod protesteres der dog kraftigt på grund af dens symbolske betydning, »et af de få bånd, som endnu omslutter (hält) hertugdømmerne«.

Medens kommissionens installation den 25. foregik i ro, kom det både den 26. og 27. til sammenstød mellem parterne, først i ord (sang), så i gerning (næverne). Ved urolighederne den 26. ryddede preusserne gaderne, men næste morgen forlod de byen, inden det svenske troppekorps var landet.¹⁵ På skibbroen samledes om formiddagen en talrig mængde af byens dansksindede for at byde svenskerne velkommen. I den beretning om begivenhederne, som den politiske politimester Krohn senere udarbejdede, siges mængden at være på flere hundrede: matroser, skibstømrere, arbejdere og andre folk af »den lavere klasse«. Krohn udtaler, at han fik underretning om, at mængden »forberedtes« til at angribe de enkeltboende tysksindede i byens nordlige del. Han besluttede derfor at jage den fra hinanden. Han rekvirerede og bevæbnede de slesvig-holstenske rekonvalescenter, der befandt sig i hospitalerne. Med dem og sine 11 gendarmere havde han en styrke på 39 md. Selv bevæbnet satte han sig i spidsen for sin hær og rykkede mod skibbroen.

Hvad der her skete, var efter danske udsagn, at Krohn »uden tilstrækkelig foranledning og uden forudgående advarsel har ladet skyde med skarpt på folkehoben, ved hvilken lejlighed to mennesker blev dræbt og een såret«. Den ene dræbte var tysksindet. Krohn hævder i sin redegørelse, at skydningen fremkaldtes ved en misforståelse. Da mængden ikke syntes at ville spredes, gav han sin styrke ordre til at gå frem med fældet bajonet. En gendarm, der i løb vilde forfølge en arbejder, styrtede og geværet gik af. Det opfattede nogle gendarmere og soldater, som var der givet ordre til at skyde, og 5–6 skud faldt, før Krohn fik skydningen standset. Skydningen fordrev selvsagt mængden, og Krohn lod sine styrker patruljere i byens nordlige del. Ved middagstid stod Krohn som sejrherre.

Netop som sejren var vundet, listedes den ud af hans hånd. Borgmester Callisen var blevet betænkelig ved hans krigerfærd på falderebet til det nye styre. Han fik ham til at trække gendarmerne tilbage, og i stedet skulde et borgerligt sikkerhedskorps søge at opretholde ro. Dette, påstår Krohn, bestod af lutter dansksindede! Krohn lod gendarmerne samles i sit hus, medens rekonvalescenterne besatte hovedvagten. Da han om eftermiddagen hørte, at matroserne på skibbroen havde hejst Dannebrog og »påtænkte« at angribe et hus i nærheden, vilde han foretage et nyt fremstød. Men rekonvalescenterne var da vendt (sendt?) tilbage til hospitalerne. Ophidsede folkeskarer samlede sig af og til foran Krohns bolig. Svenskerne var imedens gået i land og havde besat hovedvagten. Krohn forsøgte at rekvirere svensk militær hjælp, men afvistes. Hans gendarmers undslap fra det belejrede hus og forlod det ugæstmilde Flensborg. Selv tog Krohn bort følgende dag uden at have lidt overlast.

Inden sin afrejse modtog han bestyrelseskommissionens meddelelse, at han var afsat og ikke længere måtte udføre nogen som helst embedsforretninger. Hans gendarmers, agenter m. m. sattes ligeledes fra deres stillinger. Det samlede politi overdroges atter politimester Niemann, som samtidigt fik pålæg om at sikre sig Krohns person for at værne ham mod mishandling. Kommissionens pågældende skrivelser er daterede 27. august og formodentlig udfærdigede om eftermiddagen.

Trods opbudet af det borgerlige sikkerhedskorps forefaldt der i aftenens løb forskellige ekscesser fra de dansksindedes side. Glæden over at slippe for Krohns forhadte politistyre og nydelsen af stærke drikke gav sig udslag i, at man hist og her slog ruder ud hos mere kendte tysksindede, råbte ukvemsord mod dem, vel også plyndrede et enkelt sted. Den tyskbegeistrede pastor Valentiner, der boede ved Nørretorv ikke langt fra Krohn, noterer i sin beretning om dagen, at man råbte til ham: »komm' heraus, du Keltring!« Sent om aftenen var der opløb foran hans hus og »et spektakel som et jordskælv«. Præsten, omgærdet med sværdet, stod rustet til at tage mod den rasende hob! Men pludselig drog den bort. Mere end et par ruder synes ikke at være gået i løbet. Præsten konstaterer med inderlig glæde, at ingen af hans bøger manglede, ingen var revet itu! Det vilde også have været underligt, da ingen havde været inde i huset! Svenskerne satte senere vagt ved dette.

Af deltagerne i ekscesserne idømtes senere 16 borgere dels bøde-, dels kortere fængselsstraffe. Fra dansk side gjordes opmærksom på, at her

gik undersøgelsen ud over dansksindede urostiftere, men der var intet foretaget mod de slesvig-holstenske ved urolighederne i de foregående dage. – Efter oprørets undertrykkelse søgte man i Flensborg at få Krohns skyld i det blodige sammenstød på skibbroen klarlagt. Han unddrog sig arrestordren ved at tage til Tyskland. Her blev han borgmester i Bielefeldt, og Preussen, med hvem vi ingen udleveringstraktat havde, afslog vor regerings anmodning om at få ham udleveret og stillet for retten.

I den skrivelse af 28., hvori Tillisch over for A. W. Moltke omtaler de lige nævnte uroligheder, siger han også, at der allerede er truffet forberedelser til at få de slesvig-holstenske gendarmer fjernet.¹⁶ Han lover at fremskynde dette af yderste evne. Dagen derpå sendte de svensk-norske troppers øverstkommanderende, general Malmborg, kommissionen en anmodning om straks at få de som gendarmer forklædte slesvig-holstenske soldater trukket tilbage bag demarkationslinjen.¹⁷ I Nordslesvig var det nu ikke disse, men de neutrale tropper, der skulde opretholde ordenen, skrev han. Endvidere ønskede han, at de syge militære, der fandtes på hospitalerne i Flensborg, blev sendt til deres respektive lande, så snart deres helbredstilstand gjorde det muligt.

To dage senere udfærdigede kommissionen en bemyndigelse for den tidligere amtsforvalter i Tønder amt, Ulr. Adolph v. Holstein, til at undersøge, om det var nødvendigt at bibeholde de af oprørsregeringerne i Mellem- og Nordslesvig trufne ekstraordinære indretninger vedrørende politiforvaltningen samt gendarmeriet.¹⁸ Såfremt Holstein, hedder det i bemyndigelsen, »på et eller andet sted« for at opretholde ro og orden mente det påkrævet straks at lade de ekstraordinære politiembedsmænd og deres gendarmer høre op med deres virksomhed, kunde han gøre dette. Han kunde så enten overdrage politimyndigheden til de embedsmænd, der tidligere havde haft den, eller konstituere andre egnede personer. Sådanne eventuelle forholdsregler skulde han dog straks meddele til kommissionen. Denne underrettede samtidig både Malmborg og den preussiske øverstkommanderende, oberst v. Lebbin, om bemyndigelsen til Holstein.

Endnu samme dag afgav Holstein beretning til kommissionen om, hvordan det forholdt sig med Flensborg by og amt. Der havde her været 15 gendarmer, men de var nu væk. Det samme gjaldt de 12 gendarmer, der havde forstærket den angelske politikystbevogtning. Den følgende dag begyndte han undersøgelsen i Sundeved. Tre af de embedsmænd,

som han havde ønsket at træffe, var fraværende. Det gjaldt herredsfoged Nissen i Broager, inspektøren for de gråstenske godser, Krogh, og konstitueret justitiarius og herredsfoged Henningsen i Gråsten. Derimod traf han retsskriver Muderspach, der gav oplysning om gendarmernes tal og om, at deres opgave nu alene var at bevogte Dybbøl-skanserne. Holstein skriver i sin beretning til kommissionen, at der i befolkningen rådede stor forbitrelse mod Muderspach og Krogh samt gendarmene, »fremkaldt ved mangfoldige overgreb og mishandlinger«. I den sidste tid havde klagerne været færre, hvorfor han ikke havde gjort brug af sin fuldmagt til at skride ind. Men han fremsatte følgende forslag: Muderspach skulde fratages det under de nuværende forhold helt overflødige embede som overordentlig politimester. Politimyndigheden i Nybøl herred overdroges herredsfoged Nissen i Broager som den ordinære politiembedsmand og den på grevskabet Reventlow til inspektør Thaysen, hvem det skulde pålægges at flytte fra Sønderborg til Sandbjerg. Politimyndigheden på de gråstenske godser burde fratages Krogh, der i sin tid ved dom var blevet afsat fra sit embede, og indtil videre overdrages Henningsen. I skrivelse af 5. sept. til amtmand Johannsen i Nordborg billigede kommissionen de fleste af disse forslag og meddelte, at Muderspach skulde afskedige gendarmene, hvis udrustning skulde fratages dem og opbevares. Jeg kommer senere tilbage til, hvordan det gik med ordningen af forholdene i Sundeved.

Den 2. september var Holstein i Åbenrå og fik hos amtmand Stemann og borgmester Schow oplysning om de i by og amt (Åbenrå og Løgumkloster amter) værende gendarme.¹⁹ Ekstraordinære politiforholdsregler havde her ikke været truffet, bortset fra at der i byen under Schows sygdom en kort tid havde været ansat en politiassistent. Såvel Stemann som Schow ønskede at beholde gendarmene og anså dem for meget nyttige til opretholdelse af ro og orden. Holstein anfører i sin beretning til kommissionen, at ifølge de af ham foretagne undersøgelser havde gendarmene ikke i Åbenrå amt givet befolkningen anledning til klager; alligevel rådede der uvilje imod dem, hvad der gjorde deres fjernelse ønskelig. Heller ikke i Åbenrå by var der forekommet optrin, hvor gendarmene havde skredet ind. Holstein troede, at selv om forbitrelsen hos flertallet af indbyggerne var stor mod Schow og gendarmene, der betragtedes som hans redskaber, vilde det ikke, når de neutrale tropper fandtes i byen, komme til uordener, enten gendarmene forblev der eller

ej. De var i øvrigt efter en aftale mellem Schow og kommandanten for de neutrale tropper blevet underlagt denne.

Holsteins forslag til kommissionen gik derefter ud på, at gendarmerne fjernedes såvel fra Åbenrå by som fra Åbenrå og Løgumkloster amter. I tilslutning hertil anbefalede han, at der lagdes en lille besætning af neutrale tropper i Løgumkloster; her stod partierne meget skarpt over for hinanden. Den 5. september beordrede kommissionen Schow og Stemann til snarest at afskedige gendarmerne, hvis udrustningsgenstande skulde opbevares. En indtrængende henvendelse samme dag fra Stemann om at beholde gendarmerne besvarede kommissionen med afslag. Den meddelte samtidig, at neutrale tropper vilde blive lagt i Løgumkloster, og at Stemann eventuelt kunde antage pålidelige folk som politibetjente, hvis det var nødvendigt for at opretholde ro og orden.

Ordren om gendarmernes afvæbning i Åbenrå by og amt blev ikke udført. Den 8. meddelte Schow kommissionen, at da han den 7. [!] havde fået skrivelsen af 5. – en sen postgang, synes det, og mon Schows udsagn er korrekt? – så havde han meddelt befalingen til gendarmernes førere. Disse havde imidlertid nægtet at adlyde ordren om afleveringen af våbnene. Samtidig, skriver Schow, havde han fået underretning om, at gendarmerne allerede for nogen tid siden dels til vogns, dels til fods havde forladt byen. Det var deres agt at forene sig med de gendarmere, der tog bort fra Haderslev, og at marchere til deres kaptajn i Slesvig. Schow havde afstået fra at foretage en afvæbning med magt, da dette sikkert vilde have fremkaldt ophidselse! – Fra Stemann fik kommissionen ligeledes at vide, at gendarmerne i amtet ikke vilde aflevere våbnene, og at de havde fjernet sig; gendarmerne i Løgumkloster var draget bort natten mellem den 7. og 8.

Deres vigtigste opgave – inddrivelse af skatter, udpresning af soldater – havde gendarmerne haft i Haderslev amt. Her fandtes også ekstraordinære politimestre som Hugo Jensen i Haderslev by og østeramtet og G. F. v. Krogh, der boede i Gram, for Haderslev vesteramt. Holstein, der var i Haderslev den 3. sept., gav kommissionen udførlig besked om den nærmere ordning af politiforholdene, om tallet af gendarmere og hvor de var placeret.²⁰ Han havde drøftet sagen både med amtmand og borgmester. Medens Kier fandt såvel en politisk politimester som gendarmere helt overflødige for byens vedkommende, anså Bruhn bibeholdelsen af sådanne for amtet uomgængelig nødvendig. Fjernedes de,

vilde det blot med møje underkuede danske sindelag hos befolkningens flertal komme til udbrud, og det blev ham ugørligt at bestyre sit embede. Holstein udtalte, at gendarmernes adfærd stort set ikke havde givet grund til berettigede klager, men de var meget forhadte som redskaber for de almindelig hadede politimestre Jensen og Krogh og for deres hjælp ved inddrivelsen af skatter, særlig krigsskatten. Han foreslog dem fjernede og politimestrene afskedigede. Kommissionen billigede dette ved skrivelse til amtet den 5. sept.

Om gendarmernes færd i amtet efter kommissionens indsættelse foreligger der en del oplysninger. Den 28. august skriver således amtmand Bruhn til det slesvig-holstenske indenrigsdepartement, at dagen før lå en gendarmafdeling på eksekution i Øsby.²¹ De havde ikke kunnet hindre – og gjorde vel heller ikke forsøg derpå? – at en afdeling svenske husarer gik i land ved Årøund og siden marcherede til Åbenrå for her at tage kantonnement. Bruhn vilde i øvrigt hæmme samfærdselen med Danmark så meget som muligt, »indtil magten dertil er os frataget«.

Den 2. sept. rykkede norske soldater under kaptajn Schröder ind i Haderslev.²² For at undgå demonstrationer havde Hugo Jensen, hvad han nærmere skildrer i en længere beretning til regeringen i Kiel, udstedt forbud mod brug af danske og tyske faner og kokarder. Selv rev han egenhændigt den danske kokarde af et »meget berygtet« individ, og om aftenen nødtes gendarmene til at drage klingerne mod den forsamlede »pøbel«. En meddelelse fra Schröder om, at gendarmene havde at forlade byen, lod han uænset. Næste dag vilde Jensen lade en »beryg- tet propagandist«, der havde formastet sig til at rive hans bekendtgørelse i stykker, arrestere. Men kaptajn Schröder befalede gendarmene at løslade ham; ellers vilde de selv blive arresterede. Det måtte de så gøre og høstede til gengæld »fra den forsamlede pøbel et gjaldende hurra«. Jensen klagede til Schröder, der desværre var forudindtaget af danskerne og deres »bundløse løgne«. Schröder fastholdt, at han skulde nok sørge for ro og orden; gendarmene havde at forlade byen, men kunde eventuelt forblive som politi under hans, Schrøders, befaling. Herpå vilde Jensen ikke indlade sig, og den 3. satte han derfor gendarmeriet ud af funktion. Da general Malmborg den 5. kom til Haderslev, henvendte både Jensen og Bruhn sig til ham om gendarmernes forbliven. Men der hjalp ingen kæremor. Den 7. kl. 4 morgen gav Jensen fodgendarmerne i Haderslev marchordre til at gå til Slesvig. Uden gen-

Botho Heinrich zu Eulenburg
(1804-1879)

Fotografi, cjet af Graf Sigfrid zu Eulenburg, Lindau a/B

darmer turde Jensen ikke blive i Haderslev. Den 9. kom han til Kiel, hvor han forefandt bestyrelseskommissionens afsked af ham som politimester. Den var sendt efter ham fra Haderslev.

Endnu den 6. september holdt gendarmen, selv udstyrede med den slesvig-holstenske kokarde, »orden« i Christiansfeld ved at rive den danske kokarde af huen på to hjempermitterede danske soldater.²³ Men jorden begyndte at brænde under de ivrige slesvig-holsteneres fødder. Om forholdenes udvikling i vesteramtet får vi en dramatisk skildring i en beretning, som den provisoriske politimester Krogh i september gav det kielske indenrigsdepartement.²⁴ Den 28. august modtog han bekendtgørelsen om installationen, dagen efter kommissionens første bekendtgørelser. Indtil den 29. eksisterede for ham kommissionen hverken retslig eller faktisk, og han var vedblevet med i sit distrikt at opretholde orden og ro i »slesvig-holstensk mening og ånd«. Krogh omtaler derefter et møde mellem embedsmændene i Haderslev og en instruks, som han havde udbedt sig fra amtet. Denne fortolkede han sådan, at han kunde fortsætte sin politivirksomhed som hidtil, ignorere kommissionen og gerere sig som slesvig-holstensk embedsmand, støttet til gendarmkorpset. Men den 7. vendte nordslesvigske soldater, permitterede fra den danske hær, hjem i så stort tal og oven i købet udstyrede med danske kokarder, at Krogh måtte frygte for alvorlige sammenstød mellem dem og gendarmerne. Og slog lidenskaberne først ud i lys lue, hvordan skulde Krogh så kunne beskytte de fåtallige tysksindede i befolkningen? Ydermere modtog han samme eftermiddag ved stafet følgende privatskrivelse fra amtmand Bruhn: »Kommen Sie bitte morgen mit Sack und Pack hieher oder gehen Sie mit den Gensdarmen nach Tondern über Golstedt (Galsted i Agerskov sogn). Die Geschichte ist aus . . .«.

Ja, i hvert fald gendarmernes historie i Nordslesvig var foreløbig forbi – årtier senere skulde de dukke op igen. – Bruhn, Hugo Jensen og Krogh havde tidligere aftalt, at i påkommende tilfælde skulde gendarmeriet trækkes sammen i Galsted og på vestkysten dirigeres mod syd. Om morgenen den 8. brød Krogh op fra Gram med sine to vagtmestre og 16 beredne gendarmen, skiltes fra dem i Kastrup for selv at tage til Haderslev. Her fik han underretning om bestyrelseskommissionens skrivelser af 5., der afskedigede såvel ham som Hugo Jensen og befalede ophævelse og afvæbning af gendarmeriet. Politimyndigheden i Haderslev havde kommissionen overdraget den provisoriske borgmester Kier. Jensen var

allerede rejst bort den 7., og Bruhn vilde rejse væk om aftenen den 8. Med stolthed fremhæver Krogh, at han hverken direkte eller indirekte havde haft noget at gøre med kommissionen eller dens embedsmænd.

I slutningen af sin beretning gav Krogh en skildring af stemningen hos befolkningen i vesteramtet og på godserne Gram og Nybøl, hvis politiforvaltning havde været ham overdraget. Forholdene er selvsagt skuede gennem slesvig-holstenske briller, men udtalelserne har, synes mig, så megen interesse, at jeg delvis vil anføre dem ordret. Befolkningen er, fastslår Krogh først, helt ukyndig eller har en falsk opfattelse af striden mellem Danmark og hertugdømmerne. »Folket elsker roen over alt, har slet ingen sans for højere politisk liv og vil netop regeres. Hvis der overhovedet dér kan være tale om en nationalbevidsthed, så er det en dansk. Hertugdømmernes retmæssige opstand (Erhebung) for at afværge uretten har det (folket) stedse anset som et oprør mod dets retmæssige landsherre og konge«. Som grund hertil anføres foruden mange andre, der har øvet »en fordærlig indflydelse«, Tørninglens gejstlighed, som har »vildført« folket. »Derfor har det også anset landsregeringen efter 24. marts forrige år indtil nu som ulovlig og følgerigtig også alle af denne indsatte slesvig-holstenske såkaldte »provisoriske« embedsmænd«. For at opretholde disses autoritet var det derfor altid nødvendigt med en større eller mindre, men forholdsvis dog ubetydelig fysisk magt. Med indsættelsen af bestyrelseskommissionen, der fører regeringen i kongen af Danmarks navn, anser befolkningen »revolutionen« for endt. Kommissionen har nu magten ved sin side, og folket tror sine sande interesser opfyldt ved »Slesvigs selvstændighed«, føler sig ikke krænket ved adskillelsen fra Holsten, men anser Slesvigs deling »for lige så umulig og fordærlig, som efter mit bedste skøn hver slesvig-holstener, sådan som begivenhederne er gået, nu heri må se den eneste mulighed for en varig fred og den største lykke (das grösste Heil)«.

Inden amtmand Bruhn forlod Haderslev, sendte han den 6. kommissionen en redegørelse for amtets forhold og gendarmernes placering og anmodede indstændigt om i hvert fald at beholde en del af gendarmet.²⁵ For under krigen at holde »folkets lavere lag« under lovenes og øvrighedens autoritet havde han haft brug snart for al alvor, snart for al mildhed. Hidtil havde han tjent den slesvig-holstenske sag, da den efter hans mening svarede bedst til hele landets vel, landsherrens interesse (!) og retfærdigheden. »Derpå har jeg aldrig og ingensteds lagt

skjul . . .« »Styrkelse af eller dog virksomt værn for den tyske, numerisk svagere del af befolkningen« betragtede han som sin vigtigste opgave og som nødvendig betingelse for opretholdelse af en fredelig tilstand. Derfor måtte øvrigheden være stærk og rustet. Af gendarmerne var dog allerede nogle (fodgendarmer) efter general Malmborgs anmodning sendt til Slesvig. Beholdt han imidlertid ikke et antal beredne gendarmer, vilde han være ude af stand til at opfylde rimelige forventninger hos kommissionen og »retfærdige krav hos amtets bedste indbyggere«. Med de »bedste« menes naturligvis slesvig-holstenerne. Til at være en kastebold i hænderne på et parti – her menes de dansksindede! – duede han ikke, sluttede han sin beretning. Et par dage senere forlod han, som nævnt, sit embede og Haderslev. Konferensråd Fr. Johannsen, Bruhns svigerfader, overtog herefter sit gamle embede som amtmand over Haderslev amt.²⁶

I Tønder residerede den provisoriske amtmand A. Hansen. Han var ikke meget villig til at oplyse U. A. Holstein ved dennes besøg i Tønder den 5. sept. om, hvordan det stod til med gendarmer i amtet.²⁷ Da kommissionen så afkrævede ham en erklæring, svarede han dog, at ham bekendt fandtes ingen gendarmer i amtet, og der var ikke stillet nogen til amtets rådighed. Yderligere meddelte han kommissionen, at han på Holsteins spørgsmål, om der udkrævedes overordentlige foranstaltninger, vil have svaret, at der på Guds grønne jord ikke fandtes nogen plet, hvor der havde rådet større ro og orden end hidtil i Tønder amt: »det ved enhver, det vidste også danskerne, men vil man provokere uro og uorden, vil man anarki, kan jeg ikke hindre det, men bestyrelseskommissionen kan ikke ville dette«. Da Holsteins besøg i Tønder, hvor han kun var nogle timer, ifølge Hansens beretning til statholderskabet fremkaldte »stor ophidselse«, må Hansen åbenbart have ment, at allerede dette var en provokation.

Om Flensborg by konstaterer politimester Niemann i en skrivelse af 18. sept. til kommissionen, at han har forviset sig om, at der ikke findes flere gendarmer der.²⁸ Heller ikke i Munkbrarup herred findes der ifølge en beretning fra månedens begyndelse nu gendarmer.²⁹ Herredsfogeden, kammerjunker v. Berger i Lyksborg, har aldrig gjort brug af dem og anser dem overflødige til opretholdelse af orden.

Den 7. september anmodede kommissionen chefen for gendarmerne, kaptajn v. Niemojewski i Slesvig, om at møde i Flensborg for at give

oplysning om gendarmeriets indretning.³⁰ Det nægtede han. Han havde sin bestalling fra statholderskabet og kendte ingen anden øvrighed. Sit svar stillede han til Eulenburg, ikke til kommissionen. For resten, bemærkede han, kunde de ønskede oplysninger næppe længere have betydning for kommissionen; han havde nemlig erfaret, at denne før skrivelsen af 7. havde befalet afskedigelse og afvæbning af samtlige gendarmer. – Den 13. ophævede kommissionen derpå anordningerne fra februar og august om gendarmeriet og gav Niemojewski afsked. Da han efter sine udtalelser udelukkende rettede sig efter statholderskabets ordrer, har han sikkert modtaget denne meddelelse med største ligegyldighed.

7. Hodges' afgørelse om de kongetro embedsmænds genansættelse. Den slesvig-holstenske embedsstands erklæringer

Bestyrelseskommissionen kan ikke have til hensigt at fremkalde anarki, havde den provisoriske amtmand Hansen skrevet. Nej, det havde den så vist ikke – men vilde modparten det?

Spørgsmålet må besvares med ja. I en skrivelse fra slutningen af august til grev Reventlou-Preetz fra A. v. Moltke, en af statholderskabets udsendinge i Berlin, betvivler Moltke ganske vist, at statholderskabet kan ville gøre det umuligt for kommissionen at løse dens opgave ved at unddrage den enhver medvirkning og ved at opfordre embedsstanden til passiv modstand.¹ Men netop dette gjorde oprørsregeringen. Det program, som Samwer en måneds tid før havde udkastet, skulde blive fulgt: ved demonstrationer, embedsmændenes passive modstand, skattenægtelser o. s. fr. at prøve at vise umuligheden af en særskilt regering for Slesvig.²

Statholderskabet havde nægtet at anerkende våbenstilstand og fredspræliminærer. Dette standpunkt opretholdtes hårdnakket. Klart udtryktes det i den tidligere omtalte proklamation af 23. august. Dennes udtalelse om, at de slesvigske embedsmænd skulde fortsætte deres funktion, så længe de kunde forene det med deres »pligt« (mod statholderskabet) og deres »samvittighed« (slesvig-holstenske sindelag), var uegnet til at opretholde ordnede forhold under det nye styre. Den preussiske udenrigsminister, Schleinitz, fremhævede i en skrivelse en måneds tid senere til statholderskabet, at dette ved proklamationen havde forvirret og ophidset sindene, hensat embedsmændene i tvivl og uvished og berøvet kommissionen de vigtigste hjælpemidler til at opretholde en ordnet forretningsgang.³ – I den slesvig-holstenske landsforsamling havde den ditmarsiske deputerede Lempfert ganske vist med henblik på proklamationen ment, at alle embedsmænd i Slesvig måtte vise faktisk lydighed mod kommissionen: »hvem der ikke gør det, han må gå, men hvem der forbliver, yder den«. ⁴ Mod disse enkle kategorier opponerede et andet medlem.⁵

Det er en dårlig skomager, sagde han, der kun har to læster! Hvor mange de slesvig-holstenske embedsmænd sad inde med, fremgår delvis af det følgende.

I de halvandet år, hvor oprørsregeringerne havde rådet i landet, havde man ved afskedigelser og bortjagen skabt en embedsstand, der – ser man bort fra de gejstlige i Tørninglen – stort set var slesvig-holstensksindet. Den danske kommissær, Tillisch, var som vor regering gået ud fra, at de ved revolutionen fordrevne kongetro og loyale embedsmænd vilde få deres embeder tilbage, når kommissionen tiltrådte. Det havde embedsmændene også selv tænkt sig. Mange af dem tog til Sønderborg for straks at kunne være til disposition. Men kort efter sin ankomst til Flensborg måtte Tillisch meddele dem, der henvendte sig til ham, at han ikke kunde sige, hvorvidt og hvornår de kunde tiltræde deres embeder.⁶ Nogle dage efter installationen skrev han til general de Meza, at noget bestemt om embedsmændene var han desværre endnu ikke i stand til at sige.⁷ Foreløbig måtte de vel forblive i Sønderborg og, føjede han til, det var ikke ham, der havde foranlediget deres rejse.

Ved sine drøftelser med Eulenburg fik Tillisch, som jeg allerede tidligere har omtalt, vished for, at denne kun vilde gå med til at afskedige embedsmænd, såfremt de nægtede at adlyde kommissionen.⁸ Tillisch havde forgæves fremhævet, hvordan man ved at besætte alle embeder i Nordslesvig med slesvig-holstenske embedsmænd havde søgt at kue folkestemningen, og at beboerne med længsel så frem til en befrielse fra disse forhadte embedsmænd. Det prellede alt af på Eulenburg. Den udvej havde Tillisch så at forelægge opmanden, Hodges, sagen til afgørelse, men ivrig herfor var han ikke. Han havde af enkelte af Hodges' ytringer forstået, at denne hældede til Eulenburgs mening. Derfor vilde han gerne trække afgørelsen af principspørgsmålet noget i langdrag; i det danske statsråd fastholdt man selvsagt, at de fordrevne kongetro embedsmænd burde genansættes.⁹

I begyndelsen af september indankede Tillisch trods de nævnte betænkeligheder sagen for Hodges.¹⁰ Eulenburgs erklæring imod genansættelse er af 2. sept. Den 10. afgav Tillisch en længere begrundelse for sit forslag, og fire dage senere deciderede Hodges, som Tillisch havde frygtet og forudset, imod genansættelse.

Tillisch' begrundelse er ret vidtløftig og henviser navnlig til, at regeringen føres i kongens navn, og at man derfor bør handle sådan, som

kongen vilde have gjort. Han ender sin redegørelse med den udtalelse, at hvad enten han ser på sagen »fra kongens, folkets eller embedsmændenes standpunkt, hvad enten jeg ser hen til retfærdighed eller hensigtsmæssighed, finder jeg det . . . aldeles utvivlsomt, at de af kongen til embeder i Slesvig kaldede mænd, som under insurrectionen har været nødt til at forlade deres embeder, nu i kongens og landets velforståede interesse igen bør indsættes i samme«.

Da Tillisch i en samtale med Hodges den 12. blev klar over, at dennes afgørelse vilde gå ham imod, fremhævede han på ny over for ham, hvor ulykkeligt det vilde være navnlig for Nordslesvig, hvis Hodges ganske forkastede hans, Tillisch' mening. Det gjorde Hodges nu i principsspørgsmålet, men han lod i sin decision afgørelsen i de enkelte tilfælde stå åben. Han hævdede, at Tillisch' opfattelse var urigtig, at kommissionen skulde anse kongens vilje som regel for dens styre. For øvrigt, mente han, vilde kongen næppe uden undersøgelse genansætte alle, der havde opgivet deres poster efter revolutionen, eller afskedige alle, der var udnævnte i stedet for. Efter en længere gennemgang af Tillisch' argumenter betegner Hodges til slut enhver våbenstilstand som en overgangstid. Under denne må man søge at forsone samvittighederne m.h.t. det nyligt skete. »Men at beholde alle nu ansatte embedsmænd vilde være umuligt, at afskedige dem alle vilde være uhøfligt (impolite) og ikke føre til en god regering af landet, desuden kunde man ikke afskedige dem alle, for hvordan kunde de erstattes?« Kommissionen bør foretage en klog udrensning efter omhyggelig undersøgelse af hvert enkelt tilfælde, og den bør sørge for at vælge en god og værdig efterfølger. Alt vil afhænge af den fasthed, visdom og moderation, som vil besjæle kommissionens overvejelser og handlinger.

I skrivelser til sin regering kalder Hodges Tillisch' forslag et udslag af »ultradanske« synspunkter; han ser ikke nogen grund til at gå ind på det. Under de nuværende forhold, fremhæver han, bør Danmark undgå enhver forholdsregel, der »i mindste måde« kan øge den bitterhed, der består imod det hos et stort parti i hertugdømmerne. Han må, skriver han, være på sin post over for sin danske kollegas »ekstravagante krav«. Men han undskylder ham delvis med den pression, som udøvedes fra de talrige afskedigede embedsmænd, der var sendt did fra København for at få deres stillinger tilbage.

Det havde sikkert lettet kommissionens regering i ikke ringe grad,

havde Hodges afgjort sagen i overensstemmelse med Tillisch. Hodges' afgørelse må dog siges at være velbegrundet ud fra hans forudsætninger. Han fik sin regerings billigelse af, at afgørelsen var retfærdig og forstandig.¹¹ Da Tillisch noget senere hentydede til Hodges' fejlbedømmelse af embedsmændene, afviste Hodges bestemt kritikken: »Jeg skal kun bemærke, at selv om det var nu [1. okt.], at jeg havde spørgsmålet for mig, skulde jeg ikke i mindste måde ændre min afgørelse, hverken i bogstav eller ånd«. Hans regering havde fuldkommen billiget afgørelsen, føjede han til.

Det var Tillisch' første tanke, da han modtog Hodges' decision, at protestere kraftigt. En protest opsattes og oversattes til engelsk, og Tillisch underskrev. Men han opgav at afsende den, thi efter nærmere overvejelse fandt han det nytteløst.¹² Da han meddelte A. W. Moltke det beklagelige resultat, søgte han at mildne skuffelsen. Han måtte nemlig, skrev han, efter en samtale med Hodges gå ud fra, at trods principafgørelsen kunde han forelægge de enkelte tilfælde til afgørelse af Hodges, der så eventuelt vilde give ham medhold, navnlig hvad angik de fra deres embeder fordrevne præster. Hodges udtaler også i sin skrivelse til Palmerston, at uden hensyn til hans afgørelse kan det blive nødvendigt, at mange danske præster vender tilbage til deres sogne i Sønderjylland. Men det vilde da være godt, hvis de fik besked om ikke at fremkalde ophidselse ved udtalelser om politik! De skulde være befordrere af religion og fred, ikke fjender af deres tyske medkristne. – Skønt man i almindelighed ikke vil indvende noget imod disse maximer, virker de her groteske på grund af de slesvig-holstenske gejstliges ivrige politiske deltagelse. Men der er forskel på kong Salomon og Jørgen hattemager.

Var det danske standpunkt om genansættelse af kongetro embedsmænd gået igennem, havde kommissionen haft nogen støtte for sin virksomhed i embedsstanden. Nu fik den i stedet fra første færd en næsten kompakt modstand hos denne at kæmpe imod. Og kun meget få slesvig-holstenske embedsmænd fulgte den anvisning, som var givet i kommissionens bekendtgørelse at tage deres afsked, hvis de ikke troede at kunne opfylde deres forpligtelser over for kommissionen. Ikke mange nøjedes med som »den dårlige skomager« at have to læster.

Allerede dagen før statholderskabets proklamation havde superintendent N. Nielsen i Slesvig samlet de derværende gejstlige til underskrivelse

af en erklæring om, at de – trods kommissionens forestående indsættelse – stadig anerkendte statholderskabet som deres retmæssige øvrighed.¹³ Ønskede statholderskabet, at de skulde føje sig efter kommissionen, vilde de gøre dette, men ikke medvirke til Slesvigs underkastelse under Danmark eller dets adskillelse fra Holsten. Erklæringen fik efterhånden tilslutning fra næsten alle hertugdømmets gejstlige, men ikke fra Tørninglen eller Als. Alle disse overtrådte således straks Hodges' maximer for de dansksindede præster om gejstliges tilbageholdenhed i politik.

På installationsdagen, den 25. august, afholdt 23 slesvig-holstenske embedsmænd et møde i Flensborg for at drøfte deres stilling til kommissionen.¹⁴ Blandt de tilstedeværende var amtmand v. Rumohr over Flensborg amt, tre af amtets fem herredsfogeder, politimester Krohn, postmester Struve, toldembedsmænd og latinskolens lærere. Man endes om at afgive en erklæring, noget lignende de gejstliges. Man henviste til statholderskabets proklamation af 23. og udtalte i overensstemmelse med denne, at man vilde fungere, så længe det lod sig forene med pligt og samvittighed. Erklæringen skulde i afskrift tilstilles samtlige embedsmænd i hertugdømmet til underskrift, og disse tiltrædelseserklæringer skulde sendes til herredsfoged Jochims over Ugle herred. Når dette var sket, skulde erklæringen overgives til såvel statholderskabet som kommissionen. Man regnede med, at flertallet i Flensborg magistrat skrev under og ligeledes flere af amtets embedsmænd, som ikke var med til mødet.

Politimester Krohn fortæller om disse drøftelser, at nogle få af deltagerne havde ment, man burde nægte kommissionen enhver lydighed. Der var også i en flensborgsk politisk forening (formentlig »Casino«) fremsat forslag om skattenægtelse. Majoriteten holdt dog på, at det vilde svare til proklamationens hensigt, hvis man søgte at vinde tid. Erklæringen vilde afholde kommissionen fra at spænde dens krav til embedsmændene for højt. – Forventningen om tilslutning fra Flensborg magistrat viste sig omgående urigtig. Magistraten valgte at holde fast ved sit engang indtagne standpunkt at lyde enhver myndighed, der sad inde med den faktiske magt.

Forsøget på at skabe en fælles optræden fra hele embedsstanden mislykkedes. Da man den 27. på ny holdt møde i Flensborg, var der indløbet svar fra Tønder, Haderslev, Åbenrå, Husum og Slesvig, men de stemte ikke overens. Nogle var enige med flensborgerne, andre vilde ikke

tiltræde en offentlig erklæring. Borgmester Schow i Åbenrå, som nu var med, var helt enig med dem i Flensborg og foreslog nedsat et udvalg på 3-4, der skulde afgøre, hvilke af kommissionens enkelte bestemmelser man i fremtiden skulde bøje sig for. Udvalget, ikke kommissionen, skulde altså bestemme! Forsamlingen på 23 den 25. var den 27. skrumpet sammen til 10, hvoraf de 7 lærere. Disse sidste bestemte sig for at slutte sig til de gejstliges protest.

De tre standhaftige, Rumohr, Struve og Jochims, vilde have en ny konference den 29. med Schow og den gottorpske amtmand Liliencron. Men begge sendte afbud. Derimod indfandt borgmester Lüders fra Tønder, som var på tilbagerejse fra Kiel, sig om morgenen hos Rumohr og ligeledes amtmand Bruhn fra Haderslev, der agtede sig til Kiel. Jochims tilkaldtes til Rumohr for at forhandle med dem. Lüders' udtalelser om stemningen var lidet opmuntrende. Han mente, at man slet ikke kunde få alle slesvigske embedsmænd eller blot et større tal af dem til at optræde i fællesskab: »man var i Slesvig [der menes vistnok byen] så modløs, så villig til at bøje sig for alt, at vor sag der var helt tabt«. Bruhns udtalelser gik i lignende retning. Begge sagde, at flensborgerne måtte gå deres vej alene og nedlægge deres embeder; det vilde de selv gøre, når de kom hjem. Om eftermiddagen besluttede de tre at vente med deres erklæring til den følgende aften, men forholdenes udvikling i Flensborg, hvor de dansksindede nu havde herredømmet, bevirkede åbenbart, at det blev opgivet. Postmester Struve nedlagde sit embede, og Tillisch kunde den 31. anmode den fordrevne postmester Holstein om snarest at vende tilbage til sit gamle embede.¹⁵ Da Rumohr nægtede kommissionen lydighed, afskedigedes han den 2. sept., og Warnstedt fik sit inderlige ønske opfyldt om at overtage sit tidligere amtmands embede. Den 30. anmodede Jochims om sin afsked. Eulenburg forsøgte forgæves at få ham fra det, idet han anførte, at den af Jochims nævnte grund, at kommissionen regerede i kongen af Danmarks navn, snart vilde falde bort som følge af Preussens protest. Den 3. sept. modtog han sin afsked og overgav embedet til den tidligere herredsfoged Gerstenberg. Set fra Tillisch' og kommissionens standpunkt var de tre standhaftiges optræden en stor vinding. Kommissionen havde herved i Flensborg fået nogle embedsmænd, på hvis medvirkning den trygt kunde regne.

Den provisoriske amtmand over Haderslev amt, Bruhn, befandt sig,

som nævnt, om morgenen den 29. aug. i Flensborg på vej til Kiel. Han havde allerede et par dage før skrevet til statholderskabet, at han ikke vilde træde i noget som helst forhold til kommissionen, medmindre det gav ham besked herom.¹⁶ Da man i Kiel henstillede til ham at forblive på sin post, vendte Bruhn sig til Eulenburg for hos denne at opnå garantier for at kunne fortsætte nogenledes som hidtil.¹⁷ Han overrakte Eulenburg en af ham selv og 24 andre embedsmænd i Haderslev amt og by den 1. sept. underskrevet erklæring.¹⁸ Der henvises i denne til statholderskabets proklamation af 23. aug. og bekendtgørelsen af 25. om kommissionen. Derefter udtales, at de hidtil har ført deres embede i »vor landsherres navn«, at de som sådan anerkender kong Frederik VII, men udelukkende i hans egenskab af »hertug til Slesvig-Holsten«. I overensstemmelse med denne opfattelse vil de fortsat forvalte deres embede under kommissionens »faktiske beståen«. Erklæringen var foruden af Bruhn underskrevet af blandt andre herredsfoged Thomsen, husfoged Liweh, rektor P. Volquardsen, konrektor, dr. Michelsen, Hugo Jensen og borgmester Kier. Samtidig med overrækkelsen af denne erklæring stillede Bruhn krav til Eulenburg om at beholde i hvert fald en del af gendarmerne, og at kommissionen med kraft og eftertryk vilde modarbejde den danske propaganda.

Eulenburg udtalte sig velvilligt over for Bruhn, men dennes krav opfyldtes ikke. Han fik, som før omtalt, ordre til at afskedige gendarmerne, og da amtet, som Bruhn meddelte statholderskabet, oversvømmedes af »danske landsoldater og agitatorer«, blev han afskåret fra næsten al udøvelse af embedsvirksomhed. Bruhn tænker vel herved på undertrykkelse af dansk propaganda. Den 5. sept. afkrævede kommissionen de haderslevske protestunderskrivere en erklæring, om de agtede at adlyde kommissionen. Det nægtede Bruhn i sit svar af 7. Han kunde og vilde ikke følge kommissionen på, hvad han kalder den af den betrædte vej til danisering af Slesvig. I øvrigt udtalte han, at han stolede på, at kommissionen ufortøvet vilde yde den tyske befolkning i Haderslev amt den ubetinget påkrævede beskyttelse; han var ikke længere i stand dertil. Den 9. gav kommissionen Bruhn afsked, men da var han allerede draget mod syd, hvor han stillede sig til statholderskabets disposition. Desværre – må man fra et dansk synspunkt sige – valgte de andre haderslevske embedsmænd ved en erklæring af 8. at adlyde kommissionen.¹⁹ Den provisoriske borgmester Kier kunde således stadig holde byens lovlige

borgmester, Gustav Lassen, borte, og lignende gjaldt i flere andre tilfælde.

Af de tiltrædelseserklæringer, som de flensborgske embedsmænd ved deres cirkulære af 25. aug. havde udbedt sig, kom i hvert fald een dem ikke i hænde, den fra embedsmændene for »Gråsten og Broager«.²⁰ Den sendtes den 27. fra Gråsten fra overinspektøren for de gråstenske godser, W. Krogh, til politimester Krohn i Flensborg. Krogh føjede til, at i morgen eller senest i overmorgen »kommer jeg til Dem«. Men da var Krohn over alle bjerge, jaget væk af de danske demonstranter og afskediget af kommissionen. Den gråstenske erklæring har fem underskrifter. At herredsfoged Henningsen i Lundtoft herred ikke har underskrevet, skyldes, at han var fraværende for at hente vejledning hos statholderskabet. Krogh fandt, at erklæringen langt fra var kraftig nok, og ønskede, der skulde have stået, at man vilde fungere, så længe kommissionen ikke handlede imod »statsgrundloven«.

Så vidt ses, forholdt amtmand Stemann i Åbenrå sig passiv i erklæringskrigen. Derimod var den provisoriske amtmand Hansen i Tønder fyr og flamme for sagen. Han holdt den 27. aug. møde med de i byen værende embedsmænd for by og amt og fik her underskrifter på erklæringen om foreløbig at ville fungere under henvisning til statholderskabets proklamation.²¹ Et par af embedsmændene i byen ønskede at overveje sagen, branddirektør Carstens og professor Bahnsen ved seminariet. Carstens underskrev senere, men Bahnsen fastholdt sin nægtelse i overensstemmelse med sit loyale sindelag. Erklæringen af 27. fik senere underskrifter fra næsten alle amtets øvrige embedsmænd. I den følgende tid satte Hansen vistnok rekord i protestskrivelser til kommissionen.

I Sydslesvig underskrev så godt som alle embedsmænd noget lignende erklæringer, der offentliggjordes i pressen.²² I en beretning om erklæringen fra embedsmændene i Tønning nævnes dog, at toldkontrolløren ikke vilde underskrive, og at man derfor agtede at jage ham ud af byen.²³ Der siges, at være flere dansksindede i Tønning, men ingen dristede sig til at træde frem. Enkelte embedsmænd fandt sig yderligere opfordrede til at gøre kommissionen nærmere kendt med deres slesvigholstenske sindelag. Det gjaldt politimester Ahlefeldt i Slesvig, der midt i september sendte kommissionen en protestskrivelse mod dennes virksomhed og henviste til sin tidligere offentlige erklæring sammen med andre slesvigske embedsmænd.²⁴ Et ægte revolutionært sindelag gen-

nemstrømmer den skrivelse, som landfoged Volquarts i Sønder-Stapel den 1. sept. sendte kommissionen.²⁵ Fuldt og helt vedkender han sig sin slesvig-holstenske opfattelse. Dog udtaler han, at hertugdømmet nord for Slesvig by ikke er ham bekendt af egen iagttagelse: Vil kommissionen på grund af dette sindelag fratage ham hans embede og berøve ham og hans familie det daglige brød, må han lade dette ske; det er kommissionen, som har magten. Den sidste udtalelse klinger, når man ser på den følgende udvikling, helt ironisk.

8. Kongens proklamation. Kommissionen ophæver en række slesvig-holstenske love og anordninger

Det var en nærliggende tanke, at kongen burde udstede en proklamation til sine undersåtter i Slesvig samtidig med, at kommissionen overtog styret her i hans navn. Efter opfordring af den danske regering udarbejdede Carl Moltke i begyndelsen af august udkast til en sådan samt udkast til en proklamation til holstenerne. I begge møder vi Carl Moltkes skarpe fordømmelse af oprøret. I øvrigt var proklamationerne affattede i forsonlig ånd. Udkastene vedtoges i statsrådet med nogle mindre ændringer.

Imidlertid havde Pechlin, formodentlig medens han og Tillisch i Flensborg ventede på installationen, ligeledes udarbejdet et udkast til en proklamation til slesvigerne. Tillisch sendte den 16. august dette til København med bemærkning, at navnlig nordslesvigerne nærede ønske om en kongelig udtalelse, og at den skulde være »velkommen« – han mener vel hos kommissionen – når den bar kongens underskrift alene. Hodges, skrev han, havde udtrykkelig opfordret til at udstede en sådan. Hodges selv nævner senere, at Pechlin skal have vist ham sit udkast.¹ Det var ret indholdsløst, men nævner kongens tak til de slesvigere, der havde vist ham troskab, og hans vilje til at tilgive dem, der i »den ulyksalige tid fjernede sig fra deres veje«, såfremt de vendte tilbage til ham.

I København fik minister H. N. Clausen den opgave af Moltkes og Pechlins udkast at udarbejde et nyt. Dette sendtes den 20. aug. til Tillisch. Efter konference med Pechlin foreslog Tillisch forskellige ændringer og sendte den 24. en tysk oversættelse af proklamationen, med disse ændringer indførte, tilbage til København. Kunde statsrådet billige dette nye forslag, skrev han, kunde han love, at kommissionen var rede til at lade proklamationen udbrede i hertugdømmet. To dage senere vedtog statsrådet proklamationen i Tillisch' affattelse. Dagen efter approberede kongen den, og et eksemplar på tysk og et på dansk, begge underskrevne af kongen, sendtes Tillisch. Endvidere oversendtes det

trykte oplag, 3000 eksemplarer. I det trykte eksemplar var den danske tekst sat foran den tyske. Den danske oversættelse af det flensborgske, tyske udkast var foretaget i København. Herved indløb enkelte uoverensstemmelser mellem de to tekster. Oversætteren søgte nemlig at indføre Tillisch' ændringer i det sidste udkast i H. N. Clausens udkast, men det lykkedes ikke at få alle rettelserne med.

Proklamationen, hvis danske tekst jeg her citerer, bærer overskriften »Slesvigere« og omtaler først, at det er lykkedes kongen at standse krigens onder, som navnlig har hvilet hårdt på »Vore tro undersåtter i Slesvig«, en fuldkommen korrekt konstatering. Dobbelt smerteligt er krigens onder følte, fortsættes der, »fordi det er sønner af de under Vort scepter forenede lande, der har stået som fjender over for hverandre«. I det håb, at standsningen af krigen vil være forbud på fred, føler kongen trang til at henvende sig til sine slesvigske undersåtter: »De af eder, som, selv under de vanskeligste forhold, har bevaret troskaben ukrænket – og med landsfaderlig glæde kan Vi dertil henregne den overvejende del af folket i Slesvig – vil have den bedste løn i eders egen bevidsthed, i det eksempel, I efterlader eders børn«. Men de skal tillige modtage deres konges tak, thi denne troskab har været den bedste oprejsning for ham under den forløbne tids mange miskendelser.

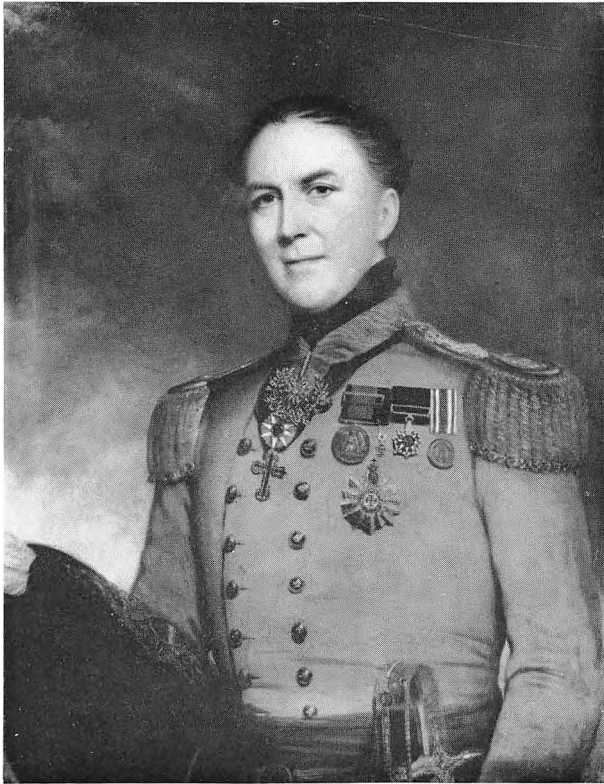
Derpå vender kongen sig til »insurgenterne«: »De blandt eder, som er blevne ført på afvej, forglemmende den retfærdighed og mildhed, den fred og rige velsignelse, eders fædre og I har nydt under det danske kongescepter, vil være blevne belærte ved de sørgelige erfaringer, ikke i fremtiden at søge hjælpen og beskyttelsen uden hos eders lovlige landsherre; og I skal, når I med oprigtigt sindelag vender tilbage til Os, finde Os villige til at glemme det forbigangne«. Til slut udtaler kongen, at han venter af alle, at de, så længe bestyrelseskommissionen består, vil forholde sig lovlige og herved fremme fredsværket, og at de bagefter vil støtte ham i bestræbelsen for ved nye institutioner at grundlægge og befæste alle hans undersåtters vel.

Den 29. august sendte kommissionen proklamationen til de slesvigske autoriteter med pålæg om at bringe den til offentlig kundskab og så meget som muligt udbrede den blandt befolkningen. Dette nægtede den overvejende del af embedsmændene. Nogen indre drift til at publicere den kan de heller umuligt have haft; de hørte til dem, der var kommet på afveje. Som et typisk udtryk for en slesvig-holstensk indstilling til

proklamationen skal jeg nævne en protest, som godt halvtrediehundrede indbyggere i Tønder den 31. aug. sendte kommissionen.² De afgiver følgende tre erklæringer: 1. En stærk beklagelse af, hvis der endnu blandt dem fandtes nogle, der »af mangel på patriotisme eller af uvidenhed« havde opført sig sådan under revolutionen (Erhebung), at de fortjente kongens tak. 2. Af fuldt hjerte havde de sluttet sig til »Erhebung«, og aldrig vilde de indrømme, at de derved var gerådet på afveje og blevet rebeller og oprørere. 3. Vel havde de følt krigens tryk, men, udtalte de – og her møder vi igen klichéen »feierlich« – de var rede til de største ofre for at undgå en fred, der krænkede deres rettigheder og opløste »gamle, for os hellige bånd« – båndene mellem Slesvig og Holsten.

De få uoverensstemmelser mellem proklamationens tyske og danske tekst, der var opstået ved oversættelsen i København, blev genstand for grov udnyttelse i den slesvig-holstenske agitation. Denne betegnede endda proklamationen som »forfalsket«! Agitationen gjorde indtryk både på Eulenburg og Hodges og beredte således Tillisch ubehageligheder. Den eneste uoverensstemmelse, som der kan være nogen grund til at gå ind på, er følgende: I stedet for den tyske teksts »unter dem Scepter Unserer Königlichen Vorfahren« havde den danske »under det danske kongescepter«. Dette stod i H. N. Clausens udkast, og oversætteren, konseilspræsidentens sekretær, havde beholdt dette udtryk. Tillisch havde heller ikke gjort opmærksom på, hvad det danske udtryk her var blevet til i det nye tyske udkast.

Det kan for en almindelig dødelig være vanskeligt at se større reel forskel mellem det danske kongescepter og de kongelige forfædres scepter. Men for slesvig-holstenerne, der kun vilde vedkende sig en »hertug« og hadede »inkorporation« i kongeriget som pesten, kunde der vel nok i det første udtryk i lidt højere grad end i det sidste ligge en tendens til inkorporation. Våbenstilstandens ord om, at Slesvig styredes i kongen af Danmarks navn, havde i forvejen fremkaldt ophidselse, og som vi har set, havde også den preussiske kommissær, Bonin, protesteret herimod. Eulenburg henviste ligeledes hertil i den skrivelse af 1. sept. til A. W. Moltke, hvori han udtalte dyb beklagelse over den unøjagtige oversættelse. Han protesterede mod enhver slutning, der vilde blive draget af, at han havde tilladt denne. Proklamationen havde været ham forelagt på tysk, og han kunde ikke dansk.

George Lloyd Hodges
(1792-1862)

Maleri. Ejæs af mr. Frederick T. H. Power, London

I et brev den følgende dag til den slesvig-holstenske departementschef Harbou beklagede Eulenburg, at han havde tilladt proklamationen.³ Men, bemærkede han, publikationen af den var kun tilladt, ikke anordnet. Dette stemte nu ganske vist ikke helt med sandheden, men Tillisch må være gået ind på denne betragtning, og den blev bestemmende for kommissionen. Eulenburg meddelte endvidere Harbou, at han allerede havde protesteret over for konseilspræsident Moltke mod de danske »overgreb«: at den danske tekst stod på den gale, d.v.s. 1. side, de »falske« oversættelser m. m. Når der fra kommissionen var blevet skrevet på dansk til embeder i de danske distrikter, skyldtes det, at han ikke havde kendt det slesvig-holstenske kancellis praksis. Nu havde han straks modsat sig dette. Harbou vilde deraf se, at han bestræbte sig for »at virke for Dem, så snart jeg erkender det ømme punkt. Jeg vil uafledelig fortsætte dermed«. Men utvivlsomt vilde der forekomme misgreb fra kommissionens side.

Eulenburgs protest til A. W. Moltke fik denne til over for den preussiske gesandt, baron Werther, at udtale, at han ganske vist ikke fandt sagen betydelig, men beklagede unøjagtigheden. Denne var fremkaldt i Flensborg, hvortil den danske tekst var sendt og oversat til tysk! Mod denne hverken helt rigtige eller urigtige forklaring, der skød skylden på Flensborg, protesterede Tillisch kraftigt. Moltke påtog sig i en senere skrivelse til Eulenburg ansvaret, og over for Hodges fremlagde Tillisch ekstrakter af sin brevveksling med København om proklamationen, der viste, at Tillisch på ingen måde var indblandet i »denne affære« (this transaction).⁴ Hodges' indberetning til Palmerston om affæren viser, at han stort set betragtede den med tyske eller slesvig-holstenske øjne. Han kalder forskellen mellem teksterne »denne enfoldige og bedrageriske handling« (this weak and deceptive act) og finder, at den vil skade Danmark og øge de vanskeligheder, kommissionen allerede har at kæmpe med. Jeg kan forsikre Deres Herlighed om, fortsætter Hodges, at ønsker Danmark virkelig fred og at genskabe ro og orden i disse uheldige hertugdømmer (unfortunate Duchies), vil det være nødvendigt for det at anvende de mest moderate og mest forsonende forholdsregler. »Det må prøve at glemme fortiden og aldrig prøve at styre, som det har gjort her før«.

Affæren fik Tillisch til over for A. W. Moltke at fremhæve, hvor nødvendigt det var at vogte sig for alt, hvad der ikke udkrævedes til udførelse af våbenstilstanden.⁵ Man burde fremfor alt undgå afvigelser

fra det lovbestemte og hidtil fulgte, undgå alt, hvori der kunde lægges en hensigt om at »danisere«. Alt sligt vilde i dette øjeblik være meget upolitisk og i høj grad skadeligt, mente han.

Slesvig-holstenernes udnyttelse af de små forskelle mellem proklamationens danske og tyske tekst viser en mageløs evne til af fem fjer at lave en hel hønsegård. Man kan beklage unøjagtigheden, men selv den pinligste overensstemmelse mellem de to tekster havde næppe i ringeste måde svækket »bevægelsespartiet«s modstand mod kommissionen.

Ingen regering kan føres uden penge. Kort efter sin tiltrædelse udstedte kommissionen en bekendtgørelse (27. aug.) om oprettelse af en centralkasse i Flensborg. Den skulde for Slesvigs vedkommende træde i stedet for den slesvig-holstenske hovedkasse i Rendsborg. Til central-kassen havde de pågældende embedsmænd at anmelde deres kassebeholdninger og gøre indbetalinger. To af de fordrevne kongetro embedsmænd fik ansættelse ved kassen. Kammerråd N. Boldt, der havde været amtsforvalter i Gottorp amt, blev centralkasserer og kammerråd H. D. Krogh, den tidligere amtsforvalter i Åbenrå, kontrollør.⁶

Tillisch oplyser i brev af 8. sept. til A. W. Moltke, at der indtil den 7. om aftenen i centralkassen var indbetalt 32.000 mk. cour., deraf ca. 19.000 i »kassebeviser«.⁷ Disse kassebeviser var udstedt af den provisoriske regering i henhold til lov af 31. juli 1848 og til et beløb af 3¼ million mk. (sml. bd. I, s. 134). Dækningen for dem bestod deri, at de var »lovligt« betalingsmiddel i de offentlige kasser for skatter og afgifter. Men skulde disse papirpenge være tilladt i Slesvig under kommissionen, kunde det forudses, at de vilde strømme fra Holsten til Slesvig ifølge den nationaløkonomiske lov, der har navn efter grundlæggeren af Londons børs, Thomas Gresham. Denne lov siger, at dårlig mønt altid fordriver den gode. Kommissionen vilde risikere at få papirsedlerne, medens sølv mønten forsvandt. Vigtigheden af at få lovbestemmelsen om kassebeviserne ophævet betones gentagne gange i Tillisch' breve til Moltke.⁸ Tillisch nævner også, at Warnstedt ikke vilde fungere som departementschef, før dette var sket. På den anden side kunde man vente, når den afskaffedes, at det vilde svække statholderskabets kredit og stilling stærkt. Man var endda så optimistisk at tro, at det vilde være et dræbende slag mod statholderskabet. »Det er et livsspørgsmål, hvorpå vor og næsten også statholderskabets eksistens beror«, skrev Tillisch.

Da Eulenburg modsatte sig ophævelsen, måtte Tillisch indanke sagen for Hodges. Det skete ved en lang redegørelse den 30. aug.⁹ Først omtales, at kassebeviserne bar påskriften, at de var gyldige i »alle slesvig-holstenske landkasser«, og at man ved at modtage dem vilde anerkende de slesvigske kasser som »slesvig-holstenske«. Men dette stred mod konventionen og fredspræliminærene. Da kommissionen skulde regere i kongen af Danmarks navn, var den ikke berettiget til at øge fjendernes midler, som de havde brugt til at føre krig imod ham. Statholderskabet havde desuden erklæret at ville fortsætte rustningerne og alene vige for magten. Videre fremhævede redegørelsen, at Slesvig fra gammel tid havde det privilegium, at kun rede sølv var lovligt betalingsmiddel, og at udbredelsen af et aldeles ufunderet betalingsmiddel vistnok var et sikkert middel til at ødelægge et land. Befolkningen vilde være glad for et forbud mod de forhadte papirpenge. Den slesvigske statskasse havde også lidt stort tab ved den overdrevne iver, hvormed i den sidste tid alle indtægter af hertugdømmet var inddrevet og afsendt til de holstenske kasser. Forblev forordningen om kassebeviserne i kraft, vilde kommissionen så godt som alene få disse papirpenge ind i kasserne, og det vilde blive næsten umuligt for den at røgte dens hverv. Sagen var, udtalte Tillisch til slut, så vigtig ikke blot for Slesvig, men for vedligeholdelsen af den europæiske fred [!], at han stolede på, at Hodges vilde slutte sig til hans opfattelse.

I den følgeskrivelse, hvormed Tillisch sendte ovenstående redegørelse, udtalte han, at han »med fuldkommen tillid« lagde sagen i Hodges' hænder. Det kunde han gøre, fordi han mente at vide, at Hodges hældede til hans mening.¹⁰ Hodges' afgørelse skete den 4. sept. i Hamborg og var til gunst for Tillisch' standpunkt: kassebeviserne skulde ikke være gyldige i Slesvig. I sit udførlige votum hævdede Hodges imidlertid, at Slesvig var medansvarlig for gælden på de 3¾ mill., kassebevisernes beløb, men den sag måtte ordnes ved freden: »man må tåle følgerne af revolutionen og krigen«. Kommissionen måtte afvise at have med en sådan ordning at gøre. Senere hen i sit votum siger Hodges, at selv om kommissionen ikke kan indvirke på den danske regerings handlinger m. h. t. den definitive fred, kunde den dog udtale, at »nægtelsen af at modtage papirpengene kun gjaldt det nuværende øjeblik (had reference only to the present moment) og er uafhængig af noget senere arrangement«.

Hodges' begrundelse for at afvise papirpengene i Slesvig falder stort set sammen med Tillisch'. Tillod man dem, vilde afgifterne i Slesvig blive betalt i dem, og speciedalerne vilde vandre over Ejderen og havne i statholderskabets pengekiste. I skarpe ord fordømte Hodges statholderskabets hele optræden, der, så vidt det stod i dets magt, gjorde våbenstilstandens bestemmelser til intet. Det nægtede at anerkende kommissionen og lagde den alle mulige hindringer i vejen. Selv om Holsten alene kom til at bære byrden af papirpengenes cirkulation, så længe det regeredes af statholderskabet, måtte de tage følgerne af den politik, som de fulgte.

Hodges sendte Tillisch sin afgørelse med en bemærkning om, at han forudsatte, at denne vilde blive tilfreds med den. Han fremhævede samtidigt klogt vigtigheden af, at Tillisch og Eulenburg blev enige og undgik henvendelser til opmanden. Derved vilde de styrke deres regering og hindre modstanderne i Kiel i at få indblik i de divergenser, som kunde være mellem dem.

Tillisch sendte derefter Hodges to udkast til en bekendtgørelse om ophævelse af kassebevisernes gyldighed i Slesvig. De to udkast skyldtes, at Eulenburg havde krævet, at der herom blev gjort følgende tilføjelse: »für jetzt und so lange bis darüber eine genügende Vereinbarung Statt gefunden hat«. Tillisch frarådede dette og mente heller ikke, det svarede til Hodges' decision. Men denne gang (8. sept.) gav Hodges Eulenburg ret. Han fandt, at Eulenburgs forslag både stemte med hans egne ræsonnementer i afgørelsen af 4. og kunde tjene til beroligelse for de slesvigske indehavere af papirpengene.¹¹ Den 9. september udstedtes bekendtgørelsen i den af Eulenburg ønskede form. Den er underskrevet også af Hodges, der havde krævet at være medunderskriver.¹² Eulenburg havde for øvrigt heller ikke villet underskrive, hvis Hodges ikke gjorde det. – Den 8. sept. sendte kommissionen oppebørselsbetjentene et cirkulære om inddrivelse både af de ordinære skatter og afgifter og af forskellige af oprørsregeringerne pålagte skatter (grund- og hypotekafgiften 31/7 1848, krigsskatten 29/3 1849 og indkomstskatten 31/7 1848 og 7/7 1849.¹³ Man kunde nu forvente, at de gode speciedaler holdt sig på den rigtige side af Ejderen.

Skulde kommissionen regere i overensstemmelse med konvention og fredspræliminærer, måtte mange af oprørsregeringernes bestemmelser ryddes væk. Stort og småt mellem hinanden. Til det større må regnes,

at en bekendtgørelse 28. aug. bestemte, at den af statholderskabet anordnede udskrivning til landmilitær- eller søtjeneste skulde standses.¹⁴ De allerede udskrevne, som for tiden opholdt sig i hertugdømmet, eller som under våbenstilstanden vendte tilbage dertil, skulde foreløbig være fritagne for tjeneste. I sin forestilling herom havde Dumreicher anført, at der i henhold til statholderskabets anordning af 12. juli, hvorefter de 20-årige var underkastet værnepligt og skulde tjene efter de ugifte 26–30-årige, i nyeste tid var foranstaltet udskrivninger og således for få dage siden holdt session i Flensborg by og amt. I forbindelse hermed skal nævnes nogle oplysninger, der haves om, hvor mange af de 20-årige fra Slesvig der mødte i Rendsborg i begyndelsen af oktober som anordnet af statholderskabet.¹⁵ Fra Femern (3. landkrigskommissariat) var mødt 27, kun een udeblevet. Fra 2. landkrigskommissariats distrikt, hvortil hørte Bredsted, Husum, Stapelholm, Ejdersted, Ekernførde, Hütten amt m. m., havde 461 indfundet sig, men 48 var blevet væk. Fra 1. landkrigskommissariatsdistrikt, hvortil hørte Nordslesvig, men også Flensborg by og amt samt Gottorp amt, var 357 mødt, 180 udeblevet. Hertil må dog bemærkes, at der i Haderslev og Åbenrå amter ikke kan have fundet indrulleringer sted; fra Åbenrå nævnes kun een, der var mødt, og for Haderslev heller kun een. Fra Tønder amts gæstherreder mødte 28, 37 udeblev, fra marskherrederne udeblev 11, men mødte 44. Fra Flensborg by kom 12, men udeblev 15, fra amtet 29, medens 56 udeblev. Fra Gottorp amt mødte 140, kun 20 udeblev. Disse tal får være nok til delvis at belyse befolkningens stilling til statholderskabets udskrivning.

I tilslutning til bekendtgørelsen af 28. aug. skal jeg nævne, at kommissionen en måneds tid senere, 26. sept., afskedigede eller suspenderede de hidtidige land- og søkrigskommissærer og indtil videre overdrog deres forretninger til andre myndigheder. I bekendtgørelsen herom pålagdes det samtlige værnepligtige ikke at adlyde ordrer, som i statholderskabets navn muligvis blev givet dem vedrørende deres tjenestepligt, navnlig indkaldelse til tjenesten.

Fra de sidste dage i august stammer flere andre vigtige beslutninger af kommissionen.¹⁶ En bekendtgørelse ophævede således naturligt nok statholderskabets forbud fra april mod samkvem med kongeriget. Eulenburg gik også med til, at reskriptet af 13. maj om kirkebønnen for landsherren skulde ophæves, men uden positivt at ville fastslå, at man havde

at bruge den tidligere form. Endvidere billigede han, at den provisoriske regerings anordning fra juli 1848 om afskaffelsen af prædikaterne »kongelig« ved øvrighedernes udfærdigelser og ved tjenestesejlerne skulde sættes ud af kraft. I forestillingen herom siges, at installationskommissærerne og kommissionen allerede i udfærdigelserne igen havde tillagt de pågældende øvrigheder prædikaterne »kongelig«, og at i forgårs (den 27.) det kgl. toldskilt atter var anbragt på toldkammeret her i byen. Imidlertid hævder Eulenburg få dage efter, i sin tidligere omtalte skrivelse af 2. sept. til Harbou, at han havde fået gennemført, at »enhver betegnelse af landshøjheden« undlodes i alle embedsadresser!¹⁷

Ligeledes indvilligede Eulenburg i, at den slesvig-holstenske regerings bekendtgørelse fra september 1848 med forbud mod brug af danske kokarder og faner sættes ud af kraft. Dumreicher siger i sin pågældende forestilling, at folkeretlig var »den forudsatte stat Slesvig-Holsten« ikke blevet anerkendt. Tværtimod var man ved den anordnede særskilte forvaltning af hertugdømmet Slesvig i kongen af Danmarks navn slået ind på »en modsat retning«. Men der var ikke folkeretlig indrømmet hertugdømmet Slesvig en selvstændig statsretlig stilling. Artikel 12 i konventionen omhandler kun, at man skal enes om et foreløbigt handelsflag, men heraf kan intet sluttes om brugen af danske flag og kokarder. Retsligt taler intet imod at lade tilstanden før 17. marts 1848 indtræde på ny. Af hensyn til partistriden kunde det måske synes hensigtsmæssigt mest muligt at undgå brugen af politiske kendetegn. Imidlertid havde de sidste dages erfaring i Flensborg vist, at man ikke kunde håndhæve forbudet, og endnu mindre vilde man kunne det i de nordligere egne. På Als og Ærø havde forbudet desuden ikke kunnet få gyldighed. Det var både misligt at udstrække det hertil og lidet passende at lade forskellige regler bestå for hertugdømmets forskellige egne.

De i konventionen bebudede forhandlinger om et foreløbigt handelsflag for Slesvig resulterede i en bekendtgørelse 5. sept. fra kommissionen.¹⁸ Den var, hedder det her, blevet enig med den danske regering om følgende flag: I Dannebrog's øverste hjørne ved flagstangen sættes det slesvigske våben med de to løver. Som indbrændt mærke måtte skibene bruge kongens navnetræk med kronen. De slesvigske skibe havde dog selvfølgelig lov til også som før revolutionen at sejle under dansk flag og mærke (»Dansk Ejendom«).

I tilslutning hertil skal anføres, at den 10. sept. sættes den provisoriske

anordning fra oktober 1848 om danske skibes behandling i slesvigske og holstenske havne ud af kraft for hertugdømmet Slesvigs vedkommende. – To dage før var statholderskabets forordning fra maj 1849 om udrødelse af et tvunget lån til betaling af rigstroppernes forplejning blevet ophævet. Der var heller ikke længer i Slesvig nogen rigstropper at forpleje. Og den 5. sept. var udførselsforbudet fra marts 1849 for kvæg, flæsk og kød fra Slesvig til kongeriget afskaffet.

Med de nævnte bekendtgørelser og vedtagelser var der unægtelig langt fra rensat ud i det slesvig-holstenske udstyrsbo, som kommissionen overtog. Tillisch omtaler i brev af 8. sept. til A. W. Moltke, hvorfor han finder det bedst at vente lidt med ophævelsen af forskellige af oprørsregeringernes love og foranstaltninger.¹⁹ Det er rigtigst, mener han, på eengang at tage bestemmelse om alle dem, der må sættes ud af kraft, thi ved en successiv ophævelse vil man næsten daglig give ny næring til »den stedfindende bevægelse«, d.v.s. modstanden mod kommissionens styre. Tillisch nævner endvidere, at Eulenburg mere og mere »kommer til en rigtigere erkendelse af forholdene«.

Fra samme dag, som Tillisch skrev dette brev, findes der en af departementschef Dumreicher underskrevet forestilling om udstedelse af en bekendtgørelse om kommissionens stilling og ophævelse af forskellige med denne uforenelige love og anordninger.²⁰ Dumreicher fastslår først, at da de statsretlige forhold er omtvistede, må man ikke foretage noget, der foregriber (præjudicerer) disses ordning ved fredsslutningen. Det har man heller ikke gjort fra dansk side. Det svar, som den slesvig-holstenske deputation modtog den 24. marts 1848, og forskellige proklamationer indeholder kun meddelelser om, hvad man har til hensigt, og i den danske grundlov har man ladet spørgsmålet stå åbent. Ganske anderledes er man optrådt på »den anden side«. Der er skabt et afgjort nyt forhold for Slesvigs vedkommende til Tyskland, og det er faktisk bragt i virksomhed. Endvidere er hertugdømmernes indre statsretlige forhold ved statsgrundloven fastsat på en måde, som man fra dansk side bestemt bestrider, og som savner folkeretlig anerkendelse. Det er nu en selvfølge, at alle de anordninger, der angår den tyske forbundsstat, og som forudsætter en underordning under centralmagten og et fællesskab i forfatning og forvaltning, ikke kan finde anvendelse på kommissionens styre. Dumreicher anfører, hvilke han mener disse er, men føjer til, at det er bedst udtrykkelig at sætte dem ud af kraft for at hæve

enhver tvivl og for at gøre kommissionens stilling helt klar. Efter en omtale af de tyske »grundrettigheder« (Grundrechte) og den tyske veksellov fra 1848, som han mener foreløbig kan forblive i kraft, forelægger han udkast til en bekendtgørelse.

Dette udkast blev ikke det endelige. Man kan vist kalde det og Dumreichers forestilling et slags forarbejde, der frit benyttedes i den bekendtgørelse, som kommissionen den 17. sept. udstedte, og »hvorved adskillige siden den 17. marts 1848 udkomne love og anordninger for hertugdømmet Slesvig bliver sat ud af kraft«. Som Tillisch dagen før skrev til Moltke, burde den vistnok være udstedt allerede for lang tid siden.³¹ Men han havde måttet føre en langvarig kamp med Eulenburg om ethvert punkt i den, og han havde ikke turdet indskyde spørgsmålene til Hodges' afgørelse. Udfaldet af denne vilde have været alt for usikkert; Hodges sad ikke inde med det fornødne kendskab til forholdene. Tillisch frygtede, at bekendtgørelsen vilde fremkalde stor sensation; derfor var han i og for sig glad for, at den ikke var udstedt tidligere. Nu havde sindene haft nogen tid til at beroliges.

Bekendtgørelsen, der som tillæg bragte våbenstilstandskonventionen af 10. juli, angav sig at være udstedt for at bringe Slesvigs regering i samklang med konventionens bestemmelser og fjerne tvivl og urigtige opfattelser. Kommissionen var alene berettiget til hertugdømmets regering, som dog skulde føres i kongen af Danmarks navn. Derfor kunde de siden 17. marts 1848 udstedte love og anordninger m. m., der ikke stemte hermed, og som ifølge konventionen også savnede deres væsentlige grundlag, ikke forblive gyldige. Men kommissionen agtede på ingen måde at ville foregribe den endelige løsning af mulig »endnu svævende spørgsmål«. Denne forbeholdtes »den forhåbentlig snart indtrædende fredsslutning«.

Ved bekendtgørelsen satte kommissionen udtrykkelig yderligere en lang række love og anordninger ud af kraft. Det gjaldt således i henhold til de tidligere omtalte vedtagelser reskripterne om kirkebønnen og embedsseglene og forbudet mod danske faner og kokarder. Endvidere anordningen fra juli 1848 om valg til en konstituerende forsamling, statsgrundloven og lovene fra 1849 om dispensation af nogle af dens bestemmelser samt valgloven fra okt. 1848. Ligeledes hævdedes loven om sædet for hertugdømmernes regering, lov om ministeriernes indretning og anordning om statholderskabets udfærdigelser, bekendtgørelse om

fordelingen af ministerialdepartementerne og ministeransvarlighedsloven. Samme skæbne fik bekendtgørelse om varetagelse af slesvig-holstenske skipperes interesser i udlandet, lov om indførelsen af det tyske krigs- og handelsflag, lov om en provisorisk centralmagts indførelse for Tyskland og samtlige love angående dennes regeringsrettigheder m. m. Dog undtoges herfra loven om indførelse af en almindelig vekselanordning for Tyskland; denne samt statholderskabets lov om rettergang i vekselsager skulde foreløbig beholde gyldighed. Endelig sattes forordningen om valg af deputerede til den tyske nationalforsamling og samtlige senere anordninger, der omhandlede valg af deputerede til denne, samt alle love om en tysk rigsforfatnings indførelse, navnlig også loven om det tyske folks grundrettigheder, ud af kraft.

Ved denne bekendtgørelse styrtedes den slesvig-holstenske statsbygning, som de revolutionære uden skrupler og med største iver og hast havde opført og udstyret. Man var for at bruge Dumreichers lige citerede udtryk nu slået ind på »en modsat retning«. Men det kunde ikke forventes, at de revolutionære uden modstand skulde følge denne. Revolutionen sad stadig inde med magten i Holsten og var herfra i stand til at puste nyt liv i »den stedfindende bevægelse« i Slesvig, såfremt denne stod i fare for at døse hen og slumre ind.

9. *Husum og Tønning nægter kommissionen lydighed. Pøbeloptøjer*

Eulenburgs standpunkt, at alle hidtidige embedsmænd i hvert fald foreløbig skulde fortsætte i deres embeder, havde sejret takket være Hodges. Men, som det blev meddelt i kommissionens bekendtgørelse ved dens tiltræden, var det en forudsætning, at de pågældende vilde handle i overensstemmelse med kommissionen. Statholderskabets proklamation af 23. aug. og de talrige offentlige erklæringer fra embedsmændene tog grunden bort under denne forudsætning. Kommissionen stilledes i løbet af få dage over for direkte nægtelse fra embedsmænds side at udføre dens anordninger. Disse embedsmænd kunde i Sydslesvig regne med tilslutning fra det her herskende slesvig-holstenske parti. Men i henhold til våbenstilstanden havde i Sydslesvig de preussiske tropper at yde kommissionen støtte til opretholdelse af dens styre her. De preussiske tropper stod under befaling af oberst v. Lebbin og udgjorde på dette tidspunkt ca. 3000 mand.

I Husum besad statholderskabet et par energiske partimænd i den af den provisoriske regering udnævnte amtmand Kaup og den kst. borgmester Gustav Constantin Thomsen. Da Kaup den 27. aug. modtog kommissionens to bekendtgørelser, meddelte han Eulenburg, at han nægtede at publicere dem, da der udtaltes, at Slesvig under våbenstilstanden skulde regeres i kongen af Danmarks navn.¹ Når Kaup skrev til Eulenburg, skyldtes det, som han fortalte statholderskabet, at han hos denne mente at kunne forudsætte forståelse for hans opfattelse og »en værdsættelse (Würdigung) af min udelukkende på overbevisning begrundede adfærd«. Eulenburg svarede ham, at for embedsmændene drejede det sig kun om, hvorvidt de vilde lyde kommissionen eller ej. I sidste tilfælde havde de at tage deres afsked, eller de vilde få den. Eulenburg havde ikke bragt Kaups skrivelse til kommissionens kendskab og henstillede, at han publicerede bekendtgørelserne. I modsat fald havde han at meddele kommissionen dette og vilde så blive afskediget. Derpå

skrev Kaup den 31. til kommissionen, at han hverken vilde publicere de nævnte bekendtgørelser eller kongens proklamation. Dette forbød »pligt og samvittighed« ham, d.v.s. den i statholderskabets proklamation angivne rettesnor.

Samme rettesnor beråbte magistraten sig på, da den dagen før meddelte kommissionen, at den hverken vilde publicere dennes to bekendtgørelser af 25. eller Pechlin og Bonins. De var i strid med statholderskabets proklamation, og statholderskabet forblev hertugdømmets »ene berettigede magt«. Pligt og samvittighed forbød dem publikationen. »Samvittigheden« afholdt derimod ikke magistraten fra urigtigt at angive, at de først den 30. havde modtaget de skrivelser, som de allerede et par dage før havde i hænde. – Den 1. sept. underrettede magistraten kommissionen om, at den heller ikke vilde publicere kongens proklamation. Den havde, udtalte den, allerede meddelt, at hvad der stred mod statholderskabets proklamation ikke vilde blive publiceret. Til statholderskabet skrev den, at henvendelsen fra kongen stillede embedsmænd og beboere, der anså sig forpligtede til at værne »anerkendte landsrettigheder«, lige med strafværdige insurgenter, som havde behov for amnesti.

Den handske, som Kaup og Thomsen tilkastede kommissionen, var denne nødt til at tage op. Ellers vilde dens regering i Sydslesvig være brudt sammen allerede ved begyndelsen. Kommissionen nølede heller ikke. Den 3. sept. afskedigede (suspenderede) den såvel Kaup som Thomsen. Aktuar Mohrhagen i Flensborg skulde overtage Kaups embede, bysekretær Davids i Frederiksstad Thomsens. I skrivelsen til Davids hedder det, at han skal overtage den foreløbige forvaltning som borgmester, politimester og bysekretær. Han skal opfordre de andre magistratsmedlemmer til at opfylde deres pligter mod kommissionen. Vægrer de sig herved, skal han, indtil magistraten er reorganiseret, hvorom han har at gøre forslag, alene udføre de uopsættelige magistratsforretninger.

Udnævnelsen af Mohrhagen og Davids kan ikke siges at være noget udfordrende skridt fra kommissionens side. Begge var forblevet i deres embeder efter revolutionen og havde adlydt den provisoriske regering. At Mohrhagen i øvrigt var en modstander af oprøret, var vistnok ikke ukendt.² Derimod havde Davids, der formodentlig i hjertet var en loyal helstatsmand, tudet med de ulve, han var iblandt. Han var således

medlem af valgkommissionen for 21. slesvigske distrikt ved valgene i sommeren 1848 til den konstituerende slesvig-holstenske landsforsamling, og et ikke ubetydeligt stemmeantal afgaves på ham ved valget. Yderligere var han underskriver på en tillidsadresse til statholderskabet fra Frederiksstad fra maj 1849. Hans navn findes også under den erklæring, som embedsmændene i Frederiksstad den 3. sept. 1849 afgav i tilslutning til den slesvigske af 30.³ Denne erklæring synes dog afgivet under tryk af byens radikale borgerforening, som var stiftet i marts 1849 og udøvede »en arg terrorisme«. ⁴ Men hvordan det nu end forholdt sig med Davids' politiske overbevisning i oprørsårene, tog han nu det afgjorte standpunkt, at man skulde adlyde kommissionen. Dette standpunkt må denne ved udnævnelsen af ham vel have været klar over.

Den 4. sept. ankom Mohrhagen til Husum og meddelte Kaup, at han skulde overtage hans embede. Kaup erklærede kun at ville vige for magten, og Mohrhagen afrejste med uforrettet sag. Dagen efter skrev Kaup og Thomsen til kommissionen, at de nægtede at anerkende deres afskedigelse. Den 6. indfandt Davids sig i Husum, modtaget af fløjten, piben og krænkende tilråb fra en forsamlet mængde. Thomsen erklærede, at han kun, hvis han blev tvunget dertil, vilde levere ham embedsarkivet. De hos Thomsen samlede magistratsmedlemmer meddelte Davids, at de ikke anså hans udnævnelse for lovlig og ikke anerkendte ham som kollega. Fulgt af demonstranter måtte Davids tiltræde tilbagerejsen til Frederiksstad. Hertil nåede han ikke denne gang. Kort efter hans afrejse indfandt Eulenburg sig med den alvorlige hensigt at få kommissionens ordrer adlydt. Med ham i følge var Mohrhagen. Eulenburg lod straks ved ilbud Davids hente tilbage, men også nu modtoges han med råb og piben. Eulenburg lod så Thomsen og de fleste andre embedsmænd i byen kalde til sig, sagde Thomsen, at han var afskediget og skulde overlevere arkivet til Davids, samt udtalte til kommandanten for de to preussiske kompagnier i byen, major v. Wussow, at han skulde yde Davids militær beskyttelse, når han derom blev anmodet. Medens Eulenburg var i Husum, modtog han vistnok en erklæring fra 234 indbyggere, at de billigede deres embedsmænds erklæring af 29. aug. og ganske delte deres politiske overbevisning. Eulenburg tog samme dags aften sent tilbage til Flensborg – med velforrettet sag, har han nok tænkt sig.

I virkeligheden havde han lidet opnået. Med nød og næppe fik Davids ved militærets hjælp et lille værelse i et hotel, men kun for en nat.

Da Davids næste morgen vilde overtage sit embede og herom have en drøftelse med magistraten og de deputerede, erklærede Thomsen, at han stadig var borgmester. En af politibetjentene vilde ikke adlyde Davids, og magistraten meddelte, at de ikke vilde træde i nogen som helst embedsforbindelse med ham. Dette skrev magistraten samtidig til kommissionen og nedlagde protest – »feierlich« – mod afskedigelsen af Thomsen og udnævnelsen af Davids. Davids underrettede i skrivelse af 7. kommissionen om forløbet af sit første døgn i Husum. Efter de gjorte oplevelser mente han, at hans forbliven på posten vilde være en ulykke for byen og for ham selv, da hans helbred utvivlsomt vilde blive ødelagt ved den daglige ophidselse. Han vilde nu tage til Frederiksstad og bad indstændig kommissionen om at fritages for det ham overdragne hverv. Thomsen fortæller i et brev samme dag til statholderskabet, at Davids lige er rejst »forhåbentlig for aldrig at komme tilbage«. Han, Thomsen, vilde fortsætte sine funktioner, til han med magt hindredes deri.

Da Davids tog fra Husum, havde major Wussow sat sig op i vognen hos ham for at sikre, at han ikke blev overfaldet på udrejsen.⁵ Alligevel forfulgtes de med råben og larmen, ja stenkast. Ved chausseen vendte Wussow tilbage til Husum, medens Davids fortsatte alene til Frederiksstad. Et langt vogntog med folk fra Ejdersted fulgte ham; de fleste vogne kørte ham forbi for at kunne modtage ham ved Frederiksstad. Her var byporten lukket, og de gader, som Davids måtte passere på vej til sin bolig på torvet, var fyldt af en skrigende og larmende folkehob. Døren til hans hus spærredes af to karle, men ved sin fuldmægtigs og sin karls hjælp lykkedes det ham at komme ind til sin forskræmte familie. Allerede dagen før havde man slået ruder ind i huset.

Det tog pøbelen fat på igen, efter at Davids var sluppet ind. En uhyre menneskemasse samlede sig på torvet. Skældsord regnede mod Davids: Landsforræder! Folkeforræder! Dansker! Danskerven! Skurk o.s.v. Nogle råbte endda, at han var en forræder, der havde solgt dem til preusserne! Kort efter indfandt bypræsidenten og nogle rådmænd sig hos Davids. Det eneste middel til at berolige folkehoben anså de åbenbart at være, at Davids forlod byen! Det bad de ham om at gøre af kærlighed til hans familie og byen. Modvillig gik Davids ind herpå. Hans afrejse skete under hobens råben og larmen, og i den grad regnede stenkastene mod vognen, »at jeg kun har vognens soliditet at takke for, at

jeg er kommet derfra med livet«. Davids kørte til Slesvig og skrev herfra til Wussow om at yde hans familie beskyttelse. Til kommissionen, som han underrettede om pøbeloptøjerne, rettede han en indtrængende henvendelse om at værne ham og hans familie, ikke blot i egen interesse, men også i mange gode Frederiksstadsborgeres.

Før kommissionen modtog denne beretning fra Davids, havde den på grundlag af hans skrivelse af 7. fra Husum taget sin beslutning. Målet var fuldt for Eulenburg. Han var indstillet på at slå modstanden ned, og den preussiske kommandant i Husum viste sig rede til at adlyde kommissionens ordrer. Den 9. sept. meddelte kommissionen ved en af Eulenburg konciperet skrivelse Husum magistrat følgende: På grund af den velovervejede passive modstand skulde den i byen værende garnison fra den dag forplejes af byen som eksekutionstropper; garnisonen vilde yderligere blive forstærket med et passende antal nye eksekutionstropper, hvis underhold byen ligeledes måtte betale. Disse forholdsregler skulde vedvare, indtil magistrat og borgerskab ved en æresdeputation afhentede Davids i Frederiksstad og indførte ham som borgmester, og indtil byen på egen bekostning havde truffet sådanne foranstaltninger, at der ingen optøjer skete i gaderne eller demonstrationer mod Davids. Disse foranstaltninger skulde godkendes af den militære kommandant. Skete udførelsen af disse forholdsregler ikke straks, stillede udskrivning af en kontribution i udsigt.

Kommissionens skrivelse sendtes til oberst Lebbin med anmodning om at lade major Wussow overgive magistraten brevet. Kommissionen bad desuden Lebbin sende en eskadron husarer som eksekutionstropper til Husum: »Det er uundgåeligt her ved det første tilfælde af en eklatant modstand at give et hårdt eksempel, da ellers lignende tilfælde af modstand ikke vilde udeblive og let tage sådan overhånd, at man ikke mere kunde blive herre over dem«. Kommissionen bemyndigede endvidere Wussow til eventuelt at erklære Husum i belejringstilstand og indføre militærregimente.

To dage senere meddelte kommissionen Lebbin Davids' beretning om, hvordan han havde måttet flygte fra Frederiksstad. Den skrev, at også i Tønning havde magistraten nægtet at adlyde kommissionen; den anmodede derfor Lebbin om at sende $\frac{1}{2}$ eskadron husarer henholdsvis til Frederiksstad og Tønning. Ellers vilde Davids ikke kunne vende tilbage til Frederiksstad, og dette var nødvendigt både af hensyn til kommissionens

anseelse og for at kunne drage de skyldige i pøbeloptøjerne til ansvar. De pågældende garnisoner skulde endnu ikke optræde som eksekutionstrop- per. Kommissionen bad Lebbin underrette Davids, der nu begav sig til Slesvig, om, hvornår han kunde regne med at have militærbeskyttelse, når han igen tog til Frederiksstad.

Davids havde, som nævnt, efter at være fordrevet fra sit hjem skrevet til major Wussow og bedt denne beskytte sin familie, der var forblevet i Frederiksstad. Wussow tog straks til Frederiksstad for at undersøge stil- lingen her. Han spurgte bypræsidenten og en af rådmændene, om han skulde sende et passende kommando til byen for at værne Davids' familie. De hævdede imidlertid, at der var sørget for dens sikkerhed, men at de straks vilde sende bud efter ham, såfremt en militærafdeling syntes på- krævet. Efter at Wussow havde underrettet Eulenburg om dette, skrev kommissionen til ham og takkede samt meddelte, hvilke forholdsregler den havde anmodet oberst Lebbin om at tage.

Efter at kommissionens skrivelse af 9. af Wussow var leveret magistra- ten, mødte, som Wussow den 12. skrev til Eulenburg, magistratens ældste medlem, Rehder, op hos ham. Han spurgte, om man ikke kunde få ud- sættelse til den 14. med en endelig erklæring, så man fik tid til de for- nødne drøftelser. Endvidere vilde han vide, om borgmester Thomsen kunde fungere foreløbig og først afgive arkivet, når Davids personlig ind- fandt sig, eller om Thomsens funktioner straks var ophørte, og arkivet så skulde overgives ham, Rehder. Da Wussow forelagde Eulenburg disse spørgsmål for helt at kunne handle i hans ånd, meddelte han samtidig, at dagen før (d. 11.) var 1. eskadron af 11. husarregiment rykket ind i byen. Eulenburg billigede, at man ventede med magistratens erklæring til den 14., men, skrev han, garnisonen skulde fra den tidligere angivne dag forplejes på byens bekostning. Arkivet måtte fratages Thomsen og eventuelt leveres Rehder. Magistraten havde ved hjælp af ethvert ekse- kutionsmiddel at holdes til udførelse af dens forretninger. I nødsfald skulde der erklæres belejringstilstand og indføres militærregimente.

Så vidt kom det ikke. Om morgenen den 14. afholdtes en almindelig borgerforsamling, og her vedtog man at falde til føje. Man var rede til at afhente Davids ved en af borgerskabets midte valgt deputation og indføre ham i hans embede. Borgerskabet vilde desuden ikke blot selv afholde sig fra demonstrationer mod Davids, men efter evne værne ham. Da deputeretkollegiet meddelte kommissionen dette, måtte det ganske

vist tilføje, at magistraten havde afvist at deltage i deputationen. Det håbede dog, at kommissionen alligevel vilde ophæve de indførte tvangsforholdsregler og afstå fra de bebudede.

Efter borgerskabets beslutning har magistraten formodentlig tænkt sig, at den godt kunde indtage sin martialske holdning til det sidste. Den tilskrev kommissionen, at den fastholdt sin tidligere erklæring. Det var atter »pligt og samvittighed«, der dikterede den dette. Derfor afviste den at deltage i deputationen, men vilde dog ikke på nogen måde lægge hindringer i vejen for udførelsen af borgerskabets beslutning. Til slut protesterede den mod de efter dens mening »helt igennem ulovlige tvangsforholdsregler« og føjede truende til, at de meddelte en afskrift af deres skrivelse til deres »lovlige regeringsøvrighed, det høje statholderskab i Kiel«. – I den grad havde altså revolutionen forvirret alle begreber, at det »helt igennem ulovlige« statholderskab, indsat af en midlertidig tysk »centralmagt« for et land, der slet ikke kom Tyskland ved, blev anset for legal øvrighed.

Såvel magistratens som de deputeredes skrivelse fremsendtes til kommissionen af Wussow. Denne spurgte samtidigt, om han ikke skulde tvinge to eller tre af magistraten til at være med i æresdeputationen. Han meddelte desuden, at Thomsen var fraværende – mon i Kiel for at pleje råd? – hvorfor arkivets udlevering endnu ikke var sket. Så snart Thomsen kom tilbage, var Rehder villig til at overtage det. Kommissionen svarede Wussow, at han skulde stævne magistratsmedlemmerne enkeltvis for sig, foreholde dem deres pligter og afkræve dem en lydighedserklæring mod kommissionen. Nægtede de dette, skulde de suspenderes og da ikke deltage i deputationen. Efter suspensionen skulde Wussow forhandle med de deputerede om at ansætte nogle kvalificerede borgere som en kommission til at fungere som magistrat. Når Davids var tiltrådt, havde disse foreløbigt at virke som rådmænd sammen med ham. Opfyldtes disse foranstaltninger, kunde eksekutionen hæves.

Om eftermiddagen søndag den 16. måtte magistratsmedlemmerne møde frem hos majoren. De nægtede alle at give den forlangte erklæring, hvorpå de dagen efter suspenderedes. Da de deputerede ikke anså sig for kompetente til at vælge en provisorisk magistrat, udnævnte Wussow tre kvalificerede borgere hertil. Tilbage stod nu kun at afhente Davids. Men kort før deputationen tænkte at tage af sted, indløb en skrivelse fra Davids, at han vilde skåne byen for det nedværdigende i

Carl Otto Dumreicher
(1799-1875)

Carl Plessen (Scheel-Plessen)
(1811-92)

afsendelsen af en sådan æresdeputation og forsvare undladelsen heraf over for kommissionen. Men Davids bad Wussow sørge for sin sikkerhed under rejsen og for en passende bolig til ham i Husum.

Mandag eftermiddag ankom Wussow selv med en afdeling husarer til Frederiksstad for at ledsage Davids til Husum. »Ved vor afrejse fra Frederiksstad«, skriver Davids dagen efter til kommissionen, »skreg og rasede folket igen på uhyggelig vis, hvorimod vi i Husum blev modtaget med en alvorlig, men helt igennem rolig holdning«. Wussow roser også i sin beretning stærkt den holdning, som husumerne indtog, og den ro, som herskede. Han påskønnede dette ved straks at lade den foran rådhuset opstillede husarafdeling rykke ind og ved at meddele publikum, at eksekutionen nu var ophævet. »Davids ledsagede jeg senere fra rådhuset til hotellet [Thomas], uden at der kom denne selv blot den mindste misbilligende ytring for øre. Om aftenen herskede den største ro og orden i alle byens gader . . .«. I hvert fald den første nat måtte Davids altså igen bo på hotel, men borgerskabet havde lovet at skaffe ham en passende privatbolig. Denne fik han hos den loyale cichoriefabrikant P. C. Schmidt. Husum borgerskab talte adskillige loyale eller dansksindede, men den rådende terrorisme tvang dem her som i de andre sydslesvigske byer til en passiv holdning.

Den gamle magistrat protesterede over for kommissionen mod sin afsættelse og vilde stadig betragtes som »Husums eneste retmæssige rets- og administrationsøvrighed«. Sagen var, skrev den, indberettet til »det høje statholderskab i Kiel«! Men Davids fik dog nu de nyere embedsarkivalier udleveret fra Thomsen og trådte i forbindelse med den udnævnte »forvaltningskommission«. Dagen efter sin tiltræden udtrykte han over for bestyrelseskommissionen sit håb om at kunne lede de kommunale anliggender i byens interesse, »i det mindste vil jeg gøre alt, hvad der står i mine kræfter«. At Eulenburg og Tillisch takkede Wussow for løsningen af den ham stillede vanskelige opgave, er forståeligt. Begivenhederne her i Husum havde vist, at opfyldte det preussiske militær loyalt sin pligt i henhold til konventionen at støtte kommissionen, var det muligt at bryde selv en så hårdnakket passiv modstand, som den slesvig-holstenske borgmester havde kunnet rejse. Det må tillige fremhæves, at Davids må have været i besiddelse af betydelige evner til at kunne mestre eller finde sig i den højst ubehagelige stilling. Det slesvig-holstenske raseri mod ham for hans »frafald« fra revolutionen gjorde det måske nok

umuligt for ham fremtidig at blive godtaget i de revolutionæres kreds. Men mon han overhovedet har haft anfægtelser i den retning.

Sidst i september suspenderede kommissionen de øvrige magistratsmedlemmer i Husum. Den konstituerede samtidigt de tre borgere som rådmænd, som major Wussow havde bestemt til forvaltningskommission. Alle tre anmodede imidlertid om at fritages herfor. Davids skrev i begyndelsen af oktober til kommissionen, at han var overtydet om de tre's redeligste hensigter, men de besad ikke tilstrækkeligt moralsk mod til at trodse pressens og medborgernes forulempelser. Alle var afhængige af deres borgerlige erhverv. Kommissionen udbad sig så af Davids forslag om nyvalg til magistraten. Davids fandt med grund tidspunktet hertil uegnet. Han gjorde i samme skrivelse kommissionen opmærksom på, hvordan slesvig-holstenerne ved pengeindsamlinger i landdistrikterne søgte at skaffe de med eksekution belagte byer vederlag for eksekutionsudgifterne. Ligeledes samledes der ind for at understøtte embedsmænd, som kommissionen havde afsat. Den 2. november udstedte kommissionen derpå et kommissorium for Davids til foreløbigt at udføre magistratsforretningerne alene, indtil magistratembederne kunde genbesættes enten ved borgerskabets valg eller på anden vis. I kommissoriet udtaltes det, at Davids i de dertil egnede tilfælde skulde tage deputeretkollegiet med på råd. Vægrede dette sin medvirken, kunde Davids handle alene.

Få dage efter Davids' overtagelse af borgmesterstillingen anmodede den slesvigske overret ham (21. sept.) om snarest at indberette, hvordan magistratsretten nu var besat. Tror man, at denne anmodning skyldtes særlig interesse for byens retsvæsen, tager man formodentlig fejl. Overrettens slesvig-holstensksindede medlemmer betragtede det som deres opgave at spænde ben for kommissionens foranstaltninger overalt, hvor det var gør ligt. Samtidigt undså de sig ikke for at modtage deres gager fra kommissionen. Davids gjorde i sit svar til overretten rede for, hvordan forholdene havde udviklet sig, og overretten meddelte ham derpå, at han var uberettiget til at udøve de »magistraten påhvilende retslige funktioner«. Forekom der i byen kriminelle sager, havde Davids ufortøvet at indsende akterne til overretten. I slutningen af oktober overdrog denne landfogeden i Husum foreløbigt at tage sig af de ellers til politiretten hørende sager. I gentagne skrivelser til kommissionen henviste den til, at for at genskabe ordnede retsforhold i Husum var det nødvendigt at genindsætte den gamle magistrat – den, der havde nægtet

kommissionen lydighed! Med rette gjorde Davids kommissionen opmærksom på, at overretten åbenbart ikke anså hans konstitution som retsgyldig; den kaldte ham »bysekretær Davids«. Han fandt desuden, at overretten ved bestemmelsen om at overdrage landfogeden alle politisager var gået ud over sin kompetence; en del af disse sager var han forfatningsmæssigt berettiget til at afgøre alene.

Ved midten af december gav Davids kommissionen en længere skildring af forholdenes udvikling i byen. Endnu kunde han, bemærkede han først, ikke stille forslag om en ny magistrat. Stemningen i byen var dog tilsyneladende væsentlig bedret, og modstand fra borgerskabet forekom ikke eller overvandt let, når han trådte bestemt op. Men der viste sig ingen tegn på, at borgerskabet aktivt vilde medvirke ved byens styrelse. Hertil behøvedes »en betydelig personlighed, som formår at udøve indflydelse på massen, stiller sig i spidsen for denne«. Forholdene i andre byer og distrikter indvirkede desuden skadeligt. Det gjorde også uddelingen af indsamlede penge til dækning af eksekutionsudgifterne. Yderligere snakker man til folk om krig, vinterfelttog og Gud ved hvad, hvorved man holder »svage gemytter i stadig ophidselse«. Pressen beherskes af dette »rædselsparti«. Davids havde i »Husumer Wochenblatt« søgt at påvise det tåbelige i al denne passive modstand.

Medens kommissionen i spørgsmålet om Davids' indsættelse som borgmester til slut stod som sejrherre, lykkedes det ikke at bevare Mohrhagen som amtmand. Eulenburg fik ham nok indsat som sådan under sit ophold i Husum den 6., men ligesom Davids måtte han dagen efter forlade byen og var nu bestemt på ikke at ville komme igen.⁶ Tillisch skriver i et brev den 10., at når Mohrhagen forlod amtshuset, skete det mere af malkonduite og af mangel på personligt mod end på grund af den modstand, han mødte.⁷ Jeg lader denne bedømmelse stå ved sit værd. Selvfølgelig vilde det have haft stor betydning for kommissionen, om den havde haft en loyal amtmand over Husum og Bredsted amter. Men mon Mohrhagen ikke med god grund har skønnet, at vanskelighederne for ham ved udøvelsen af amtmandseembedet vilde være for store?

Før Mohrhagen forlod amtshuset, havde han overdraget til de pågældende underordnede embedsmænd (de to amtsforvaltere og stalleren) midlertidigt at besørge amtmands- og overstallerforretningerne.⁸ Medens de to amtsforvaltere hævdede kun at være pligtige til dette, såfremt Mohrhagen virkelig fik sin afsked, erklærede stalleren, Ingwersen, sig

villig til af hensyn til Ejdersteds interesse at udføre alle forretninger, ved hvilke han ikke kunde befrygte kollision med befolkningen. I begyndelsen af oktober bevilgede kommissionen Mohrhagen den fritagelse for hvervet som amtmand og overstaller, hvorom han gentagne gange havde søgt. Amtsforvalterne fik meddelelse om, at Mohrhagen nu var afskediget. Ingwersen protesterede ganske vist i et brev af 10. okt. til Eulenburg mod overtagelsen af overstallerembedet, men kommissionen fastholdt, at han forblev ansvarlig for embedet.

Som kommissionen omtalte i den skrivelse til oberst Lebbin, som jeg før har nævnt, havde Tønning magistrat indtaget samme standpunkt som Husums.⁹ Sidst i august protesterede magistraten over for Eulenburg mod bekendtgørelserne om kommissionens installation og tiltrædelse. Af et brev fra borgmester Cramer til Beseler fra begyndelsen af september fremgår, at Cramer forstår statholderskabets proklamation sådan, at embedsmanden skal fungere, så længe han kan hævde sit embede imod (gegen) kommissionen, og indtil han fortrænges af denne: »Enhver halvhed synes heller ikke at kunne føre til noget. Hvis man lyder og udfører [befalingen] een gang, så er der senere ingen grund til at modsætte sig«.

Eulenburg besvarede magistratens brev med en opfordring til lydighed mod kommissionen. Han gjorde opmærksom på, at ingen kunde tjene to herrer. Den 9. sept. meddelte magistraten imidlertid i en længere skrivelse til kommissionen, hvilken holdning den agtede at indtage. Som magistraten i Husum anså den statholderskabets proklamation som norm for dens optræden, og den forbeholdt sig ret til at prøve »lovligheden« af kommissionens anordninger. Prøvelsen skulde selvsagt ske efter »pligt og samvittighed«. Men, hævdede magistraten, nu var bekendtgørelserne udstedt både med tysk og dansk tekst, hvilket ikke stemte med statsgrundlovens artikel 20!

Reelt har denne begrundelse ingen værdi. Rigtigt er, at statsgrundloven på dette tidspunkt ikke formelt var ophævet af kommissionen, men våbenstilstanden forudsatte selvfølgelig dens ugyldighed for Slesvig. Kommissionens svar til magistraten var en afvisning af dennes påstand om at ville prøve »lovligheden« af dens anordninger. Det tilføjedes, at den tyske tekst var den for Tønning lovligt gyldige og den danske udfærdigelse i denne henseende uden indflydelse. Magistraten fik desuden

at vide, at den havde at sende afgifterne til centralkassen i Flensborg, ikke til Rendsborg. I nye skrivelser meddelte magistraten kommissionen, at man stadig vilde sende afgifterne til hovedkassen i Rendsborg – det andet var ulovligt – og at man fortsat nægtede at publicere de omtalte bekendtgørelser. Først den 4. okt. skred kommissionen ind mod disse lydighedsnægtelser ved at bestemme, at der som straf tillagdes hvert af Tønnings magistratsmedlemmer 10 md. eksekutionstroppe. Dagen efter skrev magistraten til kommissionen, at den også nægtede publikationen af bekendtgørelsen 17. sept. Den gav en udførlig begrundelse for, at statsgrundlovens ophævelse var ulovlig. Magistratens pennefører må have følt en sær tilfredsstillelse i udpønsknigen af allehånde formelle spidsfindigheder.

Inden denne eksekutionsordre endelig udstedtes, havde der i september måned i Tønning fundet en række pøbeloptøjer sted. De skyldtes de revolutionæres krav om, at afgifterne stadig skulde komme statholderskabet til gode. Byens to højere toldembedsmænd, toldinspektør Boeck og toldkasserer Scriver, var derimod utvivlsomt indstillede på at adlyde bestyrelseskommissionen, skønt de havde måttet underskrive embedsmandserklæringen fra Tønning af 29. aug. I begyndelsen af september sendte Scriver toldintægterne for den forrige måned til den flensborgske centralkasse. Men sent om aftenen den 8. indfandt tre borgere sig hos ham som deputation for en lige afholdt borgerforsamling. Denne havde besluttet, at toldpengene ikke måtte sendes til Flensborg. Deputationen gjorde Scriver opmærksom på, hvilken uvilje hans handling havde fremkaldt i publikum, og hvilke ubehageligheder dette kunde føre med sig for ham. Dette understregedes unægteligt ved det opløb, der havde samlet sig uden for hans hus. Man larmede og skreg, og efter at have slidt godt på stemmen greb man til stenene. Flere ruder i huset blev slået ud, stene fløj ind i stuen, men ramte ingen af beboerne. Scriver forsøgte at forsvare sin handlemåde og henviste blandt andet til, at flere oppebørselsbetjente i omegnen havde gjort som han. Men da deputationen fastholdt sit krav, erklærede Scriver til sidst, at han måtte vige for magten. Han vilde så beholde toldafgifterne i sin kasse.

Få dage efter dette oprin indberettede toldembedet sagen til overtoldinspektoratet i Flensborg. Toldembedsmændene bad om, at deres overordnede snarest vilde indfinde sig hos dem og bistå dem med råd og dåd samt meddele dem, hvordan de skulde forholde sig. Men overtold-

inspektøren havde ingen lyst til at stikke hånden i hvepsereiden. Med rette tvivlede han på, at han bedre end Boeck og Scriver evnede at tale folkehoben til fornuft. Resultatet blev, at kommissionen sendte toldembedet i Tønning en skrivelse, som skulde leveres kommandanten for de derværende preussiske tropper, løjtnant v. Müffling. Kommissionen anmodede i denne kommandanten om at yde told- og de andre opperbørselsembeds mænd den militære assistance, som var nødvendig, for at de kunde udøve deres embedspligter.

Scriver undlod at overlevere denne skrivelse. Han havde, skrev han den 18. til kommissionen, givet sit ord på at beholde pengene i kassen. I 42 år havde han tjent staten, de sidste 19 år i Tønning, og havde aldrig begået nogen uhæderlig handling. Det vilde han heller ikke gøre ved slutningen af sin løbebane ved at bryde sit ord. Han henstillede til kommissionen at lade toldpengene afhente af militæret uden hans mellemkomst.

Scriveres meddelelse indbragte ham en reprimande fra Flensborg og en besked om fremtidig ikke at lade sig afnøde løfter af uvedkommende personer! I øvrigt gav man Boeck ordre til at overlevere kommandanten den omtalte skrivelse og sørge for, at toldpengene blev afleveret fra Scriver til ham, hvad der også fremtidig skulde ske. Herved vilde man, mente kommissionen, komme uden om den af Scriver afgivne erklæring. Boeck havde i løbet af 24 timer at indsende beretning om, at han havde udført det pålagte.

Denne kommissionens ordre fik toldembedet i Tønning den 24. om aftenen. Men allerede om formiddagen havde Scriver følt sig foranlediget til at levere v. Müffling brevet om den militære assistance. Den 24. var en mandag, der var ugemarked i byen, og mange fremmede var strømmet til. Men netop denne dag havde man i Flensborg valgt til i Tønning at indsætte en ny postmester i stedet for den hidtidige, der sendte postindtægterne til Rendsborg. Den nye postmester måtte imidlertid hovedkulds tage flugten for den ophidsede mængde. Da denne nu savnede en genstand for sit raseri, hvad var da naturligere end at vende sig mod toldkassereren. Denne havde nok lovet at beholde afgifterne i kassen, men til Rendsborg var de jo ikke kommet!

Om morgenen havde mængden truet med at rive Scriveres hus ned, såfremt pengene ikke blev sendt ind om eftermiddagen. Omkring middagstid indfandt flere borgere sig hos ham med opfordring til at sende

pengene til Rendsborg. En rasende og skrigende folkehob, hvoraf nogle trængte ind i huset, understøttede kravet. Løjtnant Müffling, der havde indfundet sig hos Scriver, da han så opløbet, tilbød ganske vist militær hjælp, hvis han anmodedes derom, men det dristede Scriver sig ikke til. I sin redegørelse til kommissionen siger han, at det kunde han ikke gøre i så mange folks nærværelse. Blev det kendt, vilde han ikke være sikker på sit liv. Militæret burde skride ind på eget initiativ, og han kunde ikke forsvare at fremkalde et sammenstød mellem folket og militæret. Det endte med, at Scriver udleverede toldkassens beholdning til borgerne. Den skikkedes straks til Rendsborg. Scriver fik et postbevis på beløbet, 5600 mk., og sendte kommissionen i Flensborg dette med en bemærkning, der unægtelig virker, men næppe var ment, ironisk, at så kunde kommissionen jo let få pengene udleveret fra Rendsborg til Flensborg! Kommissionens anmodning til statholderskabet herom forblev naturligvis ubesvaret.¹⁰

Da toldinspektør Boeck dagen efter sendte kommissionen den forlangte erklæring, udtalte han, at han først efter pengenes afsendelse havde fået dette at vide, men han vilde heller ikke have kunnet hindre det. Hans vilje var redelig, men han bad departementet om ikke at kræve mere af ham, end han kunde udføre uden at sætte liv og helbred for sig selv og familie på spil. Skulde han overtage toldkassen, vilde befolkningens raseri vende sig mod ham. Toldkassereren og hele kontorpersonalet vilde vel så også gå af. Ingen, der ikke var på stedet, kunde rigtigt forstå massernes ophidselse og raseri. Boeck foreslog, at overtoldinspektøren foretog en inspektionsrejse. En grund hertil lå også i, at de tønningiske købmænd lod deres varer fortolde ved holstenske toldsteder og søgte at unddrage den tønningiske toldkasse al indtægt.

Postmesteren i Tønning, W. Karstens, havde, som før nævnt, sendt sin kassebeholdning til Rendsborg. Det gjorde han midt i september, og dagen efter oplyste han kommissionen om, at han betragtede statholderskabet som den eneste retmæssige regeringsmyndighed for Slesvig. Der var herefter intet andet at gøre for kommissionen end at afskedige ham. Den nyttede den givne lejlighed til at fjerne den af den provisoriske regering i Åbenrå indsatte postmester Knutzen ved at beordre ham til Tønning for her foreløbigt at fungere som postmester. Knutzen havde det ellers behageligt i Åbenrå, hvor han havde slået sig ned i det af den kongetro postmester Moltke ejede hus med møbel- og kontorindretning.

Nu måtte Knutzen levere embedet her tilbage til Moltke og tiltræde rejsen til Tønning.

Indtil Knutzen kom hertil, skulde den af den provisoriske regering afskedigede postmester i Haderslev, Nissen, bestride embedet. Den 22. fik han og overpostinspektør Holstein af departementet ordre til at tage til Tønning for at inspicere postembedet, gøre Karstens ansvarlig for de penge, som han havde sendt til Rendsborg, eventuelt arrestere ham, og foretage overleveringen af embedet til Nissen. De skulde medtage en befaling til løjtnant Müffling om at yde dem militær assistance, når han blev anmodet herom.

Allerede ved 3-tiden mandag morgen den 24. begav Holstein, hans fuldmægtig og Nissen sig på vej til Tønning og tog ind hos gæstgiver Christoph Lexow. Efter Nissens beretning skete derefter følgende. De gik til kommandanten med kommissionens brev til ham, men skønt han bemærkede, at der nok blev optøjer, mente han, at de uden militærbeskyttelse kunde gå til posthuset. Karstens ventede, sagde han, daglig sin afsked. Det var godt, om han blev fjernet, thi han og 2–3 ligesindede holdt den ellers rolige og fredelige befolkning i en tilstand af stadig op-hidselse. Holstein og Nissen gik så til posthuset. Karstens meddelte her Holstein, at han ikke vilde afgive embedet. De var kun en 10 minutter derinde, men da de kom ud, var der samlet en stor mængde, som forfulgte dem. Da de nåede torvet, vilde de gå til kommandanten, men hindredes deri af mængden. De begav sig så til værtshuset, men her trængte mængden ind og truede dem til at rejse væk. En mand tog Nissen ved kraven, trak ham ned ad trappen og transporterede ham op i vognen. Hestene hentede folk ud af stalden, spændte dem for og tvang Holstein og Nissen til at køre bort. Preussisk militær stod nogle skridt fjernet derfra, var rolig tilskuer til optøjerne, og Müffling, der boede på torvet, lod sig ikke se. Müffling forsvare sin fraværelse med, at han havde begivet sig bort i forretninger! Da herrerne var fordrevet, sendte han en ordonnans efter dem med den besked, at han evt. vilde sende et bedækningskommando, hvis de ønskede at vende tilbage. Dette brev åbnedes ved en misforståelse af kommandanten i Husum, der underrettede Müffling om, at Holstein, som han titulerede »den illsomme flygtning«, ganske vist havde været i Husum, men straks var rejst videre til Flensborg.

Her skulde han og Nissen ikke få lov at blive. Kommissionen gav dem

samme aften ordre til næste morgen at vende tilbage til Tønning. Denne gang skulde justitsråd Bagger følge dem, og fra Husum skulde kommandanten der medgive dem en husareskorte. De fik brev med til Müffling om at yde dem militær assistance, eventuelt erklære byen i belejrings-tilstand og overtage al militær og civil magt. Endvidere havde de brev med til magistraten, der gjordes ansvarlig for opretholdelse af roen og for Holsteins og Nissens sikkerhed. Måtte Müffling gøre brug af den ham givne ordre, vilde tropperne og deres forstærkning blive betragtet som eksekutionstropper på byens bekostning. Over for oberst Lebbin betonede kommissionen, hvor vigtigt det var at slå modstanden ned mod udførelsen af våbenstilstanden.

Ledsaget af en husareskorte fra Husum på 13 mand ankom Holstein, Nissen, Bagger og en fuldmægtig den 25. om formiddagen pr. ekstrapost til Tønning. Medens v. Müffling glimrede ved sin »fraværelse«, var en større folkehob samlet for at give herrerne fra kommissionen en varm modtagelse. Allerede ved indkørselen til byen modtoges de med stenregn, de forfulgtes gennem hele byen til torvet med piben, skældsord og stenkast, og da de standsede på torvet, gik det først rigtig løs. Holstein, der vilde ind i kommandantens bolig, fandt døren låset. Postillonen med de andre herrer kørte til vagten, hvor de slap ind, efter at postvognen var slemt tilredt af stenregnen, og et par af herrerne let sårede. Til vagten kom lidt efter Holstein, ledsaget af en preussisk officer, der havde ladet slå generalmarch og det preussiske militær opstille foran vagten. Her indfandt nu Müffling sig og fik leveret kommissionens skrivelse. Medens Holstein og fæller opholdt sig i vagten, indfandt flere borgere sig her, bl. a. konsul C. M. Lexow, der optrådte som ordfører og »i bevægelse, gebærde og tale havde nået exaltationens øverste trin«. Til Holstein sagde han, at forlod han og de andre ikke øjeblikkelig byen, måtte Holstein overtage ansvaret for eventuel blodsudgydelse. Han vilde ikke give 4 skilling for Holsteins liv. Denne måtte ikke glemme, at han ikke til stadighed var omgivet af bajonetter. Nissen fik af Lexow at vide, at man i Tønning kun vilde have en »slesvig-holstener« som postmester, ikke nogen, der anerkendte kommissionen. Lexow og hans lige, »overhovedet enhver slesvig-holstener, vil aldrig anerkende bestyrelseskommissionen«. Efter at v. Müffling havde afgivet erklæring om efter evne at ville beskytte kommissionens udsendinge, svarede Holstein Lexow og borgerne, at han måtte gøre sin pligt, udføre kommissionens ordre.

Kommissionens skrivelse til Tønning magistrat blev af Müffling leveret denne, og den fik mundtlig besked om at arrestere den genstridige postmester. Borgmester Cramer og nogle af rådmændene indfandt sig i vagstuen. Under stor larm oplæste Cramer kommissionens skrivelse for hoben på torvet. Magistraten ønskede en betænkningstid på 1 a 2 dage til at svare, efter at Holstein og ledsagere havde forladt byen. De fik imidlertid kun een times frist, og magistraten svarede så omtr. kl. 3, at den under de nuværende forhold intet kunde sige. Så påtog Müffling sig at få kommissionens ordre udført. Han lod militæret lade geværerne, og under militær bedækning gik turen til posthuset. Postmester Nissen beskriver denne vandring i følgende ord: »På hele den skrækkelige tur blev vi stenede som de gemeneste forbrydere, tildænget med snavs, forhånet, uden at militæret rørte sig til vor beskyttelse; det fulgte med os og – det var alt. Ved siden af den preussiske soldat gik gemytlig den med sten bevæbnede pøbel, ikke 3–4 skridt fjernet fra os, ofrene for dette skandaløse drama, for på belejligt tidspunkt at kunne træffe sit bytte«. Under denne tur ramtes Nissen i tindingen af en fra et hus kastet flad sten, og med blodet strømmende over øjne og ansigt nåede han posthuset. Her foretoges overleveringen af embedet til Nissen. Denne var imidlertid på grund af sit sår ude af stand til at overtage forretningerne, og hertil kom, at Müffling erklærede kun at kunne beskytte Nissen, hvis denne opholdt sig i vagten. Her tilbød han Nissen et tagkammer, der var brugt som fængsel for en matros! Resultatet blev, at kommissionens udsendinge antog Müfflings forslag om, at denne selv overtog postforretningerne og lod dem besørge af en underofficer. Det forudsattes, at forretningerne senere skulde overdrages den udnævnte postmester Knutzen. Postkassen overleveredes Müffling, og man opgav at arrestere den opsætsige Karstens. Følgerne af en sådan arrestation, mente Müffling, vilde under den nuværende ophidselse være uberegnelige.

Holsteins og ledsageres vandring fra posthuset til deres vogn, som var beordret uden for byen, blev ikke hyggeligere end marchen til posthuset. Militæret forholdt sig passivt. »Ved siden af mig«, skriver Nissen, »gik et skrækkeligt subjekt med en sten, der at dømme efter hans mine var bestemt for mig, og lurende på det øjeblik, da han kunde kaste den på mig, og det ved siden af gående militær fandt sig, forblivende tro mod dets hidtidige opførsel, ikke foranlediget til at trænge sådanne på mord og drab lurende fyre tilbage, men havde tværtimod, i det mindste husa-

terne efter deres eget udsagn, ordre til ikke at bruge våbnene mod disse mordere og oprørere«. Kommissionens udsendinge nåede dog deres vogn og satte ledsaget af husareskorten kurs mod Husum. Halvvejs hertil lod Holstein imidlertid eskorten drage bort, da han ikke forventede uroligheder i Husum.

Holsteins og Nissens beretninger om optøjerne i Tønning er enige om, at det preussiske militær ikke gjorde brug af våbnene hverken til hug eller skydning. Holsteins udtalelser er mere velvillige over for militærets optræden end Nissens, men det var jo den sidste, der blev særlig maltrakteret. Han måtte under lægebehandling, da han nåede tilbage til Flensborg. v. Müfflings beretning nævner, at militæret et par gange truede med at skyde, og at der uddeltes nogle slag med den flade klinge for at holde pøbelens raseri i tømme, da herrerne begav sig fra posthuset til vognen. Den ene gang, der truedes med skydning, var under marchen til posthuset, da hoben gav sig til at tømme en vogn, som kørte over torvet, for sten.

Der gik ikke mere end en times tid, måske mindre, efter at Holstein og Nissen havde forladt Tønning, før den ophidsede mængde fik en ny genstand for sit raseri. Den i Tønning indsatte postmester, Knutzen fra Åbenrå, var den 24. taget til Rendsborg og rejste den følgende morgen med dampskibet til Tønning. Hertil kom han omkr. kl. 5 om eftermiddagen. En større menneskemængde havde samlet sig for at modtage ham. Lad ham komme i land, han skal ikke slippe herfra med livet, skreg man. Man betænke, at samme Knutzen var udnævnt til postmester i Åbenrå af slesvig-holstenerne! Flere mennesker trængte om bord på skibet. Nu indfandt dog Müffling sig her. Han henstillede til Knutzen, om han skulde bringe ham under militær bedækning til vagten, hvor han kunde overnatte, eller om han vilde flygte i en båd til Ditmarsken. Knutzen valgte det sidste for jo før jo hellere at slippe bort fra stedet, hvor han svævede i største livsfare. At Müffling foreslog ham dette, unnlader Müffling naturligt nok at nævne i sin beretning.

Holsteins forventning om, at ingen uro vilde opstå ved gennemrejse i Husum, slog ikke til. Straks ved ankomsten blev de modtaget af en skrigende hob, der ledsagede dem til Thomas' hotel. Uden for dette samledes flere og flere, og det forlød, at man ikke vilde lade dem slippe ud af byen. Den preussiske kommandant, kaptajn Diezelski, hørte om Holsteins nærværelse og begav sig til hotellet. Han aftalte her med Hol-

stein at hente et kommando for at værne og eskortere ham. Da Diezelski trådte ud fra hotellet, var mængden imidlertid væk, og da Diezelski indfandt sig med sit kommando, var Holstein forsvundet. Han og fæller havde brugt mængdens fraværelse til skyndsomst at flygte fra den ugæstvenlige by. Grunden til, at pøbelen havde fjernet sig fra hotellet, var, at den havde fået et andet offer i sigte. Davids' vært, cichoriefabrikant P. C. Schmidt, befandt sig tilfældig i hotellet. Da han vilde gå derfra, blev han overfaldet og mishandlet af mængden, der forfulgte ham til hans hus, som de begyndte at bombardere med sten. Nu skred imidlertid Diezelski ind, og roen genoprettedes. Davids skriver samme aften til kommissionen, at endnu kl. 9 om aftenen »står folket i store hobe ved skibsbroen, kaptajnen har befalet at lade, og sagens forløb kan endnu ikke overses«. Da borgerskabet ikke støtter ham, er Davids ude af stand til at opretholde ro og orden. Han beder kommissionen om, at ordenens opretholdelse overdrages militæret, og skriver, at dette også er kaptajn Diezelskis ønske. Kommissionen billigede dette og meddelte Diezelski det fornødne herom. Desuden bestemte den i anledning af de forefaldne optøjer, at garnisonen i Husum igen skulde anses som eksekutionstropper. Diezelski fremhævede for resten, at det ikke var Husumborgere, men fremmede, der var kommet til årsmarkedet i Husum, som havde bedrevet ekscesserne.

Man må vist sige, at Holstein i den preussiske kaptajns beretninger ikke optræder i nogen helterolle. Det være, som det være vil. At begivenhederne tog stærkt på ham, er givet – og forklarligt. I et brev til Tillisch fra midten af oktober udtrykker han det ønske, som han dog ikke fik opfyldt, at bytte med en postmester i København, da »alt mod, lyst og dygtighed har forladt mig, hvilket jeg i en alder af nær 50 år her aldrig genvinder«. ¹¹

For bestyrelseskommissionen betød fordrivelsen af de til Tønning udsendte embedsmænd et afgjort nederlag. Det var den selv ganske klar over. Det ses tydeligt af den skrivelse, som kommissionen den 26. sendte til oberst Lebbin i Slesvig, og som Eulenburg havde affattet. Efter først at have fremhævet Müfflings manglende konduite ved begivenhederne den 24. udtalte kommissionen, at der ikke kunde være tvivl om, at det forhold, »at disse voldshandlinger er lykkedes for øjnene af det preussiske militær«, vilde udløse »en gjaldende jubel hos modstandspartiet«. De skadelige følger af »denne første gennemførte ulovlighed« forelå i de

følgende hændelser den 25. Kommissionen anmodede derfor indtrængende Lebbin at instruere officererne om, at de, når der forekom faktisk modstand eller angreb ved stenkast, ikke betænkte sig på at bruge våbnene for at rydde gaderne og sørge for at fængsle og straffe urostifterne. De vil, skrev kommissionen, erkende, at »yderligere forholdsregler med hensyn til forvaltningen kun i de tilfælde vil kunne foretages, hvis den tilstrækkelige militære assistance er sikret«. Lebbin anmodedes om at sende troppeforstærkning til Tønning. Militæret her skulde forplejes som eksekutionstropper. Endvidere autoriseredes officererne til at træffe alle fornødne foranstaltninger til ordens opretholdelse, eventuelt at erklære belejringstilstand.

Den 27. sendte Lebbin troppeforstærkning til Tønning samt en anden kommandant i stedet for Müffling. Samtidig marcherede et kompagni til Frederiksstad, og kommandanterne i Frederiksstad, Tønning og Husum fik anvisning om at holde sig i forbindelse med hinanden og eventuelt støtte hinanden. Kommissionen, der modtog meddelelse om disse troppeforsendelser, var vel glad for disse, men gentog, at militæret ved opløb straks burde skride ind, først med blanke våben, så med skydevåben. Modstandsånden havde nemlig ved de med held udførte voldsgerninger desværre grebet så vidt om sig, »at et yderligere forsøg på ikke at føje sig efter øvrighedens anordninger i intet tilfælde tør tolereres«.

10. *Andre udslag af modstanden i Sydslesvig mod kommissionen i den første måneds tid*

Den noget højtravende erklæring om sit slesvig-holstenske sindelag, som landfoged Volquarts i Stapelholm den 1. sept. afgav over for kommissionen, har jeg tidligere omtalt. Vi genfinder samme tone i hans følgende tilkendegivelser. Da kommissionen afkrævede ham en lydighedserklæring, svarede han, at han var ubetinget pligtig til at adlyde Gud og sin samvittighed. Men ingen magt på jorden, altså heller ikke bestyrelseskommissionen, skulde få ham til at adlyde, hvis det stred mod »ret og lov, pligt og samvittighed«.¹ Hvad det var, forbeholdt Volquarts sig afgørelsen af. I en skrivelse af 11. sept. til amtmanden nægtede han at publicere bekendtgørelserne om standsning af den slesvig-holstenske rekrutudskrivning og om det foreløbige flag. Disse bekendtgørelser kunde nemlig efter hans mening kun have til hensigt at gøre »Schleswig-Holstein wehrlos, seine Söhne ehrlos . . . und durch eine doppelte Flagge Zwietracht im Lande zu säen«. Fire dage senere nægtede han publiceringen af bekendtgørelsen om kassebeviserne, da den vilde gøre Slesvig-Holsten »creditlos«, hvis ikke »die Holstentreue« havde været urokkelig! – Volquarts har måske haft følgende klimaks i tankerne: wehrlos – ehrlos – creditlos!

Disse Volquarts' skrivelser blev i begyndelsen af oktober af amtmand Liliencron tilstillet kommissionen. Denne bestemte, at 10 mand eksekutionstropper skulde indkvarteres hos Volquarts, indtil han havde foretaget offentliggørelsen.² Noget resultat af eksekutionen ventede man dog ikke. Det havde været bedre, hedder det i den pågældende forestilling, om man kunde afskedige ham. Men dette forudsatte virksom militær hjælp, rent bortset fra at det vilde være vanskeligt at finde en passende afløser. Og at man ikke kunde vente virksom understøttelse fra de preussiske tropper, havde begivenhederne i september måned til fulde bevist.

I en den 30. sept. for Stapelholm afholdt landskabsforsamling vedtog

man en vidtløftig protest mod kommissionens bekendtgørelse af 17. sept. med bl.a. ophævelsen af statsgrundloven.³ I protesten, der af Volquarts den 11. okt. indsendtes til statholderskabet »som vor legitime regering«, siges, at underskriverne er enige med de embedsmænd, der nægter at publicere bekendtgørelsen, og at de stadig anser de bestemmelser, som denne har sat ud af kraft, for gyldige. Protesten fik i Stapelholm 851 underskrifter samt 34 fra Kleinsee kog. Volquarts skrev, at da mange skippere og arbejderfamilier på denne tid var fraværende, kunde det siges, at protesten havde fået almindelig tilslutning. Blandt underskriverne savnedes ingen notabel person, bortset fra landskriveren, der havde søgt om afsked hos bestyrelseskommissionen. Foruden ved protesten havde Stapelholm også vist sit »helt igennem tyske og slesvig-holstenske sindelag« derved, at de 20-årige rekrutter fuldtalligt var mødt i Rendsborg. Vi stoler på, udtalte Volquarts, at statholderskabet eventuelt ved våbenmagt vil opretholde Slesvig-Holstens selvstændighed og uadskillelighed.

Landskriveren, den »notable« helstatsmand H. A. Malling, der efter kommissionens indsættelse kun vilde lyde denne, søgte ganske rigtigt, som af Volquarts nævnt, i september sin afsked, da det under de rådende forhold ikke var gør ligt for ham at udføre de pligter, der påhvilede hans embede.⁴ Kommissionen ønskede ret naturligt ikke at indvillige i hans ansøgning. Malling forblev derfor på sin plads og holdt ud her trods alle chikaner lige til krigens genudbrud.

Amtmanden over Gottorp og Hütten amter, Liliencron, havde været en ivrig deltager i oprøret ved dets udbrud. Han var også underskriver på den erklæring, som embedsmændene i Slesvig by den 30. aug. udstedte, og hvori de udtalte at ville fungere i deres embeder i overensstemmelse med statholderskabets proklamation. Imidlertid må han i begyndelsen af september over for kommissionen have afgivet en erklæring om at vise denne lydighed.⁵ Han henviser senere selv til den og hævder, at den var afgivet i god tro (bona fide), men han havde ikke kunnet tænke sig, at kommissionen vilde optræde, som den gjorde.

I begyndelsen af oktober skrev Liliencron, der havde været bortrejst nogle uger, til kommissionen, at under hans fravær havde allerede amtsforvalteren for Gottorp amt nægtet at publicere bekendtgørelsen af 17. sept., medens amtsforvalteren over Hütten amt havde ladet sagen henstå. Liliencron meddelte nu, at heller ikke han vilde gøre det, ligesom han

ikke vilde publicere bekendtgørelsen af 26. sept. (om udskrivningsvæsenet og forbud mod indkaldelse til den slesvig-holstenske hær, se s. 85). Denne sidste bekendtgørelse vilde, skrev Liliencron, alligevel intet menneske i de ham betroede distrikter følge, »måske med nogle ganske enkelte undtagelser«. Den stod »i den mest direkte modsætning til folkeliljen«. »Men udførelsen af bekendtgørelsen af 17. f.m.d. vilde med den ophidselse, som allerede publikationen af denne anordning har fremkaldt, alene kunne gøres mulig ved brugen af en grad af tvang og vold, hvortil . . . [efter Liliencrons tro] bestyrelseskommissionen ikke engang vilde have de fornødne midler til rådighed«.

Liliencron udmalede derefter drastisk, hvad der vilde udkræves for at skaffe hin bekendtgørelse anerkendelse: næsten samtlige embedsmænd og præster måtte erstattes af andre, der var villige til at optage kampen med befolkningens »meget bestemte vilje«, og et vidtgående militærregimente måtte indføres. Liliencron kunde, som sagt, ikke medvirke til publikationen og udtalte, at en sådan medvirken også vilde gøre enhver yderligere frugtbar embedsførelse fra hans side umulig og berøve ham »al for en sådan nødvendig agtelse og anseelse i mit embedsdistrikt«. Han endte med stærkt at beklage, at han herved kom i konflikt med kommissionen, thi hans nedarvede anskuelser var moderate, og han ønskede meget en fredelig løsning af de indtrådte beklagelige forviklinger. – Departementet refererede Liliencrons skrivelse for kommissionen, hvorpå denne resolverede, at sagen henlagdes. Anden udvej fandtes heller ikke.

Den 20. og 21. sept. havde herredsfogederne i Gottorp amt meddelt amtet, at de nægtede at publicere kommissionens bekendtgørelse af 28. august om at standse udskrivningen (se s. 85).⁶ Amtet afkrævede dem i den anledning en erklæring, hvilken de først afgav en måneds tid senere. Denne erklæring var herredsfogederne fælles om. Den gik ud på, at det var deres pligt at undersøge, hvorvidt kommissionens anordninger stemte med landets love og våbenstilstanden. Men det gjorde anordningen af 28. aug. ikke, hævdede de, for hærvesenet nævntes ikke i konventionen, og derfor måtte det stadig henhøre under statholderskabet og dettes myndigheder. Da Liliencron sendte kommissionen herredsfogedernes erklæring, bemærkede han, at han heller ikke mente, at bekendtgørelsen var publiceret i Hütten amt. Kommissionen beordrede derefter herredsfogederne tillagt hver et eksekutionskommando på 10

mand. Herover følte disse sig nu »i højeste grad krænkede« og henviste som yderligere begrundelse for deres påstand om hærvæsenet til udtalelser af Schleinitz i en meddelelse til de preussiske kamre. Kommissionen fastholdt sin afgørelse, skønt Liliencron havde anbefalet at ophæve eksekutionen og nævnt, at den pågældende anordning var tilstrækkelig bekendt gennem de offentlige blade.

I Ekernførde nægtede magistratens flertal ved skrivelse af 24. sept. til kommissionen at publicere bekendtgørelsen af 17.⁷ Borgmester Langheim havde for sit vedkommende erklæret sig rede dertil, men stærkt frarådet publikationen. Denne vilde, skrev han, yderligere øge den rådende ophidselse. Han fandt, at det både var i »kongehertugens« og hele landets interesse, at man så vidt det kunde undgås, ikke yderligere gjorde det vanskeligt eller endog umuligt for embedsmændene at udføre deres tilstrækkeligt svære hverv ved anordninger, »hvis efterlevelse stiller deres samvittighed alt for meget på prøve«. Den 4. okt. beordrede derefter kommissionen, at der skulde tildeles hvert af de u lydige Ekernførde magistratsmedlemmer et eksekutionskommando på 10 md. Samme dag meddelte for resten disse kommissionen, at de heller ikke vilde publicere bekendtgørelsen af 26. sept. Det ene af medlemmerne fandt endda denne »afskyeligere« end alle de tidligere anordninger, da den, udtalte han, tilsigtede at undergrave de slesvig-holstenske troppers disciplin.

Skønt advokaterne, der i så stort tal havde sluttet sig til revolutionen, ikke havde noget med bekendtgørelsernes publikation at gøre, morede de sig med at returnere de dem tilstillede eksemplarer.⁸ Det gjaldt således advokater i Slesvig, Garding, Sønder-Stapel og Husum. De sidstnævnte, deriblandt Theodor Storm, frabad sig desuden »høfligt« sådanne forsendelser. Der var dog omvendt enkelte advokater, der gerne vilde underrettes om kommissionens udfærdigelser. Den loyale advokat J. Caspers i Slesvig henvendte sig den 6. sept. til byens borgmester, Jessen, med forespørgsel, hvorfor han ikke fik kommissionens bekendtgørelser tilsendt.⁹ Da han ingen besked fik, skrev han et par dage senere til kommissionen om sagen. Under revolutionstiden – marts 1848–august 1849 – havde den slesvig-holstenske regering udøst en sand syndflod af de daværende autoriteters udfærdigelser over »os«, men nu – efter kommissionens indsættelse – havde han ingen fået. Han havde efter den slesvig-holstenske regerings bortgang ventet at få dem fra magistraten, hans nærmeste øvrighed. Caspers omtalte i sin skrivelse, at han fra sine

klienter »fra forskellige egne« havde fået spørgsmål vedrørende de udskrevne 20-årige sønners indkaldelse til Rendsborg 1. okt. Han havde forklaret klienterne, at efter sagens natur havde kommissionen udstedt en anordning om, at det udskrevne mandskab ikke skulde møde. Men da han ikke havde fået bekendtgørelsen, havde han ikke kunnet udtale sig med absolut vished. Traf kommissionen ikke foranstaltninger til en effektiv publikation, var det at befrygte, at en stor del af det udskrevne mandskab vilde indfinde sig i Rendsborg ved månedens slutning. Caspers' henvendelse fik kommissionen til at afkræve magistraten en erklæring. Denne gik ud på, at magistraten aldrig havde tilstillet advokaterne bekendtgørelserne. Den fik heller ikke eksemplarer nok hertil. De tilsendte gik til byens embedsmænd og til præsterne for at bekendtgøres i kirkerne. Hvorvidt præsterne virkelig foretog denne, omtaler magistraten ikke, men det kan næppe formodes med deres udprægede slesvig-holstenske indstilling.

I Kappel indkvarteredes midt i oktober et kompagni preussiske tropper.¹⁰ Det skyldtes en klage fra den dansksindede postmester, kammerjunker v. Fisker, over forskellige demonstrationer imod ham, bl. a. var ruder slået ud hos ham. Fisker var forblevet i sit embede, da han trods sit sindelag havde »anerkendt« den provisoriske regering. Den slesvig-holstenske flækkefoged Eitzen gav en mindre venlig karakteristik af Fisker. Denne led efter Eitzens mening af »en meget pirrelig dansk nationalfølelse«, som han »stedse stærkere og på en ofte sårende måde« gav udtryk for. Mon han har kaldt slesvig-holstenerne for insurgenter, fristes man til at spørge? På en borgerforsamling i byen valgte man en deputation, der tilkendegav postmesteren byens uvilje mod ham i anledning af garnisonen.

Af det slesvig-holstenske ridderskab fandtes flere, der gerne så forbindelsen med Danmark og helstaten opretholdt. Blandt disse var grev Otto Blome til Salzau, der i et brev af 22. sept. til Tillisch beklager, at terrorismen i Holsten desværre endnu er for stor til, at han kan iværksætte en åben demonstration mod statholderskabet.¹¹ Han oplyser i øvrigt, at stemningen blandt de ikke-adelige godsbesiddere i Sydslesvig er dårlig, og at de har besluttet kun at betale de ordinære skatter, når der sker eksekution, og at sende krigsskatterne til Rendsborg. – Det bør dog nævnes, at kommissionen i godsejer M. Hagemann, der var distriktsdeputeret

for 1. angelske godsdistrikt, og hvis gods Udmark (Ohrfeld) (Eskris s.) lå lige syd for demarkationslinjen, havde en tro og loyal embedsmand.

Dagen efter ovennævnte brev til Tillisch sendte Otto Blome ham et nyt, hvori han bl. a. nævnte, at »præstedeputationen« til Berlin, som lige havde fundet sted, [desværre] ikke havde været uden virkning.¹² Når han taler om en »præstedeputation«, skyldes det, at præsten i Grumtofte, C. Schmidt, var dens ordfører. Han var ledsaget af to angelske bønder med det gode danske navn Hansen. Deputationen var kommet i stand som resultat af den frygt, som slesvig-holstenerne i de 7 angelske sogne nord for demarkationslinjen nærrede for, at denne linje kunde blive af afgørende betydning ved en eventuel deling af Slesvig.¹³ Slesvig-holstenerne i de nævnte sogne besluttede først en adresse til statholderskabet, men derpå også at henvende sig i Berlin, »hvor Slesvig-Holstens skæbne bliver afgjort«. Den 15. sept. kunde deputationen i Kiel overrække statholderskabet adressen og blev modtaget »på den mest rørende måde«. Den 17. om aftenen kom de til Berlin, hvor de den 20. modtoges med velvilje af Schleinitz og den 23. havde foretræde for Frederik Vilhelm IV på slottet Sans-Souci i Potsdam. Efter audiensen nød de oven i købet den ære at sidde til bords ved kongens taffel. Denne smigrende modtagelse af den danske konges oprørske undersætter vakte stor opsigt og harme i Danmark.

Præster og bønder gælder her noget, skrev Balemann, der netop da opholdt sig i Berlin, om deputationen.¹⁴ Det skyldtes sikkert, at man hos dem forudsatte en konservativ, monarkisk indstilling. Deputationen var altså godt valgt. Den støttedes af superintendent Nielsen, der samtidig var i Berlin, og som var med i Potsdam og over for kongen forsvarede de slesvig-holstenske gejstliges optræden mod kommissionen. Hvorvidt den Grumtofte præst virkelig har fået lov ved audiensen at holde det lange foredrag for majestæten, der gengives i deputationens trykte beretning, turde måske være tvivlsomt. Men en del af det har han nok fået sagt. Han har talt om Vorherre og Preussens konge som slesvig-holstenernes sande venner, svælget i gudelige talemåder om kongen og deputationen som ægte kristne, påberåbt sig Frederik Vilhelms skrivelse af 24. marts 1848 til Christian August med knæsættelsen af de slesvig-holstenske læresætninger og hævdede, at der var en kløft mellem slesvig-holstenernes oprør mod deres retmæssige konge og den opstand mod stor-

hertugen i Baden, som Preussen i forsommeren havde været med til at slå ned.

Som pastor Schmidt har gengivet sin tale i den trykte beretning, skriger dens hovmod og løgnagtighed til himlen. Kan han selv have troet på rigtigheden af sine udtalelser? De fleste beboeres omgangssprog er tysk, siger han, og har altid været det. Det viser gamle indskrifter på gravstene og de ældste dokumenter i kirkearkiverne! Kan Schmidt have været så uvidende om talesproget i Angel og om, at man netop i disse ophidselsens år i Angel søgte bevidst at fortrænge angelboernes danske modersmål? Om beboernes sindelag hævder han, at »ikke blot de mere intelligente, men også de bedre iblandt os [ham selv vel ikke at forglemme] er – næsten uden undtagelse – tysksindede«. Dannelse og intelligens råder i Angel, men kom det under Danmark, vilde danskerne ikke sky noget middel for at drage dem ned fra deres høje stade »og gøre os til jyder. På hvilket trin *de* står, er bekendt«. Schmidt gentager den løgnagtige påstand om, at revolutionen først begyndte, da Frederik VII afgav svaret til den slesvig-holstenske deputation. Hans udsagn om, at »demokratiske, republikanske tendenser ikke råder i vort land«, svarer dårligt til virkeligheden, men var beregnet for den konservative Frederik Vilhelm IV.

Pastor Schmidt havde formodentlig ret til at tale på flertallet af sine sogneboeres vegne. Men der fandtes alligevel adskillige dansksindede i sognet. Som repræsentant for disse havde sandemand Peter Vollertsen i Dollerup i begyndelsen af september klaget til kommissionen over præsten som »fredsforstyrrer«. ¹⁵ Det var navnlig den bøn, som præsten 13. søndag efter Trinitatis (2. sept.), altså efter kommissionens indsættelse, holdt i kirken, der var faldet sandemanden for brystet. Det fremgår også af præstens egen gengivelse af sin bøn, at mere yderlig i slesvig-holstenisme kunde man vanskelig være. Han stemplede modstandere eller lunkne tilhængere af »sagen« som store syndere, der havde givet Slesvig i »vore fjenders« vold. Men han havde, hævdede han, også bedt for »freden«, og klagen over ham karakteriserede han som »det elendige, tåbelige makværk af et fra fødselen af dumt, højest uvidende, onskabsfuldt, af den danske propaganda opfanatiseret, nu halvt sindsforstyrret menneske . . . et makværk, fuldt af fordrejelser og løgne fra begyndelsen til enden«. Mon man ikke med større ret kunde anvende denne betegnelse på præstens foredrag for preusserkongen end på sandemandens klage.

11. *Modstanden i Tønder. Det preussiske militærsvigter kommissionen*

Medens Flensborg lå nord for demarkationslinjen, befandt Tønder sig syd for denne. Det svarede til, at i Flensborg var den overvejende stemning loyal, i Tønder slesvig-holstensk. I den modstand mod kommissionens anordninger, som rejste sig i Tønder by og amt, var den slesvig-holstenske amtmand A. Hansen førende. Økonomisk uafhængig, som han var, var han friere stillet end andre embedsmænd, der muligvis kunde sende en tanke til, hvordan det vilde gå med levebrødet, hvis revolutionen bukkede under.¹

Sidst i august havde embedsstanden i Tønder by og amt vedtaget den tidligere nævnte erklæring om tilslutning til statholderskabets proklamation af 23. Om morgenen den 3. sept. afholdt Hansen et møde på amts-huset med gejstlige og verdslige embedsmænd samt sognefogeder og befuldmægtigede fra amtet, dog ikke fra øerne.² Han fik af disse ny eller gentagen tilslutning til den omtalte erklæring. De var også helt enige med ham deri, at han havde afvist offentliggørelsen af kongens proklamation, fordi kongen af Danmark talte til slesvigerne som sine undersåtter, »altså anser hertugdømmet Slesvig som inkorporeret i kongeriget Danmark«. Endelig vedtoges en ny erklæring, selvsagt dikteret af »pligt og samvittighed«. De vilde holde fast ved statholderskabets, deres retmæssige regerings proklamation. De protesterede mod enhver inkorporation af Slesvig eller dele af Slesvig i Danmark og mod al ophævelse af forbindelsen mellem hertugdømmerne. Vel var de venner af fred, men kun af en sådan, der anerkendte landsrettighederne; for at sikre disse var de, om det gjaldt, rede til nye ofre. Denne erklæring fik 66 underskrifter.

Ligesom amtmanden havde magistraten vægret sig ved at publicere proklamationen.³ Det skete ved en vidtløftig skrivelse, men da kommissionen afkrævede den en bestemt erklæring, om den agtede at lyde dens befalinger eller ej, gav magistraten – idet den fastholdt afvisningen vedr.

proklamationen – et svar, hvormed kommissionen nogenlunde kunde slå sig til tåls.⁴

Da bekendtgørelsen af 9. sept. om kassebeviserne var udstedt, fulgte fra Tønder nye protester.⁵ 16 i Tønder bosatte embedsmænd vedtog den 11. en protest, hvori det bl. a. hed, at anordningen vilde fremkalde »almindeligt anarki« og gøre opretholdelsen af lovlig ro og orden umulig. Hertugdømmernes rettigheder og interesser krænkedes »på det dybeste« ved den. De sekstens protest fik tilslutning hos en lang række af præster og officialer i amtet. Den 12. gav godt 300 indbyggere i Tønder yderligere tilslutning og lovede at værne og understøtte de embedsmænd, der nægtede at følge bekendtgørelsen. De godt 300 følte sig krænkede i deres »dyreste og helligste rettigheder«. Skønt magistratens navne findes under protesten af 11., sendte den yderligere et par dage efter en egen protest.⁶

Der var nu for kommissionen ikke andet at gøre end søge hovedmanden for modstanden, amtmand Hansen, fjernet og erstattet med en anden. Herom forhandlede chefen for 2. og 3. departement, Carl v. Plessen, med kommissionen. Resultatet var, at der skreves til Plessens broder, baron Hugo v. Plessen, om ufortøvet at komme til Flensborg for at overtage Tønder amt og få de fornødne instrukser.⁷ I Plessens forestilling af 19. sept. siges, at den nye amtmand skal søge at få underskriverne af erklæringen 11. sept. til at afgive en anden, der kan tilfredsstille kommissionen. Gør de ikke det, må de afskediges, og Plessen nævner, hvem der kan erstatte dem, som eventuelt afskediges under hans departementer. Han slutter med at betone, at det for at gennemføre de af ham gjorte forslag er absolut nødvendigt, at der forlægges en ikke ubetydelig militærstyrke til byen og amtet, som kan stilles til den nye amtmands rådighed. Bestyrelseskommissionen billigede forestillingen.

Ikke alle de, som havde underskrevet erklæringen af 11. sept., var gået frivilligt med. Tillisch fortæller i et brev af 20. til finansminister Sponneck, at en af underskriverne, amtsforvalter Lassen, havde skrevet til kommissionen og undskyldt sin underskrift med, at han ikke havde turdet andet.⁸ Han var rede til at adlyde, blot han fik den fornødne beskyttelse. »Når først byen bliver således besat«, skriver Tillisch, »at enhver frit tør udtale sin mening, vil mulig flere følge hans eksempel«. Tillisch nævner desuden, at Hugo Plessen nu er ankommet til Flensborg.

Dagen efter meddelte kommissionen Tønder magistrat, at byens garnison skulde forøges med $\frac{1}{2}$ eskadron husarer.⁹ Den 22. fik kommandan-

ten i Tønder besked om, at Hansen var afskediget og Hugo Plessen konstitueret som amtmand; han anmodedes om eventuelt at yde denne sidste militær bistand. To dage senere modtog general Malmborg en lignende meddelelse med opfordring til at stille militær fra Løgumkloster til Hugo Plessens rådighed nord for demarkationslinjen.

Det var netop omkring denne tid (24. og 25. sept.), at pøbeloptøjerne fandt sted i Tønning (og Husum) med det preussiske militær som passiv tilskuer. Var det rimeligt af kommissionen at forvente, at det vilde gå anderledes i Tønder? I en i »Altonaer Mercur« offentliggjort korrespondance fra Tønder af 16. sept. hedder det, at man tror ganske at have vundet preusserne (der menes den preussiske garnison) for den slesvigholstenske sag: »Overhovedet er det en lykke, at der her blot befinder sig så få dansksindede«. ¹⁰ Ganske vist havde kommissionen nu beordret den tønderske garnison forstærket, men udsigterne til en gennemførelse af de besluttede foranstaltninger må alligevel have forekommet lidet opmuntrende.

Kommissionen var imidlertid blevet underrettet om, at Hansen i anledning af bekendtgørelsen af 17. sept. om statsgrundlovens ophævelse m.m. havde fastsat et nyt møde af amtets embedsmænd og officialer på rådhuset til den 28. kl. 10 for i fællesskab at protestere imod denne. ¹¹ For at forpurre dette møde og få beslutningen om Hansens afsættelse gennemført tog Hugo Plessen natten mellem den 27. og 28. af sted til Tønder, ledsaget af sin tjener samt kancellist Wöldicke, der var medgivet ham som sekretær. Aftenen forud havde kommissionen sendt en stafet med besked til den højstkommanderende i Tønder, major Wussow, om at gøre det muligt for Plessen at udføre sine hverv. Disse var overtagelse af amtmandsembedet, afsættelse af borgmesteren og evt. indskriden mod de øvrige genstridige embedsmænd samt opløsning af den indkaldte forsamling. Kommissionen pålagde majoren i tide at sørge for, at der ikke forefaldt sammenrotninger, piben og skrigen på gaderne. Det var efter begivenhederne i Tønning af yderste vigtighed, at Plessens hverv ikke hindredes ved demonstrationer. Wussow bemyndigedes af kommissionen til, om fornødent, at gribe til de yderste midler, brug af våben og eventuelt erklæring af belejringstilstand.

Plessen fik af kommissionen foreløbigt også overdraget politiforvaltningen i Tønder. Justitsråd Dröhse, der i sin tid på grund af sin kongetro indstilling var afskediget som herredsfoged af de provisoriske, havde man

åbenbart tiltænkt borgmesterembedet. Plessen sendte med stafetten til Wussow et brev til Dröhse, formodentlig angående dette.

Da Plessen om morgenen den 28. nærmede sig Tønder – han var nået til Stemmild – mødtes han af en ordonnans, udsendt af den for tiden øverstkommanderende i byen, kaptajn Schlieben. Denne meddelte, at Wussow var fraværende i Husum, og henstillede, om Plessen vilde vente med at tage til Tønder, indtil han i dagens løb (om aftenen) vendte tilbage. Nogen som helst militære foranstaltninger i anledning af Plessens meddelte komme havde han åbenbart ikke truffet. Plessen skrev tilbage, at hvis Schlieben ikke var villig til ubetinget at yde ham fornøden militær assistance, måtte han opgive rejsen. Han vilde give ham tid til at svare herpå. Men da han formentlig derved kom for sent til at udføre den ham pålagte opløsning af den indvarslede forsamling, anmodede han Schlieben om at gøre dette.

Imidlertid var major Wussow kommet tilbage til Tønder tidligere end af Schlieben i brevet angivet. Han må have fået besked om Plessens forventede ankomst, red ham selv i møde og traf på vejen ordonnansen med Plessens brev til Schlieben, som han fik. Samtalen mellem Plessen og Wussow resulterede i, at først ordonnansen galopperede til Tønder med Wussows ordre om at træffe militære foranstaltninger, og dernæst red Wussow selv i strakt karriere mod byen, da Plessen forestillede ham, hvor vigtigt hans hverv var m.h.t. den berammede forsamling på rådhuset.

Da Plessen kl. ca. 12½ kom til Tønder, var der ifølge hans beretning ingen militære foranstaltninger truffet. »Ledsaget af en pibende og skrigende, stedse voksende folkemasse, af hvilken de derimellem stående preussiske soldater syntes at have megen fornøjelse, kørte vi gennem gaderne«. Ankommen til majorens hus så de denne i færd med at berolige folkemængden. De måtte et stykke tid stå på husets dørtærskel, thi beboerne vilde ikke lade dem komme ind, og foran dem havde de en larvende folkehob. Da denne stormede mod trappen, lykkedes det dem at slippe ind gennem døren, selv om Plessens betjent mistede hat og taske. En halv times tid måtte de opholde sig i gangen, da husbeboerne – det var rådmand Angels hus – nægtede dem adgang til værelserne. Endelig indfandt Wussow sig igen. Efter at militær på Plessens anmodning var posteret foran huset, og pøbelen var trængt noget væk, begyndte en forhandling mellem Plessen og majoren. Først synes dog forskellige depu-

tationer, »Gud ved afsendt af hvilken hob pak«, skriver Plessen, at have fået foretræde for majoren. Også nogle deputerede samt rådmand Angel indfandt sig. De besvor Plessen om igen at forlade byen eller i hvert fald love, at ingen embedsmand skulde afsættes; »de vilde ikke have andre embedsmænd end dem, som var der«. Var det nu kommet så vidt, at de vilde indsætte deres embedsmænd, bemærkede Plessen; de skulde foreløbig søge at hidse sig selv ned og derefter berolige befolkningen.

Forhandlingen mellem Plessen og Wussow bragte eet resultat. Plessens krav om fornødne militære foranstaltninger skabte klarhed over, at det var det preussiske militær forment at træffe sådanne, der kunde sikre udførelsen af kommissionens bestemmelser. Før Plessen indlod sig på at søge sit hverv gennemført, vilde han nemlig af Wussow have sikkerhed for, at den påkrævede militære assistance ydedes ham. Han stillede derfor tre spørgsmål herom, og Wussow svarede beredvilligt ja til alle, hvad der fremgår af en derover optaget protokol. Derpå besluttedes, at Plessen skulde begynde med at overtage amtmandsembedet. Imidlertid gik nogen tid med at hente Plessens hat og uniform fra vognen, der var kørt andet steds hen. Larmen på gaden tog på ny fat, »i det mindste ikke i ringere grad end forhen«. Sort-rød-gyldne faner blev stukket ud af vinduerne, også fra Wussows hus, lige over Plessens hoved! Wussow mente, at Plessen trygt kunde gå med ham til amtmandsgården: der vilde ikke ske ham noget ondt! Med de nylige beretninger om ekscesserne i Tønning i erindring er det forståeligt nok, at Plessen først krævede mængden splittet, eventuelt med våbenmagt, og de tyske faner fjernede. Wussow igen ud på gaden for at få mængden væk, befalede vistnok også geværene ladede, men ellers skete intet. Han turde ikke kommandere »Skyd«, da officererne erklærede, at skete det, vilde de stikke deres sabel i skeden.¹² Larmen voksede i stedet for aftog; de tyske faner blev hængende.

Da Wussow endelig kom ind igen, bebrejdede Plessen ham, at han ikke efterkom, hvad han nylig havde lovet, at adsplitte sammenrotninger. Nu gik Wussow til bekendelse: »Jeg kan ikke handle anderledes, jeg har andre instruktioner, der forbyder mig at anvende magt, før vore tropper selv angribes«. Det glæder mig at høre, sagde Plessen: Så ved vi, hvad vi har at rette os efter. Denne anden instruktion (instruktion for Lebbin af 21. sept.) viste Wussow Plessen. Da denne vilde have en ny protokol optaget og underskrevet herom, hvori instruktionen skulde anføres, nægtede Wussow, efter at § 1 var anført, den videre læsning. Han vilde heller

ikke underskrive det protokollat, som Plessen lod Wöldicke optage, og hvori nævnes, at instruktionen anbefalede den største skånsel, forståelse med befolkningen og navnlig med indkvarteringsværterne. Herefter meddelte Plessen, at da han nu havde erfaret hans yderligere instruktion, vilde han straks tage tilbage til Flensborg. Han bad om at rekvirere to vogne og sørge for bedækning, gentog sine tidligere anmodninger om ordens opretholdelse, men intet skete. Med meget besvær fik herrerne fra Flensborg en smule at spise. Så begav de sig til deres vogne. Wussow tilbød at følge med, hvad Plessen tog imod. Men en officer, der stod ved siden, sagde til Plessen: Se bare til, at De kommer af sted! Plessen steg ind i vognen, Wussow blev tilbage. »Under den skrækkeligste piben og den frygteligste stenregn« kørte vognene ud af byen. Kusken fik et dybt sår i panden, alle ruder blev slået itu, og i vognene medbragte de som en slags souvenir nogle af de sten, mod hvilke det preussiske militær, skriver Plessen i sin beretning, ikke »kunde, vilde eller turde« værne mig. Han kræver i beretningen til kommissionen de to højstkommanderende draget til ansvar og straffet. – De nu skildrede begivenheder kalder slesvig-holstenske skribenter for »tragikomiske«. ¹³ Hvad komisk de ser i disse pøbeloptøjer eller i de tidligere i Tønning og Husum, står mig ikke klart.

Optøjerne fortsatte efter Plessens bortkørsel. Der fandtes i byen adskillige beboere, som pøbelen kunde lade sin politiske eller ved drik stimulerede ophidselse gå ud over. Først og fremmest den kongetro justitsråd Dröhse. ¹⁴ I et brev til kommissionen dagen efter fortæller han, at efter Plessens afrejse væltede »den vilde folkehob« sig senere på aftenen mod hans og flere andre beboeres huse. ¹⁵ I de tre nederste stuer af hans hus blev vinduessprosser og ruder ødelagt ved bombardement af 4 til 5-punds store sten. Da Wussow netop kom forbi, lykkedes det ham dog her at standse uvæsenet, »men min familie sammen med mig tilbringer hvert øjeblik i den største spænding«. Gerne vilde »vi« give de embedsmænd, der ansættes her, ophold, »men desværre kan vi ikke yde dem beskyttelse. Kan de blot selv skaffe sig den nødvendige beskyttelse, så tager vi gerne og venligt imod dem«.

Dröhse troede heller ikke, at der kunde ventes nogen hjælp af det i Tønder garnisonerede preussiske militær. De menige levede delvis i alt for stor fortrolighed med beboerne, til at de var villige til at skride ind for alvor. Enkelte af dem skulde endda selv have kastet sten.

I slutningen af brevet omtaler Dröhse, at han, der er født i Sydslesvig,

aldrig har kunnet anse de tidligere regeringer for lovlige: »Der kan ikke anføres nogen retstitel for dem«. Han anser sig overtydet om, at befolkningens flertal ingenlunde var tilhænger af den tilstand, man var kommet i. »Hvis ophidserne kunde fjernes overalt, så vilde det sikkert vise sig, hvor betydeligt overvejende et tal der vilde blive tilbage for sandhedens og rettens sag«. Men kraftige forholdsregler måtte kræves. »Stillingen for mange distrikters, navnlig også for denne bys isoleret stående beboere, som bærer fædrelandets vel i hjertet, er meget bedrøvelig og nedslående«.

Preussiske soldaters deltagelse i optøjerne omtales endvidere i et brev fra en tønderisk gæstgiver til kommissionen.¹⁶ Han nævner, hvor glade de kongen hengivne undersåtter i Tønder havde været ved våbenstilstanden, men desværre havde de stadig megen grund til klage. Også hans hus var (den 29. sept., skriver han) blevet bombarderet med sten, ja endog med spidskugler, og ruderne var slået ud. Preussisk militær havde været med i hoben.

Det af amtmand Hansen til den 28. berammede embedsmandsmøde fandt sted, uden at det preussiske militær lagde hindringer i vejen for det. Ca. 80 embedsmænd og kommunerepræsentanter fra Tønder amt og tilgrænsende oktrojerede koge underskrev en protest mod kommissionens bekendtgørelse af 17.¹⁷ Den faldt i tre punkter. Det første gik ud på, at de var overtydede om, at i betragtning af befolkningens dem »velbekendte slesvig-holstenske sindelag« vilde efterlevelsen af nævnte bekendtgørelse være umulig for embedsmændene. Dens publikation vilde fremkalde anarki i stedet for den hidtidige ro og orden. Punkt to udtalte som underskrivernes anskuelse, at ved bekendtgørelsen skulde Slesvig på voldsom eller uretmæssig vis rives ud af sin statsretlige forbindelse med Holsten og føres nærmere til »et fremmed land«, kongeriget Danmark, der stod fjendtligt over for »Slesvig-Holsten«. Det sidste punkt udgjorde en tilrettevisning af Eulenburg: Kun når man antog, at han hverken kendte folket eller de slesvig-holstenske landsrettigheder, kunde man forklare sig hans underskrift på en bekendtgørelse, der på det dybeste krænkede herugdømmernes rettigheder og interesser.

Trods det store tal underskrifter fandt Hansen sig foranlediget til, da han sendte statholderskabet en afskrift af erklæringen, at beklage, at der ikke var endnu flere.¹⁸ Folket var vågent, skrev han, men mangel embedsmand foretrak hellere at underkaste sig det danske regimente end udsætte sig for at blive afsat. »Mangen synes endnu ikke at være klar

over, hvad ed og pligt kræver«. – Blandt dem, der havde undladt at underskrive, var provst Ahlmann i Tønder, der dog havde sat sit navn under erklæringen af 11. sept.

Da Hansen den 29. sendte kommissionen den dagen før vedtagne protest, omtaler han kort, hvad han kalder »folkeopstanden« mod Plessen. Han nævner, at amtshuset blev omringet af militær, og at det hed sig, Plessen skulde drage ind under militærbeskyttelse. Som vi har set, havde Plessen fornuftigvis først krævet, at militæret skaffede ro i byen. Hansen mente naturligvis ikke, at kommissionen kunde afsætte ham. Bekendtgørelsen af 17. sept. var uretfærdig. Samvittighedsfuldt havde han på ny overvejet den ed, som han havde ydet »kongehertugen« og »Slesvig-Holsten«. – Nogen ed, som embedsmændene havde at aflægge til »Slesvig-Holsten«, eksisterede selvsagt ikke. Det er en fiktion, hittet på for at besmykke edsbruddet.

Samme dag sendte Hansen kommissionens 1. departement den originale akt, hvorved en mængde embedsmænd i amtet og nogle koge, som før nævnt, gav tilslutning til protesten af 11. sept. Han ledsagede indsendelsen med en skrivelse, hvori han betonedede enhver slesvig-holsteners pligt at bidrage sit til at rive kommissionen ud af dens »vildfarelse«. Den følgende dag protesterede han mod bekendtgørelsen af 26. (med forbudet mod slesvigeres indkaldelse til den slesvig-holstenske hær) og sendte de modtagne eksemplarer tilbage til kommissionen. Fortsatte denne i det indslåede spor, udtalte Hansen, vilde den fremkalde anarki: »Høje bestyrelseskommission! Foranstående ord er ikke skrevet ned i oprirret stemning, nej, med modent overlæg og hviler på fuldkommen overbevisning. Det være mig forundt, så længe jeg formår at virke for mit fædreland, at berette sandheden, selv om denne rigtignok (som jeg vel begriber) kan berøre dem ubehageligt, der ikke med mig har eet fædreland og een landsherre, men kalder kongeriget Danmark sit fædreland og danskernes konge sin landsherre . . .«.

Kommissionen har nok følt både denne skrivelse som Hansens andre »ubehageligt«. I stedet for at påskønne hans energiske forsøg på at rive den ud af »vildfarelserne« fastholdt den, at han skulde afsættes, og besluttede at søge ham arresteret og draget til ansvar. Den 30. sept. havde Plessen meddelt kommissionen, at han måtte anse sin tiltrædelse som amtmand foreløbig suspenderet. Men i kommissionens arkiv forefindes to originale skrivelser af 7. okt. til henholdsvis Hansen og Lüders. I begge

meddeles, at kommissionen den 19. sept. havde besluttet at afskedige dem. Amtsforvalter Lassen skulde indtil videre overtage amtmandsforretningerne, medens justitsråd Dröhse var konstitueret som byens borgmester, politimester og bysekretær. Formentlig samme dag anmodede kommissionen major Wussow om at arrestere Hansen om aftenen den 9. og bringe ham til et svensk-norsk troppekorps, der vilde føre ham til Sønderborg, hvor retsforfølgelse skulde indledes mod ham.¹⁹ Eulenburg skal dog først have fået en forsikring fra Tillisch om, at hvis kommissionen nødtes til at fratræde, skulde Hansen overføres til retten i Slesvig. Wussow forespurgte sin overordnede, oberst Lebbin, hvordan han havde at forholde sig. Lebbin svarede, at sagen skulde bero, indtil han fik besked fra det preussiske krigsministerium. Dette meddelte Lebbin den 9. okt. kommissionen. Han begrundede sin vægring med det forhold, at Hansen skulde bringes til Sønderborg, hvor der stod danske tropper. Han omtalte yderligere, at han straks efter begivenhederne i Tønder havde skrevet til det preussiske krigsministerium og bedt om »endnu nøjere anvisning« for, hvordan han skulde optræde. Nu havde han igen anmodet ministeriet om hurtig ordre. Da arrestationen stod i en vis forbindelse med afsættelsen af Hansen og Lüders, mente han, at disse vel ikke foreløbig skulde afsættes.

Efter modtagelsen af Lebbins brev skrev Tillisch endnu samme dag til A. W. Moltke. Han betonedede med rette, at man ikke kunde tænke på at regere i Slesvig, så længe man var henvist til at stole på preussisk militær. Det burde, fandt han, være en selvfølge, at Lebbin ikke alene kaldtes tilbage af Preussen, men blev draget til ansvar for sit forhold.

Det lyder grotesk, men er ikke desmindre rigtigt, at amtmand Hansen, som i et og alt modsatte sig kommissionen, som denne havde afsat og vilde have arresteret, vedblev med fra kommissionen at få sin amtmands-gage udbetalt. En forespørgsel fra departementet, om Hansen stadig var i funktion, besvarede kommissionen i november bekræftende og meddelte i december, at hans gage og kontoromkostninger skulde udbetales ham.²⁰

Tønder magistrat vandrede i sine protester til kommissionen i amtmandens fodspor.²¹ Den 27. sept. meddelte den ikke at ville publicere bekendtgørelsen af 17., der tilsigtede at sønderrive »den dem hellige forbindelse« mellem hertugdømmerne og give Slesvig værgeløst til pris for arvefjendens vilkårlighed. Midt i oktober nægtede magistraten yderligere at publicere bekendtgørelsen af 26. sept., da hertugdømmerne endnu

befandt sig i krig med Danmark, samt en bekendtgørelse af 5. okt. Kommissionen reagerede sidst i oktober med at pålægge hvert magistratsmedlem en indkvartering af 10 md. eksekutionstropper, indtil publikationen var sket. Men forholdsreglen havde ingen virkning. Tønder by og den største del af amtet forblev i al den tid, kommissionens styre varede, stort set uafhængigt af dette.

12. *Titelsagen. Det preussiske militær forøges og skifter overkommando*

Major Wussows oplysning om de hemmelige instruktioner, der var givet ham, og oberst Lebbins nægtelse af at efterkomme kommissionens ordre måtte vise denne, hvor upålideligt et grundlag dets styre syd for demarkationslinjen hvilede på. Var der herefter overhovedet mulighed for at hævde dette i Sydslesvig? Det spørgsmål kunde kommissionens medlemmer ikke undgå alvorligt at stille sig.

Før jeg går over til at skildre kommissionens overvejelser herom, vil jeg omtale det forsøg, som Preussens udenrigsminister, Schleinitz, gjorde for at fjerne den passive modstand, som statholderskabets hele holdning og navnlig dets proklamation af 23. august havde fremkaldt. Schleinitz' forsøg var sikkert oprigtigt ment, enten man nu vil betragte det som en naturlig følge af den konvention, Preussen var gået med til, og Eulenburgs stilling som kommissær eller som dikteret af hensyn, Preussen fortsat havde at tage til Ruslands og Englands holdning og henvendelser.

Planen gik ud på, at en indrømmelse fra Danmark i den såkaldte titelsag skulde modsvares af en anerkendelse fra statholderskabets side af konventionen og et ophør af den passive modstand fra de slesvig-holstenske embedsmænd i Slesvig. Installationen af kommissionen var i henhold til konventionen sket i »kongen af Danmarks navn«. Men den preussiske kommissær, Bonin, havde, som det er omtalt, afgivet en note om, at herved måtte forstås kongen af Danmark »som hertug af Slesvig«. I slesvig-holstenske kredse vilde man intet vide af, at kommissionen skulde styre i kongen af Danmarks navn.

Mellem statholderskabet og Schleinitz fandt der efter kommissionens indsættelse en brevveksling sted, der klart viser det førstes bestemte fjendskab over for den indtrådte tilstand.¹ Når Schleinitz i skrivelse af 9. sept. udtaler håbet om, at statholderskabet ligesom Preussen var overtydet om, at det var indtrængende nødvendigt at undgå ny ophidselse og uro, var dette håb bygget på løseste grund. Han betonedede i øvrigt i samme skri-

velse den preussiske opfattelse af titelsagen som udtrykt i Bonins note. Det var, skrev han, ønskeligt at komme til direkte forståelse mellem statholderskabet og kongen, men det førstes hidtidige optræden fremmede ikke en sådan: »Jo roligere og fredeligere tingene i Holsten arter sig, jo mere statholderskabet uden at lade sig forvirre af et enkelt partis ophidselser begrænser sin virksomhed til den administrative funktion for Holsten og derved letter bestyrelseskommissionen i Slesvig og navnlig dennes preussiske medlem den i sandhed vanskelige udførelse af dens opgave, des lettere vil det ønskede mål kunne opnås«.

I statholderskabets svar af 14. var ikke et gran af imødekomenhed over for Schleinitz' betragtninger. Det var fra ende til anden selvretfærdigt, fyldt af floskler om den retssans, der i så sjælden grad prægede slesvig-holstenerne, af kritik af den »ukyndige« Eulenburg og af kommissionens styre, der ikke kunde andet end oprøre »den inderste menneskelige følelse«! Dette kunde dr. Balemann, som statholderskabet havde sendt til Berlin, nærmere udvikle.

Balemanns udviklinger og statholderskabets skrivelse fik Schleinitz til at rette en ny alvorlig henvendelse (af 22.) til statholderskabet. Blandt andet udtalte han, at da kommissionens første pligt var at opretholde ro og orden, vilde Preussen forstærke tropperne i Sydslesvig og i deres fulde styrke stille dem til kommissionens disposition. Eulenburgs optræden havde ganske regeringens billigelse. Statholderskabet burde åbent anerkende våbenstilstanden og erklære sig rede til samarbejde med kommissionen. I håbet om, at dette vilde ske, havde Preussen allerede søgt hos Danmark at opnå en erklæring om, at kommissionen regerede i kongen af Danmarks navn *som hertug af Slesvig*, og en sådan erklæring vilde utvivlsomt berolige gemytterne. Besluttede statholderskabet sig ikke til den nævnte anerkendelse, vilde den preussiske regering alvorligt overveje, om udførelsen af konventionen ikke var blevet umulig, og om Preussens tropper og dets officerer i den slesvig-holstenske hær ikke burde trækkes tilbage.

Hverken dette sidste eller bemærkningen om forstærkningen af de preussiske tropper gjorde, hvad Schleinitz åbenbart heller ikke ventede, indtryk på statholderskabet.² Det takkede selvsagt i sit svar af 29. for Preussens bestræbelser for at opnå omtalte erklæring fra Danmark. Men til at yde noget som helst til gengæld herfor var det ganske uvilligt. Det udtalte, at når erklæringen først var opnået, og når kommissionen lagde

den til grund for sin virksomhed[!], var der mulighed for en forståelse, hvis kommissionen vilde opfatte våbenstilstanden i hertugdømmet Slesvigs velforståede interesse[!]. Statholderskabet agtede ikke at stille andre betingelser for en forståelse end sådanne, der nødvendig var begrundede i forholdene. Hvilke disse var, undlod det klogeligt at nævne.

Men Schleinitz fastholdt 6. okt., at kommissionens erklæring i titelsagen og statholderskabets anerkendelse af konventionen måtte følges ad, hvad også den danske regering i sin skrivelse af 2. til Schleinitz havde givet udtryk for. Kun herved kunde den ønskede beroligelse af gemytterne opnås: »Det er det sidste forsøg og den sidste mulighed for på fredelig vis at ordne sagen og hidføre en tålelig tilstand under provisoriet i hertugdømmet Slesvig«. Vilde statholderskabet ikke vise imødekommethed, nødtes Preussen til at hjemkalde sine officerer fra den slesvig-holstenske hær.

Dagen før havde der hos den russiske gesandt i Berlin, Meyendorff, fundet en drøftelse sted mellem baron Pechlin, af den danske regering udpeget som fredsforhandler, og statholderskabets udsendinge Balemann og departementschef Harbou. Ifølge det referat, som baron Hugo Plessen den 8. okt. fra Berlin sendte Tillisch, omhandlede drøftelsen tre punkter: titelsagen, statholderskabets anerkendelse af kommissionen samt en forståelse mellem det og kommissionen om »opdeling af det fælles« (Auftheilung des Gemeinschaftlichen), hvormed formodentlig menes fastsættelse af hertugdømmernes fælles sager (told-, post-, militær- og forstsvæsen?).³ Medens Pechlin og Meyendorff hævdede, at statholderskabets anerkendelse måtte gå forud, krævede statholderskabets udsendinge, at der først opnåedes forståelse mellem det og kommissionen. De opfordredes til skriftligt at formulere dette. Det gjorde Balemann dagen efter i en henvendelse til Meyendorff, idet han samtidig meddelte, at Harbou var rejst til Kiel. Han vilde her opfordre statholderskabet til at anmode kommissionen om forhandling vedrørende den ønskede »forståelse«.

Når Harbou straks efter sammenkomsten hos Meyendorff forlod Berlin, må han have opfattet – eller villet opfatte? – resultatet af drøftelsen som en sejr for statholderskabets standpunkt: først forståelse, så anerkendelse. Denne opfattelse stemmer dog dårligt med den preussiske note af 6. Plessen kalder også Balemanns og Harbous optræden for »i hvert fald ikke loyal« (das wenigstens nicht loyale Betragen dieser Herren)

og siger, at både Meyendorff og den engelske Chargé d'Affaires i samtale med Schleinitz har stillet deres optræden i det rette lys. Pechlin selv stempler deres optræden som perfidi. Statholderskabets udsending i Berlin, Liliencron, udtaler en måneds tid senere, at Meyendorff fastholder den opfattelse, som Pechlin har indgivet ham, at statholderskabet kun som følge af en misforståelse af drøftelsen kunde optræde, som det gjorde.⁴

Hvad Harbou nemlig foretog sig efter hjemkomsten til Kiel var skyndsomst at skrive til Eulenburg for at få en sammenkomst mellem kommissionen og statholderskabet i stand i Slesvig om »forståelsen«.⁵ Han havde i Berlin været i stand til at imødekomme Schleinitz' og Meyendorffs ønske om en forståelse ved at erklære statholderskabets villighed hertil, hedder det i hans brev! Harbou betegner altså uden videre Schleinitz og Meyendorff som tilhængere af statholderskabets standpunkt: først forståelse! Eulenburg lod sig ikke overliste. Gennem sin sekretær, grev Lehndorff, der var sendt til Berlin, fik han efterretninger om forhandlingerne, og han fik naturligvis også besked om Schleinitz' note til statholderskabet af 6. okt.⁶ Den 10. svarede han Harbou, at han måtte afvente meddelelse fra Berlin, om statholderskabet var gået ind på de derfra stillede betingelser, »på hvilke alene en forståelse med bestyrelseskommissionen er mulig«. Var dette sket, vilde kommissionen sikkert erklære, at den regerede i kongen af Danmarks navn som hertug af Slesvig. Statholderskabet kunde deraf tage anledning til ved dets anerkendelse og ved et fredens ord at dæmpe »den ophidselse, som er årsagen til den beklagelsesværdige tilstand, der nu ryster landet«.

Eulenburgs udtalelser viser, at det Harbouske overrumplingsforsøg var mislykket. Harbou meddelte i en ny skrivelse, at der ikke måtte knyttes betingelser til forhandlingen. Men Eulenburg fastholdt på ny, at der intet grundlag var for en sammenkomst, hvis statholderskabet ikke opfyldte de fra Berlin stillede betingelser. Hertil var statholderskabet ganske uvilligt, hvad det meddelte Schleinitz, ligesom det pålagde Balemann hos Schleinitz at udvirke, at Eulenburg ikke krævede betingelserne opfyldt før forhandlingen. At Balemann skulde kunne udvirke dette, var for meget forlangt. Men at Schleinitz omvendt skulde gøre alvor af sit ultimatum til statholderskabet, var heller ikke at vente. Reedtz siger i en af sine depecher fra Berlin – fra midten af september – at han havde sagt til Schleinitz, at denne måtte forlade ham, om han antog, »at det

gik med det preussiske kabinets trusler som med lord Palmerstons, dem ingen længere reflekterede på«. ⁷

Som Schleinitz udtalte i den nævnte skrivelse til statholderskabet af 22. sept., havde den preussiske regering allerede da gennem sin gesandt i København, baron Werther, henvendt sig til den danske med indtrængende anmodning om en erklæring i titelsagen. ⁸ A. W. Moltke afæskede Tillisch en betænkning om sagen. ⁹ Denne udtalte, at han ikke troede, at betegnelsen i »kongen af Danmarks navn« var den sande grund eller hovedårsagen til modstanden i Sydslesvig: hovedårsagen måtte søges i bestemmelsen om den særskilte bestyrelse, der tilintetgjorde slesvig-holstenismen, samt i statholderskabets proklamation. Han havde været betænkelig ved tilføjelsen »som hertug af Slesvig«, men: »Denne betænkelighed er imidlertid mulig ikke så stor, at man derfor skulde nægte at give sit samtykke til et sådant tillæg til konventionen, da derved dog altid vilde bidrages noget til at berolige gemytterne«. Det vigtigste var dog, mente Tillisch, at konventionen anerkendtes af den tyske centralmagt (eller dennes kommende efterfølger), eller at statholderskabet fjernedes.

Modsat Tillisch havde Eulenburg naturligvis ingen betænkelighed ved den omtalte erklæring. Han fremhævede stærkt, at en sådan dansk koncession var det eneste og nærmeste middel til at fremkalde ro. ¹⁰ England rådede selvsagt Danmark til at gøre denne indrømmelse. ¹¹ Hertil besluttede den danske regering sig også ved skrivelse af 2. okt. til Werther, men på nærmere angivne betingelser. ¹² Som vi har set, forkastede statholderskabet imidlertid disse. – Da Tillisch havde vist Hodges den danske regerings skrivelse af 2. okt., bemærkede Hodges i en depeche til London herom: Jeg tror, at statholderskabet »aldrig vil samtykke i noget arrangement med bestyrelseskommissionen, eller billige det med god tro, eller blot afholde sig fra at modsætte sig det, så længe som det tillades dem at eksistere som en regering for Holsten«. ¹³

Man kunde mene, at titelsagen hermed burde være begravet. Sådan gik det ikke. Den preussiske regering fandt jo, at tilføjelsen »som hertug af Slesvig« var en naturlig følge af konventionen, og de os »venligtsindede« magter, England og Rusland, syntes, at Danmark nok kunde gøre denne koncession uden modydelse, og at den altid kunde virke beroligende. Den engelske gesandt i København, Wynn, udtrykte den 20. okt. over for A. W. Moltke sin regerings glæde over den danske koncession i titelsagen, da denne indrømmelse til et stort partis følelser og meninger

måtte indvirke gunstigt på landets ro.¹⁴ Moltke måtte oplyse ham om, at Danmark vel havde været villig til koncessionen, men statholderskabet vilde ikke give nogen genydelse. Men samtidig henvendte Pechlin sig fra Berlin til sin regering om »den ulykkelige titelsag«: »Den er for de ilde-sindede rigtignok kun et påskud, men dog en ærgrelse for kabinetterne, fordi de deri erkender en begrundet fordring, og derfor er den også for mig en daglig anstødssten«.¹⁵ Han foreslog, at der af kommissionen blev udstedt en erklæring om, at det ikke havde været tanken at udtale andet, end at styret i hertugdømmet Slesvig førtes »i navn af Hans Majestæt kongen af Danmark, hertug til Slesvig«, og at kommissionen kun i denne betydning havde overtaget hertugdømmets regering under våbenstilstanden. Pechlin mente ikke, at en sådan erklæring vilde skade »højere interesser«. Herved tænker han på Slesvigs forbindelse med den danske krone.

Samme dag udtalte Pechlin sig på lignende måde til Tillisch om sagen.¹⁶ Såfremt De har nogen tillid til mig, skrev han, så tro mig, at netop nu intet er mere i vor velforståede interesse, end at bestyrelseskommissionen uden betingelser udsteder den nævnte erklæring.

Tillisch svarede den 2. november Pechlin, at han var helt enig med ham i, at det var den rette tid at afgive erklæringen.¹⁷ For hans skyld kunde det godt ske straks, hvis man i København tillod dette, men her havde man fastholdt, at statholderskabet først skulde anerkende konventionen. Når Tillisch i samme brev siger, at han for få dage siden havde skrevet til København, at sagen ikke længere burde opsættes, må han dog ikke have haft denne skrivelse helt præsent.¹⁸ Han udtaler ganske vist her, at man måske ved en erklæring i titelsagen kunde foranledige en del af de genstridige embedsmænd til at vende tilbage til deres pligt, og spørger, om man uden at oppebi statholderskabets underkastelse kan udstede en sådan erklæring. Men derpå nævner han, at Eulenburg har sagt ham, at også Preussen råder til ikke at overile sig med dette skridt, så længe statholderskabet ikke underkaster sig. Skal erklæringen udstedes, kunde Pechlins forslag mulig benyttes, mener han.

Bemærkningen i Tillisch' brev om Eulenburgs holdning synes dog at måtte bero på tidligere udtalelser af denne end netop fra brevets datum. I en skrivelse fra 1. november til Hodges udtaler Eulenburg nemlig sin glæde over, at Tillisch er stemt for at udstede en deklaration netop nu.¹⁹ Han er, skriver Eulenburg, overbevist om, at den vil have stor betydning

for et lykkeligt udfald af de administrative forholdsregler, som vi bør tage i Sydslesvig, efter at de preussiske tropper er blevet forøgede. Man må sikkert gå ud fra, at det er denne forøgelse og skiftet i overkommandoen, som jeg om lidt nærmere skal omtale, der ligger bagved Tillisch' (og Eulenburgs?) ændrede holdning. I sit brev nævner Eulenburg endvidere, at Tillisch havde henvendt sig til sin regering om »det nyttige og nødvendige« i at bruge det nærværende øjeblik til udstedelse af erklæringen.

Eulenburgs udtalelser dækker ganske vist ikke helt Tillisch' henvendelse. Men nogle dage senere skrev Tillisch på ny til A. W. Moltke og udtalte nu, at erklæringen ikke burde udsættes længere end nødvendigt.²⁰ I det danske statsråd forhandlede sagen i møder den 27. okt. og 3. nov., hvor meningerne var ret forskellige.²¹ Madvig fandt, at det var »klart for dagen, at der kun tilsigtedes en gentagen eftergivelse fra vor side«. Resultatet blev dog, at det den 8. nov. meddeltes Tillisch, at det overlodes kommissionen selv at vælge det rette øjeblik til på en beroligende måde at udtale sig om den omhandlede sag.²² Meddelelsen gaves Tillisch af den konservative helstatsmand, diplomaten Christian Bille, der sidst i sept. var tiltrådt som direktør i udenrigsministeriet under A. W. Moltke. De konservative helstatsmænd begyndte omkring denne tid atter at gøre sig stærkere gældende i den danske regering.

Skønt Bille i sin skrivelse havde udtalt visse betænkeligheder ved den Pechlinske form, foretrak Tillisch denne.²³ Han havde lejlighed til at drøfte sagen med Pechlin, der netop i disse dage var i Flensborg på hjemrejse fra Berlin til København. Den 12. udstedte kommissionen en bekendtgørelse om titelsagen i overensstemmelse med Pechlins forslag. Som Tillisch skrev til Moltke, ventede han sig ganske vist ikke større resultat af dens virkning på stemningen hos slesvig-holstenerne, men Pechlin mente jo, at den kunde gavne fredsunderhandlingerne.²⁴ Slesvig-holstenerne har nok opfattet erklæringen som en »halv forholdsregel«. ²⁵ Fra et dansk standpunkt forekommer det mig, at Pechlins diplomatiske – og korrekte – formulering i høj grad må påskønnes. Det lykkedes at undgå at yde slesvig-holstenerne en koncession, for hvilken alligevel ingen modydelse stod at vente.

I Schleinitz' truende note af 22. sept. til statholderskabet var bebudet, at Preussen vilde forstærke tropperne i Sydslesvig og i deres fulde styrke

stille dem til disposition for kommissionen. Ifølge konventionen havde Preussen ret til syd for demarkationslinjen at holde indtil 6000 md. tropper, men havde kun efterladt mellem 2 og 3000 md. Som forholdene i Sydslesvig udviklede sig straks efter kommissionens installation, var det naturligt, at både Tillisch og Eulenburg ønskede troppetallet øget.²⁶ Ekscesserne i Husum i begyndelsen af september fik Eulenburg til at sende en kurer til Berlin med anmodning om de preussiske troppers forøgelse til 6000 md.²⁷ Det lader til, skrev Tillisch et par dage senere til Moltke, at vi i det mindste i Sydslesvig vil have fuldt brug for tropperne til opretholdelse af orden og rolighed.²⁸

Omkring midten af september fik Eulenburg fra sin regering det imødekomende svar, at et regiment på 2200 md. straks vilde blive sendt til Sydslesvig for at støtte kommissionen, og at man desuden vilde prøve at tvinge statholderskabet til at anerkende den.²⁹ Hodges udtalte med grund, at meget jo vilde afhænge af de instruktioner, som kommandanten for de preussiske tropper vilde få. En halv snes dage senere kunde Hodges meddele sin regering, at den udlovede forstærkning endnu ikke var kommet, og kyndige folk begyndte at tvivle på, at der overhovedet blev noget af den.³⁰ Min preussiske kollega, skrev han, synes dybt at føle sin stillings vanskeligheder. Fra slesvig-holstensk side gjorde man alt i Berlin for at hindre troppeforøgelsen.³¹

Et par dage senere udspillede de begivenheder i Tønder, som er skildrede i det foregående kapitel, og hvorved kommissionen fik kendskab til de hemmelige instrukser for det preussiske militærs optræden. »Al tillid til det preussiske militær er aldeles tabt og kan ikke mere vindes tilbage«, skrev Tillisch den 30. sept. til Moltke.³² Det kan aldeles ikke nytte, fortsatte han, at stole på preusserne; »om de end giver nok så gode løfter, vil det nu ikke mere være til nogen gavn, thi tilliden til dem er aldeles forsvunden, og ingen kan eller vil betro sig til deres beskyttelse. Oberst Lebbin kan give nok så mange forsikringer, man vil umulig kunne vinde tiltro til dem; han har jo i går, samme dag som han giver de bedste løfter, lige for sine øjne ladet etatsråd Kornerup-Borch forhåne og mishandle uden at træffe nogen foranstaltninger til at forhindre det«.

Det preussiske militærs optræden måtte naturligvis kompromittere Eulenburgs stilling i kommissionen. Efter hvad Tillisch beretter, skal han også straks have været til sinds hos sin regering at kræve at blive kaldt tilbage.³³ Tillisch fik ham imidlertid fra at stille et definitivt krav herom.

Men begge kommissærer sendte den 30. ekspresbreve til Hodges, der nylig var vendt tilbage til Hamborg, om atter at komme til Flensborg, for at de sammen kunde rådslå om den nye, alvorlige situation.³⁴ Først om aftenen den 4. var Hodges dog på ny i Flensborg.³⁵ Men fra Hamborg sendte han den 1. okt. det engelske sendebud Howard i Berlin nyhederne om ekscesserne i Tønder og Slesvig og krævede, at de preussiske tropper forøgedes og forsynedes med instruktioner om at træde kraftigt op.³⁶ Howard henvendte sig herom til Schleinitz og efterlod hos ham en skriftlig henvendelse i denne retning. Meget fik han ikke ud af sit besøg. Schleinitz sagde, at der var givet ordre, at en bataillon skulde sendes til Slesvig, men en større styrke vilde krigsministeriet ikke for tiden undvære. Hvad spørgsmålet om nye, bestemte instrukser til de kommanderende i Slesvig angik, fandt han, at det måtte være afhængig af kabinettets beslutninger om, hvilken politik man skulde følge m. h. t. Slesvig. Han mente ikke, at Preussen kunde indtage en fjendtlig holdning over for hertugdømmerne [statholderskabet]. Howard udtalte derimod som sin overbevisning, at blot det blev bekendt, at de preussiske tropper, om nødvendigt, havde ordre til med alvor at optræde mod uroligheder, vilde det være nok til at hindre gentagelser af de nylige ekscesser. Dagen efter sin utilfredsstillende samtale med Schleinitz opsøgte Howard ministerpræsidenten, Brandenburg, for over for denne at gentage sin henvendelse.³⁷

Meddelelsen om, at der var givet ordre til at forstærke tropperne i Slesvig med en bataillon, gav Schleinitz også Eulenburgs sekretær, grev Lehndorff.³⁸ Denne var den 2. okt. kommet til Berlin med henvendelser fra Eulenburg om den pinlige situation, hvori han var blevet bragt. Lehndorffs beretninger fra Berlin er blevet bevarede for eftertiden, fordi Eulenburg efter læsningen har revet dem i stykker og puttet dem i papirkurven, hvorfra en slesvig-holstensk spion har bragt dem til Kiel. Slesvig-holstenerne synes i det hele at have dyrket spionagen, i hvilken blandt andre godsejer W. Rumohr, Runtoft, var indblandet, med udbytte. Hvad man kan se af Lehndorffs meddelelser, er de stærke modsetninger, som rådede i de bestemmende kredse i Berlin, navnlig mellem udenrigs- og krigsministerium. Krigsministeren v. Strotha var slesvig-holstensksindet. Den 6. okt. skriver Lehndorff om, hvor lidt der er kommet ud af hans henvendelser. Han må indskrænke sig til daglig at gentage Eulenburgs beretninger af 30. sept. og 2. ds. for de egnede ører,

men alligevel hjælper det ikke til de nødvendige *forholdsregler*. Det er trøstesløst, bemærker han, *d'avoir toujours raison et jamais justice*.

I slutningen af dette brev spørger igen den bataillon i Hamborg, der ifølge et tidligere brev allerede fra 30. sept. havde marchordre til Slesvig. Nu hedder det, at den i dag, altså den 6., har fået ordre til at marchere. General Hahn, den øverstkommanderende for de preussiske tropper i Hamborg, har forelagt sine betænkeligheder herved for krigsministeriet; men udenrigsministeriet mener, det ikke kan opsættes, og at det vil være umuligt for statholderskabet officielt at nægte gennemmarch gennem Holsten. – Det gjorde statholderskabet heller ikke, men nært allieret som Hahn var med slesvig-holstenerne, lykkedes det foreløbig stadig disse at forpurre, at marchordren sattes i værck.³⁹ Danmark havde for resten tilbudt Preussen, hvis det nærede betænkeligheder ved gennemmarchen, at transportere de preussiske tropper ad søvejen.⁴⁰

Tillisch fandt naturligt nok de skridt, der stilledes i udsigt fra preussisk side, således løftet om den bataillon (på 800 md.) – der altså ikke blev afsendt! – aldeles utilfredsstillende.⁴¹ Eulenburg var også dybt skuffet over sin regerings svar.⁴² Hodges havde efter sin tilbagekomst til Flensborg gjort sit bedste for at overbevise sine medkommissærer om, at den preussiske regering umuligt kunde undlade at udføre sin part af en konvention, indgået og ratificeret i den britiske Berlingesandts hus og under hans auspicer [!].⁴³ Han havde endvidere henstillet til dem, om det ikke under de nuværende forhold var bedst at afstå fra at bruge magt over for de genstridige embedsmænd i Sydslesvig. Derimod skulde man regere med bestemthed og moderation i Nordslesvig, hvor man havde de svenske tropper at støtte sig til, og derved vise den preussiske regering ved kontrast, »at hvis de havde støttet os med det militær, de var gået ind på at anvende her, vilde hele hertugdømmet i dette øjeblik være ført tilbage til forholdsvis ro og kommissionens autoritet være respekteret«.

Dagen efter, at Hodges havde skrevet sådan til Palmerston, synes han helt at have mistet troen på Preussens vilje til opfyldelse af den i lord Westmorlands hus indgåede konvention.⁴⁴ Hvor megen moralsk virkning, han har tænkt sig som resultat af kontrasten mellem forholdene i Nord- og Sydslesvig, får i øvrigt stå hen. Nu mener han i et nyt brev til Palmerston at kunne konstatere, at Preussens politik går ud på en deling af Slesvig, således at Sydslesvig, der nu er besat af preussiske trop-

per, forenes med Holsten, og kun Nordslesvig bliver et uafhængigt hertugdømme, hvad hele Slesvig ifølge fredspræliminærene skulde være. Slesvig-holstenernes systematiske opposition mod kommissionen må have været den preussiske regering vel bekendt, men kun ved et tilfælde [Wussows forevisning af sine instruktioner til Hugo Plessen] er det blevet klart, hvor meget de i hemmelighed har begunstiget den. De vanskeligheder, som Preussens onde vilje (the bad faith) volder, er store og ikke lette at overvinde. Den lille preussiske styrke i Sydslesvig har slesvig-holstenske sympatier og er »følgelig langt mere nyttig for statholderskabet end for os«. Det vilde være et vidnesbyrd om, at Preussen skiftede politik, hvis det hjemkaldte oberst Lebbin og hans korps og sendte 6000 md. under befaling af en general, der ikke havde taget del i krigen i hertugdømmerne. – Et par dage senere nævner Hodges i en depeche, at grev Lehn-dorff har fortalt ham, at general Bonin ved sit sidste besøg i Berlin havde erklæret ministeriet der, at det første forsøg, som de preussiske tropper gjorde på at tvinge indbyggerne i Sydslesvig til at lyde kommissionen, vilde føre til, at de slesvig-holstenske tropper gik over Ejderen for at støtte de genstridige.⁴⁵ Alligevel var det Bonin, som af krigsministeriet fik det hverv at overbringe Hahn ordrene vedrørende »bataillonnen«, der skulde til Slesvig.

Trods Hodges' henstilling til medkommissærerne om at undlade at bruge magt over for de genstridige embedsmænd, besluttede Tillisch og Eulenburg, som vi har set, at søge deres modstander frem for alle andre, amtmand Hansen i Tønder, arresteret. Forsøget lykkedes ikke, men førte i hvert fald det gode med sig, at oberst Lebbin klart havde nægtet kommissionen støtte. De tre kommissærer optog straks drøftelsen af, hvilke skridt dette medførte. Hodges foreslog, at man rettede en kollektivnote til den preussiske regering med anmodning om de forholdsregler, som han over for Palmerston havde nævnt vilde vise, at Preussen skiftede politik.⁴⁶ Eulenburg billigede straks forslaget, medens Tillisch var modstræbende; bl. a. ønskede han ifølge Hodges' beretning en tilføjelse i noten om, at Preussen skulde afbryde al forbindelse med statholderskabet og alvorligt søge at få det fjernet fra Holsten. Da Eulenburg imidlertid gik med til, at man lidt senere herom kunde rette en henvendelse til de tre kontraherende magter, Preussen, Danmark og England, indvilligede Tillisch i noten. Til Pechlin skrev han, at han ganske vist ikke antog, at der vilde vindes noget, selv om Preussen opfyldte alt, hvad man nu an-

modede om, men på den anden side anså han noten for uskadelig. Det gjorde hans departementschef Carl Plessen nu ikke. I et længere skriftligt votum af 11. okt., samme dag som noten afsendtes, gjorde han rede for sine mange betænkeligheder herved.⁴⁷ Jeg skal ikke omtale disse, der mest synes af formel art, nærmere. Derimod vil jeg lige nævne, at han skarpt kritiserer Preussens hele adfærd: »en ordnet tilstand i hertugdømmet Slesvig vil aldrig kunne tilvejebringes ved hjælp af preussiske tropper«. Men skulde hele Slesvig bevares for Danmarks krone, burde de nuværende forhold bruges til at vinde de venligtsindede magter for, at Preussen trak sine tropper ud af Slesvig, helst også af Holsten, og at Slesvig besattes af danske tropper. Samtidig burde dog, hævdede han, Slesvig af landsherren anerkendes som et med Danmarks krone uadskilleligt (unzertrennlich) forbundet, men over for kongeriget uafhængigt hertugdømme.

I noten til Preussen med de omtalte krav fremhævedes det om oberst Lebbins nægtelse af at udføre kommissionens ordre, at de af ham anførte grunde ikke var militære, men politiske. Lebbins skrivelse viste klart, udtaltes det, hvilken falsk stilling han havde fundet for godt at indtage over for kommissionen. Det nævntes endvidere i noten, at kommissærerne agtede at rette en kollektiv note til Berlin, København og London om de store vanskeligheder, som statholderskabets holdning beredte dem. Denne note afgik den 17.⁴⁸

Da Howard omkring midten af måneden henvendte sig til Schleinitz for at støtte kommissionens krav om forøgelse og udskiftning af tropperne, svarede Schleinitz, at krigsministeren blot vilde sige, han ikke kunde undvære andre tropper, og de, der var ved Hamborg, havde ligeledes tjent i hertugdømmerne, så der vandtes intet ved igen at sende dem til Slesvig.⁴⁹ Den bataillon, som mere end en gang havde fået marchordre til Slesvig, var på ny holdt tilbage i Hamborg af frygt for forhånelser ved gennemmarch gennem Holsten. To dage senere kunde Howard dog berette, at Schleinitz havde meddelt, at 7. regiment, der var stationeret ved Erfurt, havde fået ordre at gå til Slesvig, og at der vilde blive givet positive instrukser.⁵⁰ At erstatte hele korpset i Slesvig med andre vilde krigsministeren ikke gå med til. Howard fandt det også unyttigt at insistere på, at Lebbin skulde kaldes tilbage, men anbefalede ud nævnelser af en upartisk højstkommanderende.

På dette tidspunkt må det allerede have været bestemt, hvem der

skulde være højstkommanderende. I et brev af 20. okt. til Schleinitz siger nemlig Eulenburg, der meddelte Hodges en ekstrakt af brevet, at han lige af general Hahn er underrettet om, at denne har fået overkommandoen over tropperne i Slesvig.⁵¹ »Men«, skriver Eulenburg, »fra sikker kilde er det blevet mig bekendt, at . . . Hahn allerede anser det preussiske militærs hidtidige forhold som for vidt gående og navnlig mener, at major Wussows medvirkning i Husum ved fornyelsen af magistraten ligger ganske uden for den militære beføjelse«. Heri er jeg, fortsætter Eulenburg, helt enig, drejede det sig om ordnede statsforhold. Men vi har her et land, der dog må regeres, i fuld og almindelig opstand, og som modsætter sig i gerning, og hver voldsdåd, som begås, prises offentligt som en Gudsdom og folkedom.

Såfremt Hahn, betoner Eulenburg i sin skrivelse, ikke får instruks om på eget ansvar at understøtte den herværende forvaltning og dens anordninger og eventuelt udføre dem ved hjælp af rent militære foranstaltninger, »så må jeg erklære mig ude af stand til i Sydslesvig fremtidig at træffe nogen som helst forvaltningsforholdsregel. Forsøgsvis på ny at lade et antal civilembetsmænd stene eller slå ihjel, hvilket med den hidtidige opfattelse af militær understøttelse dog blot ved et tilfælde er udeblevet, kan jeg ikke tage ansvaret for; nye frivillige hertil vilde også vanskeligt kunne findes«.

Eulenburg henviser til sine tidligere forestillinger til Schleinitz om, at kun et militærregimente nu er muligt i Sydslesvig. Med en smule overdrivelse gentager han, at her »ingen embedsmand længere adlyder, at alle præster prædiker modstanden som hellig pligt, at selv alle publikationer af officielle forordninger nægtes, og at derfor ingen mere kan vide, hvad der er forordnet. Endvidere bliver alle steder de, som endnu var tilbøjelige til at føje sig, behandlede som banlyste, deres huse ødelagte og deres personlige sikkerhed hvert øjeblik truet, rent bortset fra, at de må lide fuldstændig forhånelse i den offentlige mening. De hidtil afsendte embedsmænd er overalt blevet stenet, uden at det var blevet forhindret af det preussiske militær . . . Selv det mindste rygte om, at der kunde blive gjort et nyt forsøg på at afsende en embedsmand til en funktion et eller andet sted, gør, at man i dagevis lejrer sig foran byerne for at afvise vedkommende med vold . . .«. Sådanne tilstande kan ikke overvindes, medmindre militæret vil se det som sin opgave af egen drift at skride ind og med ethvert våben bekæmpe modstanden mod kommis-

sionen. En forøgelse af tropperne nytter såre lidet, hvis den militære instruks ikke tager hensyn til disse forhold.

Da Schleinitz over for Eulenburg havde udtalt sin tillid til, at denne vilde lette tropperne deres hverv og hindre, at de brugtes til rene politiforholdsregler, bemærkede Eulenburg, at han så sig ude af stand til at gå ind på denne forudsætning. Poli- og forvaltningsforholdsregler kunde, som forholdene var, kun udføres militært. Eulenburg tog ligeledes afstand fra nogen kritik, som Schleinitz havde fremsat af den påtænkte arrestation af amtmand Hansen. Deres Excellence ved, sluttede Eulenburg sit brev, at jeg fra begyndelsen har anset min herværende stilling som et offer, jeg bragte, og at jeg allermindst har stræbt efter den. Men jeg må tåle, »at mit ærlige navn dagligt forhånes i de mest nederdrægtige avisartikler . . .«. Eulenburg sigter herved til de slesvig-holstenske og deres ekko i Tyskland. Eulenburgs her refererede henvendelse til Schleinitz vidner om, at han redeligt ønskede, at Preussen ærligt skulde opfylde sin part af den indgåede konvention. Men henvendelsen ændrede intet i den uheldige udnævnelse af Hahn som øverstbefalende, og mon den heller havde nogen indflydelse på udformningen af instruksen for ham? Da den preussiske regering sidst i oktober svarede på kommissionens noter af 11. og 17., oversendte den genpart af denne instruks.⁵² Tillisch fandt den i hvert fald ikke fyldestgørende, og mon ikke også Eulenburg har været lidt skeptisk, selv om han til Hodges skrev, at han ikke tvivlede på, den vilde tjene formålet.⁵³ Tillisch frygtede navnlig for, at §§ 3 og 4 vilde blive fortolkede på den vis, at vedkommende officer følte sig beføjet til at undersøge, om han var pligtig at efterkomme kommissionens rekvisitioner. I § 3 siges, at udførelsen af politiforholdsregler »ved en ordnet forvaltning« nærmest tilfalder poli- og retsbetjente. Troppernes virksomhed skal derfor i sådanne tilfælde begrænses til at yde embedsmændene beskyttelse og fjerne modstand mod udøvelsen af deres pligter. § 4 udtaler, at hvor det drejer sig om sådan beskyttelse, henholdsvis om troppernes indskriden, overlades »det militære synspunkt« og iagttagelsen af våbenæren til hver enkelt troppekommendantants ansvarlige bedømmelse. Så længe der gaves preusserne sådanne udveje, skrev Tillisch herom til A. W. Moltke, kunde man ikke stole på dem. Et par dage før, den 31. okt., havde Tillisch meddelt Moltke, at forstærkningen var ankommet: om der kunde ventes nogen nytte deraf, vilde tiden vise; han tvivlede egentlig.⁵⁴ De under Lebbin stående tropper burde have været

kaldt tilbage, mente han, og meget uheldigt var det, at overkommandoen var betroet en mand, der havde deltaget i krigen i de sidste to år og knyttet mange forbindelser med slesvig-holstenerne. Dette måtte nødvendigvis gøre det vanskeligt for ham (Hahn) at opfylde sine pligter.

Den 26. oktober havde Hahn underrettet kommissionen om, at halvdelen af 7. regiment to dage senere vilde passere gennem Holsten og dagen efter den anden halvdel for at rykke ind i Slesvig og her fortsætte marchen til deres kvarterer.⁵⁵ Statholderskabet havde søgt på enhver måde at lægge hindringer i vejen for gennemmarchen, men fandt sig til sidst i det uundgåelige.⁵⁶ På Hahns meddelelse svarede kommissionen, at den anbefalede sig til hans gode og omsorgsfulde medvirkning for at opnå det mål, som var stillet dem i fællesskab; det bestod i »at gennemføre forvaltningen af landet også i Sydslesvig, ligesom at opretholde ro og orden«. ⁵⁷ Den anbefaling skulde det snart vise sig, at kommissærerne kunde have sparet sig.

Den 30. okt. forhandlede Hahn i Flensborg med kommissærerne. Hodges meddeler om sin samtale med Hahn, at denne afskyede (much disliked) det hverv, han havde fået, men Hodges mente, at Hahn dog samvittighedsfuldt vilde udføre de instruktioner, som han havde fået fra sin regering.⁵⁸ Eulenburg var meget optimistisk efter sin forhandling med Hahn, hvad han gav udtryk for i et brev til Hodges.⁵⁹ Hahn skulde således have indrømmet, at det aldeles ikke var den militære kommandants pligt eller ret at kritisere kommissionens foranstaltninger eller rekvisitioner. Skønt det havde været for vanskeligt at udskifte alle i hertugdømmet værende tropper, vilde Hahn dog sørge for en forandring af disse troppers kvarterer for at undgå alt for stor intimitet mellem tropperne og indbyggerne der, hvor de hidtidige kvarterer var. Generalen vilde derpå gøre en tur til alle garnisonerne for at instruere pladskommandanterne om deres pligter og for klart at meddele magistraterne, at kommissionens anordninger vilde nøje blive udført af militæret, »for at sprede den udbredte vildfarelse, at det preussiske militær hverken var forpligtet eller anordnet til at støtte bestyrelseskommissionens styre«. Når dette er sket, skrev Eulenburg, vil vi være i stand til igen at begynde en regelmæssig administration, den, der har været afbrudt ved flere volds handlinger, »og jeg håber, at vi vil kunne genskabe en tilstand, der stemmer med en regering«. Eulenburg gik derefter nærmere ind på, hvad man kunde gøre for at svække den passive modstand, og fremhævede her

særlig ønsket om en erklæring i titelsagen. Den kom, som før omtalt, lidt senere.

Tillisch havde, som nævnt, ytret tvivl om nytten af den preussiske forstærkning. Det preussiske korps var i øvrigt med denne kun på 4700 md., de ca. 2700 af brigaden under Lebbin, som kommissionen jo forgæves havde krævet kaldt tilbage.⁶⁰ Men Tillisch var selvsagt stemt for som Eulenburg at gøre et forsøg på at bringe orden og lydighed tilbage i Sydslesvig, at genskabe en tilstand, der svarede til en regering.

13. *Kommissionens nye forsøg på at skaffe sig
lydighed i Sydslesvig. General Hahns holdning.
Frygt for et holstensk angreb*

Der skulde ikke gå mange uger hen, før det blev kommissionen klart, at den ved skiftet i overkommandoen for de preussiske tropper var kommet fra asken i ilden. Den karakteristisk, som den svenske general Malmborg gav af Hahn: en af de ubehageligste personer, han havde truffet«,¹ kunde kommissærerne efter kort tids forbindelse med Hahn gøre til deres. Omvendt var generalen i slesvig-holstenernes øjne »en forstandig, ædel mand«, der optrådte skånsomt og hensynsfuldt.²

I begyndelsen af november lod det til, at kommissionen og Hahn skulde komme ret godt ud af det med hinanden. Eulenburg havde, som nævnt, fået et optimistisk indtryk ved sine samtaler med Hahn og Tillisch ligeledes, enten det nu skyldes egne samtaler eller meddelelser fra Eulenburg.³ Kommissionen og Hahn vekslede skrivelser om instrukser for pladskommandanterne, og Hahn gav besked om de rejser, han vilde foretage til de forskellige byer, hvor preussiske tropper var indkvarteret, og om ændringer i indkvarteringsstyrkerne.⁴ Kommissionen gav i disse dage også Hahn ordrer om eksekutionstropper, således vedr. Husum og Garding.⁵ Sidste sted skyldtes eksekutionen en harmfuld protest fra midten af oktober fra 119 »borgere og indbyggere«, i hvilken de op-sagde kommissionen huldskab og troskab.⁶ En »ikke ubetydelig del« af underskriverne bestod, som den preussiske pladskommandant meddelte, af »fattige håndværkere eller daglejere«, hos hvem det var umuligt at indkvartere nogen. I slesvig-holstenernes øjne havde sådanne underskrivere, hvis de optrådte på adresser fra Nordslesvig, ingen som helst værdi.

Slesvig-holstenernes i de sidste par årtier oparbejdede afsky for kongetiteln og dens ydre kendetegn gav sig et udslag i, at en flok på henvend en snes om aftenen den 4. november havde skjult sig i en lille skov lidt nord for Slesvig og overfaldt den danske postdiligence, da den kom kørende nord på.⁷ De ødelagde kongens navne-ciffer, der var malet på

diligencen. Overfaldet bevirkede, at Hahn tildelte diligencen militær eskorte, som Slesvig by måtte betale.

Efter at Hahn den 10. november var vendt tilbage til Slesvig fra sin flere dages inspektionsrejse til de preussiske besætninger i byerne på vestkysten, sendte han dagen efter kommissionen en beretning om sine indtryk af befolkningens stemning.⁸ I Tønder, skrev han, er denne endnu yderst ugunstig, og der hersker stor ophidselse i de lavere klasser. Med største mistro betragter man enhver ankommende vogn, og til sent på aftenen bevirker hver sådan et opløb, først af børn, så af ældre. Det var passeret generalen selv, at man i »forstaden« havde råbt hans vogn an for at få at vide, hvem der sad i den. Da han vilde stige ud, så han en flok drenge og et par voksne mænd fjerne sig i løb. Han havde derfor indtrængende opfordret borgmesteren til at forhindre sådanne uordener og havde beordret pladskommandanten til at skride ind, hvis politiforholdsregler ikke var tilstrækkelige.

I Bredsted, fortsatte beretningen, herskede der ro. Den derværende amtmand (der menes vel amtsforvalteren, hvem amtmandsforretningerne var overdraget) forekom ham en forstandig mand. Man regnede dog med, at der opstod ophidselse, hvis den derværende toldforvalter skulde afkræves »dobbelt« kaution. Der menes hermed, at kommissionen ikke vilde nøjes med, at den nye, slesvig-holstenske toldforvalter havde stillet kaution i Kiel! – I Husum syntes Davids »ikke at kunne glæde sig ved nogen særlig understøttelse«, men troede at kunne holde sig i sin stilling. I Tønning rådede der ganske vist ro, men kun militærets nærværelse hindrede udbrud af misstemningen. Hahn havde opfordret borgmesteren til at hindre alle ekscesser eller i modsat fald være klar over, at militæret øjeblikkeligt vilde skride ind. Det bedste indtryk havde Hahn fået i Frederiksstad, hvor »ikke den ringeste misstemning var at mærke«. Dog sagde borgmesteren ham, at kommissionens krav til postmesteren om at stille »dobbelt« kaution vilde fremkalde ophidselse.

Det sammenbrud af kommissionens autoritet i Sydslesvig, som de preussiske troppers holdning i september og oktober havde fremkaldt, måtte virke lige så stærkt på departementscheferne som på kommissærerne. Også Dumreicher og Plessen havde ønsket at opgive deres vanskelige og for Sydslesvigs vedkommende så resultatløse gerning. De vil, som Tillisch i slutningen af oktober ytrede til Hodges, ikke forblive i en så ydmygende stilling som den nuværende.⁹ Kommissionen har derfor

sikkert været glad for, da den sidst i oktober kunde meddele sine departementschefer de fra preussisk side trufne foranstaltninger, og at det nu så ud til at lysne. Den opfordrede optimistisk Dumreicher og Plessen til efterhånden at stille forslag om udskiftning af genstridige embedsmænd eller om udførelse af andre forvaltningsforholdsregler, som man hidtil havde holdt tilbage med på grund af forholdene.¹⁰

Departementscheferne afgav som følge af denne opfordring den 8. november en fælles forestilling til kommissionen. De udmaledede i denne først alle de vanskeligheder, der lagde sig i vejen for en frugtbar forvaltning af hertugdømmet: statholderskabets eksistens, embedsmændenes ulydighed, det preussiske militærs hidtidige optræden. Endvidere fremhævede de, at det gode indtryk af de nye preussiske forholdsregler svækkedes ved, at de samme officerer og tropper, som ved excesserne i Husum, Tønning, Tønder og Slesvig havde vist sig lidet disponerede til at støtte kommissionens anordninger, fortsat forblev i Sydslesvig, selv om de flyttedes andre steder hen. Vi personlig, skrev de, tør ikke lade denne omstændighed ude af betragtning, »da vi, før nye garantier bydes os, må betænke os på at overtage ansvaret for forholdsregler, ved hvilke tro embedsmænd, uden at kunne stifte nogen som helst nytte, kunde blive udsat for lignende forhånelser og personlig mishandling, som sådanne embedsmænd har måttet tåle ved tidligere lejligheder«. De var også betænkelige ved instruktionens § 3, der forudsatte »en ordnet tilstand«, som desværre slet ikke bestod i en stor del af Slesvig, men først skulde skabes ved militærets hjælp.

Efter opregningen af disse betænkeligheder og endnu flere erklærede departementscheferne dog, at de ikke vilde miskende betydningen af skiftet i overkommandoen, at de håbede, at den rystede tillid efterhånden kunde genvindes, og at de var rede til at bistå ved genoprettelsen af kommissionens autoritet. Som det første skridt foreslog de, at de trufne bestemmelser vedrørende amtmand Hansen og borgmester Lüders i Tønder bragtes til udførelse. Før de gjorde nye forslag, ønskede de at afvente resultatet af dette første.

Mærkeligt nok gik kommissærerne ikke ind på deres departementschefers, som det synes, vel motiverede forslag. Hvad grunden hertil har været, er mig ukendt. Derimod foretog kommissionen sig et par dage senere et skridt, som den i hvert fald delvis fik grund til at angre, selv om det bragte klarhed over general Hahns holdning.

Blandt de mange afskedigede eller fordrevne slesvigske embedsmænd, der var kommet eller sendt til Flensborg for evt. at være til kommissionens disposition, var baron O. F. v. Eggers. Han havde været politimester i Slesvig, men var før oprøret suspenderet på grund af embedsforsømmelser, og der var ved overretten indledt en undersøgelse imod ham. Den provisoriske regering havde afsat ham og erstattet ham med C. W. v. Ahlefeldt, der havde stået i de slesvig-holstenske friskarer (se bd. I, s. 118). Ved en kongelig resolution fra foråret 1849 var det blevet bestemt, at undersøgelsen mod Eggers skulde hæves, men at der skulde tildeles ham en reprimande.¹¹ Det siges i forestillingen herom, at nogen egentlig embedsforsøelse (Amtsvergehen) havde Eggers ikke begået, men det nævnes bl. a., at hans formuesforhold var mislige. Det godskrives ham, at han var forblevet sin konge tro, og han omtales som en godmodig, jovial mand, vel lidt af slesvigerne.

Den 10. november meddelte kommissionen Eggers, at den agtede at overdrage ham politimesterembedet i Slesvig og suspendere Ahlefeldt.¹² Eggers fremhæver senere, at han ikke havde ønsket denne stilling, langt mindre søgt den eller tilbudt at overtage den. Han hævder også, at forholdene vedr. hans tidligere embedsansættelse kom på tale, da kommissionen overdrog ham hvervet, og at han viste kommissærerne en skrivelse fra kancelliet, der meddelte, at kongen havde hævet den mod ham indledte undersøgelse. Kommissærerne var enige med ham i, at denne nu måtte anses for bortfaldet.

Den 15. sendte kommissionen generalmajor Hahn en af Eulenburg forfattet skrivelse om den militære hjælp, som den ønskede fra ham ved Eggers' komme til Slesvig og indsættelse som politimester. Denne forholdsregel må, hedder det i skrивelsen, gennemføres à tout prix, hvis kommissionen ikke skal opgive ethvert yderligere forsøg på at gøre sin autoritet gældende i Sydslesvig. Eggers var rede til at tage til Slesvig, hvad tid det skulde være.

Hahn svarede dagen efter på kommissionens skrivelse og foreslog, at Eggers ankom den 19. Han gjorde udførligt rede for, hvilke omfattende sikkerhedsforanstaltninger der vilde blive truffet, for at Eggers uantastet kunde rejse til Slesvig, overtage embedet her og uden fare udføre dets funktioner. Kommissionen takkede meget Hahn for hans lovede, beredvillige støtte. Tillisch omtalte i et brev den 17. til A. W. Moltke beslutningen om Eggers' indsættelse.¹³ Lykkes det at sikre hans virksomhed,

skriver han, vil vi blive i stand til at træffe andre nødvendige embedsforandringer i byen og få udsigt til med held at foretage lignende skridt i de øvrige byer. Tillisch havde åbenbart et af sine sjældne optimistiske anfald!

Det lykkedes ikke. Natten mellem søndag og mandag, den 18. og 19., fik Eulenburg pr. stafet brev fra Hahn om, at en deputation fra borger-skabet havde været hos ham og gjort indtrængende forestillinger imod Eggers' ansættelse på grund af den mod ham indledte undersøgelse. Direktøren for overretten, Ahlefeldt, havde for Hahn bekræftet, at sådan forholdt det sig. Hahn troede ikke, at Eulenburg var kendt hermed, og henstillede, at Eggers ikke rejste til Slesvig: han kunde jo melde sig syg! Kom han alligevel i morgen til Slesvig, vilde Hahn vel sørge for hans personlige sikkerhed, men man turde ikke regne med, at han kunde udøve nogen embedsvirksomhed, og »ansættelsen af en forbryder som politimester og hans beskyttelse ved preussisk militær« vilde under alle, men særlig under de nuværende forhold være højst betænkelig.

Efter modtagelsen af dette brev fandt Eulenburg, at hvis der var en undersøgelse i gang mod Eggers, syntes det umuligt at lade ham rejse uden at have fået nærmere oplysning herom. Man kunde ikke ignorere denne officielle efterretning, mente Eulenburg. Eggers fik derfor ordre til at lægge sig syg, skønt vognen til afrejsen holdt foran hans dør. Eulenburg besluttede umiddelbart at ville tage til Slesvig for at tale med Hahn.¹⁴ Hodges mente, at Tillisch burde tage med. Det vilde vise, sagde han, at kommissærerne var villige til at løbe den risiko for forhånelser fra befolkningen, for hvilken de udsatte enhver embedsmand, som de sendte derhen. Vil De komme med mig, spurgte Tillisch Hodges. Det samtykkede denne straks i. Ved middagstid den 20. november indfandt alle tre kommissærer sig i Slesvig. De kom uventet, og optøjer fandt ikke sted.

Kommissionens forhandling med Hahn resulterede i, at man opgav at kræve Eggers indsat. Hahn var nemlig trods Tillisch' forklaring om Eggers' forhold stadig betænkelig og anså det for vanskeligt at få de preussiske officerer og det preussiske militær til for alvor at bistå Eggers! Man må i denne forbindelse spørge, hvor den kendte preussiske disciplin var blevet af. – Nu havde imidlertid advokat Dubell i Slesvig tidligere stillet sig til kommissionens disposition, og Eulenburg foreslog at udnævne ham som en kapabel og upartisk person. Der sendtes bud efter

Dubell, og af denne fik generalen åbenbart sandheden at høre om sin egen og militærets optræden.

Ifølge det referat, som Hodges dagen efter sendte sin regering, sagde Dubell Hahn lige op i øjnene: »Jeg kan ikke have nogen tillid til de preussiske tropper. Jeg vil ikke tale om tidligere hændelser, men selv ganske nyligt har preussiske soldater ved næsten hvert opløb (disturbance) set til og moret sig og på ingen vis skredet ind. Selv i går, da diligencen ankom, og det ventedes, at . . . Eggers var kommet i den, samledes et opløb omkring diligencen; men officeren, der var udpeget til at holde fred og orden, i stedet for at sprede hoben åbnede selv vognens døre og tillod mængden selv at overbevise sig om, at Eggers ikke var der; desuden oversmøres diligencen ofte med tjære, uden at tropperne, der er befalet at eskortere den, hindrer det eller griber forbryderen. En sådan adfærd kan ingen tillid skabe«. Dubell krævede derfor som betingelse for at overtage embedet som politimester ret til, hvis militærets assistance fordredes, at afgøre, når og hvorledes det skulde gribe ind. Men det vilde Hahn ikke indlade sig på; han søgte at forsvare militæret og erklærede sig rede til at udføre kommissionens ordrer. Hertil svarede advokaten: »Deres erklæring, min herre, nytter aldeles intet, for hverken De eller Deres forgænger . . . Lebbin har været i stand til at gøre sådan eller vil gøre sådan. De har mistet tilliden hos begge parter i disse hertugdømmer«.

Kommissærerne afbrød efter Hodges' forslag forhandlingen, da den antog denne bitre form. De kørte om aftenen tilbage til Flensborg under militær eskorte, da det var blevet kendt, at Tillisch var i byen, og en flok havde begivet sig forud på landevejen, næppe i den hensigt at hylde ham. Militæret afholdt dem vel fra deres skumle forehavende, for der skete intet. Som resultat af rejsen konstaterer Hodges, at nærværelsen af det preussiske militær i Sydslesvig er til mere skade end gavn, medens Tillisch erklærer over for A. W. Moltke, at han ikke ser sig i stand til at føre regeringen på fyldestgørende vis: »Det eneste, jeg derfor kan gøre, er at blive her og føre en skinregering, til fordærvelse for landet, til forhånelse for Hans Majestæts navn og Danmarks ære«. Tillisch' udtalelse her vidner om hans forkærlighed for stærke og malende ord, ligesom hans beretninger tit præges mere af øjeblikkets stemning end af kølig og rolig overvejelse.

Tillisch' her omtalte beretning blev sammen med en beretning fra

ham to dage senere af legationssekretær Bielke i London samarbejdet til een og angivet at være af 24. nov. til indenrigsminister Rosenørn; den blev af Bielke leveret »Times«, hvor den offentliggjordes.¹⁵ Fra »Times« gik den over i de slesvig-holstenske aviser som vidnesbyrd om kommissionens afmægtighed. I Schleidens fremstilling af tiden slås den stort op under overskriften Tillisch' »bankeroterklæring«. Han mener, at dens offentliggørelse kan skyldes enten »den ædle lords«, d.v.s. Palmerstons »skadefryd« eller den danske gesandts »taktløshed«. Det første er en tåbelig påstand og det andet, som nævnt, ligeledes urigtigt.

Tanken om at få Eggers indsat som politimester i Slesvig havde kommissionen under forhandlingen i Slesvig måttet opgive. Slesvig-holsterne havde med held kunnet bruge det våben imod ham, at der ved overretten var indledt undersøgelse i anledning af hans embedsforsømmelser. Eggers ansøgte nu kommissionen om, at denne undersøgelse blev indstillet og hans suspension hævet. Han henviste til den før omtalte kongelige resolution fra foråret 1849. Kommissionen vedtog at indhente overrettens betænkning om sagen og pålagde den ikke at foretage sig videre før nærmere anvisning. Skønt hverken overappellationsretten eller overretten anerkendte kommissionen, anså denne stadig disse som hertugdømmets øverste retslige myndigheder. Det spørgsmål kommer jeg senere tilbage til. I stedet for at adlyde kommissionens skrivelse skyndte overretten sig med i begyndelsen af december at idømme Eggers en straf på et års fæstningsophold og erklære ham uværdig til genansættelse i stats-tjenesten. At den ikke havde afsagt kendelsen tidligere, skønt sagen allerede i foråret 1848 havde været moden til afgørelse, forklarede overretten med, at den ikke før nu havde haft kendskab til Eggers' opholds-
sted! Man tør nok mene, at sagen aldrig var kommet frem, havde Eggers ikke skullet til Slesvig. Kommissionen befalede overretten at afholde sig fra hvert videre skridt i sagen. Det faldt den ikke ind. Tværtimod meddelte den Eggers, at hvis han ikke inden 8 dage meldte sig hos kommandanten i fæstningen Frederiksort, vilde han blive fængslet og transporteret dertil. Lykkeligt for Eggers, at han var uden for slesvig-holstenernes rækkevidde. – Fæstningen Frederiksort var i strid med konventionen besat af slesvig-holstenske soldater, og talrige henvendelser fra dansk side herom havde været forgæves.

Baron Eggers' økonomi var, som nævnt, langt fra den bedste. På hans gentagne ansøgninger om vederlag for den tid, han havde været bestemt

til politimester i Slesvig, svarede kommissionen med tildeling af – i Eggers' øjne i hvert fald – beskedne gratifikationer. Kommissionen ønskede ham væk fra hertugdømmet, og i januar fik han »rejsepenge«, så han kunde flytte nord for grænsen og slippe for sine kreditors hårde forfølgelser.

Kommissionens fejlslagne forsøg på at få politimester Ahlefeldt i Slesvig udskiftet havde ikke gjort forholdene i byen bedre for dens loyale eller dansksindede beboere. Advokat Dubell rettede henvendelse til kommissionen om foranstaltninger til opretholdelse af ro og orden, men overlod kommissionen enten at træffe disse eller henlægge hans skrivelse.¹⁶ Unødigt at gætte på, hvad kommissionen foretrak. Det virker under disse forhold overraskende at se, at kommissærerne allerede en otte dages tid efter deres nederlag i politimestersagen var rede til at sende en ny embedsmand til Slesvig, denne gang en mand, der skulde overtage postmesterembedet, og som for resten havde tilbudt sig selv. Behøvede kommissærerne virkelig yderligere beviser på det preussiske militærs uvillighed til at støtte dem?

Manden, der var udset til postmester, hed Joh. Ludw. Chr. Bandtholtz.¹⁷ Han var født i Kiel, var mægler og havde forretningsforbindelser med København, var bl. a. kollektør for det danske klasselotteri. Ved oprørets udbrud vedstod han åbent sine danske sympatier og skal i august 48 have bragt sin søn til København, for at denne kunde indtræde i dansk militærtjeneste. Efter kommissionens indsættelse må han være taget til Flensborg og have tilbudt den sin tjeneste. Den 29. nov. meddelte kommissionen Hahn, at den i Slesvig konstituerede postmester Saxens embedsførelse allerede i længere tid havde gjort hans fjernelse nødvendig.¹⁸ Men under den hidtidige »lovløse tilstand« i byen havde kommissionen set bort herfra. Imidlertid havde der nu tilbudt sig en egnet mand, såfremt Hahn vilde sørge for hans og hans kontoristers personlige sikkerhed. Vilde han det?

Hertil var han forpligtet ifølge § 2 i sin instruks, svarede generalen. Med henblik på, hvad der nylig var passeret Eggers, udtalte Hahn, at en ny postmesters indsættelse vilde kunne ske uden større vanskelighed, når det ikke drejede sig om personer, der havde mistet almindelig agtelse ved deres foregående liv og embedsforhold. Men, vedblev Hahn, det var ham bekendt, at afsattes den nuværende postmester, vilde alle hans underordnede og postbudene forlade deres arbejde. »Om der findes en

passende erstatning for alle disse tjenestemænd, og hvis sådant ikke er tilfældet, om den omtalte forholdsregel så i våbenstilstandens nuværende 2. halvdel, selv med den risiko, at det herværende postvæsen må standse, alligevel forekommer rimelig og absolut nødvendig«, henstillede generalen til kommissionens overvejelse. Udtalelserne lader ingen tvivl råde om hans egen mening.

Men kommissionen fastholdt sin bestemmelse. Den 5. december om morgenen tog Bandtholtz sammen med en af ham engageret fuldmægtig og et postbud med diligencen til Slesvig og meldte sig ved middags-tid hos Hahn. Da postholderiet var i Doris Esselbachs hotel »Stadt Hamburg«, og hun var dansksindet, havde Bandtholtz intet besvær med at skaffe sig og sine logi.¹⁹ Hun skaffede ham yderligere en medhjælper i en af byens indbyggere, P. C. Biel, hvis sympati for »kongen og den retfærdige sag« var hende bekendt; samme aften blev til gengæld ruderne i hans hus slået ud. Om eftermiddagen måtte Saxen overlevere postmesterembedet til efterfølgeren. Overleveringen foregik ved militærets hjælp. Det viste sig her, at postkassen havde en beholdning på henved 4000 mk. Saxen havde nogle dage før rekvireret penge fra centralkassen i Flensborg under det påskud, at der ingen penge var i kassen!²⁰

Bandtholtz' ankomst fik slesvig-holstenerne til at opbyde alle kræfter for at skræmme ham væk: opløb, forhånelser og chikaner, rudeknusning og stenkastning, trusler om at slå ham ihjel. Allerede første aften indfandt den slesvig-holstenske politimester sig hos ham – ikke for at yde ham beskyttelse, men for at fortælle ham, at han anså det for sin pligt at »uskadeliggøre« og fjerne enhver embedsmand, som af kommissionen vilde blive sendt til Slesvig. De preussiske soldater, sagde Ahlefeldt, vilde ved forekommende lejlighed ikke adlyde generalens ordrer. Og ved hjælp af landbefolkningen kunde der stilles henved 10.000 md. for i åben kamp at gennemføre deres vilje, postmesterens fordrivelse!

Da Biel følgende dags middag blev sendt ud i byen for at tømme postkasserne, overfaldtes han af pøbelen, skønt han var ledsaget af nogle preussiske soldater. En slesvig-holstensk avisartikel, skrevet dagen efter, skildrer hoverende overfaldet på følgende vis:²¹ Da Biel viste sig på gaden, blev han straks »værdig« modtaget af »folket«, som havde stået på vagt. Der leveredes ham nogle kraftige slag i synet, »så at han styrtede om, hvad beskyttelsesmandskabet roligt så på, hvorved også en officer, der vilde vise sig dristigere end mandskabet, blev besejret«. Efter Biels

egen fremstilling ledsagedes han af en løjtnant med 4 mand, men blev overdænget med snebolde, isstykker, næveslag og sten, hvoraf en med voldsom kraft traf ham i baghovedet. Den »dristige« løjtnant kom i håndgemæng med pøbelen, og han og hans folk reddede sig kun tilbage ved hjælp af det øvrige preussiske militær.

Der findes yderligere en »officiel« redegørelse for overfaldet. Hahn lod den 10. optage vidneudsagn af de 4 soldater om hændelsen.²² Mærkeligt nok er løjtnanten ikke afhørt. Det er vanskeligt, når man læser disse udsagn, at værgе sig mod den opfattelse, at de er lagt soldaterne i munden. De går nemlig ud på, uden nærmere at skildre hændelsesforløbet, at bevise, at Biel ikke, så længe han befandt sig midt i patruljen, så vidt de ved (meines Wissens), blev såret af de snebolde og stenkast, der regnede over ham. Først da han forlod patruljen for at løbe tilbage til posthuset, ramtes han af et stokkeslag oven i hovedet. Som man ser, skal udsagnene formodentlig bekræfte, at Hahn har opfyldt sin instruktions § 2. Om det var stok eller sten, der fik den kraftige, tidligere soldat Biel til at vakle – han hævder selv, han ikke styrtede om – er underordnet.

»Pøbelen« udgjordes måske nok, som Hahn hævder, væsentlig af unge mennesker og den lavere klasse. Biel mener dog, at mange borgere var med foruden murer- og tømrersvende, der på denne årstid ikke havde andet at foretage sig. Bandtholtz nævner navne på forskellige af dem, der optrådte »pøbelagtigt« i postkontoret, og finder, at der blandt disse var flere af de »dannede stænder« end af »pøbelen«.

Det var lykkedes for Hahn og slesvig-holstenerne at sætte alvorlig skræk i den arme postmester. Han holdt sig den 6., siger Biel, i nærheden af generalen, hvor han må have anset sig for sikret mod kidnapping, og viste sig ikke på kontoret, hvor de ituslåede vinduer var barrikaderede. Her fortsatte Biel og postfuldmægtigen »med sokratiske tålmodighed« deres forretninger.

Om Bandtholtz' sindstilstand vidner tre breve, skrevne den 6. og formodentlig i den rækkefølge, hvori jeg nu refererer dem. Til kommissionens 3. departement skrev han: »Der foreligger kendsgerninger, som jeg ikke vover at berette, det være da mundtligt«. Efter omstændighederne står sagerne »meget godt«, men jeg må udbede mig kommissionens understøttelse snarest, da jeg ellers næppe kan holde mig her. Samtlige kommissærer bør komme hertil, eller en departementschef, snarest muligt

– dette dobbelt understreget. Mindst lige så mange gange, som der var ord i denne hans skrivelse, var han blevet forstyrret i skrivningen af »dannede og udannede fredsforstyrre«. Tillisch fik følgende besked: »Faren er overordentlig stor, og kun en overordentlig personlighed kan redde! Jeg har og vil gøre min skyldighed«. Det tredje brev var stilet til kommissionen og meddelte, at han var blevet umulig i Slesvig; han bønnfaldt om ilsomst at redde hans ledsagere, ham selv og pengene. Det eneste middel hertil var at sende en autoritet som general Malmborg til Slesvig – snarest gør ligt, tre gange understreget!

Om aftenen den 6. sendte Hahn kommissionen en skildring af, hvad hidtil var passeret. Han mente ikke, urolighederne havde været så omfattende, at der var grund til at erklære belejringstilstand, og nævnte, at borgere nu hjalp militæret med at opretholde ro og orden. Bandtholtz havde, skrev han, i den grad tabt hovedet, at han kun følte sig sikker i hans, generalens, stue, og her vilde han også sove den kommende nat. At Bandtholtz næsten var skræmt fra vid og sans, tyder de refererede tre skrivelser på, og hertil havde Hahns hele adfærd nok bidraget sit. Hahn meddelte endvidere kommissionen, at postmesteren havde villet nedlægge sit hverv, overlevere ham kassen og tage tilbage til Flensborg. Men han havde forbudt Bandtholtz at fjerne sig, før kommissionen kaldte ham tilbage. Hahn vilde intet have med kassen eller forvaltningen af civilembeder at gøre. Passede Bandtholtz ikke embedet og blev på stedet, vilde Hahn – ifølge B.s beretning – lade en underofficer og to mand komme for at gennembanke ham! Nogen overdreven behagelig forhandlingsform synes generalen ikke just at have gjort brug af, men han har næppe heller regnet en postmester for andet end en lus i forhold til en preussisk officer.

I slutningen af sin skrivelse til kommissionen udtalte Hahn, at det ikke kunde nytte at sende en anden postmester, da det vilde få samme følger – altså ekscesser og manglende militær indskriden, kan man vel tilføje. Hahn foreslog embedet overdraget til besørgelse af magistraten mod rigtig aflevering af pengene og mod, at Saxen ikke genansattes.

Kommissionen vilde endnu ikke give op. I en ny skrivelse til Hahn om morgenen den 7. dec. anmodede den ham om ved militærets hjælp at gøre det muligt for Bandtholtz at udføre sit hverv. At Hahn sad inde med midler hertil, tvivlede kommissionen ikke om, da ekscesserne, som han skrev, skyldtes drenge og den lavere pøbel. De fandt sig derfor ikke for-

anledigede til at kalde postmesteren tilbage, men vilde tværtimod opfordre ham til at holde ud på sin post »i tillid til Deres beskyttelse og det kongelig preussiske militærs æresfølelse«. Da Bandtholtz savnede mandskab til at få posten ekspederet, hvad Hahn stærkt havde fremhævet i sin beretning til kommissionen, havde denne, meddelte den, engageret 8 tilforladelige personer. Den stillede disse til postmesterens disposition, og de vilde ca. 1 time efter brevets afsendelse pr. ekstrapost blive befordrede til Slesvig. Kommissionen anmodede Hahn om ligeledes at tage disse under sin beskyttelse. Denne var det efter det forefaldne ikke værd at regne for meget med. De 8 var derfor blevet udstyret med hver sin gode stok og et sidegevær og var autoriserede til at gøre brug af disse våben til deres og de øvrige postembedsmænds personlige værn, hvis det var absolut nødvendigt. – Skrivelser til Hahn meddelte kommissionen Bandtholtz med anmodning til ham om at blive på sin post.

Bandtholtz' ønske om at se samtlige kommissærer, en departementschef eller general Malmberg i Slesvig gik således ikke i opfyldelse. I stedet indfandt sig 8 håndfaste, velbevæbnede folk, formodentlig flensborgere. Hvorvidt man kan kalde denne kommissionens beslutning vel betænkt, forekommer mig lidt tvivlsomt. Når det preussiske militær ikke vilde opretholde ro og orden, kunde slesvig-holstenerne sagtens have gjort kål på otte kraftige karle. I Slesvig befandt sig sikkert mange hjempermitterede slesvig-holstenske soldater. Men måske kan man se kommissionens handling som et vel overvejet forsøg på at sætte sagen på spidsen, at drive general Hahn til at bekende kulor ved de forventede ekscesser mellem »pøbelen« og postfolkene?

Det kom ikke til nogen afgørelse på et sådant spørgsmål. Et par timer før kommissionens skrivelser kom til Slesvig, havde Bandtholtz afgivet en erklæring til Hahn om, at han nedlagde sit embede. Hahn havde selv formet erklæringen, som den skræmte postmester måtte afgive.²³ Det siges i den, at nedlæggelsen ikke sker, fordi han, Bandtholtz, har savnet personlig beskyttelse, eller fordi han nærer bekymring i så hen-seende [!]. Grunden er, at han under de forhåndenværende forhold ikke kan forestå embedet, og han vil ikke, at der skal udgydes blod for at værne ham eller opretholde ham i embedet.

Efter modtagelsen af kommissionens brev forhandlede Hahn igen med postmesteren og skal have lovet ham og personale al mulig beskyttelse. Men Bandtholtz stillede som betingelse for at blive, at en preussisk offi-

cer fik ordre til ikke at vige fra hans side og stadig opholde sig i postkontoret. Betingelsen synes ikke just at harmonere med den lige nævnte erklæring! Da Hahn ikke vilde vide af en sådan betingelse, erklærede Bandtholtz, at så vilde han tage tilbage til Flensborg. Hahn lod om eftermiddagen postmesterembedet overlevere til den afsatte Saxens fuldmægtig, Asmus. Om aftenen straks efter kl. 9 forlod Bandtholtz med personale og 8 mand under militær bedækning den ugæstvenlige by, og nogle timer efter midnat var de i det kongetro Flensborg.

Hvad blev der af den fyldte postkasse? Den måtte slesvig-holstenerne ved overleveringen af med. Den tilfredsstillelse havde postmesteren dog, siger Biel i sin beretning, at kommissionen herved fik disse penge: »Med tydelig sammenbidt ærgrelse måtte disse aristokratiske demokrater Ahlefeldt og Rohweder [bysekretæren] her nødtvungent se et offer bragt den retfærdige sag«. Hahn lod et par dage senere en officer bringe postkassen til Flensborg.

Modtagelsen af denne var langt fra nok til at opveje kommissionens utilfredshed med Hahns manglende understøttelse. Tillisch skrev den 9. til A. W. Moltke, at hvad der var passeret i Slesvig, måtte forudsætte, at Hahn havde hemmelige instruktioner, som kommissionen ikke kendte: Den preussiske regering går i denne sag frem med en grænseløs perfidi!²⁴ Det er ikke os, men Hahn, som regerer i Sydslesvig, konstaterer Tillisch i en skrivelse juledag.²⁵ Han retter sig ikke efter vore forlangender, kun efter, hvad han selv finder for godt.

Hahns optræden kompromitterede Eulenburgs stilling, og denne var dybt skuffet. I en depeche af 10. dec. fortæller Hodges sin regering om begivenhederne og om en længere samtale, han lige havde haft herom med Eulenburg.²⁶ Hodges havde været imod at sende embedsmænd til Sydslesvig, bl.a. fordi han var overtydet om, at det preussiske militær ikke vilde give dem fornøden støtte. Eulenburg sagde ham nu, at når han samtykkede i afsendelsen af Bandtholtz, skyldtes det ønsket at få fuld klarhed over, om Hahn vilde yde kommissionen tilstrækkelig understøttelse: »Det synes nu klart, at han ikke vil gøre sådant«. Eulenburg havde straks ved postmesterens tilbagekomst skrevet et høfligt privatbrev til Hahn og gjort opmærksom på det utilstrækkelige i den givne støtte. Han viste Hodges kopi af brevet og Hahns svar, som Hodges hverken fandt høfligt eller imødekommende (in any thing but courteous, or conciliatory language). »De ser«, sagde Eulenburg, »det er unyttigt at vente ordent-

lig støtte fra det preussiske kontingent, så længe som det nuværende system fortsætter i Berlin . . .«. Den foregående aften havde han sendt en kurer med meddelelse om det passerede til sin regering, forklaret uholdbarheden i sin stilling og forlangt satisfaktion eller tilbagekaldelse (*une satisfaction éclatante, ou mon rappel*). Det vilde, udtalte Eulenburg videre, være alt for ydmygende for ham at komme med nærmere forklaringer over for sin danske medkommissær, men han vilde gerne, at Hodges fik de nu givne oplysninger. Hodges endte sin *depeche* med at konstatere, at disse bekræftede indholdet af alle hans tidligere *depecher*, nemlig at den preussiske regering lige fra kommissionens begyndelse og til nu optrådte uden oprigtighed og fasthed (*the want of good faith and consistency*).

Over for Hahn fastslog kommissionen kort i en skrivelse af 12., at den af det passerede havde fået den overtødning, »at hr. generalens opfattelse af de os gennem den preussiske regering meddelte militære instruktioner er væsentlig forskellig fra de forventninger, som bestyrelseskommissionen har anset sig for berettiget at knytte dertil, for at kunne opnå det i artikel 10 . . . satte mål«. ²⁷ Den anså sig pligtig at meddele den preussiske regering samtlige aktstykker vedrørende »disse slesvigske hændelser«.

Eulenburg opnåede hos sin regering hverken satisfaktion eller tilbagekaldelse. Formodentlig har Schleinitz blot anmodet ham om at blive og vel også lovet at påvirke Hahn til større imødekommenhed. Tillisch skriver således den 29. dec. til Moltke, at det af de sidste meddelelser fra Hahn synes at fremgå, at han må have fået henstillinger fra Berlin om at rette sig mere efter vore rekvisitioner end hidtil. ²⁸ Det blev kun et stakket lyssyn i nogle af årets mørkeste dage.

Trods uheldet med Eggers og Dubell havde kommissærerne ikke helt sluppet tanken om at få politimesteren i Slesvig udskiftet. Det fremgår af et brev til Tillisch fra jægermester Völckers, Alvesloe (Kaltenkirchen s., Segeberg amt), af 12. dec., at der har været forhandlet med denne under et besøg i Flensborg om at overtage politimesterembedet. ²⁹ Men i betragtning af, hvordan det lige var gået postmesteren, veg Völckers i hvert fald i øjeblikket tilbage herfor. Noget andet var det, skrev han, kunde han blot nogenledes være sikker på militær beskyttelse.

Som omtalt i det foregående, havde Preussen ikke kunnet få statholderskabet til at anerkende våbenstilstandskonventionen eller kommissio-

nens styre. Den slesvig-holstenske landsforsamling, der trådte sammen den 1. november i Kiel, var endnu mere krigersk end statholderskabet. I højtravende vendinger og med de stærkeste udtryk stemplede forsamlingens præsident i åbningsmødet bestyrelseskommissionens foranstaltninger.³⁰ De betød et brud på lov og ret, og rå magt var trådt i stedet for disse. Aldrig havde man kunnet ane, at en preussisk kommissær, der dog også vilde kaldes en tysker, vilde billige sådanne forholdsregler eller i hvert fald den største del af dem. Men »alt jordisk får en ende, og de vældiges magt bliver ofte snarest brudt; således vil da også hint voldsherredømme, som i sine foranstaltninger tit ikke kan få blot skinnet af ret for sig, tage en ende, måske en snarlig«. – De i flere henseender så magtesløse kommissærer, Tillisch og Eulenburg, har nok smilet lidt bittert, da de læste om »de vældiges magt«.

Den slesvig-holstenske landsforsamling var for så vidt den gamle, som der ikke var foretaget nyvalg til den i »statsgrundloven« bestemte landdag og efter den nye valglov. Fra Slesvig mødte de deputerede i stort tal trods de ændrede forhold. Borgmester Callisen i Flensborg tog dog det hensyn til disse, at han meddelte i Kiel, at han ikke så sig i stand til at give møde den 1. nov. uden at angive, om han overhovedet vilde møde.³¹ Advokat Rønneknamp i Flensborg var til stede ved åbningsmødet, men gav derefter meddelelse om, at »de særlige forhold« der, hvor han boede, hindrede ham i at tage del i møderne.³² Hans nærværelse på åbningsmødet havde haft til hensigt at vise, at han i eget og sine vælgeres navn holdt fast ved statsgrundloven. Forsamlingen bevilgede ham 14 dages orlov, hvilket var rigeligt, da møderne udsattes allerede den 8. Fra pastor Moritzen i Ulsnæs forelå der andragende om orlov i den tid, forsamlingen var i Kiel, eventuelt om udtrædelse af den.³³ De slesvigske deputeredes deltagelse i forsamlingen i Kiel foranledigede kommissionen til den 23. at afkræve 26 deputerede en ansvarlig erklæring om deres tilstedeværelse.³⁴ To – advokaterne Engel og Reiche – sendte uden videre skrivelsen tilbage, to andre erklærede, at det var deres pligt at møde, og den ene af dem protesterede imod, at nogen vilde drage ham til ansvar i hans stilling som slesvig-holstensk deputeret. De øvrige undlod vist at svare.

Landsforsamlingens åbning bevirkede, som venteligt var, at slesvig-holstensksindede i Slesvig tilsendte den adresser med udtryk for fastholden ved den slesvig-holstenske »statsret« eller de tre fundamentale lære-

sætninger. Således indsendtes en adresse fra 62 gårdmænd i Åbenrå amt, en fra Haderslev med 423 underskrifter og en fra Åbenrå med 160.³⁵ Vigtigere var, at talrige deputationer fra Holsten og Slesvig den 5. november samledes i Kiel og her vedtog en meget krigersk adresse, som et udvalg overbragte statholderskabet og forsamlingens præsident.³⁶ Man krævede hurtigst muligt ophør af kommissionens styre og opnåelse af en fred på basis af »statsgrundloven«. Var der ikke grundet håb om en sådan, måtte hertugdømmerne alene snarest genoptage krigen, og man skulde søge de preussiske officerer i hæren løst fra deres forhold til Preussen.

Det forslag, som forsamlingen i hemmelige møder den 8. nov. vedtog, men som ikke offentliggjordes, faldt stort set sammen med adressen, men tonefaldet var mere afdæmpet.³⁷ Man vilde af med den preussiske mægling i sagen, have de preussiske tropper i Sydslesvig fjernet og hertugdømmet Slesvig ført tilbage »under den lovlige regerings autoritet«. Der menes hermed statholderskabet, men det siges ikke, hvordan det skulde sættes i værk! Videre hedder det, at såfremt der ikke i nærmeste fremtid kunde åbnes direkte underhandlinger med Danmark med udsigt til resultat, skulde der tages egnede skridt til, at Slesvig, om fornødent ved igen at begynde krigen, opretholdtes i »den forfatningsmæssige forbindelse med Holsten«.

Efter således kraftigt at have blæst nyt liv i tvedragtens luer kunde de revolutionære med godt mod drage hver til sit efter den korte samling. Møderne udsattes til den 2. uge i december, da man var nødt til igen at samles for at bemyndige statholderskabet til i det nye år fortsat at opkræve skatterne. Som det sagdes i slutningsmødet den 8., var det navnlig for de slesvigske deputerede i høj grad ønskeligt hurtigt at komme hjem.³⁸

Skønt landsforsamlingens beslutninger den 8. nov. ikke publiceredes, forblev de ikke ukendte for de interesserede parter. Tillisch skriver en uge senere til A. W. Moltke, at det vel er denne bekendt, at forsamlingen enstemmigt [dog mod een stemme] havde besluttet sig for at forny krigen.³⁹ Han mener, at truslerne sigter til at skræmme. I samme brev omtaler han forhandlinger, som han havde haft med baron Adolph Blome til Falkenberg, der lige i dagene forud havde opholdt sig i Flensborg på gennemrejse til København. Der var tale om at tilbyde ham eventuelt at blive minister eller regeringskommisær for hertugdømmerne Holsten og

Lauenborg, og hans rejse skulde også bane vej for en tilnærmelse mellem statholderskabet og kongen.⁴⁰ Blome var svoger til statholder Reventlou-Preetz.

De samtaler, som Tillisch og Hodges havde med Blome, bibragte begge den opfattelse, at man stod umiddelbart foran krigens genoptagelse. Blome truer med krigen, skrev Tillisch i sit nævnte brev, men Tillisch troede ikke, man burde sky denne. Han udtalte sig nok velvilligt om Blome, men fandt, at han lige så fuldt som nogen anden holdt fast ved en varig, nøje forening imellem hertugdømmerne og stræbte efter at vise umuligheden af en adskillelse. Det mente Tillisch nu ikke var umuligt, og da sagen allerede var kommet så vidt, burde man vistnok ikke gå tilbage, skrev han: udførlig vilde sagen altid være. – Jeg vil her nævne, at en nyere svensk historiker stærkt har rost Blomes »slesvig-holstenske« helstatspolitik og beklaget, at den danske regering ikke fulgte hans råd, men fastholdt »sin småfuttiga, trångsinta politik«.⁴¹ Nogen tilslutning til denne karakteristik af regeringens politik forekommer det mig ugørligt at give – såvel fra et dansk som fra et skandinavisk synspunkt.

Over for Hodges fremhævede Blome den stærke ophidselse i Kiel og ønsket her om krig.⁴² Den slesvig-holstenske hær var på 30.000 md., velbevæbnet. Statholderskabet var forberedt på, at general Bonin og ca. 20 andre preussiske officerer trådte ud af hæren, hvis krigen begyndte, men troede, at et betydeligt tal af de preussiske officerer vilde blive. De preussiske tropper under Hahn vilde, mente Blome, næppe kæmpe imod slesvig-holstenerne. Nødtes statholderskabet til at trække sig tilbage, betød det krigens udbrud. Og det var tvivlsomt, sagde Blome, om Danmark vilde vinde en sådan, da hertugdømmerne vilde få støtte fra alle dele af Tyskland. Det troede Hodges også: hertugdømmerne vilde i så fald blive arnested for operationer for misfornøjede (disaffected and evildisposed) fra alle Europas lande. Det er, som man ser, udsigten til, at den slesvig-holstenske revolution kunde blive centrum for europæiske radikale og republikanske omstyrtere, som Hodges og Blome frygter.

De erfaringer, kommissionen høstede om Hahns holdning, da de den 20. nov. var i Slesvig for at få Eggers indsat, var uegnede til at berolige. Tillisch udmaler i stærke ord for sin regering faren for et slesvig-holstenske indfald. Der må endelig sørges for, at det bliver umuligt for slesvig-holstenerne at trænge ind i Slesvig, skriver han den 21.⁴³ Ellers er alt ude, så er al tillid til hjælp og bistand fra Danmark tabt. To dage senere skri-

ver han: Det er umuligt at vinde terræn, så længe en slagfærdig fjendtlig hær af omtr. 30.000 md. står på grænsen, hvert øjeblik rede til at gøre indfald.⁴⁴ Når oprøret bryder ud igen, vil det sandsynligvis blive ledet af »de vildeste demokrater«.

Under disse forhold besluttede kommissionen at rette en ny kollektivnote (af 26.) til deres regeringer dels om det mislige i dens hele stilling og dels og navnlig om det så stærkt befrygtede slesvig-holstenske angreb.⁴⁵ Initiativet toges selvsagt af Eulenburg og Tillisch.⁴⁶ Eulenburg forfattede en koncept, men Hodges fandt, at den var holdt i for almindelige vendinger, hvorfor de to kommissærer bad ham om at lave et udkast. Det gjorde han så. Det er vistnok dette udkast, som de slesvig-holstenske spioner i Flensborg allerede den 23. nov. kunde meddele statholderskabet, hvad der satte dette i bevægelse for at neutralisere virkningen af en engelsk henvendelse til Preussen.⁴⁷

Den preussiske regerings svar af 16. dec. på kommissionens henvendelse gik ud på, at den ikke delte frygten for et slesvig-holstensk angreb.⁴⁸ Da Hodges meddelte sin regering dette, anførte han, at det først var efter kollektivnotens afsendelse, at permitteringer havde fundet sted i den holstenske hær, og en mere fredelig tone var anslået i de aviser, der stod under statholderskabets indflydelse.⁴⁹ Hodges sendte endvidere afskrift af et brev, som Eulenburg den 22. havde skrevet til Schleinitz som svar på en meddelelse fra denne af 17. Afskriften havde Eulenburg fortroligt meddelt Hodges.

I Eulenburgs brev hedder det om den preussiske regerings note af 16., at denne kun indeholder beroligelse m.h.t. et befrygtet indfald af den holstenske hær, der ifølge noten ikke tæller mere end ca. 10.000 md. Hertil bemærker Eulenburg, at organisationen af en styrke på mere end 25.000 md. er tilendebragt, og denne styrke kan sammenkaldes i løbet af tre dage. Der sker stadig permitteringer og nyindkaldelser. Dette bevirker, at frygten for et indfald gør folk uvillige til at lyde kommissionen. Den preussiske regering burde støtte kommissionen, så statholderskabets trods blev brudt: »Alle statholderskabets direkte og indirekte skridt imod våbenstilstandskommissionen er hidtil uhindret blevet fortsat . . .«. Indtrykket af denne kendsgerning forstærkes utvivlsomt ved det preussiske militærs optræden, »hvilket ved enhver lejlighed undlader at understøtte bestyrelseskommissionen ikke engang nødtørfigt, og endog i henhold til mine beretninger af 15. og 19. ds. går over til at indtage en fuldstændig

utilladelig holdning over for bestyrelseskommissionen«. Sådanne kendsgerninger gør, at for den offentlige mening må et slesvig-holstensk indfald stå som et foretagende, der uhindret kan sættes i værk når som helst.

Om Schleinitz' private brev af 17. udtaler Eulenburg, at det havde gjort et meget nedslående indtryk på ham. Han havde håbet, at Schleinitz havde stillet ham i udsigt, hvordan der kunde rådes bod på hans nu i alle henseender uholdbare stilling. Men Schleinitz udtalte kun håbet om, at divergenserne mellem Hahn og kommissionen ikke vilde føre mere med sig, og at Eulenburg og Hahn gensidig vilde tage hensyn til »den højst vanskelige og ejendommelige stilling«. Dette håb kunde Eulenburg, skrev han, ikke dele, »så længe den preussiske regering ikke udtaler sig om, hvorvidt min opfattelse eller general Hahns helt modsatte opfattelse af det preussiske militærs forpligtelser i henhold til våbenstilstandskonventionen er den rigtige«. Han henviste her til Hahns manglende understøttelse af postmester Bandholtz. Nu kunde man ikke længere vente nogen virkelig ændring af denne tilstand. Korpsånden, »esprit de Corps«, var nu engang såret og slog over i »en næsten fjendtlig holdning« mod kommissionen. Så meget mere påtrængende var det at fremskynde en afslutning på denne utålelige tilstand, »da den moralske opløsning af alle begreber om pligt og ret her har nået sin højeste grad, som uopholdeligt styrter landet i fordærvelse«.

I de dage, da bestyrelseskommissionen udformede og afsendte sin fælles note af 26. november til de tre magter, havde hertugdømmerne besøg af en preussisk udsending.⁵⁰ Det var Preussens minister ved pavestolen, Karl Georg Ludwig Guido von Usedom, der var udset til fra preussisk side at føre fredsforhandlingerne med Danmark i Berlin. Hensigten med hans rejse var ved selvsyn at skaffe sig kendskab til forholdene. I Holsten kom han under stærk slesvig-holstensk påvirkning. Statholderskabets udsending i Berlin, baron Liliencron, kan meddele, at Usedom efter at være vendt hjem til Berlin havde berettet om forholdene i en for slesvig-holsternerne gunstig retning.⁵¹

I Flensborg opholdt Usedom sig i dagene 24. til 27. nov. og forhandlede med kommissærerne.⁵² Jeg tror just ikke, skrev Tillisch til Moltke, at han er meget godt stemt for vore interesser; han taler idelig om Preussens vanskelige stilling og ønsker tilnærmelse mellem Danmark og hertug-

dømmerne. Hodges forklarede sin regering, at hovedformålet med Usedom's rejse åbenbart var at sætte Preussen i stand til så meget som muligt at støtte statholderskabets forslag til kongen – disse omtales nedenfor – samt påvirke statholderskabet til ikke at begynde krig, selv om kongens svar blev ugunstigt. Preussen kunde ikke, sagde Usedom, bruge våbenmagt mod statholderskabet. Kun i tilfælde af, at demokraterne i Holsten proklamerede republik, vilde Preussen formentlig skride ind af hensyn til sine egne interesser, som vedrørte Holsten (as relates to the Duchy of Holstein).

Da Hodges senere erfarede, at Usedom i Berlin havde udtalt som sin overbevisning, at Sydslesvig ikke vilde lyde kommissionen, skrev Hodges til sin regering, at han vilde gå endnu længere.⁵³ Han vilde nemlig tilføje, »at den demoraliserende virkning af de preussiske troppers nærværelse på de fredelige og vel disponerede indbyggere i Sydslesvig har været sådan, ved at bevise for dem, at de ingen chance har for nogen støtte i nogen af deres handlinger, der er kontrær til statholderskabets ønsker, at jeg nu tror, at intet andet end en militærregering vil eller kan bringe den del af hertugdømmet under nogen anden autoritet end den nuværende regerings i Kiel, eller en lignende, der forfølger den samme insurrektionelle politik.« Havde Preussen fra begyndelsen af fået dets tropper til at handle i samme ånd som de svenske, vilde hele Slesvig uden anvendelse af vold eller blodsudgydelse være bragt i en tilstand af forholdsvis ro og lydighed under kommissionen. Den preussiske regerings forsikringer til lord Westmorland skænkede Hodges ingen tiltro. Tværtimod fastholdt han som sin overbevisning, »at Preussens politik hele tiden har været at opmuntre og etablere en sådan modstandsånd mod bestyrelseskommissionens autoritet, og derved mod Danmark, for at lade det synes klart, under fredsforhandlingerne, at Sydslesvigs befolkning var så opsat på at være forenet med Holsten, at det vilde være umuligt at undgå at tillade en sådan forening at ske.«

Den før antydede tilnærmelse fra statholderskabets side over for kongen skete ved skrivelse af 16. november, som baron Liliencron overbragte i København.⁵⁴ Statholderskabet foreslog her, at der skulde forhandles direkte mellem hertugdømmerne og kongeriget, ved at tillidsmænd fra begge dele mødtes et neutralt sted for at drøfte en fred, der stemte med begge parters velfærd. I skrivelsen hævdedes det i øvrigt, at de revolutionære havde bevaret troskaben mod fyrsten ved ikke at tillade, at hans

magt over de med hinanden fast forbundne hertugdømmer forvandlede til en særlig magt over hvert af dem!

Det standpunkt, hvorpå statholderskabet stillede sig, var fra et dansk synspunkt uantageligt. Alligevel afviste man ikke i København helt henvendelsen, men stillede visse betingelser: man måtte først kende tillidsmændenes navne; rådslagningen skulde finde sted i København, og uanset denne måtte de i Berlin påbegyndte fredsunderhandlinger fortsættes. I begyndelsen af december meddelte statholderskabet navnene på tillidsmændene og gik ind på at forhandle i København, skønt der i »unionen« af 1533 var bestemt en grænsestad (Kolding) til drøftelser af uoverensstemmelser mellem kongeriget og hertugdømmerne. Hvilken fornøjelse statholderskabet så i at grave dette gamle dokument frem, efter at de gottorpske hertuger længst var fjernede, får stå hen.

I København skyndte man sig ikke med svaret. Først lige før jul meddelte kabinetssekretær Bluhme på kongens vegne Reventlou og Beseler, at der i og for sig intet var at indvende mod de foreslåede tillidsmænd; men kongen vilde afvente en skriftlig henvendelse fra disse, og af dennes form og indhold vilde hans beslutning være betinget. Det mente tillidsmændene ikke at kunne gå ind på.

Hvad der på slesvig-holstensk side har bevirket henvendelsen til kongen, har dels været frygt for, hvad der kunde komme ud af de planlagte fredsforhandlinger i Berlin, og dels uvished om, hvordan den »forbunds-kommission« (Interim), der ifølge aftale mellem Preussen og Østrig ventedes indsat som afløsning af ærkehertug Johan og hans ministre, vilde stille sig til statholderskabet. Indsættelsen skete den 20. december. Stemmann skrev fra Frankfurt til statholderskabet: »i alvorlig stilhed og uden et tegn på deltagelse er denne nye magt blevet konstitueret over Tyskland«. ⁵⁵ Danmark havde håbet, at indsættelsen af forbundskommissionen vilde betyde statholderskabets ophør og dens anerkendelse af konventionen af 10. juli. Men det skete ikke. Forbundskommissionen besluttede noget efter midten af januar 1850 at undlade udtrykkeligt at billige konventionen og bemyndigede samtidig Preussen til at føre fredsforhandlingerne med Danmark under forbehold af ratifikationer fra samtlige tyske stater. ⁵⁶ Man nægtede også foreløbig at anerkende den danske udsending, B. v. Bülow, som officiel repræsentant for den danske konge i hans egenskab af hertug af Holsten og Lauenborg. ⁵⁷

Den østrigske ministerpræsident, fyrst Schwarzenberg, udtalte straks

i begyndelsen af det nye år, at de direkte forhandlinger mellem hertugdømmerne og Danmark ikke vilde bringe noget resultat; der var ikke udsigt til andet, end at våbnene måtte afgøre sagen.⁵⁸ For Danmark var udbruddet af en krig i vintermånederne lidet ønskeligt, og dette har nok været medvirkende til, at den danske regering ikke med det samme bestemt afviste statholdernes henvendelser. Inden Schwarzenbergs forudsigelse gik i opfyldelse, skulde der hengå endnu et halvt års tid med anarkiske tilstande syd for demarkationslinjen. Men inden jeg skildrer den videre udvikling her, er det på tide at undersøge, hvordan forholdene siden kommissionens installation havde formet sig nord for demarkationslinjen, hvor kommissionen kunde regne med loyal støtte fra de svensk-norske tropper.

14. *Forholdene i Flensborg indtil omkring årsskiftet*

Den provisoriske politimester i Flensborg Krohns forventning, at flertallet i den derværende magistrat vilde slutte sig til protesten mod bestyrelseskommissionen, viste sig, som før nævnt (se s. 73), omgående urigtig. Magistraten holdt sig under borgmester Callisens ledelse til det engang vedtagne standpunkt: at føje sig efter den til enhver tid rådende magtøver. Callisen undlod også at kompromittere sig ved at møde op i den slesvig-holstenske landsforsamling, da denne samledes i Kiel i november.

Nogen udrensning af magistratens slesvig-holstenske medlemmer fandt derfor ikke sted. Men i begyndelsen af oktober ansatte kommissionen den fra Altona flygtede politimester, etatsråd L. F. G. Schrader som overordnet politimyndighed i byen, d.v.s. som politimester Niemanns foresatte.¹ Tillisch skriver herom til A. W. Moltke, at det er nødvendigt at erstatte »den aldeles uduelige og slesvig-holstensksindede Niemann«.² Schrader fik inden årsskiftet gennemført et par forøgelser af politipersonalet.³ Begrundelsen herfor findes i det spændte forhold mellem partierne i byen. Men man kan heller ikke afvise det berettigede i hans første forslag, hvor han henviser til, at af byens 6 politibetjente er een uanvendelig på grund af sin høje alder, medens to andre ikke kan bruges »med sikkerhed« på grund af deres drikkældighed.

For deputeretkollegiets vedkommende skete der det, at kommissionen sidst i oktober hævdede suspensionen af købmand Fr. N. Friedrichsen som deputeret.⁴ Ligeledes hævdedes den retsundersøgelse mod ham, som Krohn havde indledt i anledning af Friedrichsens talrige tilkendegivelser af sit danske sindelag.⁵ Undersøgelsen var standset med et forhør fra begyndelsen af februar, så det var ikke for tidligt, at der nu i oktober kom en afgørelse af sagen.

Efter anmodning fra den flensborgske handelsforening ophævede kommissionen, men først i anden halvdel af november, den provisoriske regerings anordning fra august 1848, der forbød den flensborgske filialbanks virksomhed.⁶

Utvivlsomt var det overvejende flertal af byens befolkning i disse år kongetro og modstandere af oprøret. I en holstensk avisartikel hedder det, at i tal kan det danske parti, takket være »den samlede pøbel«, være overvejende, men »anstændighed og intelligens er åbenbart på tyskernes side«. ⁷ Et andet sted siges, at »kærnen« af det flensborgske borgerskab er overvejende tysk; hvor stort rumfang kærnen indtog i forhold til skallen, oplyses ikke. ⁸ Slesvig-holstenernes påstand om, at Flensborg er tysk, er nok hen i vejret, men flertallet af civile og gejstlige embedsmænd, lærere ved latinskolen og byskolerne samt advokater var utvivlsomt tysk- eller slesvig-holstensksindede. Til dem sluttede sig ikke få af byens købmænd og borgere. Som helhed var handelsstanden dog kongetro, og det var også – om man nu skal bruge datidens slesvig-holstenske terminologi – »den samlede pøbel«.

Med dette styrkeforhold mellem partierne var det at forudse, at rivninger eller demonstrationer ikke kunde undgås efter kommissionens indsættelse. Det danske parti, som havde været udsat for Krohns politiregimente, følte lyst til at give udtryk for sine følelser. De af slesvig-holstenerne fordrevne danske førere, der nu vendte hjem, var heller ikke besjælede af de blideste stemninger over for modstanderne. Blandt de hjemvendte var storkøbmanden Andreas Christiansen, stenhuggermester Klewing, hjulmager Kruse og advokat Blaunfeldt. Den sidste blev redaktør for bladet »Flensburger Correspondent«, der begyndte at udkomme den 18. oktober. Han tog ikke på slesvig-holstenerne med fløjlshandsker, heller ikke på magistraten. ⁹ Et udpræget slesvig-holstensk organ havde byen i »Der Ostsee-Telegraph«, som udnyttede pressefriheden i fuldt mål. I en henvendelse til kommissionen fra midten af okt. tog ikke færre end 18 af byens 24 deputerede skarp afstand fra såvel »Ostsee-Telegraph« som »Norddeutsche Freie Presse«s artikler med deres, som det hed i henvendelsen, »åbenbare usandheder«. ¹⁰ De ligesom det store flertal af deres medborgere misbilligede på det bestemteste disse skrivelser. Schrader foreslog i december bladet standset på grund af en bestemt artikel, men kommissionen fandt sig ikke foranlediget til at gå ind herpå. ¹¹ Et par måneder senere blev bladet alligevel forbudt på grund af dets »hånende omtale af de neutrale tropper« og udgiveren bortvist fra byen. ¹² Kravet herom var stillet af general Malmborg på grund af nævnte avisartikel.

I Flensborg dannedes i efteråret en overdirektion for den slesvigske

forening med filialer forskellige steder i landet. I overdirektionen sad bl.a. Andr. Christiansen. Formålet for foreningen var at støtte kommissionen ved dens opretholdelse af ro og orden samt henlede dens opmærksomhed på, hvad der var til hinder herfor. Det var der ikke lidt, som var, navnlig syd for demarkationslinjen. Således hedder det i en henvendelse fra foreningen 2. okt. til kommissionen, at medens slesvigerne nord for linjen i sammenligning med tidligere befandt sig i »en tilstand af lyksalighed«, gjaldt dette ikke de trosindede syd for linjen.¹³ Skylden herfor var det preussiske militær.

Sammenstød mellem partierne forekom naturligt ved lejligheder, hvor de nationale symboler: flag og kokarder vist, eller når danske eller slesvig-holstenske soldater og officerer optrådte i deres respektive uniformer. Flagkampen på installationsdagen er tidligere omtalt. Den 29. august bad nu magistraten kommissionen om, at en kgl. resolution fra december 1833, der forbød privates flagning, bragtes til anvendelse.¹⁴ Ganske vist var der, udtalte magistraten, i de forløbne halvandet år såvel under byens besættelse »ved danske som ved forbunds- og herværende (hiesige!) tropper« stukkede flag ud fra husene; men den frygtede for, at sligt, efter at roen nu syntes genoprettet, skulde føre til nye ekscesser. Kommissionen henlagde foreløbig sagen.

Samme udfald fik en henvendelse fra 12 fremtrædende tysksindede flensborgere om forbud mod de danske flag.¹⁵ Magistraten oversendte omkr. midten af september henvendelsen til kommissionen. De 12 klagede over, at de mange danske flag, der var hængt ud særlig i det nordlige Flensborg og enkelte andre steder, ja endog på Kompagnihuset, stadig tålt, medens enhver demonstration på lignende måde af tysk sindelag var forbudt af politiet. »Vi forlanger intet fortrin frem for vore medborgere, men vi kræver lige ret med disse. Det er vort levende ønske, at roen ikke på ny forstyrres. Men man vil dog sandelig til slut ikke kunne for-tænke byens tysksindede beboere i, og man vil virkelig i den nærmeste fremtid bestemt kunne vente, at de, støttet på den endnu bestående lov, tager samme gunst i anvendelse for sig . . .«. Bedst vilde det være, om man under de forhåndenværende forhold undgik alle manifestationer og demonstrationer. Derfor ønskede de forbud mod de danske flag.

Sammenlignet med denne i tonen mådeholdne henvendelse virker en adresse, som den 19. sept. ved en deputation overræktes grev Eulenburg, hysterisk.¹⁶ Adressen var underskrevet af godt 500, og ved overrækkelsen

var skrive­lærer ved St. Nikolaj skoler, den ivrige slesvig-holstener Heinr. Burgwardt ordfører. Han talte om »de mest umådeholdne danske overgreb«, og om hvordan underskriverne stod uden værn, »krænket i vor ret, hånet i vort nationale liv, truet i vor borgerlige velfærd«. Adressens udtryk stod ikke tilbage for disse. Siden statholderskabet havde forladt Slesvig, siges det, havde Flensborgs beboere oplevet scener med det vildeste oprør og de fræk­ke­ste skændselsger­ninger. De var fortsat vidner til en forhån­sel af al folkeret, så tav de til sligt, måtte stenene tale! Lidt pauvert virker på denne baggrund de klager, som anføres. Her kommer først klagen over de danske flag og kokarder, skønt disse dog var forbudt af den provisoriske regering og ligeledes af fællesregeringen. Danske krigsskibe viser sig i havnen, og man må tåle synet af danske trænsoldater og læger, der var tildelt de neutrale, svensk-norske tropper. Kommissionens bekendtgørelse om de slesvig-holstenske kassebeviser kritiseres, og om den af civilbefolkningen foretagne ødelæggelse af de tyske Dybbølskanser hedder det – mon ikke en smule overdrevent? – at »et skrig af forfærdelse og forbitrelse« gennemtrænger »hele det dannede Europa«! Så nævnes, uden at man begriber sammenhængen, hvad der skete med Altonabanken i 1788, men derpå finder man, at der er anført klager nok, og der sluttes med en lignende tirade som i skrivemesterens tale. De opfordrer Eulenburg til at hjælpe dem og bringe klagen til Preussens konge.

Noget resultat hos Eulenburg opnåede de ikke. Men en halv snes dage senere opsattes der af de tysksindede, hvis samlingssted var »Casino«, en skrivelse til den preussiske konge med indstændig bøn om, at forbindelsen mellem Slesvig og Holsten blev opretholdt ved en kommende fred.¹⁷ Skrivelsen havde 657 underskrifter. Som bilag medfulgte politimester Krohns beretning om hændelserne 27. aug. (se s. 59), endvidere nævnte adresse til Eulenburg samt en henvendelse, dateret oktober, fra den slesvig-holstenske »Verein für Handel, Schiffahrt und Industrie«. I denne fremhæves de uheldige følger for den flensborgske økonomi, såfremt demarkationslinjen blev fremtidig grænse. Skrivelsen blev formentlig omkring midten af oktober overleveret Preussens udenrigsminister, Schleinitz, for at give den videre til majestæten.¹⁸ Den tyske forening »Casino«, »det selskabelige midtpunkt for tilhængerne af landssagen«, havde kommissionen i øvrigt en af de første dage i oktober ladet lukke.¹⁹ Resultatet var, at medlemmerne – henved 400 – samledes et andet sted.

Ved en erklæring af 1. okt. protesterede godt 600 flensborgere mod kommissionens ophævelse af den slesvig-holstenske statsgrundlov.²⁰ Den politisk virksomme lærer og degn ved St. Nikolaj Heinr. Burgwardt nægtede at publicere bekendtgørelsen om ophævelsen.²¹ Da der afkrævedes ham en ansvarlig erklæring, udtalte han, at bekendtgørelsen var i strid med artikel 10 i den »blot faktisk anerkendte våbenstilstandskonvention«. Bekendtgørelsen skete alligevel, men ved kirkefogeden. Kommissionen resolverede sidst i oktober, at Burgwardt skulde afskediges som degn og lærer, men det trak temmelig længe ud, før det sattes i værk, og før han fik en efterfølger.

På kongens fødselsdag den 6. okt. festede de loyale flensborgere og glædede sig ved synet af de elskede rød-hvide farver. Kommissionen havde bevilget, at de måtte holde fest på rådhuset og lade Dannebrog vaje her.²² For en slesvig-holstener fremstod festlighederne som prægede af drik, skrig og skrål og af de modbydelige danske flag, der sås på alle byens pladser.²³

Omvendt skar de slesvig-holstenske kendetegn og slesvig-holstenske uniformer de dansksindede i øjnene og gav dem anledning til mishagstringer af finere eller grovere art. Advokat Aug. thor Straten skriver i et brev til Kiel fra 2. halvdel af sept., at politiretten daglig oversvømmes af reklamationer på grund af politiske stridigheder.²⁴ Der forefalder, bemærker han, stadig enkelte voldshandlinger og offentlige forhånelser, men de skyldes mest de tilbagevendte flygtninge eller danske militære, medens det herværende danske parti optræder mere forsonligt. Nævnte partis flertal, siger han, har i øvrigt ingen nationale bitanker, men længes kun tilbage til »den gyldne tidsalder, hvis tab de ganske vist på bornert vis tilskriver slesvig-holstenerne«. I et senere brev – fra begyndelsen af oktober – skriver samme advokat, at offentlige forhånelser og krænkelser af tysksindede indbyggere varer ved.²⁵ Det skal, hævder han, navnlig være danske trænsoldater, som her udmærker sig: »Der er endog forekommet tilfælde, hvor disse tapre ikke blot har fornærmet ansete damer på offentlig gade, men endog har forfulgt dem med dragen sabel«. thor Straten fortier, hvad der kan have givet anledning hertil. I denne forbindelse bør man måske anføre, at Blaunfeldt i sine erindringer hævder, at han aldrig har set en tysksindet anstændig dame i Flensborg blive forhånet af dansksindede borgere.²⁶ Derimod har han adskillige gange været vidne til, »at tysksindede damer, som hørte til de højere samfunds-

klasser, på en højst uanstændig måde har hånet dansksindede borgere. Man så også i hin tid næsten daglig permitterede insurgenter og forklædte gendarmere bevæbnede strejfe om i gaderne og begå de største råheder«.

Disse sidste var et stort problem for den nye politimester, etatsråd Schrader. I en skrivelse til kommissionen fra begyndelsen af november udtalte han, at som denne bekendt, havde tilstedeværelsen af slesvig-holstenske soldater i uniform fremkaldt stor ophidselse.²⁷ Man havde derfor sørget for, at disse soldater så snart som muligt igen forlod byen. Hidtil havde man dog ikke anvendt denne forholdsregel over for slesvig-holstenske officerer, der af og til besøgte byen. De gik hyppigt omkring i deres uniformer, skønt såvel politiet som det svenske kommandantskab havde henstillet, at de viste sig i civile klæder. Nu var der atter et tilfælde med en slesvig-holstensk officer, der – trods advarsel – gik omkring i byen bevæbnet og i uniform; ophidselsen herover var stor, og der kunde ventes skandale. Schrader mente, at da Danmark stadig stod i fjendtligt forhold til den slesvig-holstenske hær – statholderskabet havde jo ikke anerkendt våbenstilstanden –, vilde det have været berettiget, om man havde forbudt slesvig-holstenske officerer overhovedet at opholde sig i byen. Man strakte sig vidt, når man tillod dem at færdes civilt. For at opretholde ro i byen var det nødvendigt helt at forbyde den fjendtlige uniform. Kommissionens svar på Schraders forslag var, at så længe statholderskabet ikke havde anerkendt våbenstilstanden, måtte slesvig-holstenske officerer ikke opholde sig i Flensborg uden tilladelse fra kommissionen.²⁸

I slutningen af november indberettede Schrader til kommissionen, at en slesvig-holstensk sergeant havde søgt om lov til at opholde sig 14 dage i Flensborg, men han havde kun givet tilladelsen for een dag.²⁹ Han var nødt til at optræde sådan, udtalte Schrader, skulde roen i Flensborg opretholdes. Vi måtte stedse betænke, fortsatte han, at slesvig-holstenerne ikke havde anerkendt våbenstilstanden, at de rustede sig imod os, at de udtalte, at det gjorde de for at overfalde os før våbenstilstandens udløb, og at de til deres hær hørende soldater derfor var vore fjender. Farligere end sådanne trusler var dog de hemmelige midler, hvorved de forstyrrede roen i byen. De underholdt forbindelser med de mange flensborgske slesvig-holstenerne, og mundtlige meddelelser bragtes til og fra. Intet vilde være slesvig-holstenerne mere kærkomment end en alvorlig skandale og

en hård dom, og hertil kunde permitterede soldater bedst bruges. Schra-der vilde derfor ikke tillade underofficerers og meniges ophold i byen, hvis de ikke var hjemmehørende der, og han vilde ikke tage hensyn til ønsket om at besøge kæresten! Han var nødt til at lade 26 permitterede være i Flensborg, da de var født og hjemmehørende der, men de blev omhyggeligt overvågede. I den sidste tid var tallet på farlige individer, der søgte ophold i Flensborg, vokset betænkeligt. Schrader anførte eksempler herpå og udtalte, at en streng konsekvens var nødvendig, for at han kunde udøve sit embede efter pligt. Kommissionen svarede, at det overlodes ham at handle efter bedste skøn.

Tør man dømme efter de meddelelser, der fra Flensborg sendtes til Kiel, bl. a. af thor Straten, var stemningen i de derværende slesvig-holstenske kredse ganske god.³⁰ Om megen kamplyst vidner de forskellige adresser fra sept.-okt. Men gentagne gange hedder det dog, at drivkraften i den passive modstand er håbet om en snarlig forandring. Det er dette håb, der holder dem oppe, og med længsel venter de »befrielsens time«. I et brev fra midten af december fra rektor Lübker hedder det: vi kan tåle alt, når vi blot øjner afslutningen, men trækker det ud over midten af januar, bliver det sørgeligt. Han for sit vedkommende skulde ikke i Flensborg opleve den 15. januar. – De nævnte meddelelser indeholder desuden en række betragtninger om Eulenburgs holdning, om hans oprindelige velvilje mod »landssagen«s tilhængere, men senere tagen afstand fra disse og snævrere tilknytning til Tillisch. Det forklares i brevene ved grevens absolutistiske tendenser og hans »bureaukratiske forfængelighed«. Ved de hyppige middage hos Andreas Christiansen, Hodges, Tillisch og agent Jensen siges Eulenburg stedse at være »en meget fejret gæst«.

Om aftenen nytårsdag 1850 kom det til slagsmål mellem en politi-betjent og en tysk landmand, en hannoveraner, fra omegnen, der i Flensborg fejrede nytåret sammen med ligesindede.³¹ Betjenten skal være kommet til (med forsæt?) at skubbe til tyskeren, denne blev grov, derpå fulgte håndgemæng og tyskerens arrestation. Han frigaves dagen efter. – Nu ventede slesvig-holstenerne almindeligt, at når våbenstilstandens 1. halvår var udløbet (d.v.s. 17. januar, da ratifikationerne af konventionen udveksledes 17. juli), vilde den holstenske hær gøre indfald i Slesvig. Forventningen gjorde, som Tillisch skrev, partiet overmodigt og uroligt. Også årsskiftet kan have gjort sit: med nyt år ny dåd. Dagen

efter den nævnte konflikt samlede et halvt hundrede »ægte tyske borgere«, trængte ind i Schraders forkontor og vilde alle ind til ham. Det endte med, at en deputation på fem mand, deriblandt rektor Lübker, oliemøller Nane Jürgensen og dr. med. Diederichsen fik foretræde. Lübker krævede, at Schrader skulde afvæbne politiet, og dr. Diederichsen sagde: afvæbner De dem ikke, vil vi væbne os! Schrader afslog selvsagt blankt kravet og føjede til, at tværtimod vilde han bevæbne politiet endnu bedre. Da Schrader betegnede kravet om afvæbning som ufornuftigt, sagde de, han havde skældt dem ud for ufornuftige! Schrader erklærede, det var løgn, hvorefter deputationen forlod huset under det påskud, at han havde kaldt dem løgnere!

Samme aften opsatte slesvig-holstenerne et særdeles udfordrende klageskrift, underskrevet af 156, til kommissionen. Målet er fuldt, hedder det her; de til stadighed mishandlede indbyggerses tålmodighed er udtømt. Etatsråd Schrader og hans berygtede politibetjente må straks fjernes. Sker dette ikke, vil man se sig nødt til for at værne egen person, familie og ejendom selv at bevæbne sig! Lad det ikke komme til det yderste. »Ufortøvet resolution og meddelelse af denne er selvfølgelig uomgængelig«.

Schrader indsendte den 4. beretning med vidneudsagn til kommissionen om det passerede. Han foreslog, at Lübker og Nane Jürgensen udvistes af byen, og at det blev forbudt dr. Diederichsen, der var bosat uden for Flensborg, at betræde byen. Han ønskede endvidere politimester Niemann afsat og »Gewerbeverein«, hvori medlemmerne af det tidligere »Casino« var indtrådt, ophævet. »Disse forholdsregler«, skrev han, »er energiske, man kunde sige for skarpe, men de højst farlige tidsomstændigheder retfærdiggør dem og gør dem nødvendige«. Kommissionen billigede Schraders forslag bortset fra ønsket om Niemanns afsked. Den fremsatte samtidig den salomoniske udtalelse, at politiet burde optræde fuldkommen upartisk og forebygge uroligheder. Alle tre kommissærer havde været enige om udvisningen. Denne skete 7. januar.

Trykte eksemplarer af »trusselsbrevet« med de 156 underskrifter klæbde dansksindede op på offentlige steder, »prisgivende dem til hobens raseri«, siges det i den slesvig-holstenske beretning. Brevet tiltrådtes af endnu 178 borgere. Sidst i januar skrev 9 flensborgere til den preussiske udenrigsminister Schleinitz, skildrede begivenheden og klagede over udvisningen af »vore ædlestes medborgere«. I skrivelsen omtales reaktionen

hos latinskolens lærere, disciple og disses forældre på grund af rektors udvisning.³² Men kommissionen imødekom ikke ønsket om at få den »på det smerteligste« savnede rektor tilbage. Den resolverede: henlægges foreløbig.

De uroligheder, som var ventet i anledning af udvisningen, udeblev. Tillisch tilskriver dette »den alvor og årvågenhed, hvormed de svenske tropper stedse søger at forekomme enhver uorden.³³ Her i byen har alt været roligt siden udvisningen, skriver han omkring midten af måneden: partiet har så at sige ikke senere givet noget livstegn fra sig.³⁴ Derimod bevirkede udvisningen, at Frederik Vilhelm IV i et privatbrev til Eulenburg tilkendegav sit mishag hermed.³⁵ De udviste, dr. Lübker og Nane Jürgensen, var nemlig taget til Berlin for at klage. Her traf Jürgensen en preussisk gardeofficer, som han under den sidste krig havde haft i sit hus som såret og plejet. Ved dennes mellemkomst fik han audiens hos kongen, for hvem han skildrede sin fordrivelse fra hjembyen. I brevet til Eulenburg beklagede kongen, at en mand, der havde vist sig så human og venlig over for en preussisk officer, var blevet udvist, og Eulenburg måtte afgive en længere forklaring om sagen.

At ro og orden trods de spændte partiforhold opretholdtes i Flensborg, skyldtes ifølge Tillisch' lige nævnte udtalelse de svenske tropper. Mindre tilfreds med disse var en slesvig-holstener som pastor Valentiner ved Mariekirken.³⁶ De var frygteligt hengivne til drik, påstår han og nævner bestanddelene af en drik, hvis navn dog er gået ham af minde. Det er svensk punch, men mon soldaterne har foragtet den flensborgske rom? Da svenskerne 1. december foranstaltede et bal i Flensborg, optrådte præsten formummet som en flensborgsk dame, skrivende i samtlige veninders navn, med en avisartikel nogle dage forud i »Altonaer Mercur«. I artiklen siges bl. a., at siden svenskerne ankomst er »vore skønne nationalsange« forstummet. Nu høres kun gadedrenge og matrosers rå, uharmoniske sang om »Den tapre Landsoldat«. Men hvor disharmonisk denne end har lydt i præstens og andre slesvig-holsteneres øren, har den harmoneret godt med den store, jævne flensborgske befolknings følelser.

15. Sundeved og Als. Dybbølskanserne

I Sundeved med dens dansksindede befolkning var både verdslig og gejstlig embedsstand udpræget slesvig-holstensk. For en ikke ringe del skyldtes det de efter oprøret foretagne afskedigelser og nybesættelserne af de derved ledige embeder. Sundeved bestod af Nybøl herred med grevskabet Reventlow og godserne Ballegård og Bøgskov. Herredet udgjordes af sognene Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup og Ullerup samt en del af Adsbøl. Flækken Gråsten i Adsbøl sogn hørte til Lundtoft herred, der dengang var under Tønder amt. I Gråsten boede herredsfogeden for Lundtoft herred. De gråstenske godser tilhørte hertugen af Augustenborg.

I Broager, Dybbøl og Ullerup var de dansksindede præster blevet afskedigede, og i Sottrup var i stedet for den udnævnte danske diakon en tysksindet blevet indsat (se I, s. 160). Som herredsfoged og tingskriver havde den provisoriske regering indsat nye mænd, advokaterne Nissen og Muderspach.

Grevskabet Reventlows forhold tegnede sig meget forskelligt, eftersom man så det med den loyale godsøvrigheds øjne eller de oprørske autoriteters. Da inspektøren på godset, C. Jürgensen på Sandbjerg havde sluttet sig til slesvig-holstenerne, havde grev Reventlow udnævnt politifuldmægtig Thaysen i Sønderborg til inspektør. Så længe slesvig-holstenerne var herrer i landet, kunde Thaysen ikke tage ophold i Sundeved. Men foruden en inspektør udkrævedes der en justitiarius, en retsembedsmand, der skulde tage sig af de på grevskabet forefaldende rets- og politisager. Indtil 1847 havde kst herredsfoged i Lundtoft herred, Wilh. v. Krogh, virket som sådan, men blev da suspenderet som følge af en dom, der overgik ham.¹ Derpå var kammersekretær Henningsen på Gråsten konstitueret. Han sluttede sig ligesom Krogh til oprøret ved dets udbrud, og i foråret, da danske tropper på ny besatte Sundeved, greb han flugten. Godsherskabet, der nok havde regnet hermed, havde sidst i marts konstitueret borgmester Leisner i Sønderborg og givet kancelliet i Køben-

havn meddelelse herom. Under de danske troppers ophold i Sundeved lod grev Reventlow det af Henningsen i Gråsten efterladte justitiariatsarkiv føre til Sønderborg, men Henningsen havde ved sin flugt medtaget de vigtige skyld- og panteprotokoller. Grev Reventlow, der den 1. sept. underrettede bestyrelseskommissionen om disse forhold, anmodede om, at Henningsen ufortøvet fik ordre til at udlevere skyld- og panteprotokollerne m. m. til Leisner. Samtidig fremsendte han en anmeldelse om konstitueringen af den nye justitarius i henhold til forordning af 19. juli 1805 (*Gerichtsordnung für die adelichen und andere mit Gerichtsbarkeit versehene Güter in den Herzogtümern . . .*). Han bad om, at denne anmeldelse blev sendt til »vedkommende«, men ytrede, at han vidste ikke, om den slesvigske overret for tiden var i funktion. Denne uvished skulde han hurtigt blive revet ud af.

Medens den loyale godsøvrighed således over for kommissionen kunde møde op med både inspektør og justitarius, havde de oprørske autoriteter skabt en situation for grevskabet, som det ikke var så let formelt at komme uden om.² I maj 1849 havde oversagføreren indstillet til overretten, at grevskabet sattes under administration på grund af ikke betalte skatter og godsherskabets fraværelse. Det gjorde overretten og udnævnte som administratorer forpagter P. Feddersen på gården Kiding (Felsted s.), der tilhørte Augustenborgeren, samt den af grev Reventlow som inspektør afskedigede C. Jürgensen. De fik lidt senere af den slesvigholstenske regering overdraget varetagelsen af forretningerne som godsøvrighed, medens Muderspach, der tidligere havde haft disse, kun beholdt politivæsenet, som han havde fået sidst i december 1848.

Den 1. september foretog efter kommissionens ordre amtsforvalter Ulr. Adolph v. Holstein en undersøgelse af politiforholdene i Sundeved. Jeg har tidligere (se s. 61f.) omtalt hans beretning herom og hvilke forslag, han stillede. Kommissionen gav, som også før nævnt, amtmand W. Johannsen i Nordborg besked om at afskedige Muderspach som politimester. Endvidere pålagde den Johannsen at undersøge politiforvaltningen på de gråstenske godser og suspendere Krogh fra hans øvrighedsfunktioner her. Han skulde ligeledes berette om overdragelsen til Feddersen på Kiding af administrationen af de Reventlowske godser. Inspektør Thaysen havde at flytte fra Sønderborg til Sandbjerg.

Den 10. sept. meddelte Johannsen, at Krogh havde vist ham en konstitution, ifølge hvilken han fungerede i stedet for den augustenborgske

overinspektør, hofråd Barth.³ Krogh nægtede at gå af frivilligt. Såvel Feddersen som Jürgensen på Sandbjerg undlod at efterkomme Johannsens anmodning om at indfinde sig hos ham. Johannsen overdrog den 10. foreløbigt politiforvaltningen på de gråstenske godser til Henningsen, men bemærkede over for kommissionen, at han snarest vilde erstatte ham med »et mere kvalificeret individ«. Henningsen var, som nævnt, en fuldtro slesvig-holstensk partigænger, så egentlig var det »eins Bier«, om han eller Krogh havde stillingen.

Johannsens overdragelse var et indgreb i godsherskabets rettigheder. I en senere skrivelse undskylder han også nærmest, at han ved overdragelsen har undladt at anføre, at godsherskabets rettigheder i øvrigt var forbeholdte.⁴ Krogh protesterede i brev af 11. til Johannsen mod sin afskedigelse og mod, at han, Johannsen, havde overdraget politiet til Henningsen, hvad Krogh allerede havde gjort i henhold til fuldmagt af hertugen!⁵ Krogh agtede hos overretten at klage over dette indgreb i godsherskabets rettigheder. Henningsen meddelte yderligere amtmanden, at han havde fået politimyndigheden overdraget af Krogh, som han altså betragtede som den hertil kompetente.⁶ I en skrivelse af 13. sept. hævdede Henningsen over for Johannsen ligeledes sin kompetence som justitiarius for grevskabet Reventlow.

Men grev Reventlows inspektør, Thaysen, tog ophold på Sandbjerg og lod bekendtgøre, at han var beskikket som inspektør. Det fremkaldte en bekendtgørelse af 18. sept. fra Feddersen og Jürgensen, hvori de meddelte, at da de af overretten havde fået overdraget administrationen, advarede de enhver grevelig undersåt om at have noget at gøre med Thaysen! Denne lod imidlertid politibetjenten borttage bekendtgørelsen.⁷ Noget resultat fik »administratorerne« ikke ud af deres optræden. Grev Reventlow var og blev i faktisk besiddelse af sine godser, men få fat i arkivalierne hos Henningsen var foreløbig umuligt.

Denne krigstilstand mellem Sandbjerg og Gråsten, Thaysen og Henningsen, kommissionen og overretten, kom til at strække sig over et halvt års tid. Havde kampen ikke udspillet sig i Nordslesvig, hvor de svensk-norske tropper opretholdt kommissionens autoritet, havde slesvig-holstenerne nok trukket det længste strå. Nu bukkede de langt om længe under for de faktiske magthavere. Kampen medførte vidtløftigt skriverseri og indgående overvejelser hos kommissionen, og jeg må nøjes med at anføre enkelte træk.

Skønt overretten bestred kommissionens lovlighed, erkendte denne overretten som øverste retslige instans i Slesvig, om end den flere gange var inde på tanken at ophæve den og erstatte den med en anden.⁸ Sidst i oktober afkrævede kommissionen retten en erklæring om, hvordan det forholdt sig med den indsatte administration.⁹ Retten svarede, at for at få den hævet havde godsherskabet at henvende sig til retten. Man kan tvivle på, at der i betragtning af rettens slesvig-holstenske indstilling vilde være kommet noget godt ud af en sådan henvendelse, og grev Reventlow var i hvert fald ikke til sinds at indlade sig herpå. Kommissionen bifaldt heller ikke overrettens standpunkt, men valgte sidst i november at meddele oversagføreren, at den bestemmelse, som det daværende slesvig-holstenske finansdepartement havde truffet vedrørende indsættelse af en administration, nu var ophævet.¹⁰ Da den med grund ikke troede, at oversagføreren, en ivrig slesvig-holstener, vilde foretage sig noget i denne anledning, blev resolutionen samtidig meddelt overretten med besked om at ophæve administrationen og sørge for, at administratorerne aflagde regnskab.

I begyndelsen af december takkede Reventlow kommissionen for den snarlige ophævelse af administrationen, som blev stillet i udsigt.¹¹ Han udtalte, at han havde givet Thaysen fuldmagt til at modtage regnskabsaflæggelse fra Feddersen og Jürgensen, og vedlagde afskrift af en skrivelse herom til overretten. Havde han eller Thaysen ventet at få ophævelsen som julegave fra overretten, skuffedes de. Dagen før juleaften skrev Thaysen til kommissionen, at endnu var intet sket, og at retten formodentlig vilde trække sagen i langdrag.¹² Den burde snarest bringes i orden, thi for at kunne udskrive skatter var det nødvendigt for ham at have administrationsregnskabet og resten af godsarkivet. Om befolkningens stemning bemærkede han, at der næppe fandtes en egn, hvor den var så god som her i distriktet, og »hvor indbyggerne selv under de vanskeligste forhold er forblevet deres konge og den retfærdige sag så tro«.

Fra oversagføreren hørte kommissionen intet. En uge ind i det nye år gav den da overretten besked om, at administrationen skulde ophæves.¹³ Men retten svarede, at dette alene kunde ske ved privat henvendelse fra greven. Dennes skrivelse fra december havde den i øvrigt af formelle grunde henlagt. Nu opgav kommissionen åbenbart ævred. Den meddelte »til videre foranstaltning« greven, hvad retten havde svaret, men greven vilde ikke indlade sig med retten.¹⁴ Ham kunde sagen nærmest

også være ligegyldig, skrev han til kommissionen. Selv var han i uforstyrret besiddelse af sine godser, og »administrationen« bestod for så vidt kun deri, at den forholdt ham en del af godsarkivet. Det var kun til skade for det offentlige, da skatteforholdene på grund heraf ikke helt kunde bringes i orden.

Midt i marts faldt endelig Henningsen på sine gerninger, da han indkaldte permitterede til oprørshæren. Han afskedigedes, og i stedet konstitueredes advokat Ravn. Denne havde en tid fungeret som borgmester i Sønderborg og havde senere arbejdet i det fhv. slesv.-holst. kancelliarkiv i København.¹⁵ Naturligvis protesterede slesvig-holstenerne atter, Henningsen mod at være afskediget og Krogh som overinspektør for godserne mod afskedigelsen. 1. april meddelte Feddersen desuden og ikke som en aprilspøg, at nu havde hertug Christian August udfærdiget bestalling for den tidligere borgmester Schow som justitiarius, og bad kommissionen bekræfte dette.¹⁶ Men hertil vilde kommissionen intet hensyn tage. Da der blev lovet Ravn militær bistand fra troppeafdelingen i Gråsten, sattes han i stand til at overtage sine funktioner trods de slesvig-holstenske embedsmænds sabotageforsøg.

Efter således at have skaffet sig en loyal embedsmand i Gråsten mente man i kommissionen, at man nu uden om overretten kunde pålægge ham at få de to »administratorer« til at udlevere godsarkivalierne til inspektør Thaysen.¹⁷ Omkring midten af april gav kommissionen ordre hertil og meddelte administratorerne og overretten, at administrationen var hævet.

I stedet for den provisoriske herredsfoged Nissen i Nybøl herred konstituerede amtmand Johannsen omkring midten af sept. den af de provisoriske afskedigede tingskriver Sørensen i samme herred.¹⁸ Johannsen foreslog endvidere Muderspach afskediget på grund af hans forhold vedr. gendarmerne. Natten mellem den 14. og 15. sept. indfandt Muderspach sig stærkt beruset hos den gæstgiver i Broager, hvor Sørensen havde taget ophold. Rusen har vel genindsat ham i den politimesterstilling, hvorfra han tidligere var afskediget, og nu vilde han arrestere Sørensen! Gæstgiveren skældte han ud for hallunk, spion, dansk hund, »Lumpenpack, Viehzeug, Beast etc.«. Nå, den natlige hændelse afløb uden større følger, og Sørensen på sin side nåede ikke tids nok at trække i sin uniform og få Muderspach sat fast.

Efter det mislykkede forsøg på at genoptage sin politimesterrolle foretrak Muderspach at flytte fra Broager til Gråsten, og lidt efter søgte han

et par ugers orlov for at tage til Altona.¹⁹ I begyndelsen af oktober afskedigedes han som tingskriver. Sørensen overtog dette sit gamle embede, og borgmester Leisner i Sønderborg konstitueredes foreløbig som herredsfoged i Nybøl herred, men afløstes som sådan i december af Gerstenberg, tidligere kst. herredsfoged i Ugle hrd.²⁰

Med genansættelsen af de fordrevne danske præster i Sundeved gik det adskilligt langsommere. Da Tillisch den 16. sept. meddelte Moltke den generelle afgørelse, som Hodges havde truffet i sagen om de afskedigede kongetro embedsmænd (sml. s. 72), udtalte han samtidigt, at han troede, Hodges vilde give ham medhold, hvis det blev nødvendigt at forelægge ham enkelte tilfælde, navnlig hvis det gjaldt de fordrevne præster. Få dage senere skriver han, at han havde ventet at se pastor Karstensen i Dybbøl genansat, men sagen havde måttet udsættes.²¹ Der skulde først afkræves den slesvig-holstensksindede superintendent, Rehhoff, en erklæring. Denne kom naturligvis til at gå ud på, at den provisoriske pastor Axelsen havde gjort sig »fortjent« af menigheden og erhvervet sig tillid i hvert fald hos »den bedre del« (d.v.s. slesvig-holsterne) af denne.²² Genansættelsen af Karstensen skete derfor først et stykke hen i november.

Omkring nytår fik de to andre fordrevne præster i Sundeved deres embeder tilbage. I Broager havde et større antal menighedsmedlemmer søgt om Stephensens genansættelse.²³ Amtmand Johannsen anbefalede denne og udtalte om Stephensen, at han »vel ikke fornægter sin danske nationalitet, men heller ingen sinde har båret samme til skue, langt mindre på nogen måde taget del i politiske partibevægelser«. Johannsens medvisitor, provst Jensen i Sønderborg, vilde derimod ikke have med sagen at gøre og søgte om sin afsked som provst.²⁴ Han gjorde rede for sin anskuelse, at hertugdømmerne havde et velbegrundet krav på en uadskillelig forbindelse, og han fandt, at en undersøgelse af de provisoriske afskedigelser og udnævnelser kun vilde fremkalde »forvirring og forbitelse« og hindre en beroligelse af gemytterne. Vilde man ikke standse sagerne om genansættelse af forskellige præster og lærere i Sundeved, nødtes han til at søge sin afsked. Rehhoff var naturligvis også imod Stephensens genansættelse og mente, at hans afsked i sin tid var »fuldkommen begrundet« (!) i hans vægring ved at anerkende den provisoriske regering. Men kommissionen bestemte i begyndelsen af januar, at Stephensen skulde have sit embede tilbage, og at han tillige udnævntes

til provst, da det viste sig at være »en sørgelig nødvendighed« at afskedige Jensen. Den provisoriske pastor Wollesen bevilgedes der ventepenge.²⁵

På samme tid fik Ullerup både sin gamle præst, Feilberg, og sin degn og skolelærer, Thomsen, tilbage.²⁶ Herom havde beboerne i sognet indgivet ansøgninger til kommissionen. Såvel Feilberg som Thomsen har sikkert modsat Stephensen båret deres danske nationalitet til skue. Om den provisoriske præst i Ullerup, Fr. Petersen, der tidligere havde været i Notmark, men af alsingerne var transporteret til fastlandet (sml. I, s. 224), fortæller Wilh. Johannsen i et privatbrev til Tillisch, at han åbenbart anså ham, Johannsen, for »separatist«.²⁷ Petersen havde nemlig skrevet til ham og sendt ham pastor Baumgartens piece »Über die verbotene Fürbitte«, opfordret ham til at læse den for at genfinde sin »rigtige samvittighed«. Præstens bryst var fyldt af sorg for amtmanden. Denne troede, skrev han til Tillisch, at Petersens fejlagtige opfattelse af ham kunde stamme fra, at han havde erklæret borttransporten for en stor skandale, hvoraf Petersen så havde sluttet, at Johannsen ikke blot var »en svoren fjende af den dansk-propagandistiske bevægelse (Wühlei), men også en separatist«.

I begyndelsen af året blev også Krog-Meyers tidligere skete udnævnelse til diakon i Sottrup (sml. I, s. 160) sat i værk.²⁸ Rehhoff havde selvfølgelig været herimod og bestridt lovligheden af Krog-Meyers udnævnelse, der var sket under »krigen« mellem »Danmark og hertugdømmerne«. Han mente vel heller ikke, at der kunde lægges vægt på indbyggernes skildring af, at kirken under de nuværende forhold kun med få undtagelser ikke mere blev søgt.

Medens disse genansættelser skete i god overensstemmelse med sognefolkenes ønsker, toges der intet hensyn til et par ansøgninger i oktober fra Nybøl og Snogbæk (Sottrup s.) om at slippe for et par skolelærere, der havde fået bestalling lige før kommissionens tiltrædelse.²⁹ På disse ansøgninger blev der givet afslag.

Da de slesvig-holstenske gendarmere i begyndelsen af september fjernedes fra Sundeved, blev de tyske skanser på Dybbøl ladet uden bevogtning (sml. s. 62). Bestyrelseskommissionen havde anset en sådan unødvendig.³⁰ Den 11. september afgav Muderspach til den slesvig-holstenske regering i Kiel beretning om, at to dage før var alt træ- og fletværk

i og på Dybbølskanterne stukket i brand af »en fra Als sammenstrømmet mængde af forskellig stand«, og det kostbare værk havde ophørt at eksistere.³¹ Statholderskabet skyndte sig med at indberette dette »brud på våbenstilstanden« til Berlin.³²

Den slesvigske overret meddelte i begyndelsen af oktober kommissionen, at i den anledning havde den nedsat en undersøgelseskommission med sæde i Gråsten.³³ Den anmodede om, at der måtte sikres denne militær beskyttelse. Anmodningen blev imødekommet, idet general Malmborg midt i oktober sendte et kommando til Gråsten, og en halv snes dage senere kunde kommandanten her meddele, at nu havde overretsråd Esmarch indfundet sig som præses for kommissionen. Først da bestyrelseskommissionen bad overretten oplyse, hvorledes undersøgelseskommissionen var sammensat, skrev denne, at kommissionen bestod af Esmarch og Henningsen med aktuar Fischer som protokolfører. Det var en »ekspeditionsfejl«, når dette ikke tidligere var meddelt.³⁴ Herom tør man måske nære sine tvivl. – Alle de nævnte medlemmer var udprægede partigængere.

Efter Henningsens oplysning var skansernes ødelæggere kommet fra Als. Det betød, at undersøgelseskommissionen skulde sætte sig i forbindelse med myndighederne her for at få indstævnet de mistænkte til forhør. Men de alsiske myndigheder viste sig unægtelig ikke særlig ivrige for at støtte de slesvig-holstenske kommissionsmedlemmer i at få sagen oplyst og de skyldige draget til ansvar.

Den 26. oktober udbad herredsfogeden i Augustenborg sig hos bestyrelseskommissionen besked om, hvordan han havde at forholde sig over for overretten og navnlig over for undersøgelseskommissionen.³⁵ Denne havde beordret ham til at indstævne en person i hans distrikt til forhør, men vedkommende var udeblevet, hvorfor en ny ordre var afgivet. Herredsfogeden troede dog heller ikke, at denne vilde blive adlydt. Men var, spurgte herredsfogeden, den slesvigske overret en lovlig myndighed, og var den berettiget til at udnævne en kommission, »hvis medlemmer notorisk ikke kan henregnes til de loyale embedsmænd«. Brevene fra kommissionen var yderligere forsynede med et segl, der ikke stemte med instruktionen for overretterne af 15. maj 1834. Tre dage senere vendte herredsfogeden tilbage til sagen og meddelte, at han hidtil havde efterkommet undersøgelseskommissionens stævninger, men nu undladt at imødekomme en »readcitation« til mølleren i Spang (Ulkebøl s.). Han

anførte flere grunde herfor, bl. a. forekom det ham tvivlsomt, om kommissionen vilkårligt kunde stævne folk til forhør til det tre mil fjerne Gråsten.

Bestyrelseskommissionens 1. departement besvarede herredsfogedens første henvendelse med, at overrettens lovlige virksomhed ikke var hæmmet ved nogen anordning, og at dens befalinger skulde adlydes; undersøgelseskommissionen var trådt i virksomhed med bestyrelseskommissionens vidende. På herredsfogedens anden henvendelse gav departementet det uldne svar, at de i denne fremsatte tvivl om stævningens tilstedelighed ikke var egnede til en afgørelse af departementet (zu einer Erledigung von hieraus nicht geeignet sind).

I henhold til den her givne besked lod herredsfogeden sit retsbud ledsage mølleren til Gråsten, men på vejen stak mølleren af. Kun budet nåede frem. Esmarch ansatte så nye forhør og krævede, at mølleren skulde skaffes til veje. Herredsfogeden spurgte den alsiske generalkommando, om den vilde bistå ved transporten, men den vilde ikke have noget hermed at gøre. Den 8. november skrev herredsfogeden til departementet, at nu vilde han ikke foretage sig mere i sagen, før han fik »specielle og udtrykkelige befalinger« fra bestyrelseskommissionen. De kom aldrig.

Endnu mindre held end med ordrerne til Augustenborg herredsfoged havde Esmarch med sine stævninger til borgere i Sønderborg. Den kst. borgmester Leisner vilde intet have at gøre med disse – og heller ikke med overretten! Han gererer sig, skrev amtmand Johannsen i et privatbrev til Tillisch, som eksisterer der ingen overret.³⁶ Da overretten sendte ham en ordre om at lyde Esmarch, nægtede han at modtage ordren, hvorfor overretten ved et mandat af 2. november truede med eventuelt at afskedige magistraten! Det meddelte den bestyrelseskommissionen.

Dette mandat havde overretten sendt til amtmanden, for at denne skulde nøde Leisner til at modtage det. Men heller ikke amtmanden vilde have noget med slesvig-holstenerne at gøre. Som han den 3. november skrev til departementet, vilde han lade overrettens anmodninger ganske uænsede (gänzlich unberücksichtigt), medmindre han fik udtrykkelig modsat ordre fra bestyrelseskommissionen. Johannsen omtalte, at overretten ikke blot betjente sig af en urigtig titel, men af et ulovligt segl, og mente, at man i betragtning heraf formodentlig kun kunde forvente en begrænset lydighed fra embedsmændene over for overretten. Hans opfattelse har vel været, at når overretten optrådte »politisk«, i slesvig-

holstensk ånd, måtte embedsmændene kunne nægte den lydighed. De hindringer, der stod i vejen for en undersøgelse af skansernes demolering, kunde alene skaffes af vejen, fandt Johannsen, ved oprettelsen af en ny overret. Den nuværende mistænkte for partiskhed og »retfærdiggør også efter min overtydning denne mistanke, selv om det også blot var ved brugen af et ulovligt tjenestesejl«. Støttede bestyrelseskommissionen overretten, skrev Johannsen i et samtidigt brev til Tillisch, kunde det måske medføre, at Als skilte sig fra fastlandet.³⁶ »Hvor meget overretten styrker separatismen og insurrektionen, behøver jeg ikke at udtale mig om«, mente han.

Bestyrelseskommissionen indlod sig ikke på amtmandens forslag om overrettens afskaffelse. Den svarede i lighed med, hvad der var svaret herredsfogeden, at overrettens virksomhed var lovlig, og dens pålæg skulde adlydes. Men hvad det foreliggende tilfælde angik, havde kommissionen allerede afæsket overretten en erklæring, og før denne indkom, skulde intet videre foretages. Mellem kommissionen og overretten veksledes der endnu nogle skrivelser om sagen, men enighed opnåedes naturligvis ikke. Resultatet var, at hverken herredsfoged eller amtmand fik ordrer til at foretage sig videre. Da Esmarch ikke havde kunnet få de fra Als indstævnte til at møde, forlod han i begyndelsen af november Gråsten. Undersøgelseskommissionens møder var hørt op, og lidt efter drog det sikkerhedskorps, der var sendt til Gråsten, tilbage til Flensborg.

Som Dybbølskanserne var også de tyske skanser ved Alnor og Sandager (ved Egernsund) uden bevogtning. Tingskriver Henningsen meddelte sidst i september kommissionen, at en dansk officer skulde have sagt, at man gerne kunde afbrænde skanserne ved Egernsund ligesom dem på Dybbøl.³⁷ Officeren mente dog kun at have spurgt, hvorfor man ikke havde gjort det! En god måneds tid senere indberettede Henningsen til Kiel, at skansen ved Sandager efterhånden helt vilde ødelægges på grund af de plyndringer (Beraubungen), som fandt sted der, og bestyrelseskommissionen sørgede naturligvis ikke for, at den holdtes ved lige.³⁸ Det vilde være bekesteligt at holde vagt ved den, og hvem skulde betale, skrev Henningsen.

Overretten havde allerede omkring midten af september underrettet bestyrelseskommissionen om, at dennes anordninger ingen indflydelse vilde få på dens retslige afgørelser og kendelser.³⁹ I sit svar udtalte kommissionen, at den forventede, at overretten ved nærmere over-

vejelse vilde komme til anden opfattelse. Den nærmere overvejelse har retten anset uforholdende, thi den svarede omgående, at den ikke fungerede i henhold til hverv fra kommissionen eller under ansvar over for denne, men ifølge de den i sin tid af »den daværende statsregering for hertugdømmerne Slesvig-Holsten« (!) meddelte bestallinger. Kommissionen fastholdt i sit svar, at retten var ansvarlig over for den, og fremhævede, at det var alle dens medlemmer indtil deres afsked. Hermed ophørte den principielle drøftelse af kommissionens og overrettens indbyrdes stilling. Retten fortsatte med, hvor den kunde, at lægge sten i vejen for kommissionens virksomhed, medens denne og de loyale embedsmænd omvendt nødtes til delvis at sabotere retten, når den støttede slesvig-holstenerne. Det var en slags »kold krig«. Tanken om at få oprettet en ny, loyal overret var, som før nævnt, flere gange fremme, men blev aldrig realiseret. Tillisch omtalte den tit i sine indberetninger, men snart syntes han, at ét, snart at et andet var til hinder derfor.⁴⁰

Støttede kommissionen overretten, kunde det måske føre til, at Als skilte sig fra fastlandet, skrev amtmanden over Sønderborg og Nordborg amter, Wilh. Johannsen. Als havde nu allerede en særstilling ved den overbestyrelseskommission, som her i sin tid var blevet indrettet bestående af amtmanden over Haderslev amt, Fr. Johannsen, biskop Jørgen Hansen og civilguvernør Riegels. Men det var naturligt, at spørgsmålet om dennes fortsatte eksistens blev taget op til drøftelse, efter at bestyrelseskommissionen var indsat.

Den 5. sept. udbad Tillisch og Eulenburg sig fra overbestyrelseskommissionen en erklæring om dennes fortsatte beståen som melleminstans mellem de sædvanlige myndigheder og bestyrelseskommissionen.⁴¹ I erklæringen, som afgaves nogle dage senere, fremhæves det, at med hensyn til lovgivningen råder på Als og Ærø tilstanden før 17. marts 1848. Nogen særlig interesse for beboerne kunde det derfor ikke have at blive bekendt med bestyrelseskommissionens anordninger om ophævelse af forskellige love etc. (d.v.s. de oprørske regeringers), der ikke gjaldt for øerne! Erklæringen anbefalede, at folkerådet vedblev at bestå, og udtalte, at hensyntagen til og opretholdelse af de på øerne rådende forhold syntes så meget mere ønskelig, da en udvidelse af de af regeringerne i Slesvig trufne forholdsregler til at gælde Als og Ærø af beboerne vilde blive anset for en legalisering af de enkelte oprørshandlinger. Det hen-

stilledes til bestyrelseskommissionens afgørelse, hvorvidt den alsiske kommission skulde fortsætte:

Ved skrivelse ligeledes af 5. sept. havde bestyrelseskommissionen bekræftet Riegels i hans stilling som civilguvernør, men ønsket hans udtalelse om, hvorvidt denne stilling også i fremtiden burde opretholdes, navnlig med henblik på folkeråd og landbevæbning. Riegels gav i sit svar oplysninger om disse. Han endte med at fremhæve, at han kun ønskede at forblive på Als, såfremt han fik en virkekreds, hvor han kunde udrette noget for Als og Danmarks retfærdige sag: »Denne syntes at være mig tiltænkt, men forholdene har kun tilladt mig det forrige sommer«.

Dagen efter denne sin skrivelse sendte Riegels kommissionen en henvendelse til denne fra det alsiske folkeråd. Dette støttede i stærke udtryk Riegels' ønske om en stilling med virkelig indflydelse. Det ønskede overbestyrelseskommissionen opretholdt for at markere øens selvstændighed under den hidtidige og kommende udvikling. Men skulde den ophæves, anbefalede folkerådet, at dens forretninger overførtes til Riegels som civilguvernør, hvilken stilling forhåbentlig vilde vedblive: »Fædrelands-kærlighed og troskab mod kongen er her på øen aldrig trådt så begrundet, så levende frem, som i hans embedstid; og som formand for folkerådet, der er af stor betydning for øen og i fremtiden efter kongens vilje vil blive af største indflydelse på øens stemning og det offentlige livs udvikling i fornuftig og lovlig retning, har civilguvernørens stilling været af så stor vigtighed for øen, at det ikke nok kan fremhæves«.

Overbestyrelseskommissionen gik netop i disse dage sin opløsning i møde. Konferensråd Fr. Johannsen overtog sin gamle stilling som amtmand i Haderslev, og han medtog hertil kommissionens retskyndige sekretær, kancellist Wolfhagen. De to tilbageværende medlemmer, biskoppen og civilguvernøren, stredes om, hvem der derefter skulde være nummer et, og syntes lige overbeviste om den andens uegnethed. Det fortalte de i privatbreve til Tillisch.⁴² »Jeg har«, skrev Riegels den 12. oktober, »kun begået en dum streg her på Als, nemlig da jeg tiltrådte en kommission, der ellers aldrig var bleven officiel . . .«: Det er på tide, at kongens »regering viser, at den påskønner mig eller – giver mig min afsked«. Under bispen vilde han ikke sætte sig, udtalte han i et senere brev. Men bispen vilde heller ikke under Riegels. Blev denne 1. og dirigerende medlem, skrev bispen den 25. sept., så kunde han – »uden at træde mandens

karakter i mindste måde for nær« – sige, at kommissionen ikke vilde bestå: »De sager, der ekspederedes i min fraværelse, er alle urigtigen behandlede«.

Mindre lemfældig end biskoppen var amtmand Wilh. Johannsen i sine udtalelser om Riegels.⁴³ Baggrunden herfor var dels magtkampen og dels karakterforskellen. Johannsen var helstatsmand og bureaukrat, uden at jeg dog vil lægge noget særligt nedsættende i dette ord. Jeg forstår ikke, skriver Johannsen 23. okt. til Tillisch, hvordan min fader har kunnet indlade sig på at sidde i kommission sammen med »et subjekt som Riegels«. Bispens fandt Johannsen i øvrigt heller ikke tilstrækkelig egnet til administrationen! I et senere brev raser han over de danske »propagandister«, over at professor Flor holder møder med bønderne på Als, at man spørger folkerådet, m. m.

Johannsens fader, overbestyrelseskommissionens 1. medlem, havde, som sagt, overtaget sit gamle embede i Haderslev. Den 1. okt. bad han Tillisch om fritagelse for hvervet på Als, da han ikke kunde forene det med amtmandsembedet.⁴⁴ Han foreslog både kommissionen og civilguvernørstillingen nedlagt og spurgte, om man ikke kunde overdrage Riegels sø- og landkrigskommissariatsforretningerne for Slesvig.

Den sidste oktober indgav bestyrelseskommissionens 1. departement en forestilling, der gik ud på, at både den alsiske kommission og civilguvernørstillingen ophævedes, og at amtmanden overtog Riegels' hverv i forhold til folkeråd og landbevæbning!⁴⁵ Den billigedes dog kun (2. nov.), hvad angik kommissionens ophævelse, medens Riegels som civilguvernør beholdt de nævnte, lidet betydelige hverv. Nogle dage senere fik de pågældende besked om afgørelsen. At Riegels ugerne har fundet sig i denne, er givet. Efter afgørelsen skrev Tillisch til A. W. Moltke, at de havde ladet Riegels bestå, for at regeringen kunde have frie hænder til at ordne forholdene på Als, når freden var sluttet.⁴⁶ Afgørelsen i strid med departementets indstilling skyldes sikkert Tillisch og hans kendskab til kongens ønsker.

Efter at bestyrelseskommissionen var tiltrådt, vendte de fra Als under krigen udviste slesvig-holstenere tilbage til øen.⁴⁷ I et brev til Moltke skriver Tillisch, at for at få de fra Nordslesvig, navnlig fra Haderslev og Åbenrå, bortviste danske tilbage til deres hjem, har han ikke kunnet undgå at indrømme det samme for de fra Als bortviste.⁴⁸ I Sønderborg skal de hjemvendte slesvig-holstenere være blevet stillet under et vist til-

syn af borgmesteren, og i en korrespondance fra Gråsten sidst i september til bladet »Altonaer Mercur« hedder det, at for »velsindede« er forbindelsen med Als stadig vanskelig.⁴⁹ »Vore mange brødre på Als«, siges det, lever under sørgelige kår, drister sig ikke til at lukke munden op og stoler næppe på deres eget tyende.

Enkelte alsingere havde tjent i oprørshæren, og fik de permission fra denne og vendte hjem, skabte deres tilstedeværelse uro og ophidselse. Tillisch meddelte midt i november general Schleppegrell, hvilke regler man i Flensborg havde truffet m. h. t. slesvig-holstenske soldaters og officerers ophold her (sml. s. 170f.).⁵⁰ På Als burde man, mente han, følge samme regler, og forelå der en bestemt anledning, måtte Schleppegrell være berettiget til at bortvise eller arrestere personer, der havde stået i insurgenternes tjeneste.

Under krigen var amtsforvalter Gähler i Nordborg på grund af sit »sindelig« og sin »virksomhed« blevet bortvist fra øen af general de Meza.⁵¹ Hans klager blev behandlet i det danske statsråd, sagen henvises til bestyrelseskommissionen, og det endte med, at Gähler sidst i oktober genansattes i sit embede. Det bestemtes yderligere, at der ingen undersøgelse skulde finde sted af hans forhold. Man tilskrev suspensionen Riegels' »ilterhed«. Riegels selv og folkerådet har nok mere anset ilterheden som et udslag af »fædrelandskærlighed og troskab mod kongen«.

16. *Forholdene i det øvrige Nordslesvig indtil årsskiftet*

Som Tillisch skrev, havde han for at få de bortviste nordslesvigere, navnlig dem fra Åbenrå og Haderslev, hjem, måttet indrømme samme ret for de udviste, tysksindede alsingere. Hele sværmen af »danske propagandister« fra by som fra land er nu vendt tilbage hertil fra Danmark, hedder det i en meddelelse 2. september fra Haderslev til et holstensk blad.¹ Laurids Skau viste sig atter i Haderslev, og P. Chr. Koch og Fr. Fischer genoptog udgivelsen af »Dannevirke« (fra 20. sept.) og »Freja« (fra 9. sept.) henholdsvis i Haderslev og Åbenrå. Bestyrelseskommissionen gik i december med til, at Senebergs bogtrykkerprivilegium i Haderslev overdroges til Koch, og ligeledes fik Fischer i samme måned tilladelse til at holde en presse til trykning af »Freja«.² Den tysksindede bogtrykker i Åbenrå havde på forskellig vis søgt at genere bladet, der blev trykt hos ham. Fischer havde derfor søgt om tilladelse til at anlægge et trykkeri, hvad den slesvig-holstenske magistrat frarådede, og han fik heller kun en mere begrænset bevilling.

De flygtede eller fordrevne dansksindede præster vendte tilbage til deres sogne. Men hvor slesvig-holstenerne havde nybesat embederne, var vejen til genoptagelse af deres virksomhed spærret ved den af Hodges afgivne resolution (sml. s. 71). De nye præster eller de få slesvig-holstenske sogneboere var ikke glade, når menighedernes gamle præster på ny indfandt sig i sognene. Den 13. september vendte således pastor Jørgensen i Oksenvad tilbage, og han havde just ikke lagt skjul på sin mening om oprørerne og gjorde det sikkert heller ikke nu. Den i Kiel fødte gårdmand Heinr. Maës i Ørsted (Oksenvad s.) henvendte sig til amtet for at få ham bortvist, men det var ikke længere Bruhn, der var amtmand, og han fik naturligvis afslag.³ Så skrev han til Eulenburg og priste den nye slesvig-holstenske præst, Schumacher. Denne havde, påstod han, allerede erhvervet sig almindelig – nej, Maës skriver: die allgemeinste! – kærlighed og agtelse, og under ham rådede den »mest

fuldkomne ro og orden«. Nå, nogen bortvisning fik Maës ikke sat i værk, men Schumacher beklædte fortsat embedet.

Den sidste august mødte fire åbenråere, blandt dem farver Bahnsen, op i Flensborg i kommissionens 1. departement.⁴ De fortalte her om deres udvisning sammen med andre sidst i marts. De var på forskellige tider vendt tilbage (efter freden 10. juli? eller før?), men havde kun fået lov at blive i Åbenrå på betingelse af, at to åbenråborgere kautionerede (med en formue indtil 1000 mk. cour.) for, at de intet vilde foretage sig mod »hertugdømmerne Slesvig-Holsten«. De anmodede nu om, at det pålagdes borgmester Schow at levere reverser og kautionsbeviser tilbage og fremtidig afholde sig fra sådanne forholdsregler over for de dansksindede i Åbenrå. Det pålagde departementet også Schow, men han meddelte, at han den 30. juli havde sendt papirerne til Kiel! De fire åbenråere fastholdt deres anmodning, men så vidt ses opfyldtes den ikke. Om Schow udtalte de i deres nye henvendelse til departementet, at han, når omstændighederne var dertil, fandt behag i med politisk zeltisme at lade de loyale borgere føle hele den oprørske hensynsløsheds vægt. Hans passive modstand virkede uheldigt på deres medborgere.

Om Schows lyst til at trodse kommissionen er der ingen tvivl, og han havde embedsstanden og bystyret med sig. I Åbenrå bestod der yderligere en stridslysten slesvig-holstensk Borgerforening, og slesvig-holstenske sympatier var overvejende hos de mere velstillede borgere. Det påstås – om det er rigtigt, tør jeg ikke afgøre – at af den samlede skattepligtige kapital i Åbenrå havde de tysksindede 9/10, de dansksindede kun 1/10.⁵ Disse sidste bestod beklageligt nok efter slesvig-holstensk skøn »for største delen af mennesker, der står på dannelsens laveste trin, uden dog at være i besiddelse af den mennesket medfødte naturlige følelse for ret og frihed.«

Borgerforeningens styrelse udgjordes af den deputerede borger B. B. Jessen, fysikus, dr. Maack og C. Lüth. Maack var medlem af den slesvig-holstenske landsforsamling, Lüth toldkontrollør. Sit slesvig-holstenske sindelag viste Lüth ved straks ved oprørets udbrud at melde sig som frivillig. Han toges til fange ved Bov, men kunde ved våbenstilstanden i august 1848 vende tilbage til Åbenrå.⁶ Disse tre klagede på foreningens vegne den 20. sept. til magistraten over den indkvartering af danske trænkuske, som var knyttede til den svensk-norske garnison i byen.⁷

Magistraten fremsendte den 6. okt. klagen til kommissionen, udvidede

den med yderligere beskyldninger og beklagede den »så ulyksalige våbenstilstandskonvention af 10. juli«. Kommissariatet for det svensk-norske troppekorps i Slesvig, der afkrævedes en erklæring om sagen, havde let ved at afvise klagen. Den viste, skrev det, at magistraten med Schow i spidsen havde »gjort sig skyldig i grov, og som det må antages, forsætlig usandhed og uværdige, ærekrænkende beskyldninger«. Der er næppe grund til at gå nærmere ind på disse. Som et pudsigt træk skal jeg dog nævne, at magistraten påstod, at den danske læge, der var knyttet til troppekorpsen, havde vakt almindelig misstemning mod sig derved, at han havde indkvarteret sig hos den »som enrageret propagandist bekendte læge Grauer, med hvilken han sikkert ikke vil undlade i fællesskab at intrigere i det skjulte (im Finstern)«. Med indkvarteringen forholdt det sig imidlertid sådan, at det var den af magistraten indsatte »billetør«, der havde bestemt lægens opholdssted. I hvor høj grad mistanke om de to lægers mulige skjulte intriger har ophidset slesvig-holstenernes sarte sind, får stå hen.

Lægen Grauer hørte til de dansksindede åbenråere, der under krigen var blevet udvist. Han vendte hjem den 28. august, men fik dagen efter et uvelkomment besøg af en politibetjent med besked fra Schow om øjeblikkelig at forlade byen og ikke vende tilbage, før han havde fået kommissionens tilladelse.⁸ Dertil var Grauer ikke til sinds og vendte sig til kommandanten, oberst Rappe. De gik sammen til Schow, der nu ikke krævede Grauers øjeblikkelige afrejse, men nøjedes med at fordre, at Grauer måtte søge om tilladelse til at blive; i modsat tilfælde skulde han straks væk. Grauer henviste til »den helt forandrede politiske stilling«, men herom vilde Schow intet høre. Grauer skrev så til kommissionen. Schows optræden ved denne lejlighed var en sådan, at oberst Rappe i sin rapport til general Malmborg fandt, at Schow burde erstattes med en anden. Herom blev der foreløbig ikke tale, og Eulenburg tog ham i forsvar. Den 6. sept. meddelte kommissionen borgmesteren, at opholdet i Åbenrå skulde tillades Grauer (samt tre andre navngivne), og de forpligtelser, som de i den retning måtte være gået ind på, faldt bort.

Inden magistraten den 6. oktober sendte kommissionen den ovennævnte klage, havde de åbenråske slesvig-holstenere fået en ny årsag til ophidselse. Jeg har tidligere omtalt, hvorledes kommissionen omkr. 20. sept. havde nyttet afskedigelsen af den genstridige postmester i Tønning til her at indsætte den provisoriske postmester Knutzen i Åbenrå (se

s. 103). Herved fik den gamle, kongetro postmester, kaptajn Moltke både sit embede og sit hus i Åbenrå tilbage. Det var mere, end de revolutionære i Åbenrå kunde bære. Den 1. okt. sendte magistraten postmester Knutzen en tillidserklæring og beklagede dybt, at han ved »en i sandhed eksorbitant fremgangsmåde er med vold blevet nødt til at overlade en anden den foreløbige forvaltning af Deres embede«. ⁹ Samtidig tilstilledes der kaptajn Moltke en af henvend 120 åbenråere underskrevet adresse, hvori de udtrykte deres dybe foragt for ham og anmodede ham om straks at forlade byen. Herpå svarede Moltke et bestemt nej: Det gør jeg ikke, »så længe der findes en gnist af fysisk og moralsk kraft i mig, og min pligt foreskriver mig at blive . . .«. ¹⁰ Efter at have tjent staten tro og efter evne i 33 år vilde han ikke besudle sin løbebanes måske nære afslutning ved utroskab og fejhed. Jeg skal her nævne, at han, der var broder til den preussiske generalfeltmarskal Helmuth Moltke, efter 1864 nægtede at aflægge ed til den preussiske regering, hvorefter denne afskedigede ham.

Den 3. oktober var general Malmborg taget til Åbenrå. Her fik han først af kommandanten, så af Schow underretning om, at slesvig-holstenerne agtede at demonstrere mod postmester Moltke og opvarte ham med kattermusik. ¹¹ Schow udtalte som sin opfattelse, at der ingen grund var til at skride ind mod dette, men generalen vilde have det hindret. Han troede ikke, at borgerskabet vilde deltage i sådant, og de, der eventuelt var med, kunde ikke forvente at blive behandlet som ordentlige folk. Spøgefuldt føjede han til, at måske var det nyttigt at lade deltagerne i den påtænkte kattermusik vide, at »hvis de vilde opføre musik, havde kommandanten befaling til at konstituere et for tilfældet nødvendigt antal kapelmestre, som med deres taktstokke skulde dirigere det hele på den til formålets opnåelse bedst egnede måde«. Borgmesteren svarede, at så faldt kattermusikken nok bort.

Det gjorde den. Men Schows meddelelse – formodentlig i forvrænget eller ophidsende form – til slesvig-holstenerne om, hvad der var påtænkt m. h. t. de musicerendes rygstykker, udløste et sandt raseri hos disse. Dagen efter sendte henvend 100 åbenråere som anbefalet brev general Malmborg en sjofel, nærmest sindsforstyrret skrivelse. ¹² Selv enkelte slesvig-holstenerne fandt den åbenbart for yderlig i at overdænge en hædersmand som generalen »med gift og galde«. Om Malmborgs alvorlige reaktion skal jeg om lidt berette.

Medens Frederiksklubbens direktion (Fischer, Bahnsen, Grauer m.fl.) den 2. okt. havde sendt bestyrelseskommissionen en tillidserklæring med tak for dens virksomhed,¹³ vedtog Borgerforeningen få dage senere en erklæring om, at kommissionens forordning af 17. sept. var »null und nichtig«, og takkede magistraten, fordi den ikke havde publiceret den.¹⁴ Ingen var pligtig at betale skatter efter 1. november, hedder det her.

Frederik VII.s fødselsdag, den 6. okt., nærmede sig. Magistraten opfriskede derfor forbudet fra december 1833 mod privates flagning og forbød »i den offentlige sikkerheds interesse« alle offentlige optog, illuminationer, gæstebud i offentlige huse, sammenstillinger på gaderne« under straf af bøder indtil 500 mk., evt. straf på kroppen (Leibesstraf).¹⁵ Det svarede til, hvad der var sket året forud (se I, s. 155), men man synes, at forholdene nu var noget anderledes. Da Fr. Fischer blev kendt med forbudet, bad han den 5. okt. bestyrelseskommissionen om tilladelse til, at de i Åbenrå måtte hejse flagene, så de på kongens fødselsdag kunde »pryde vore huse med hans farver og vort riges banner«. ¹⁶ Flertallet af byens indbyggere vilde være glade for atter at kunne bruge »vort nationalmærke«. Magistraten havde, gjorde Fischer opmærksom på, ikke selv fulgt nævnte forbud dengang, da den lod den sort-rød-gyldne fane vaje fra rådhuset. Forbudet nu var »en fortsættelse af den regime, der lige fra den slesvig-holstenske bevægelses begyndelse har lænkebundet enhver rørelse af dansk sindelag, til hoverende triumf for det såkaldte slesvig-holstenske parti«. Fischer fik intet ud af sin henvendelse, men en kreds af danske samledes dog i Åbenrå til et festmåltid i dagens anledning.

I Gråsten ønskede man ligeledes at nytte den 6. oktober til at hejse Dannebrog. En ansøgning herom tilsendtes kommissionen fra apoteker Henningsen, farver M. Jürgensen (historikeren A. D. Jørgensens fader) m.fl.¹⁷ Det bevilgedes dem, og politiet i Gråsten, der nylig havde idømt to gråstenerne bøde for at hejse Dannebrog, fik besked om den givne tilladelse.

I Erlev, Gl. Haderslev sogn, fejrede mange hundrede – nogle tusinde, siger andre – fra land og by Frederik VII.s fødselsdag.¹⁸ Festpladsen var smykket med talrige Dannebrogspaner, og alle skibe i havnen flagede med Dannebrog. De slesvig-holstenske embedsmænd glimrede ved deres fraværelse, men amtmanden, Fr. Johannsen, var mødt og blev varmt takket for sin hengivenhed for kongen og »befolkningens sag«. I kongetroskabets tegn og på en festdag som denne glemtes for en stund mod-

sætningerne mellem den gamle helstatsmand og den unge danske folkebevægelse. Den sidste fandt sikkert kraftigere udtryk ved kongefesten i Bevtoft, Krügers hjemsgn.

Dagen efter kongefesterne reagerede general Malmborg på det anbefalede brev fra Åbenrå.¹⁹ Han meddelte kommissionen brevet og de nærmere omstændigheder herved. Schows hensigt med at bringe samtalen mellem dem videre og på en så fuldkommen urigtig måde, kunde, skrev han, alene være den at vække had mod de svensk-norske tropper og deres befalingsmænd. Han henstillede til kommissionen, om Schow fortsat kunde beklæde et embede, »hvis særlige mål må være at fjerne alt, hvad der kan virke til forstyrrelse af ro og endrægtighed mellem indbyggerne«.

Generalen fik efter få dages forløb den ønskede satisfaktion. Den 12. sendte kommissærerne ham en skrivelse, affattet af Eulenburg. De udtalte en særlig tak til ham for de anordninger, som han ved sin nærværelse i Åbenrå havde truffet for at hindre forstyrrelsen af roen, og meddelte, at de havde afskediget Schow på grund af hans upassende opførsel (wegen seines ungeeigneten Verhaltens). En sådan havde han udvist både ved sin eftergivenhed over for partidemonstrationer som den tilsigtede mod Moltke, ved sin deltagelse i adressen til Knutzen og ved andre lejligheder.

Men hvem skulde afløse Schow? Man synes først at have tænkt på den tidligere borgmester i Haderslev, etatsråd Lassen, og denne indfandt sig den 10. okt. hos kommissionen i Flensborg, hidkaldt af Tillisch.²⁰ Men enten har Lassen ikke ønsket dette hverv, eller Eulenburg er blevet betænkelig ved at udnævne denne kongetro mand. Det blev i hvert fald den tidligere borgmester i Tønder, Broder Knudsen, som den 12. samtidig med Schows afskedigelse blev udnævnt. Knudsen var, som tidligere omtalt, afskediget af slesvig-holstenerne som ikke energisk nok for revolutionens sag.

Vistnok den 14. okt. indfandt Knudsen sig i Åbenrå, hvor han blev modtaget af langt over hundrede dansksindede borgere, der tilsagde ham støtte.²¹ En sådan kunde han også sikkert regne med fra kommandanten. Men bykollegierne vilde intet have med ham at gøre, og han kunde ikke få dem sammenkaldt for at meddele dem sin udnævnelse og træde i forhandling med dem. Bysekretæren Suadicani vilde heller ikke overlevere arkivalier til Knudsen, før Schow, der var rejst bort, kom tilbage. Den ældste rådmand, skibsreder, agent Bruhn, havde den 5. okt. søgt sin

afsked, da han åbenbart ikke ønskede at tage del i stridighederne. Han sagde Knudsen, at han ikke var nogen »partimand«, men han vilde i sin høje alder ikke udsætte sig for ubehageligheder, og han vilde ikke kalde kollegierne sammen.

Den 16. pålagde kommissionen amtmand Stemann i fornødent fald at introducere Knudsen for bykollegierne.²² Det frabad Stemann sig indstændigt som liggende helt uden for hans embede. Hans udtalelser viser, at danskheden i Åbenrå i hans øjne ingen betydning har. Han skriver: »Under den nu her rådende stemning, den almindelige [!] forbitrelse over borgmester Schows afsættelse og den store modvilje mod den ny udnævnte borgmester vilde hvert skridt fra min side sigtende til at indføre samme i det ham overdragne embede støde på afgjort modstand . . .«. Kommissionen fastholdt i skrivelse af 19. sin befaling til Stemann, men for at fritage denne for hvervet indvilligede bykollegierne nu i at mødes med Knudsen. Om det maskepi, der bestod mellem Stemann og Schow, vidner formentlig det forhold, at den sidste så sig i stand til at sende statholderskabet afskrifter af kommissionens skrivelser til Stemann.²³ Eller er han uretmæssigt kommet i besiddelse af dem? På afskriften af kommissionens skrivelse af 19. skrev Schow: »I stedet for kategorisk at afvise de æreløse hverv, som lå helt uden for hans embedskreds, erklærede amtmand Stemann at måtte udføre dem, da han ikke vilde miste sit embede. Man valgte derfor en mellemvej for ikke at kompromittere ham«.

»Mellemvejen« bestod vistnok deri, at da Knudsen af Stemann fik at vide, at bykollegierne nu »uden tvang vilde imødesee min indsættelse«, og sammenkaldte dem til møde den 23. kl. 10 på rådhuset, meddeltes det ham, at bykollegierne også uden denne indkaldelse (ohnehin) var samlede til møde der! I mødet fremlagde Knudsen sin udnævnelse, men på magistratens vegne erklærede Suadicani, at »ære, pligt og samvittighed« ikke tillod dem at træde i embedsforbindelse med ham. Knudsen spurgte derpå deputeretkollegiet, om det vilde fortsætte at fungere. Hertil svarede ja, men det vilde ikke forhandle med ham; forfatningsmæssigt kunde det kun forhandle med magistraten, ikke med borgmesteren alene.

Denne situation fandt ikke Knudsen uforberedt. Han havde allerede i sin første beretning fra Åbenrå til kommissionen bebudet, at bykollegierne, »når alle den passive modstands kneb og chicaner er udtømt«, vilde træde tilbage. Men, føjede han til, denne manøvre nytter ikke her, thi han vilde være i stand til at danne »ganske populære bykollegier«.

Efter mødet den 23. foreslog han magistraten afskediget og følgende tre ansete borgere udnævnte til rådmænd: kirkejurat Andreas Andresen, tobaksfabrikant J. H. Middelheus og farver Martin Bahnsen. Desuden måtte der udnævnes en juridisk embedsmand som bysekretær og rådmand.

Kommissionen afkrævede den 24. Suadiciani og rådmændene en ansvarlig erklæring om deres optræden og truede med afsked, såfremt de ikke adlød kommissionens anordninger. Kun skibsreder Bruhn svarede. Han meddelte, at han den 5. havde søgt sin afsked, fået den af magistraten den 16. og ikke siden deltaget i møderne. Han mente sig derfor fritaget for at afgive den krævede erklæring. De andre tre opsatte en erklæring, hvori de fastholdt deres optræden, og som patetisk – og noget blasfemisk – endte med at citere bjergprædiken: »Frygt ikke for dem, som kan ihjelslå legemet; men frygt meget mere for dem, som kan fordærve krop og sjæl i helvede!« (Mathæus 10, 28, lidt unøjagtigt citeret). For at træne sagen indsendte de, som Schow oplyser statholderskabet om, ikke erklæringen, men ventede på at blive rykket! Da de ikke blev det, men kommissionen den 31. okt. afskedigede dem og konstituerede de af Knudsen foreslåede, klagede de naturligvis bittert over at være blevet afskedigede, uden at man havde afventet indgivelsen af deres ansvarlige erklæringer.

Som bysekretær og rådmand konstituerede kommissionen samtidig advokat Caspers i Slesvig. Hans villighed til at adlyde kommissionen havde omkring midten af måneden medført, at han i Slesvig var blevet ekskluderet af foreningen »Museum«.²⁴

Amtmandens før nævnte udtalelse om »den almindelige forbitrelse« i Åbenrå over Schows afsættelse står i modsætning til en skrivelse, som 166 beboere i byen den 26. oktober sendte kommissionen.²⁵ Her hedder det nemlig, at ved Schows afskedigelse og Knudsens udnævnelse »glædede alle retsindede og loyale borgere sig, fordi vi derved blev befriede for det terroristiske partihæredømme, som så tungt hvilede på os«. De udtrykte ønsket om, at senat og deputeretkollegium, der havde »selvsamme parti-anskuelse« som Schow, måtte gøre ham følgeskab. Knudsen var af dem blevet modtaget »med den glæde, som forventningsfuldt håb lod os fatte, og vi kunne ej andet end udtale, at den måde, hvorpå han er optrådt, har styrket vor gode mening om, at vi i ham vil finde en brav og dygtig foresatte«.

Skrivelsen udtrykte yderligere glæde over, at den yderst ilde ansete magistrat var gået af, og håbet om, at pladserne snart besattes med loyale mænd. Den almindelige glæde vilde stærkt øges, og det vilde bidrage til ro, om også deputeretkollegiet gik af. »Vi har mænd nok iblandt os, der i enhver henseende egner sig til de ledigblevne eller ledigblivende poster, og som troligen vil række hånden til en lovmæssig og ordnet bestyrelses gennemførelse«. De bad til slut kommissionen med alle til rådighed stående midler støtte deres nye borgmester.

For at de nye embedsmænd kunde udføre deres funktioner, var det nødvendigt for dem at komme i besiddelse af embedsarkivalierne. Det søgte man fra slesvig-holstens side så længe som muligt at hindre. Den 21. okt. kunde Knudsen dog meddele kommissionen, at han ved trusler om militær magt havde fået udleveret politimesterens og byfogedens arkivalier og dermed tiltrådt disse embeder.²⁶ For Caspers varede det en halv snes dage, før han fik Suadiciani til at aflevere arkivet.²⁷ Den 1. søgte han ham to gange forgæves i hans hus, derpå rejste Suadiciani væk og kom først tilbage den 6. Den 7. skrev Caspers til ham – de var dus, og han skrev »lieber Suadiciani« – og spurgte, hvornår han vilde aflevere, men fik den mundtlige besked, at det vilde han ikke! Så måtte man tage sin tilflugt til militæret, og den 12. kunde Knudsen indberette, at endelig var ved dets hjælp afleveringsforretningen endt. Han, Knudsen, havde også overtaget arkivet på rådhuset.

Udover alle disse chicaner og de afskedigedes protester til kommissionen mod afskedigelsen søgte slesvig-holstenerne hjælp, hvor hjælp var at vente, hos overretten i Slesvig og statholderskabet i Kiel. Til det sidste skrev Schow allerede den 15. okt. og anmodede det om snarest gør ligt at afskaffe »den retsløse tilstand, hvori hertugdømmet Slesvig for tiden vansmægter«. Han erklærede at være ganske uvidende om grunden til sin afsked! Tre dage senere bad han overretten erkende denne for ulovlig og beskytte ham under hans fortsatte embedsfunktion. Den 23. indsendte magistrat og deputeretkollegium til overretten beretning om det samme dag passerede, protesterede herimod og mod Schows fjernelse samt meddelte, at de med udelukkelse af Knudsen vilde vedblive at fungere.

Efter deres afsked protesterede de og senere deputeretkollegiet på ny til overretten både mod afskedigelserne og de nye udnævnelser. Nu gjaldt det at sværte de nye rådmænd efter evne og søge at finde frem alt, der måtte kunne lægges dem til last. Man synes, at de kunde have gjort sig de vældi-

ge anstrengelser i en bedre sags tjeneste – men det har de vel ikke selv ment.

Hvordan var det f.eks. med kirkejurat Andresen? Kunde de hverv, som han indehavde, forliges med en rådmandsstilling? Og boede han ikke i Slotsgade, der hørte under amtets jurisdiktion? Borgmester Knudsen, der fik de forskellige beskyldninger mod de nye rådmænd til erklæring, svarede hertil bl.a., at Andresen var villig til eventuelt at flytte ind på byens grund, i øvrigt havde både Schow og Suadiciani indtil deres afsked boet i Slotsgade.²⁸ Men, føjede han til, det var ham vel bekendt, »at det parti, hvoraf denne bys deputerede borgere hidtil er bleven udnævnt, anser deres modstanderes krav på retslig ligestilling for en utilbørlig anmasselse, men man er her på den anden side ikke længere tilbøjelig til at give efter for sådanne prætensioner«.

Lidt større held kan man måske mene, at slesvig-holstenerne havde med deres angreb på Middelheus. Schow havde nemlig kendskab til, at denne i 1841 var blevet idømt en bøde på 10 rdl. for urigtige oplysninger vedr. et konkursbo. Der er ikke grund til at dvæle ved denne sags enkeltheder, men med den »levende retsfølelse«, der udmærkede slesvig-holstenerne – udtrykket er Schows – kunde han naturligvis ikke forsvare at lade overretten i Slesvig svæve i uvidenhed om denne sag. Skønt han den 12. okt. var afsat, udtog han de pågældende akter af byarkivet, og de sendtes 8. nov. til overretten. Denne indvilgede senere i at tilsende kommissionen dem, så de havnede atter i byarkivet på deres rette plads.

Bødens eksistens lod sig ikke benægte. Knudsen kunde imidlertid oplyse, at den ikke havde hindret den gamle magistrat i 1846 at overdrage Middelheus embedet som fattigforstander, at han stod anført som vælger til stænderne, hvad kun uberygtede personer kunde være, at Schow selv i 1847 havde udstedt en erklæring om hans uberygtethed (nødvendig for visse handelssager) m.m. – Angrebene på Middelheus tog stærkt på denne. Knudsen, der havde fået bolig hos ham, udtaler den 12. nov., at han tager sig angrebene så nær, at han, Knudsen, frygter for hans sundhed: »dog skal og må han holde ud; de andre medlemmer af magistraten tager sig sagen lettere«.²⁹ En uges tid før var Middelheus enstemmigt blevet ekskluderet »for stedse« af den slesvig-holstenske Borgerforening på grund af hans »landsfjendtlige forhold i den sidste tid«.³⁰ Hans medlemskab i denne forening tyder på, at Knudsens tidligere bemærkning om, at Middelheus ansås for at hælde mere til tysk end dansk side, og at han væsentlig omgikkes »tyskere«, er rigtig.

Hvad kunde man hitte på at bebrejde Martin Bahnsen? Jo, havde han ikke før våbenstilstanden måttet underskrive en revers om ikke at handle mod »hertugdømmernes sag«, og optrådte han nu ikke igen som dansk! Så måtte han sandelig anses som »æreløs«. Hertil bemærkede Knudsen: »Det er ikke andet end chikane, når de deputerede borgere ikke skammer sig ved endog at anføre dette mod deres medborger Bahnsen, og for Bahnsen et ærefuldt bevis, at en fanatisk forfølgelsesyge ellers ikke har vidst at nævne andet imod ham«. – Reversen var i øvrigt ophævet af kommissionen. Men hvordan, fristes man muligvis til at spørge, forholdt det sig med »æren« hos de slesvig-holstenere, der efter oprørets udbrud havde måttet udstede reverser til den danske stat, og hvordan med »æren« hos embedsmændene, der havde brudt troskabseden til deres »kongehertug«?

Om den nye bysekretær Caspers havde de tyske åbenråere fået en advokat i Slesvig til at samle materiale til bevis på hans »forskellige underslæb og gemenheder« (Veruntreuungen und Gemeinheiten). Advokaten havde sendt det til overretten, som sendte afskrifter af det til kommissionen; men nogen undersøgelse eller retssag mod Caspers forelå ikke. Kommissionen fandt derfor ingen anledning til for tiden at foretage sig noget her.³¹ Derimod vilde kommissionen have Knudsens mening at vide om deputeretkollegiets ønske, at Caspers burde stille kaution. Det plejede bysekretæren ikke at gøre, svarede Knudsen, og det vilde vække ubehagelig opsigt, om en enkelt fik pligt dertil, heller ikke vilde det være let for Caspers.³² For tiden var der heller ingen særlig grund dertil, da der næsten ingen beholdning var i bysekretariatet, og han vilde for resten træffe forsigtighedsforanstaltninger vedrørende kassen. Knudsens svar er fra 18. dec., og på det tidspunkt var det endnu, oplyser han, ikke lykkes for magistraten at komme på forhandlingsfod med de deputerede.

Af Knudsens skrivelser fremgår, at han havde stor lyst til at tage kraftige forholdsregler mod de revolutionære, der gjorde ham og den nye magistrat tilværelsen så broget. Schow, sjælen i modstanden, havde han gerne set forvist fra byen; Borgerforeningen, byens revolutionsklub, burde opløses og det tyske »Apenrader Wochenblatt« undertrykkes.³³ Med ikke ringe ængstelse imødeså Knudsen forholdet til overretten, med hvilken magistraten i egenskab af domstol vilde få at gøre. Den afsatte magistrats og de deputeredes machinationer hos denne var ham ikke helt

ukendt. Overretten var dog ikke så rask i vendingen, som slesvig-holsterne havde ønsket. Men da kromand Hermann Edding den 16. november på grund af fornærmelser mod den svenske kommandant blev idømt fem dages fængsel på vand og brød, kom den af overretten attråede lejlighed til at slå til. Det skete først i det nye år, og jeg opsætter omtalen af denne sag til et følgende kapitel.

Toldkontrollør C. Lüth, der spillede en så stor rolle i »revolutionsklubben«, fik omkr. den 1. november besked om, at han forflyttedes til Tønning.³⁴ Det var han ikke glad for og meldte sig syg, skønt han var rask nok, når det gjaldt slesvig-holstenske demonstrationer. Til sidst måtte han af sted, blev fordrevet der, hvor han kom hen, men forstod som brav slesvig-holstener grunden – at man protesterede mod kommissionen, skønt det altså gik ud over ham.

Om den provisoriske borgmester i Haderslev, Kiers slesvig-holstenske sympatier er der ingen tvivl. Men han var ikke så fanatisk som Schow, og de haderslevske embedsmænd havde, som vi har set (se s. 75), erklæret sig villige til at lyde kommissionen. Amtmanden, Fr. Johannsen, skriver 1. okt. til Tillisch, at skønt embedsmændene ikke kommer ham i møde, kan han på den anden side heller ikke klage over, at de viser genstridighed.³⁵ Omkring halvtredje måned senere bemærker han, at med undtagelse af amtsforvalter Lindenhan, Fr. Krogh og husfoged Liweh har ingen af amtets herværende embedsmænd været hos ham.³⁶ De viser ham fortsat passiv modstand, men han finder, at han i det hele ikke kan klage over dem.

Ligesom sin søn, amtmanden i Sønderborg, havde heller ikke Johannsen lyst til at indlade sig med overretten, så længe denne fortsatte sin politiske kamp mod kommissionen.³⁷ Han sendte i december et par reskripter fra overretten, forsynet med dennes ulovlige segl, tilbage. Kommissionen billigede ganske vist amtets nægtelse af at modtage slige breve, men det endte med, at den anmodede amtet om at udføre overrettens dom. Det drejede sig, så vidt ses, om en simpel tyverisag. Da amtmanden ikke vilde åbne det ækle brev, men godt vilde kende indholdet, var brevet åbnet i kommissionen. Johannsen vilde have haft kommissionen til at stadfæste dommen og autorisere ham til at fuldbyrde den, såfremt overretten ikke forandrede det ulovlige segl. Men kommissionen veg tilbage for at sætte sagen på spidsen.

Den Haderslev uldspinder, L. N. Schmidt, der en januardag var blevet så slemt mishandlet af slesvig-holstenerne, fordi han ikke vilde modtage deres »falske« penge (se I, s. 204), var senere kommet ud for værre ting. Han skal sidst i maj efter opfordring fra en dansk officer være gået til Flensborg for at skaffe underretning, om preussere var rykket ind her.³⁸ Det ibragte ham for »landsforræderi« en straf på fem års tugthus! Efter kommissionens indsættelse bad han, der vistnok sad fængslet i Haderslev, om at slippe for straffen, og kommissionen skrev herom til overappellationsretten i Kiel. Men denne svarede med at frakende kommissionen retslig eksistens og at fremhæve som sin opgave i Slesvig at opretholde »en retslig og lovlig orden«. Det mente den altså at gøre ved at afslå ansøgningen. Efter modtagelsen af denne grausame salve benådede kommissionen 25. sept. Schmidt og gav meddelelse herom direkte til Haderslev magistrat.

Enkelte af de tilkendegivelser, hvorved tysksindede haderslevere viste deres sindelag, kunde kommissionen tage sig let. Hvad kunde det f.eks. genere den, at en del haderslevere, blandt disse selvsagt garveren, bekendtgjorde, at de stadig som betaling modtog de slesvig-holstenske kassebeviser.³⁹ For kommissionen var det vigtigst, at de ikke havnede i dens kasse. For at holde liv i det tyske »Nordslesvigsk Tidende« indsamlede haderslevske »patrioter« en større sum, og da borgmesterens søn, der var slesvig-holstensk marineløjtnant, i okt. holdt bryllup, blev »Schleswig-Holstein meerumschlungen« afsunget.⁴⁰ Borgmesteren fandt heller ikke, at det kunde afficere kommissionen, at man i Borgerforeningen vedtog en adresse til landsforsamlingen i Kiel, der åbnede den 1. nov.⁴¹ Der rådede, fremhævede han i den erklæring, kommissionen havde afkrævet ham, den mest fuldkomne ro i byen, og der var intet spor til modstand mod kommissionens anordninger. Men var han eventuelt skredet ind mod nævnte adresse, kunde det have forstyrret roen.

Ved midten af julemåneden fandt kommissionen anledning til at afkræve Kier og magistraten nye erklæringer.⁴² Der var lige i Haderslev dannet en ny forening, »Germania«; navnet viser, hvad den sigtede til. Den skulde, skrev kommissionen, have givet anledning til forstyrrelse af den offentlige ro og orden, og desuden var der til kommissionen blevet klaget over, at dens anordninger ikke behørigt blev publicerede.

Det sidste punkt mente magistraten helt at kunne afvise. Ikke blot lod den straks bekendtgørelserne publicere i begge kirker, men den sendte

hver af advokaterne et eksemplar, og et blev lagt frem (? , niedergelegt) på rådhuset. Kier, der som politimester afgav erklæringen om »Germania«, hævdede, at denne ikke ved sit forhold havde givet anledning til forstyrrelse. Hidtil havde den kun vist sin eksistens offentligt ved afholdelsen af eet bal. I lokalet var en tysk fane opstillet. En mand ved torvet demonstrerede mod denne, hvorved der samledes en del folk, så vagten måtte skride ind. Men »Germania« var ikke skyld i denne »fremmede råhed«, og sagen i sig selv var »højest ubetydelig«.

I helligdagene mellem jul og nytår indtraf der adskillig uro i byen, enten grunden hertil var helligdagene, eller det var »Germania«, der opflammede slesvig-holstenerne til dåd.⁴³ På årets sidste dag sendte filialafdelingen i Haderslev af den slesvigske forening en klageskrivelse, som videresendtes til kommissionen af foreningens overdirektion i Flensborg.⁴⁴ Anarkiet breder sig i den grad i byen (Haderslev), hedder det her, så ingen skikkelig mand og allermindst de rolige og besindige nordmænd kan vandre fredeligt hjem om aftenen. Tyske håndværkssvende, næsten alle tidligere friskaremænd, kaster fra vinduer og hjørnehuse sten og tomme flasker (indholdet havde de vel tømt forud) på den rolige vandrer. De enkelte, der gribes på fersk gerning, løslades ustraffet af »vor revolutionære politimester«. Foreningen bad indtrængende om forbedring af tilstanden, navnlig ved indsættelse af et nyt og loyalt embeds-personale. – Der hengik endnu en tid, før dette ønske blev virkelighed.

Om forholdene i Højer og Løgumkloster flækker findes en del oplysninger i private skrivelser til Tillisch. En dansk, som en halv snes dage havde opholdt sig i Løgumkloster, giver i et brev juledag en ret udførlig skildring af partistillingen i Løgumkloster.⁴⁵ Flækken, hvis opland udelukkende er dansk, skriver han, tæller ca. 200 huse. Den er delt i to skarpt afsondrede partier, af hvilke det tysksindede tæller ca. 30 huse, embedsklassen iberegnet, det danske henved 170. Til trods herfor har det tyske parti helt overvægten og er næsten enebestemmende i stedets anliggender. Det danske savner ledere og deltager, navnlig i den senere tid, så godt som ikke i de forsamlinger, hvor de kommunale forhold afgøres. »En eneste mand vilde være nok til at forandre den hele tone«, nemlig Dethlefsen, den tidligere konstituerede birkefoged. Alt samliv mellem danske og tyske er hørt op, men der hersker ro, og det ikke blot på grund af den svenske garnison. Om den provisoriske pastor Neiling

hedder det i brevet, at han som præst er ret godt anskreven, søger at vinde de dansksindede og befæste sig i sit embede. Han befatter sig ikke med politik, men gælder for meget antidansk. Den revolutionære dr. Roll får det skudsmål, at han er hengiven til svir og nydelse af stærke drikke. Hvorvidt dette har påvirket hans revolutionssyner i marts 1848, lader jeg stå hen. – Den af Løgumklosters dansksindede så hårdt savnede advokat Dethlefsen fik i december af kommissionen afslag på sin ansøgning om igen at blive birkefoged m. m. i flækken.⁴⁶ Han opholdt sig da i København.

Den forsigtige kniplingshandler i Brede, Wulffs »dristige« svigersøn, apoteker Nagel vendte efter kommissionens indsættelse tilbage til sit apotek i Højer.⁴⁷ Her herskede, som Wulff noterer i sin dagbog, meget røre og forbitrelse imellem tysk og dansk: »Hvor got denne tid at boe på landet og i en stille rolig fredelig bye, som Brede er«.⁴⁸

Højer lå nord for demarkationslinjen, men umiddelbart ved denne, og den hørte under Tønder amt med dettes slesvig-holstenske embedsmænd. Nogen garnison lagdes der foreløbig ikke i flækken, da Malmborg fandt positionen for yderlig for tropperne.⁴⁹ Følgen var, at slesvig-holstenerne her kunde gerere sig omtrent, som de vilde, hvad apoteker Nagel i sine breve til Tillisch giver mange eksempler på.⁵⁰ Den 20. sept. skriver Nagel, at sognefogeden i vidners overværelse sagde ham, at hverken han eller amtmanden eller nogen som helst her brød sig om den nye regering; han adlød kun statholderskabet. Ingen af kommissionens bekendtgørelser blev offentliggjort, fortsætter Nagel, intet skib brændt med det befalede mærke, det tyske flag vajede, rekrutter indkaldtes til Rendsborg, og alt, hvad dansk hed, blev endnu i Højer trakteret på den hånligste måde: »amthusets myndighed såvel som det tyske partis fremfærd kender ingen grænser«.

På Nagels brev svarede Tillisch den 22., at man burde indgive en klage til kommissionen og ligeledes henvende sig til den nye amtmand. Som skildret i et foregående kapitel, blev det en fiasko med indsættelsen af en ny amtmand. Men i forventning om en sådan skrev Nagel midt i oktober: »Vi sætter vort fuldkomne håb, at med indsættelsen af en ny øvrighed for Tønder amt, vil vistnok alt få en anden vending og vil så længe finde os i tålmodighed«. I samme brev takkede Nagel for bekendtgørelsen om skatternes betaling, da man herved var blevet beroliget for den frygt, at man ved at betale skatter til amtstuen støttede oprørerne.

Han nævnte eksempler på den slesvig-holstenske terror og omtalte, at slesvig-holstenske hjempermitterede viste sig i fuld uniform med sabel ved siden.

Den af Nagel omtalte bekendtgørelse om skatterne er af 12. okt. Den fastslog, at det var lovligt at inddrive gebyrerne ved eksekution for resterende skatter, og at man foruden de ordinære skatter og afgifter skulde udrede de af oprørsregeringerne udskrevne ekstraordinære skatter af 31. juli 1848 og 29. marts 1849 samt indkomstskatten af 7. juli samme år. En modsat fremgangsmåde, hedder det i bekendtgørelsen, vilde nemlig føre til en højst ulige beskatning af beboerne og kun medføre en højere beskatning senere hen, når man skulde betale udgifterne ved krigen. Kommissionen lovede, at de indbetalte skatter skulde komme Slesvig til gode ved fordelingen af disse udgifter.

I et lidt senere brev hævder Nagel, at tidligere kendte man i Højer kun danske sympatier; disse var indtil slaget ved Slesvig de overvejende. Men efter slaget »mente man, at Danmarks sag var for evig tabt, og enhver bestræbte sig for ikke at være den sidste, der lagde sine tyske sympatier for dagen«. Fjernedes det slesvig-holstenske tryk, troede Nagel, at det tyske parti vilde reducere sig til meget få. I forbindelse hermed skal nævnes, at Nagel i et andet brev anfører, at bønderne i Nykirke siger, at de kun har to tyskere i deres sogn: præsten og en større gårdmand.

Efter Nagels tilskyndelse blev der til efterårsmarkedet, den 25. okt., i Højer lagt en lille militær afdeling. Den forblev der til begyndelsen af december. En tysk og en slesvig-holstensk fane, som et par beboere havde hejst på markedsdagen, blev af militæret beordret tagne ned; også danske flag konfiskeredes formentlig.⁵¹ Større ekscesser forekom der ikke. På markedet dagen efter i Tønder skal nogle af matadorerne i Højer have gennempryget dansksindede, der havde været til marked i Højer – en slags revanche for den foregående dags tort, mener Nagel. Han fortæller også, at man havde stiftet en »Bürgerverein« for at bearbejde folket, og vi hører i hans breve om, at i den private skole i Højer forbød man under multt børnene at tale dansk – skønt kirke- og skolesprog var dansk.

I begyndelsen af december måtte Nagel sammen med flere møde hos amtmanden i Tønder, fordi de havde flaget med Dannebrog (på markedsdagen?). Hansen sagde her, at han og flere embedsmænd alene var

forblevne i deres embeder for at forebygge anarki, og »kun hvad de fandt passende for landets tarv blev udført og alt andet tilsidelagt«. Hansen forklarede Nagel, at i hele Slesvig vilde han ikke finde et eneste dannet menneske, som ikke var slesvig-holstener. Nagel ytrede tvivl om udsagnets rigtighed, men Hansen svarede, at så var det i hvert fald »verlorene Kinder«. Nagel fandt det under forhøret fornuftigt at tie. De tre måneders fængselsophold i Bredsted året før havde sat skræk i ham.

I lighed med, hvad der skete i Sundeved, lykkedes det for Tillisch også inden årets udgang at få genansat enkelte af de fordrevne danske præster og skolelærere i det øvrige Nordslesvig. Han nødtes dog til i et par tilfælde at indstille sagen til opmandens, Hodges' afgørelse.

I begyndelsen af oktober havde konseilspræsidenten anmodet Tillisch om, at statholderskabets anordning om de kirkelige forhold i Tørninglen snarest blev ophævet.⁵² Det skete, som tidligere nævnt, få dage efter, således at den gamle tilstand genoprettedes.⁵³ Tillisch havde, skrev han, allerede ved kommissionens tiltrædelse bragt sagen på bane, men det var trukket ud med afgørelsen. Samtidigt med denne blev pastor Fr. Chr. Prahls i Skast genansat i sit embede, hvorfra statholderskabet i maj havde afskediget ham.⁵⁴ Prahls og kirkeforstanderne havde søgt om genansættelsen, og noget nyt præstevalg havde ikke fundet sted. Den slesvig-holstenske nabopræst i Hjerpsteds forholdt ham nogen tid nøglen til arkivet og kirkebøgerne, og kirkevisitatorerne i Tønder generede hans genansættelse efter evne.

Om pastor Prahls synes der ikke at have været uenighed mellem Tillisch og Eulenburg. Derimod opstod en sådan, da spørgsmålet kom for, hvorvidt pastor Boesen i Fjelstrup skulde have sit embede igen, hvad han og sogneboerne havde bedt om.⁵⁵ I hans sted havde fællesregeringen i december 1848 udnævnt pastor Petersen.

Den 23. oktober refererede 1. departement sagen for kommissærerne og anførte, at af kirkevisitatorerne havde amtmanden taget til orde for hans genansættelse, medens provsten, den i øvrigt danskfødte H. P. Prahls i Øsby mente, at Boesen var optrådt uforsvarligt. Sognefogeden havde fremhævet de sørgelige følger for kirkebesøget af Petersens ansættelse. Eulenburg vilde ikke gå med til genansættelsen. Da Tillisch bad ham endnu engang overveje sagen for at undgå forelæggelsen for Hodges, svarede han, at han ganske vist var enig med Tillisch i, at næsten alle

den provisoriske regerings embedsafskedigelse var sket ud fra et parti-standpunkt og derfor indeholdt en uret. I det foreliggende tilfælde syntes dette ganske klart. Men pastor Petersens indførelse i sit embede var formelt rigtig, og derfor burde han ikke afskediges, da herved samme uret vilde begås. Dette princip var fastslået ved Hodges' principielle afgørelse om embedsmændene.

Boesens sag blev så forelagt Hodges med Tillisch' og Eulenburgs begrundelser for deres standpunkt. Det kom yderligere til nogen korrespondance om sagen mellem de tre herrer, idet Hodges ønskede forskellige oplysninger før sin afgørelse. Denne faldt i begyndelsen af november. Afgørelsen gik Eulenburg imod.

Hodges konstaterer først, at Boesens afsked var ulovlig, hvad Petersens udnævnelse som følge deraf også er. Han mener, det har været parternes hensigt med våbenstilstanden at gøre det muligt for kommissionen at øve retfærdighed i sådanne tilfælde. Hertil kommer andre meget vigtige omstændigheder som den, at menigheden elsker Boesen. I anledning af Eulenburgs henvisning til Hodges' tidligere afgørelse udtaler Hodges, at »han, som tager en andens embede, som uretfærdig er blevet afskediget, underkaster sig selv til alle følger af hans mangel på retfærdig adkomst til sådant embede«. Genansættelsen af Boesen vil, så vidt det står i deres magt, gøre den uret god, som blev begået mod ham, »og sådan retfærdighedshandling kan hverken fortolkes som »belønne eller straffe«; lige så lidt som den lovens akt, der gengiver den retmæssige ejer, hvad der med urette forholdes ham af en anden person, kan anses for at belønne den ene eller straffe den anden«.

Mod Boesens genansættelse protesterede superintendent Rehhoff, men kommissionen afviste hans protest.⁵⁶ Det har heller næppe afficeret den, at der i »Altonaer Mercur« kom en meddelelse fra Haderslev om, at hertugdømmets »biedere Bewohner« var blevet svært krænkede i deres »helligste følelser«.⁵⁷ I Fjelstrup har Biedermännerne sikkert let kunnet tælles. Amtmand Johannsen forsikrer Tillisch om, at genansættelsen vakte stor glæde i menigheden.⁵⁸

Også i en anden sag nåede Tillisch og Eulenburg ikke til enighed, men måtte lade Hodges afgøre den. Det gjaldt spørgsmålet om, hvorvidt degn og skolelærer Juhl i Hoptrup, som i sin tid havde måttet flygte, skulde have sit embede igen.⁵⁹ 111 beboere i Hoptrup havde indgivet ansøgning herom til amtet. De to kirkevisitatorer, amtmanden, Johannsen, og

provsten, Prah, så helt forskelligt herpå og indgav hver sin betænkning til kommissionen. Provsten ligesom den Hoptrup præst var bestemt imod ansøgningen: en lærer kunde ikke efter eget godtykke (nach Belieben) forlade sit embede og senere vende tilbage for at fortrænge »en værdig efterfølger«. Amtmanden fandt derimod ikke, at Juhl umotiveret havde forladt sognet, da han med grund frygtede for at blive fængslet og ført til Rendsborg. Han vilde sørge for, at »efterfølgeren« snarest fik anden ansættelse.

Departementet forelagde den 23. oktober sagen for kommissærerne. Disse var, som sagt, uenige. Det trak ud til slutningen af november, før Hodges' afgørelse, der gav Tillisch medhold, faldt. I begyndelsen af december bestemte så kommissionen, at Juhl skulde genansættes, medens efterfølgeren foreløbig fik bevilget en understøttelse. Provsten vilde imidlertid ikke medvirke ved Juhls genansættelse. Han udtalte, at fastholdt kommissionen hans medvirkning her, nødtes han formentlig til at opgive provsteembedet. Amtmanden foreslog ham afsat som provst og erstattet med Boesen og henstillede, hvorvidt han kunde forblive som præst i Øsby. Departementet indstillede derefter, at Boesen konstitueredes som provst, da man under »de rådende spændte forhold« ikke kunde håbe på, at Prah vilde på gavnlig måde virke sammen med amtmanden. Departementet nævnte, at pastor Hertel i Moltrup og Bjerning ganske vist i sin tid var udnævnt til provst efter Janssen. Men om Hertels genansættelse var der endnu ingen beslutning taget, og Boesen besad i hvert fald »de påkrævede egenskaber i en højere grad«. Den 8. januar billigede kommissærerne, at Prah afskedigedes både som provst og præst. Boesens udnævnelse fremkaldte, som det senere skal ses, voldsom reaktion hos de slesvig-holstenske gejstlige.

I Hjordkær, Åbenrå amt, var pastor Jep Hansen i sommeren 1848 afskediget af de provisoriske. Han vilde naturligvis gerne have sit embede igen og opsøgte i den hensigt efter våbenstilstanden alle tre kommissærer.⁶⁰ Foreløbig fik han intet resultat. Hodges, med hvem han var i stand til at tale fransk, var venlig imod ham, men fremhævede ligesom Eulenburg sin vanskelige stilling. Lidt senere blev der også fra menigheden indgivet en ansøgning om at få deres gamle præst igen.⁶¹ Den nye, Grauer, som de havde fået, var i december 1848 blevet valgt med 6 af 8 afgivne stemmer. Der var i alt 88 stemmeberettigede; de øvrige havde som protest ikke villet deltage. Næsten alle disse var blandt under-

skriverne på ansøgningen, fremhævedes det i den indstilling, som departementet i årets sidste dage foretog i sagen. Kirkevisitatorerne, amtmand Stemann og provst Rehhoff, gik i gentagne erklæringer bestemt mod genansættelse. Om sognefolkenes ansøgning bemærkede de, at ligesom man i almindelighed ikke kan tillægge sådanne petitioner videre betydning, således kunde der ikke være nogen tvivl om den foreliggendes »intethed og ubetydelighed«. I betragtning af, at pastoratet var et, der besattes ved valg, lyder disse toner ikke meget demokratiske. Den 2. januar billigede kommissionen Hansens genansættelse. Grauer tilstodes der ventepenge. Først godt tre uger senere rømmede Grauer præstegården, og Hansen rykkede ind.

Apoteker Nagel i Højer udtalte, som ovenfor nævnt, sin tilfredshed med gennem bekendtgørelsen af 12. oktober at have fået klarhed over, hvordan man havde at forholde sig ved betaling af skatterne. Men større glæde kan man dog næppe i Nordslesvig have følt over at skulle betale de ordinære skatter og afgifter samt de af revolutionsregeringerne udskrevne og endelig gebyrer for militær eksekution, hvormed man havde været plaget, fordi beboerne i troskab mod kongen holdt skatterne tilbage. Der forekom adskillige udslag af utilfredshed.

Sidst i november ønskede Krüger hos Tillisch at få at vide, om det var med kommissionens samtykke, at der blev udskrevet stænderskat, d.v.s. afgiften til at dække omkostningerne ved stænderforsamlingerne.⁶² Nogle uger senere skrev Laur. Skau til Tillisch om det misnøje, der hos bønderne var vakt ved opkrævning af stænderskatten: »Det er så meget mere urimeligt at indkræve denne skat her i Nordslesvig, eftersom alle andre skatter, ja endog den forhadte krigsskat, er indbetalt her overalt med en sjælden og respektabel beredvillighed, medens man rimeligvis næppe betaler de *ordinære* skatter i Sydslesvig . . .«. ⁶³ Skau havde sagt alle, der havde spurgt ham, at stænderskatten for tiden var en umulighed, og at det aldrig kunde være kommissionens mening at indkræve stænderskat, når ingen stænder eksisterede. Men Tillisch svarede, at det var efter bedste overbevisning, de havde bestemt sig for at indkræve de ekstraordinære skatter, efterhånden som de forfaldt.⁶⁴ Stænderskatten var desuden, bemærkede han, for hver enkelt så ubetydelig, at den ikke kunde falde nogen besværlig at udrede. Om modsætningen mellem Nord- og Sydslesvig gav han Skau den for øjeblikket noget magre trøst, at Syd-

slesvig »naturligvis efter freden« vilde komme til at betale alle restancer og yderligere de med inddrivelsen forbundne udgifter.

Sidst i december skrev konferensråd Kirstein, tidligere medlem af regeringskommissionen 1848 for Slesvig, til Tillisch for at gøre ham opmærksom på den misbilligelse, der »ikke blot i bladene, men også af mænd, hvis dom jeg har agtelse for«, udtaltes over, at kommissionen opkrævede og inddrev de af oprørsregeringerne udskrevne krigsskatter.⁶⁵ Kirstein bemærkede, at efter at han ved sit sidste ophold i Flensborg havde erfaret den »over forventning gunstige tilstand« for kommissionens finanser, forekom grundene til denne opkrævning ham »mindre tilfredsstillende«. Dette gjaldt navnlig indkomstskatten af 7. juli, som vistnok endnu ingen af hertugdømmets beboere havde betalt. Da man i Sydslesvig viste en »uovervindelig modstand« mod opkrævningen både af de ordinære og ekstraordinære skatter, opstod ulighed i udredelsen af skatterne, »og hovedbyrden væltedes over på den loyale del af hertugdømmets indvånere«. Som Kirstein skrev i et senere brev, lå det »for fjernt for menigmands opfatningsevne« at slå sig til tåls med den øjeblikkelige ulighed ved tanken på, at de revolutionære engang med tiden, ved fredens afslutning, vilde komme til at betale.

Inden Tillisch modtog Kirsteins brev, havde kommissionen allerede bestemt sig for at opgive indkomstskatten af 7. juli.⁶⁶ Plessen indgav 15. december en forestilling til kommissærerne herom. Pudsigt nok synes den foranlediget ved en protest fra Slesvig magistrat mod kommissionens kompetence til at indkræve denne skat, der var bestemt til krigen mod Danmark! Magistraten klagede desuden over de for landet trykkende byrder og over den sørgelige tilstand under kommissionen. Plessen afviser i sin forestilling disse »argumenter«, men fremhæver, at skatten næppe vil kunne opkræves i Sydslesvig, og dette vilde have en trykkende ulighed i beskatningen til følge. Kommissærerne billigede to dage senere indstillingen, men først den 11. januar udfærdigedes en bekendtgørelse om, at indkomstskatten af 7. juli indtil videre ikke skulde opkræves.

17. *Nye trusler om et holstensk angreb.*

Den slesvig-holstenske landsforsamling.

Fredsforhandlinger og tilnærmelsesforsøg

Den 13. december samledes den slesvig-holstenske landsforsamling på ny i Kiel. Flere af de deputerede fra hertugdømmet Slesvig var ligesom sidst udeblevne. De fik bevilget orlov, så vidt ses både efter og uden ansøgning.¹ I det første møde – møderne varede kun til den 22. – bevilgedes der 8 dages orlov til overretsråd Esmarch, 14 dages til pastor Lorenzen i Adelby, og borgmester Callisen i Flensborg fik endda orlov på ubestemt tid. Et par dage senere bevilges der hertugen af Augustenborg orlov på grund af sygdom, og igen et par dage efter meddeler herredsfoged Thomsen for Tyrstrup hrd., at han er hindret i at deltage i møderne i denne samling. Det samme var advokat Rønnekamp i Flensborg »dels på grund af private forretninger, dels på grund af de sørgelige tilstande i hans hjemstavn«.

Landsforsamlingens indkaldelse i december var nødvendig, fordi dens samtykke udkrævedes til statholderskabets fortsatte opkrævning af skatterne (se s. 158). Dette gaves i det sidste møde, bortset fra den den 7. juli indførte indkomstskat. Man kunde fristes til at se en sammenhæng mellem denne undtagelse og bestyrelseskommissionens omtrent samtidige foreløbige ophævelse af indkomstskatten for Slesvigs vedkommende (se s. 208). Inden landsforsamlingens nævnte samtykke havde man i tre hemmelige møder drøftet den politiske situation.² Man vedtog en temmelig krigersk udtalelse til statholderskabet. Viste der sig ikke, hedder det i denne, i løbet af »korteste frist« begrundet udsigt til et resultat af de med Danmark indledte direkte forhandlinger, vilde det være forbundet med stor fare for hertugdømmerne, hvis disse underhandlinger medførte en udsættelse af »Slesvigs genbesættelse ved slesvig-holstenske tropper og genoprettelsen af den lovlige orden i Slesvig i længere tid og navnlig ud over den 17. januar 1850.« – 17. januar var, som før sagt, den dato, hvor den på et halvt år sluttede våbenstilstand hørte op; men den løb automatisk videre med 6 ugers opsigelsesfrist.

Allerede den 3. januar genoptog landsforsamlingen sine møder. Der var med henblik på den forbundscentralkommission, som Preussen og Østrik enedes om at indsætte, ytre frygt for, at man ikke havde fået lov til at samles.³ Men forbundskommissionen indtog, som før nævnt, ikke det standpunkt, Danmark havde ønsket. Landsforsamlingen forblev inde til den 7. februar, mange krigerske udtalelser faldt i møderne, og mange lignende henvendelser indsendtes til den fra adskillige steder i Slesvig, navnlig selvsagt Sydslesvig. – Jeg skal nævne, at pastor Lorenzen i Adelby atter havde søgt om orlov, og at advokat Rönnekamp meddelte, at han for tiden var upasselig, men at han i øvrigt ikke kunde møde, så længe forholdene i hans fødeby ikke havde ændret sig.⁴

I et hemmeligt møde den 15. jan. vedtoges at bevilge henved 3 mill. mk. cour. til hær (og marine) for de følgende tre måneder.⁵ To dage senere, altså på datoen for våbenstilstandens udløb, stillede den holstenske deputerede Rudolph Bünger forslag om, at statholderskabet skulde afbryde underhandlingerne med Danmark [!] og snarest besætte Slesvig på ny.⁶ I sin motivering fremhævede Bünger, at Danmark anså slesvig-holstenerne som insurgenter og ikke indrømmede dem nogen ligestilling. Tillidsmændenes forhandlinger syntes ikke at blive til noget. Spørgsmålet om, hvorvidt andre magter vilde hindre besættelsen af Slesvig, mente han at kunne besvare benægtende. Preussen vilde sikkert ikke forhindre det. »Vort land er af stor betydning for Tyskland og en nødvendighed for en tysk sømagt«. Besættelsen af Slesvig vilde være en stor vinding i penge og mandskab. Til sidst henviste Bünger yderligere til Vorherre, »den sidste tilflugt for den under fødder trampede uskyld og den undertrykte ret«.

Af de påtænkte forhandlinger mellem Holsten og København blev der intet (sml. s. 163).⁷ Kongens krav om en skriftlig redegørelse for de holstenske tillidsmænds ønsker afvistes af disse. De svarede den 26. januar, at slesvig-holstenernes retfærdige ønsker jo gik ud på et selvstændigt Slesvig-Holsten, men hvordan dette bedst kunde opnås, skulde de mundtlige drøftelser klare. Noget skriftligt mæglingforslag vilde de ikke stille, og når man fra dansk side fastholdt dette, anså de forsøget på forhandling som strandet. Forsøget var, må man sikkert sige, på forhånd dødsdømt. Der var ingen sandsynlighed for, at den danske regering skulde fravige fredspræliminærerne, hvori Slesvigs selvstændighed var fastslået. Der var heller ikke mulighed for, at man fra slesvig-holstensk

side vilde gå ind herpå. Man var her nået alt for langt frem på revolutionens bane; vejen tilbage var ufarbar.

Det af Bünger stillede forslag henvistes af landsforsamlingen til et udvalg. Over den langsomme behandling her klagede Bünger en uges tid senere. Det tidspunkt er kommet, udtalte han, hvor vi må sejre eller bukke under. Først den 6. februar kom hans forslag til behandling i hemmelige møder, og flertallet vedtog på ny en krigersk opfordring til statholderskabet.⁸ Skete der ikke »i korteste frist« en sådan ændring af forholdene i Slesvig, som var bydende nødvendig, skulde hertugdømmet besættes af slesvig-holstenske tropper, efter at man forud havde fjernet eventuelle hindringer herfor, der kunde ligge i de højere officerers stilling. Denne passus sigter til general Bonin, troppernes overkommandant, og de andre preussiske officerer, der gjorde tjeneste i hæren.

Den vedtagne opfordring var som møderne hemmelig. En vis offentlighed kan man sige, at præsidenten i slutningsmødet dagen efter gav den.⁹ Han udtalte nemlig det håb, at den i det mindste måtte få nogen virkning hos statholderskabet, og at grundene for en besættelse af Slesvig måtte få overtaget. »Jeg håber og ønsker«, udtalte han videre, »at bestyrelseskommissionen snarest fjernes, at Slesvig igen overleveres til dets retmæssige regering og besættes af vore brave tropper; og at vi, når vi kommer sammen for at opløses, kan afholde næste møde i byen Slesvig«.

Den sidste bemærkning sigter til, at forsamlingen to dage forinden havde vedtaget at opfordre statholderskabet til at udskrive valg i henhold til loven 20. okt. 1848 for den 1. ordentlige landsforsamling, så snart de hindringer, som endnu bestod mod disse valgs foretagelse i Slesvig, var ryddede af vejen.¹⁰ Forslagsstilleren troede ikke, man behøvede at være nogen stor profet for at bebude, at den slesvig-holstenske hær snart vilde rykke ind i Slesvig. Nyvalg her vilde som hæren, forsikrede han, blive hilst med jubel af den derværende befolkning. Reiche, der støttede forslaget, erklærede, at var først Slesvig atter besat af »vore tapre tropper«, vilde ingen magt på jorden formå igen at rive det fra os. Han håbede, at statholderskabet vilde være i stand til at afvise »fremmede magters indflydelse«. Forslaget vedtoges med alle stemmer undtagen een.

De krigerske røster i landsforsamlingen om Slesvigs generobring sekunderedes af en række adresser og henvendelser fra hertugdømmet selv.¹¹ Hvor megen vægt der bør lægges på disse, er en anden sag. Danske adresser tillagde man jo fra slesvig-holstensk side ingen værdi. Givet er

det, at i Sydslesvig var den rådende terror i stand til at få både lige-gyldige og halve modstandere til at underskrive adresserne. Men terroren viser selvsagt, hvem der her var ovenpå i den politiske kamp. I Nord-slesvig støttedes derimod de tysk- eller slesvig-holstensksindede af det store tal af gamle eller nye slesvig-holstenske embedsmænd.

Fra Femern indløb en med »talrige underskrifter« (godt 1500) for-synet erklæring om, at de anså statholderskabet for deres rette øvrighed, og at de, skønt de hørte til Slesvig, fra gammel tid »hang sammen med« Holsten.¹² Det agtede de at blive ved med. I mødet den 11. januar meddelte præsidenten, at fem herrer fra Angel, blandt dem vor gamle kending, gårdmand Rasch fra Bjerent, havde vist ham en fuldmagt for dem til på alle angelske sognes samt Jørl og Siversteds vegne at erklære statholderskabet for deres retmæssige øvrighed og bede det træffe ener-giske forholdsregler til afhjælpning af den utålelige tilstand i Slesvig.¹³ Det samme ønskede lidt senere deputationer fra flækken og amtet Bred-sted, fra Ekernførde og Slesvig, fra Stapelholm og Frederiksstad, fra Hütten og Hohn hrd.¹⁴ Fra Tønder vilde godt 300 indbyggere med magistrat og deputerede i spidsen straks have gjort ende på kommissio-nens styre.¹⁵ I mødet 21. januar omtales deputationer fra Tønder amt, flækken Højer og 2. angelske godsdistrikt samt en petition fra Tønning med lidt over 100 underskrifter, og sidst på måneden nævnes henven-delser fra forstanderne i Ejdersted og fra godsejere og andre i Svansø.¹⁶ Endvidere skal omtales en adresse, »underskrevet af talrige gårdmænd i Haderslev amt og forsynet med endnu flere underskrifter fra Haderslev by«.¹⁷ Adressen påstår, »at også nordslesvigerne intet inderligere ønsker, end at det øjeblik snart måtte komme, da bestyrelseskommissionen blev fordrevet fra landet, og statholderskabet og dermed ret og retfærdighed kan vende tilbage til landet«. Herredsfoged Thomsen havde bekræftet rigtigheden af underskrifterne fra amtet, og adressen var affattet på tysk. Ret mange procent af landbefolkningen kan de »talrige gårdmænd«, der dristede sig til at fremkomme med den løgnagtige påstand om »nord-slesvigerne«s inderlige ønsker, ikke have udgjort.

Hvor stor udsigten var til, at de slesvig-holstenske trusler om indfald i Slesvig blev virkelighed, må det have været vanskeligt at dømme om såvel i København som i Flensborg. Marineminister Zahrtmann skrev den 7. jan. til Tillisch, at Slesvig vistnok ikke blev angrebet den 18.,

»thi efter hvad jeg hører, permitterer man netop da . . .«. ¹⁸ Torben Bille, ansat i udenrigsministeriet, troede heller ikke i et brev en uges tid senere til Tillisch på krig, skønt rygter om store begivenheder, der kunde ventes i hertugdømmerne den 17., dagligt strømmede til København. ¹⁹ Selve den 17. skrev den gamle amtmand Fr. Johannsen fra Haderslev til Tillisch, at han ikke troede, slesvig-holstenerne vilde være så gale at rykke ind, men dette vilde ellers være ønskeligt nok: »Når enden er god, er alting godt, og derfor vil vi håbe, den snart må komme«. ²⁰ Det håb har man næppe delt i København, hvor man ønskede et krigersk opgør, om dette blev uundgåeligt, udsat til foråret, hvor Danmark kunde gøre brug af sin flåde. ²¹

Den 7. januar skrev Tillisch til Moltke, at slesvig-holstenernes hele færd gav til kende, at de ventede en nær forestående forandring. ²² Han vilde forblive i Flensborg, til han blev fordrevet med væbnet magt. I et brev dagen efter udtaler han, at overbevisningen om krigens genudbrud har den fordærveligste indflydelse på begge partier: det ene, det slesvig-holstenske, bliver overmodigt og uroligt, det andet mister alt mod og håb for fremtiden. ²³ Med hensyn til denne sidste bemærkning bør man dog erindre sig Tillisch' forkærlighed for ekstreme udtryk. Der har nok været de flensborgere, der kan have delt amtmand Johannsens opfattelse, selv om byen unægtelig var langt mere udsat end Haderslev ved et slesvig-holstensk angreb.

Hvad Malmborg et par dage senere hørte af Hahn ved en sammenkomst med denne i Slesvig by, var ikke egnet til at berolige kommissionen. ²⁴ Hahn fortalte nemlig, at han var fuldt overbevist om, at slesvig-holstenske tropper den 17. eller 18. fra Kiel og Rendsborg vilde marchere til Wittensee og derfra over Mysunde rykke ind i Angel. Skete dette, vilde Hahn koncentrere sine tropper mod vest og give slesvig-holstenerne fri passage mod øst. Da Tillisch meddelte Moltke Malmborgs beretning, bemærkede han, at han ikke troede på slesvig-holstenernes indmarch, men mere på at Hahn spillede under dække med dem (for at skræmme kommissionen?). Dog kunde muligheden af et indfald ikke udelukkes, men Tillisch regnede med i så fald at kunne få pengekassen bragt i sikkerhed. Hodges udtrykte over for sin regering ligeledes tvivl om holstenernes indrykning. Rykkede de ind, mente han, at man vilde opgive Flensborg. Tropperne på Als vilde næppe rykke længere frem end til Dybbøl, de svenske tropper måtte så gå tilbage til Haderslev,

hvorhen kommissionen formentlig måtte følge dem. Herved vilde det rige Flensborg blive prisgivet den holstenske hær. Flensborgske slesvig-holstenerne har imidlertid også tænkt sig den anden mulighed, en dansk besættelse, thi flere af dem skal i disse spændingsfyldte døgn ved nattetid have sendt sølvtøj og værdier syd på, til Slesvig by.

Noget indfald skete ikke, hverken den 17. eller 18. I Berlin benægtede statholderskabet, at man agtede at begynde krig,²⁵ og Tillisch meddelte den 18. Moltke, at nu hed det sig, at slesvig-holstenerne først kom den 3. februar!²⁶ Senere meddelelser fra Tillisch var yderligere beroligende.²⁷

Den 17. januar blev altså ingen glørværdig mindededag for de revolutionære. Heller ikke kunde de med glæde se på, at netop denne dag åbnedes endelig i Berlin fredsforhandlinger mellem Danmark og Preussen. Det skete under engelsk mægling og i den engelske Berlingesandt, lord Westmorlands hus. Fra dansk side førtes forhandlingerne af Pechlin og Reedtz, fra preussisk af Usedom, der holdt sig i nøje føling med sine slesvig-holstenske rådgivere, navnlig Samwer. Jeg skal ikke her komme ind på en omtale af forhandlingerne, der trak stærkt i langdrag. Forslag og modforslag vekslede. Det endte med »den simple fred« 2. juli, ved hvilken parterne forbeholdt sig alle rettigheder, som de havde haft før krigen. Preussen sluttede freden på egne og Tysklands vegne.

Under forhandlingerne var Preussens bestræbelser rettede mod at komme væk fra den fredsbasis, Slesvigs selvstændighed, der var fastsat i de til konventionen 10. juli knyttede fredspræliminærer. For Preussen gjaldt det om at bevare den gode forbindelse med og sympatien hos slesvig-holstenerne. Preussen kæmpede i disse måneder for at opnå en forrangsstilling i Nordtyskland, og en udvidelse med Holsten og i hvert fald Syd-slesvig var her af væsentlig betydning. Populær som den slesvig-holstenske sag var i Tyskland, måtte Preussen i sin kamp om førerstillingen også tage dette i betragtning. Jeg har ovenfor anført den holstenske deputerede Büngers udtalelse, der viser, at slesvig-holstenerne var fuldkommen klare over hertugdømmernes betydning for Preussens magtstilling. De var på det rene med, at Preussen aldrig vilde bekæmpe de revolutionære her med våben, sådan som det havde gjort i Sachsen og Baden. Fra et magtpolitisk synspunkt var det Preussen velkomment, om modsætningen mellem kongeriget og slesvig-holstenerne gjorde et fortsat samliv som i den gamle helstat umuligt. De storpolitiske forhold, navnlig Ruslands krav

om at få revolutionen endt, væltede denne gang Preussens udvidelsesplaner. De genoptoges halvandet årti senere med afgjort held.

Vi har tidligere set, hvor uvillig den preussiske general Hahn var til at støtte bestyrelseskommissionens styre i Sydslesvig. Det er yderligere lige nævnt, at han havde været indstillet på at rykke mod vest, så slesvig-holstenerne kunde rykke ind mod øst. Det er derfor næppe underligt, at den plan udklækkedes i Kiel, at forholdt preusserne sig passive, vilde det være muligt for statholderskabet civilt at okkupere Sydslesvig. Her var de allerfleste embedsmænd slesvig-holstenerne og den aktive del af befolkningen stort set det samme. Blev statholderskabet sat i stand til regelret at indkræve skatter i Sydslesvig, vilde det betydeligt lette de slesvig-holstenske finanser. Det vilde desuden være en forholdsregel, der i nogen grad kom landsforsamlingens krigerske resolutioner i møde.

Den 21. februar meddelte statholderskabet i en note, som departementschef Harbou selv overbragte i Berlin, at fra begyndelsen af marts vilde det af hensyn til hærens underhold være nødt til at lægge beslag på Slesvigs skatteevne og udstede de fornødne anordninger herom.²⁸ Ved udgangen af marts var nemlig de af landsforsamlingen bevilgede midler for militæretaten brugte, og statholderskabet vilde ikke kunne få forsamlingen til at bevilge nye skatter til hæren, hvis Holsten ene skulde udrede dem. Statholderskabet vilde ikke indlede fjendtligheder. Preussen behøvede ikke at gøre andet end anvise general Hahn at bruge tropperne i Sydslesvig udelukkende til »konventionsmæssig« at hindre forstyrrelse af den offentlige ro og orden. At de preussiske tropper »konventionsmæssig« havde at understøtte bestyrelseskommissionens regering i Sydslesvig, nævnte noten naturligvis ikke.

Den 27. februar vendte Harbou tilbage til Kiel med den meddelelse, at den preussiske regering ikke vilde modsætte sig, at statholderskabet søgte »uden opsigt« (geräuschlos) at genvinde sin indflydelse i Slesvig og lod skatterne her indkræve.²⁹ Noget skriftligt herom har Schleinitz dog ikke givet. Han hævder senere, at han havde sagt Harbou, at Preussen ikke havde midler til at hindre statholderskabet i at modtage penge, der frivilligt sendtes det fra Slesvig, men at indkrævning af skatter vilde være en regeringsforholdsregel og derfor utilstedelig.³⁰ Harbou fastholdt imidlertid, at han ved samtalen med Schleinitz havde fået den opfattelse,

at denne trods ministerpræsident Brandenburgs »almindelig holdte ytringer« i hvert fald »stiltiende« vilde billige »en mindre streng fortolkning af våbenstilstanden«. ³¹ Skønt Preussen officielt tog afstand fra statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig, kunde Balemann i sine meddelelser fra Berlin fra begyndelsen af marts forsikre Harbou om, at Preussen så vidt gørligt vilde ignorere alt, hvad statholderskabet her foretog sig. ³² Bedst var det, om det skete gedulgt.

Brandenburg gjorde den 7. marts statholderskabet opmærksom på de fordærlige følger, som enhver forstyrrelse af den ved våbenstilstanden skabte tilstand vilde få for hertugdømmerne, og meddelte, at kongen sendte general Rauch til Kiel for at forestille statholderskabet dette. ³³ Men samtidigt kunde Balemann meddele Kiel, at general Hahn nævnte dag fik ordre til at koncentrere sine tropper ved Ejderen. ³⁴ Herved vil vi, skrev Balemann, få frie hænder til at indkræve skatter og afgifter i Sydslesvig, »så vidt dette kan ske uden offentlig opfordring, ifald slesvigerne vil betale til os«. Preussen vil ikke hindre dette.

Medens den preussiske regering officielt advarede mod statholderskabets foretagende, gjorde den dette muligt ved ordren til Hahn. Kunde Schleinitz virkelig med grund beklage sig over, at forskellige ytringer om disse forhold kastede »et skær af tvetydighed over Preussens politik«? Men han bør vel roses for det diplomatiske mesterstykke at få den billiget af de danske fredsunderhandlere i Berlin, hvor fordærlig den end blev for kommissionens virksomhed i Sydslesvig. Den 6. marts indberetter lord Westmorland til sin regering om en forhandling, som han havde haft med Schleinitz. ³⁵ Han havde over for denne fremhævet, at en magt som Preussen ikke burde lade sig rokke fra de engang indgåede fredspræliminærer, og at det burde støtte en definitiv fred, eller en forlænget våbenstilstand, om fornødent med magt. Schleinitz billigede Westmorlands ræsonnementer. Han sagde, at for at vise det såkaldte tyske parti i hertugdømmerne, at Preussen ikke vilde tillade den holstenske hær at forstyrre den ved våbenstilstanden etablerede tilstand, var han tilbøjelig til at beordre de preussiske tropper i Sydslesvig til at koncentrere sig til en eller anden »operationslinje« og ledsage denne ordre med en erklæring om, at det skete for at vise alle parter, at Preussen agtede at opfylde sine forpligtelser i konventionen 10. juli og ved eventuelle fremtidige aftaler. Kunde Westmorland billige en sådan forholdsregel? Englænderen: Certainly! Schleinitz: Men troede han ikke, at de danske fredsunderhandlere

vilde indvende noget? Westmorland: Det burde de absolut ikke, men han vilde straks spørge dem. – Det gjorde han, fik deres fulde billigelse, hvad han meddelte Schleinitz, hvorpå denne sagde, at styrket ved denne tilslutning vilde han straks anbefale statsrådet forholdsreglen og sørge for at få den sat i værk. Man tør mene, at sjælden er godtroende englændere og danskere i den grad taget ved næsen.

Hvorledes statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig nærmere kom til at forme sig, skal jeg behandle i et senere kapitel. I et af Balemanns breve fra Berlin fra denne tid, 10. marts, hedder det, at statholderskabets løfte, at den holstenske hær ikke vilde overskride Ejderen, bortvejrede de bekymringer, der var opstået ved indkaldelsen af permitterede: »Man vil i Slesvig lade passere, hvad der kan foregå uden at vække for stor opsigt«.³⁶

Følte man sig i Berlin bekymret over slesvig-holstenernes krigerske trusler, var man nærmest opskræmt i Flensborg. Den 7. marts fik Tillisch meddelelser om, at de slesvig-holstenske permitterede indkaldtes, og han bad indtrængende Moltke om at få et dampskib sendt til Flensborg.³⁷ Det var ikke blot af hensyn til kassen, arkivet m.m., men også til de mange personer, der ved et eventuelt angreb på byen vilde være nødt til at forlade denne. Et par dage senere modtog Tillisch dog fra Pechlin underretning om, at general Rauch, der altid havde været modstander af det slesvig-holstenske oprør, var sendt til Kiel for at advare mod et indfald.³⁸ Den 10. kom generalen til Flensborg og forhandlede med kommissærerne. Han forsikrede Tillisch om, at han alvorligt havde forestillet statholderskabet ikke at begynde på fjendtligheder, og mente, at indkaldelsen af de permitterede delvis var sket for at berolige landsforsamlingen.³⁹ Men dagen efter troede Hodges efter at have talt med Eulenburg, at indfaldet vilde komme og hurtigere end ventet.⁴⁰ Tillisch anmodede derfor igen kraftigt om at sende dampskibe til Flensborg. Næste dag havde Hodges ganske vist en anden mening om det ventede angreb, men Tillisch fastholdt ønsket om dampskibe og fandt det vigtigt at tage særligt hensyn til Hodges, da denne ellers følte sig »meget fornærmet«.⁴¹ Få dage senere viste dampskibene »Waldemar«, »Ægir« og »Hekla« sig på Flensborg fjord.⁴²

Medens Tillisch den 9. udtalte frygt for, at Eulenburg vilde blive kaldt tilbage af Preussen, kunde han fem dage senere meddele Moltke, at Eulenburg fra Schleinitz havde fået anmodning om at blive og forsikring

om, at den preussiske regering i enhver henseende var fuldkommen tilfreds med hans forhold.⁴³ Hvis Eulenburg på grund af et indfald forlod Slesvig, måtte Tillisch, hvad han gjorde opmærksom på, have et nyt mandat for at regere videre. Det modtog han en måneds tid senere, nemlig en kongelig fuldmagt til eventuelt i kongens navn som overordentlig regeringskommissær at overtage den civile forvaltning af hertugdømmet.⁴⁴ Den blev der nogle måneder endnu ingen brug for.

Som Tillisch nævnte, var Hodges meget utilfreds med savnet af dampskibe i Flensborg.⁴⁵ Den danske regering viste alt for ringe årvågenhed, fandt han, ligesom han beklagede, at man ved uddeling af orlov af økonomiske grunde havde reduceret hærstyrken på Als betydeligt. Om sin samtale med general Rauch meddelte Hodges sin regering, at han og Rauch var ganske enige om, hvordan man bedst kunde få gjort ende på den holstenske revolution.⁴⁶ Rauch, der nærmest repræsenterede den kongen nærstående konservative »kamarilla« i Berlin, kritiserede Schleinitz' politik og udtalte sin beklagelse af, at man fra forvaltningsrådet for det snævrere nordtyske forbund sidst i februar havde sendt den nassauiske regeringspræsident F. Vollpracht til hertugdømmerne for at give rapport om forholdene her. Om Vollpracht meddelte Hodges for resten, at han til Eulenburg havde fortalt, at han, før han forlod Berlin, var vidende om, at statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig vilde ske med Schleinitz' billigelse.⁴⁷ Det samme underrettede man i Kiel Rauch om, men, som sagt, dementerede Schleinitz, skønt lidet overbevisende.⁴⁸

Den 19. marts mødtes den slesvig-holstenske landsforsamling på ny. Møderne, hvoraf de fleste var hemmelige, varede til 12. april.⁴⁹ Statholderskabet ønskede de fornødne bevillinger til hærens underhold, men der rejste sig en kraftig opposition mod dets hele politik. I hemmelige møder den 30. marts vedtog flertallet en misbilligelse af denne og at kræve indrykning i Slesvig uden hensyn til udenrigspolitiske forhold. Men i fortsatte møder må statholderskabet have genvundet ledelsen – ved tilkaldelse bl. a. af fraværende tilhængere? – og i mødet den 9. april vedtoges dets forslag om et tvangslån på ca. 4 mill. mk. og en krigsskat på ca. 2 mill. I det sidste møde, den 12. april, billigedes hærbudgettet for april kvartal med 5 mill. 300.000 mk.

I begyndelsen af april skiftede den slesvig-holstenske hær overkommando. For de krigslystne i landsforsamlingen måtte det være tilfredsstill-

lende at erfare, at det bånd, Preussen havde på den holstenske hærs holdning, nu løstes ved, at general Bonin og en række preussiske officerer trådte ud af den. Bonin afløstes den 9. april som overgeneral af den fhv. preussiske general Willisen, et skifte, der i Berlin ikke modtoges med nogen velvilje.⁵⁰ Men Willisens anskuelser svarede bedre end Bonins til de revolutionæres. Ved overtagelsen af kommandoen udstedte han en ganske krigersk proklamation til hæren. I landsforsamlingens møde den 11. april gav Harbou en redegørelse for den skete forandring og fremhævede med grund Bonins fortjenester af skabelsen af en slesvig-holstensk hær og af den slesvig-holstenske sag.

I de forhandlinger, som statholderskabet førte med Berlin i årets første måneder, havde det stærkt betonet, at forkastelse af fredspræliminærene og genoprettelse af det »urgamle« fællesskab mellem hertugdømmerne var en nødvendig forudsætning for, at Holsten kunde nyde sin ret til »den snævre forbindelse med den tyske forbundsstat, der var ved at dannes med Preussen som fører«.⁵¹ Noget for noget var slesvig-holstenernes løsen. Vilde Preussen-Tyskland ikke støtte genoprettelsen af fællesskabet, måtte det i hvert fald kræves, at man overlod statholderskabet det frie valg mellem enten at forsøge at komme til direkte forståelse med »fjenden« eller genåbne krigen.

Omkring midten af april besluttede statholderskabet, tilskyndet af den slesvig-holstenske adel og godsejere, sig til at prøve den første mulighed.⁵² Tre tillidsmænd: grev Ernst Reventlow-Farve, regeringsråd Heinzemann og syndikus Fr. Chr. Prehn ankom 18. april til København, hvor de dog, som de skriver, forefandt en højst ugunstig stemning. Det var ikke så underligt. Slesvig-Holsten rustede på kraft, Willisen havde lige udstedt sin krigerske proklamation, og Sydslesvig havde statholderskabet stort set okkuperet. Tillidsmændenes afsendelse betragtede man i København ikke uden grund som foretaget af hensyn til stormagterne, for at vinde tid og spænde ben for fredsunderhandlingerne i Berlin.

Alligevel blev de i København modtaget venligt af mange. Kun to, ganske vist begivenhedsrige år var henrundet, siden man havde levet sammen i fred og fordragelighed under helstaten. Tillidsmændene havde venner og slægtninge i hovedstaden; der var her mange gamle helstatstilhængere, og der var med Tscherning i spidsen udprægede fredsvener. Det kom til indgående og interessante drøftelser mellem tillidsmændene og de fra dansk side udpegede forhandlere, Sponneck og Madvig. Men

kløften var blevet for vid. Den danske regering måtte fastholde fredspræliminærene, og dem vilde man fra slesvig-holstensk side ikke gå ind på. Af statholderne var Reventlou-Preetz den, som var tilbøjelig til mest imødekommenhed, medens Beseler var afvisende, og hos flertallet i den slesvig-holstenske landsforsamling var der næppe mulighed for tilslutning til et kompromis. Den 31. maj afholdtes den sidste konference mellem forhandlerne, men først den 8. juni forlod Heinzelmänn og Prehn København. Reventlow-Farve opholdt sig endnu en uges tid i København for at påvirke stormagtsgesandterne til gunst for »Slesvig-Holsten«, men måtte så efter dansk henstilling drage sin kurs.⁵³

Tilbage stod for slesvig-holstenerne den anden mulighed, krigen med »fjenden«. Herpå havde man af al kraft beredt sig. Da den »indholdsløse« fred den 2. juli sluttedes i Berlin mellem Danmark og Preussen, stod den holstenske hær rede til at gå over Ejderen. Den trussel, der så længe havde hængt over bestyrelseskommissionens virksomhed: en holstensk indrykning i Slesvig, blev virkelighed. Med denne og med freden ophørte også kommissionens tilværelse.

18. Flensborg og Sydslesvig i årets første måneder

Vi vender tilbage til kommissionens forsøg på at regere hertugdømmet i overensstemmelse med konventionen.

Året 1850 oprandt med nye skuffelser for den. En af de første dage i januar sendte Tillisch Moltke afskrift af et lige modtaget brev fra toldforvalter Reimer i Burg på Femern.¹ Brevet var sendt over Lybæk til en ekspedient i kommissionens 3. departement. Det gav, som Tillisch skrev, en ret karakteristisk skildring af tilstanden på Femern, hvorfra ellers hidtil embedsmændene nøje havde sendt såvel penge som rapporter til kommissionen. Min stilling, udtalte Reimer i brevet, der hidtil har været højst ubehagelig, er i de sidste dage blevet usikker, ja farlig. Man kunde ikke tilgive ham, at han afleverede toldindtægterne til bestyrelseskommissionen. Efter 20. december besørgede den holstenske post ikke længere breve eller fragtgods til kommissionen, og forbindelsen mellem Femern og Slesvig gik gennem Holsten. Den 29. december havde der været stort møde i Landkirchen, hvor man havde drøftet en adresse til statholderskabet. Den vilde Reimer være nødt til at underskrive for ikke at lide personlig overlast. Talen er formentlig om den tidligere nævnte »kæmpeadresse« til statholderskabet (se s. 212). Hvor mange af underskrifterne, kan man spørge, skyldtes en lignende terror? Reimer vilde prøve på foreløbig ikke at sende penge til Rendsborg, men forbindelse med kommissionen kunde han ikke mere opretholde. Kun den agtelse, han nød i privatlivet, havde hidtil værnet ham, som embedsmand var han for længst lyst i band. Hvor stærkt terroren havde taget på ham, viser følgende linier: »Det falder mig svært at ordne mine tanker, og jeg er næsten ude af stand til at skrive, pennen ryster i hånden på mig«.

Kommissionen gjorde efter modtagelse af dette brev et forsøg på at opretholde sin forbindelse med og autoritet over den noget fjerntliggende ø. Den 7. januar sendte den tidligere toldkontrollør i Holnæs, Boldt, af sted fra Flensborg med en pakke tjenestebreve at levere til postkontoret

i Burg.² For at sikre hans rejse gennem Holsten havde kommissærerne fået Hodges til at udstede et kurerpas til ham. Det var åbenbart kommissionens agt at søge en regelret kurerforbindelse med Femern opretholdt. Boldt ankom godt nok til Burg den 10., afleverede brevpakken til postmesteren og bad denne sørge for hans snarlige hjemrejse og for at få de til Flensborg bestemte breve med. Hans snarlige hjemrejse blev der sørget for, ganske vist ikke af postmesteren, men af pøbelen. Den slesvig-holstenske skribent Schleiden fremhæver rosende, hvordan femeranerne herved aflagde »et yderligere smukt (!) bevis på deres sindelag«. Ja, uden for det værtshus, hvortil Boldt var gået, samlede en stor mængde folk: »alle bandede, alle skreg, alle rasede«. Det suveræne folk vedtog, at Boldt skulde arresteres og afleveres i Kiel til statholderskabet. Borgmesteren, der tillige var politimester, viste sig – trods Boldts anmodning om hans komme – ikke. Takket være, at tre behjertede mænd, deriblandt en dr. med., optrådte som forsvarere for Boldt, blev denne ikke udsat for personlig mishandling. Boldt fremhæver i sin beretning til kommissionen disse tre i modsætning til landskriver Müller (udnævnt til landskriver i Tønning), der skal have hidset mængden op og viste sig som »den råeste blandt de rå«. Denne karakteristik tog Boldt imidlertid et par år senere tilbage. Müllers »barske tiltale« skal have været et kunstgreb fra hans side for at skaffe sig indflydelse på de folk, der vilde mishandle Boldt, og derved var det lykkedes ham at hindre mishandlingen.

Eskorteret af to mænd blev Boldt i en vogn, som han selv måtte betale for, ført fra Burg. Ankommet til Heiligenhafen forhørtes han af borgmesteren, der erklærede hans pas for ugyldigt. Det samme gjorde politimester Krohn i Kiel (forhen Flensborgdanskernes plageånd), da Boldt var eskorteret dertil. Krohn meddelte ham imidlertid, at han kunde rejse, når han vilde, og Boldt følte ingen trang til at dvæle længere i Kiel, udsat for alskens forhånelser. Om aftenen den 12. var han atter i Flensborg »med bevidstheden om at have beriget min livserfaring med en rejse til Femern«. Denne udtalelse er afslutningen på hans beretning til kommissionen. Tør man dømme efter beretningen, der er holdt i en rolig og nøgtern tone, har Boldt trods strabadser, trusler og farer evnet at holde hovedet klart.

I den skrivelse, hvormed Tillisch oversendte Moltke Boldts rejseberetning, fastslog han, at kommissionen ingen forbindelse længere havde med Femern. Hahn vilde ikke sende tropper til øen, og Tillisch frygtede for,

at statholderskabet tog styret over den. Formelt skete det sidste først et par måneder senere, men reelt indtrådte »regeringsskiftet« allerede nu.

Fra en anden ø, Sild i Vesterhavet, indløb der i januar ligeledes ubehagelige efterretninger til kommissionen. Øens landfoged var Svenn Hans Jensen, der havde været chef for finansdepartementet under statholderskabet, men tog sin afsked ved bestyrelseskommissionens installation og vendte tilbage til sit embede på Sild.³ Jensen havde været nær ven af Lornsen og med yderliggående slesvig-holstenske synspunkter. Men efter kommissionens indsættelse viste han denne »den fuldkomneste lydighed« og misbilligede såvel statholderskabets forhold som embedsmændenes passive modstand.⁴ Men i januar måtte han indberette, at nu nægtede sogne- og bondefogeder, rådmænd og landsbefuldmægtigede at betale skatter, og han mente, at kom det til eksekution, vilde de pågældende nedlægge deres embeder.⁵ Kommissionen fandt, at han kunde konstituere andre egnede mænd til at inddrive skatterne. Men fandtes sådanne?

I Ekernførde fejrede man på god gammel vis nytårsaften med alskens spektakler. Nyt var kun, at man lod disse særligt gå ud over dansksindede i byen.⁶ Det fik en murermester, hvis hus blev ramponeret, bl.a. sloges ruderne ud, at føle. Han tog til Flensborg og klagede sin nød til kommissionen. Denne bad Hahn foretage en undersøgelse af det passerede. Det kom der ikke meget ud af. I den rapport, som den pågældende preussiske major afgav til Hahn, søges sagen gjort til en bagatel. Det er usandt, at huset er »demoleret«, hedder det, uden at der gøres rede for, hvilke skader der er sket, og det siges, at klagen »for meget overskrider sandhedens grænser«, men uden at nævne hvorved. I øvrigt mener majoren, at når murermesteren er taget til Flensborg, kan en medvirkende årsag dertil være, at en mand, der efter hans anmodning har indkaldt danske permitterede, er blevet arresteret af politiet. For Tillisch viser Hahns og majorens skrivelser, at der nu »ikke behøves yderligere beviser for, at de preussiske tropper ikke er her for at understøtte os, men for på det kraftigste at stå oprørerne bi«. Skønt eftersætningen forekommer overdreven, må den første udtalelse sikkert billiges. Majorens rapport har intet med en virkelig undersøgelse at gøre.

Større opsigt end nytårsspektaklerne i Ekernførde vakte det, da nogle dage senere et lille svensk eksekutionskommando, der var forlagt til godserne Lundsgård og Freienwillen i Grumtofte sogn, lige nord for demarkationslinjen, blev fordrevet af angelboere.⁷ Indkvarteringen af de

svenske soldater skyldtes godsernes nægtelse af at betale skatter og afgifter til kommissionen. Men ankomsten af soldaterne den 5. januar om eftm. satte de slesvig-holstenske agitatorer i bevægelse. En parcellist og vinhandler Nasser fra det nære Husby sogn drog den følgende dag omkring i sognene med opfordring til ved aften at samles i Grumtofte kro. Herved 1000 mødte op her. Nasser ordnede sine skarer og førte dem til godserne. Omgivet af en garde på 12 mand opsøgte han ved halvottetiden om aftenen den svenske sergeant på Lundsgård. Han spurgte denne, om han godvilligt vilde marchere bort, ellers vilde skaren tvinge ham dertil. Mængden uden for var bevæbnet med leer og geværer. Sergeanten gik ind på at afmarchere med sine 8 mand. Han så et par uniformerede i mængden og desuden flere med snurbart og militær holdning, så de har jo nok kunnet virke skræmmende. Mængden fulgte svenskerne et stykke på vej, drog så til Freienwillen med sejersbudskabet, og de fire her indkvarterede svenskere foretrak at følge kammeraterne på Lundsgårds eksempel og i nattens mulm og mørke marchere til Flensborg.

Dagen efter skrev kommissionen til Hahn og underrettede ham om det forefaldne. Det fremhævedes i skrivelsen, at svenskerne var fordrevet af en væbnet bande, som var kommet fra egnen syd for demarkationslinjen. Det meddeltes Hahn, at Malmborg vilde sende en svensk bataillon til Munkbrarup og omegn. Hahn anmodedes om at supplere denne militære forholdsregel ved at sende en preussisk bataillon til sognene syd for linien. Kun herved vilde det blive gørligt at få foretaget en undersøgelse af de begåede optøjer og muligt at hindre nye.

Kommissionens anmodning gav Hahn anledning til i sit svar at betone, at meddelelsen fuldstændigt retfærdiggjorde hans tidligere indsigelse imod at efterkomme kommissionens krav om »mange og små eksekutionskommandoer«. Han afviste bestemt at sende en bataillon til besættelse af demarkationslinjen, da hændelsen med de svenske tropper »og de øvrige sandsynlige følger af det på hertugdømmet Slesvigs beboere hvilende tunge tryk overtyder mig om nødvendigheden af at holde et passende antal tropper koncentrerede for at kunne imødegå eventuelle begivenheder«. Han erklærede sig dog rede til at sende de to i og ved Kappel stationerede kompagnier samt en afdeling husarer til linjen. Men så længe denne besættelse fandt sted, vilde, gjorde han opmærksom på, ingen isolerede eksekutionskommandoer kunne sendes til det sydligere Angel, altså hverken til godserne Roest eller Gelting.

Hahns slesvig-holstensk-inspirerede udtalelse om det svære tryk, som hvilede på Slesvigs beboere, bragte Tillisch i affekt.⁸ Den viste, som Tillisch med rette skrev til Moltke, klart, at Hahn stod på et partistandpunkt, og skete dette ikke med den preussiske regerings vilje, burde han kaldes tilbage. Helt logisk kan man næppe kalde Tillisch' følgende bemærkning: »... Hahn ved meget godt, at der ikke hviler noget tryk på befolkningen i hertugdømmet Slesvig uden det, som han selv daglig fremkalder, ved den utilgivelige måde, hvorpå han understøtter oprøret i stedet for at opfylde sin pligt«.

Hahns forslag at sende de to kompagnier fra Kappel til demarkationslinjen fandt ikke kommissionens billigelse. Postmesteren i Kappel havde nemlig meddelt den, at fjernedes det preussiske militær, blev han nødt til at rejse. Ligeledes havde toldforvalteren gjort opmærksom på, at alene militærets nærværelse gjorde det muligt for ham at sende toldafgifterne til Flensborg. Kommissionen underrettede derfor Hahn om det betænkelige i at lade hele garnisonen forlade Kappel, og Hahn lod så det ene kompagni forblive der. De andre tropper lod han den 14. efter aftale med Malmborg rykke til nærmere betegnede punkter syd for demarkationslinjen, medens svenskere tog stilling nord for. Lundsgård og Freywillen fik samtidig både eksekutionskommandoer – en fortsættelse af den begyndte eksekution – og indkvartering. Den 8. februar lod Malmborg sine soldater gå tilbage til deres garnison. Samtidig eller lidt senere marcherede preusserne væk fra deres stillinger ved linjen. Efter lovreglerne kunde eksekution for skatter kun vare fire uger. Så måtte der ske henvendelse til overretten, men denne vilde kommissionen for alt i verden ikke inklade sig med.

Hovedmanden for optøjerne den 6. januar mod svenskerne synes hastigt at være søgt sydpå; ad Tyskland til, siges det. Helt rolige synes de andre deltagere i den drabelige march til Lundsgård heller ikke at have været. Der løb rygter om, at dansksindede matroser fra Flensborg vilde gøre togt til Angel og straffe urostifterne. For at sikre sig mod overfald af dansksindede organiseredes natlige bondepatruljer, og man udsprede for at skræmme danskerne rygter om, at den slesvig-holstenske hær stod i nærheden! Amtmand Warnstedt udtaler i en skrivelse til kommissionen, at han ikke havde fundet det umagen værd at meddele »sådanne ligegyldige rygter i en tid . . ., hvor langt utroligere ting bliver fortalt og troet«.

Hvor lovløs en tilstand, der var indtrådt i Sydslesvig på grund af em-

bedsmændenes passive modstand mod kommissionen, giver et brev af 14. jan. fra amtmand Hansen i Tønder til statholderskabet tydeligt indtryk af.⁹ Det er kendt, skriver han, at embedsmændene kun følger de færreste af kommissionens anordninger, og at bønderne ikke betaler skatter til kommissionen. Dette billiges snarere end misbilliges af embedsmændene, der i øvrigt kun er i stand til at få deres egne bestemmelser udførte ved beboernes villighed til at adlyde dem. Småfolk, kådnere og daglejere, fortsætter Hansen, søger at udnytte tidsforholdene til at forbedre deres økonomiske stilling ved at fordrive indvandrede danske, så arbejdstilbudet blev mindre. Øvrigheden kunde ikke hindre sådant, da den kun besad eksekutivmagt ved at henvende sig til kommissionen, hvad den ikke vilde.

Amtmanden fortæller derpå om, hvorledes den arbejdende klasse i Løgum sogn nytårsdag stillede krav til bønderne om ikke at tage »danskere« i arbejde; danskerne skulde væk! Der holdtes et stormende møde om sagen. Forslaget her om at spørge amtet forkastedes; det var på tide selv at lægge hånd på værket! Det meddeltes de fem i Løgum boende danske familier, at de måtte rejse inden den 17., dagen for våbenstilstandens udløb, ellers blev de jaget væk. Når man fik rensset ud i Løgum, skulde turen komme til Humdrup. Amtet foretog en undersøgelse af bevægelsen, og mon det blev til alvor med kådnernes trussel? Bønderne var i hvert fald ikke interesserede i at miste deres arbejdskraft. Men Hansen fastslår i sin skrivelse, at den nuværende tilstand er uholdbar og bør ende den 17.; statholderskabet må igen overtage styret. Skuffes befolkningen i forventningen herom, kan man næppe undgå voldsomheder. Så vil det hedde hos kommissionen, at tilstanden er blevet som i Baden, og der må skrides ind, som det skete der. – Den demokratiske revolutionære bevægelse i Baden blev jo slået ned af preussiske tropper.

Den slesvig-holstenske skribent Rud. Schleiden fandt, som ovenfor nævnt, at pøbeloptøjerne i Burg på Femern var »et smukt vidnesbyrd« om beboernes politiske sindelag. Et endnu skønnere vidnesbyrd tør man så sige, at indbyggerne i Slesvig aflagde i begyndelsen af februar, da der holdtes dommarked med kramvarer! Markedet fandt sted i svalen, omgangen, ved domkirken. Til markedet havde et par flensborgske handlende indfundet sig og slået deres boder op, sådan som de havde gjort i tidligere år.¹⁰ Det var Jes Hans Asmussen og frøken Christiane Ohlsen; den sidste drev galanterihandel sammen med en søster. I de første dage, markedet varede, handlede de uforstyrret. Men den 9. febr. kom det til

optøjer. Asmussen var allerede blevet generet den 8., og om formiddagen den 9. begyndte han at pakke sammen for at tage hjem. Men der samledes en stor mængde ved hans bod. Man begyndte at ødelægge telt og varer, stjal af disse, fordrev Asmussen med stokke- og næveslag samt stenkast. Forfulgt af mængden flygtede han gennem byen, ladende alt i stikken. Blodig og mishandlet nåede han tilbage til Flensborg.

Måske vilde man tro, at slesvigerne ikke som yderligere bevis på deres sindelag behøvede at overfalde en værgeløs kvinde. Men Christiane Ohlsen gik det værre end Asmussen. Også hos hende stimlede folk sammen om formiddagen den 9. Hun er flensborger og dansker, sagde en, hun har danske varer, rør dem ikke! Hun skal bøde for alle andre flensborgere, sagde en anden, flensborgerne skal få at se, hvad slesvigerne formår at udrette! Trods ytringen om ikke at røre ved de forpestede danske varer ødelagde og stjal mængden dem, mishandlede og fordrev hende selv. På sin flugt søgte hun først ly i eet hus, hvor mand og kone imidlertid tvang hende ud til pøbelen igen, så i et andet. Her gik en mand ind til hende, lovede at værne hende, om hun kom ud. Det gjorde hun så – og manden forsvandt! Endelig nåede hun, forfulgt af pøbelen, værtshuset, hvor hun var taget ind. Her fandtes endelig en behjertet mand. Værten låsede døren og nægtede at udlevere hende. Hendes tilstand beskriver han på følgende vis: Hun så skrækkelig ud, hendes klæder var sønderrevne, kåbe og sko havde hun mistet, og hendes krop bar stærke spor af voldelig mishandling. Pøbelen slog vinduerne i huset ud og krævede »den danske tøjte« udleveret, men nu kom sent omsider preussisk militær til stede. Ved truslen om at skyde spredtes mængden. General Hahn lod hende eskortere tilbage til Flensborg, hvortil hun ankom om aftenen. Stærkt medtaget af chok og mishandling måtte hun under lægebehandling, og først en otte dages tid senere kunde hun i hjemmet afgive sin vidneforklaring. De slesvig-holstenske slesvigerne havde vist, hvad de formåede at udrette! Politimyndigheden i Slesvig lod ganske vist en undersøgelse af optøjerne foretage, men karakteristisk nok blev ikke een af deltagerne straffet.

Men var pøbeloptøjerne ikke »provokerede« af de pågældende selv, spørger man. Det var næppe tilfældet. Men en anledning til dem fandtes. En flensborgsk slesvig-holstener – sådanne fandtes også – havde tidligere besøgt markedet i Broager, havde her fået en ublid modtagelse og var taget hjem, dog uden at lide overlast og med samtlige varer i behold.

Men han havde skrevet til meningsfæller i Slesvig og skal have opfordret disse til at skride til værket, når de flensborgske handlende indfandt sig i Slesvig. Hans navn overgives til glemselen.

Der fandt i første halvdel af februar et par sammenstød sted i Syd-slesvig mellem beboere og preussiske soldater, men de havde ingen politisk betydning. Således kom det i Ekernførde til slagsmål mellem matroser og soldater, og i Sønder-Stapel fandt der ved et bal optøjer sted mod eksekutionskommandoet, som der var indkvarteret.¹¹ Det sidste høstede den loyale amtsforvalter Malling fordel af, da det foranledigede, at flere preussiske soldater blev stationerede der; takket være disse lykkedes det ham at blive på sin post lige til våbenstilstandens ophør.

I Flensborg havde slesvig-holstenerne et stykke tid efter den udvisning, som i begyndelsen af januar ramte et par af de mere fremtrædende, forholdt sig forholdsvis rolige. Etatsråd Schrader fandt alligevel – og nok med rette – at der var god grund til at passe på, og sidst i januar fik han af kommissionen billigt sine forslag om nøjere polititilsyn med rejsende.¹² Derimod indlod kommissionen sig ikke på hans forslag om at afskedige de slesvig-holstensksindede magistratsmedlemmer, da de ikke åbent modsatte sig kommissionen.¹³ Schrader stillede ellers gentagne gange de pågældende forslag – i begyndelsen af januar, sidst i februar og først i marts. Navnlig politimesteren Niemann ønskede han at komme af med, også for herved at skabe bedre harmoni i politibestyrelsen. Selvsagt havde han ret i, at slesvig-holstenerne havde nogen støtte i ham, borgmesteren og bysekretæren. Man hører almindeligt, udtalte han, den ytring af dansksindede, at da de ikke kan erholde ret hos øvrigheden, må de selv skaffe sig den. Mellem dansk- og tysksindede forefaldt adskillige sammenstød, men stort set opretholdtes ro i byen.

I begyndelsen af februar standsede kommissionen det slesvig-holstenske partiorgan i Flensborg, »Der Ostsee-Telegraph«, og udviste udgiveren.¹⁴ Anledningen var, som før nævnt, den omtale, bladet havde bragt af de svensk-norske tropper. Det mere konservative »Altonaer Mercur« gav bladet ved dets standsning følgende skudsmål: Det vilde være at nægte sandheden, »hvis vi ikke vilde vedgå, at det hyldede extreme politiske anskuelse, og at dets sprog var et meget lidenskabeligt. Ligeledes vilde »Ostsee-Telegraph« efter vor mening have tjent landets sag bedre og længere, hvis det i holdning og sprog havde iagttaget mere værdighed

og mådehold og ikke begunstiget den beskyldning, at Slesvig-Holstens sag står i et nødvendigt slægtskabsforhold til revolutionen«. Bladet skal i øvrigt kun have haft mellem 4 og 500 abonnenter. Den nævnte artikel i »Ostsee-Telegraph« havde fået Malmborg til af kommissionen at kræve, at udgiveren skulde forlade byen; ellers kunde han ikke indestå for hans personlige sikkerhed, thi de svenske officerer og soldater var i høj grad opbragte over fornærmelserne. Tillisch og Eulenburg var enige om at forbyde avisen, medens englænderen Hodges mente, at den omtalte artikel alene næppe retfærdiggjorde en så skarp og vilkårlig forholdsregel. Det var heller ikke den alene, svarede Tillisch, men adskillige andre oprørske artikler.

For slesvig-holstenerne i Flensborg var et besøg som det, den nordtyske udsending, præsident Vollpracht, i begyndelsen af marts aflagde i byen, en opmuntring.¹⁵ Hodges skriver herom, at Vollpracht den 6. blev opsøgt af »næsten hele det tyske parti i denne by og dens omegn, og skønt han er oprådt med stor forsigtighed, har alligevel hans svar og forsikringer til disse personer, som aflagde visit hos ham, givet dem stor opmuntring«. Hodges frygtede, at der herved vilde opstå nye vanskeligheder. To tysksindede skal – efter audiensen hos Vollpracht – have sagt, at nu var de trygge med hensyn til Sydslesvig; nu gjaldt det for at sikre resten at stole på tiden og deres egne kræfter.

Vollpracht blev ikke blot opsøgt af tysksindede, men også de dansksindede prøvede at påvirke ham. Af en deputation med pastor Martens i Nykirke i spidsen fik han overrakt en adresse fra den slesvigske forening i Angel med ca. 400 underskrifter. Adressen udtalte, at de ganske overlod »vor retmæssige landsherre, kong Frederik VII« at ordne landet Slesvigs forhold »efter sin vilje, og efter sin visdom og kærlighed«. De ønskede, at den fremmede indblanding og de lange forhandlinger snart fik ende. 4 angelske godsejere, der indfandt sig hos Vollpracht umiddelbart efter, påstod, at underskriverne mest var skippere eller ringere folk boende langs kysten. De tvivlede også på, at alle underskrifter var ægte.

Fra Flensborgs dansksindede modtog Vollpracht flere deputationer, der udtalte sig for en snævrere forbindelse med Danmark: fra den slesvigske forening, fra de deputerede, fra handelsforeningen, borgerforeningen og fra skippere og søfarere. Derimod erklærede en talrig deputation fra skipperstanden sig for opretholdelse af forbindelsen med Holsten, en anskuelse, skriver Vollpracht i sin beretning, »der afgjort deltes af de

mere ansete købmænd, erhvervsdrivende, gejstlige osv., hvilke jeg i Flensborg havde lejlighed til at lære at kende, og blev betegnet som den fremherskende, der nu blot holdtes nede«.

Dagen før Vollprachts komme til Flensborg havde Hodges besøg af en flensborgsk deputation.¹⁶ Den overbragte en henvendelse til lord Palmerston, idet man fandt det påkrævet at modvirke slesvig-holstenernes ensidige fremstillinger af slesvigernes forhold og ønsker. Det hedder i den på tysk skrevne henvendelse: »I århundreder, i lykkens som nødens timer, har elskede kongers milde hånd ført slesvigerne i inderlig forening med det danske broderfolk til en velsignet tilstand, hvilken de sidste års forvirring vel kunde formørke, men hvis tilbagevenden ønskes klart og tydeligt som afslutning på den sørgelige strid, som håbes af alle slesvigere, der ikke er forblændede og vildledte ved øjeblikkelige lidenskaber«. Gid det måtte lykkes Englands ædle bestræbelser, siges det videre, ved mægling at skaffe en fred, der giver vor elskede konge hans magt tilbage, så han uden fremmed indblanding kan sikre sine slesvigske indbyggere en lykkelig fremtid.

Som vidnesbyrd om slesvigernes ønsker var der vedlagt henvendelsen en kopi af en med 8897 underskrifter forsynet adresse til den danske konge. Hodges bemærker om denne adresse, at underskriverne var folk med ejendomme på landet, købmænd og handlende, flest i Nordslesvig, men ca. 600 i Sydslesvig. Han håbede, at Palmerston gav et sådant svar på henvendelsen, at det kunde tjene til at berolige de dansksindede, hos hvem der i den sidste tid var opstået megen forbitrelse, særlig mod de menederske præster. Det svar, der fra London sendtes deputationen, var meget venligt.¹⁷ Hodges bemyndigedes til at fortælle dem, at den engelske regering håbede, at det tidspunkt ikke var fjernt, da underskriverne af adressen ved en sikker og ærefuld fred vilde blive belønnede for deres loyalitet mod deres hersker og for deres tålmodige udholden af de talrige onder, som uundgåeligt ramte et land, der blev krigsskueplads.

Blandt underskrifterne på adressen til kongen var 1417 fra Flensborg, 39 fra Duborg, fra Esgrus 9, Kværn 36, Stenbjerg 116, Sterup 47, Adelby 56, Grumtofte 33, Husby 6, Oversø 141, Nykirke 10, Strukstrup 67 og fra Nørre-Brarup 30.

I tilslutning til denne henvendelse til Palmerston skal nævnes, at Hodges omkring midten af marts sendte Palmerston en ny henvendelse til denne.¹⁸ Den var fra pastor Martens i Nykirke og henved 300 beboere

i Midtangel. Brevet udtrykte deres hengivenhed for den danske konge, skønt dette distrikt, som Hodges bemærkede, havde været skildret som meget antidansk. Hodges havde anstillet undersøgelser angående underskriverne og mente, at de med få undtagelser tilhørte »en meget respektabel og velstillet klasse«. Henvendelsen drog stærkt til felts mod det oprørske parti: »Landet vil ikke kunne nyde nogen velfærd, før dets konges retfærdige styre er genindført«. Kommissionen er vor eneste lovlige autoritet, hedder det, og vi håber på Palmerstons bistand til fredens genoprettelse.

19. Statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig

Statholderskabet havde, som ovenfor omtalt (s. 215), sidst i februar underrettet den preussiske regering om, at fra begyndelsen af marts nødtes det til at opkræve skatter i Sydslesvig for at underholde hæren. Det havde fået det indtryk, at den preussiske regering og dens militær i Sydslesvig stiltiende vilde billige eller i alt fald tillade en sådan forholdsregel. Stort set blev dette tilfældet.

Den 7. marts pålagde finansdepartementet i Kiel hovedkassen i Rendsborg at sørge for, at alle skatter og afgifter, der i Slesvig resterede for 1849 og tidligere år, nu ufortøvet blev betalte og afleverede til hovedkassen, ligesom allerede forfaldne skatter og afgifter for året 1850 snarest gørligt skulde indbetales.¹ Den følgende dag gav hovedkassen de pågældende embeder i Sydslesvig besked herom. Det tilføjedes yderligere, at statholderskabet garanterede for alle embedshandlinger, der foretoges i eventuel strid med anordninger af den »såkaldte« bestyrelseskommission i Flensborg, og for anerkendelse af de skattepligtiges betalinger til Rendsborg. »Garantien« var mundsvejr, da den forudsatte statholderskabets sejr.

Den første underretning om statholderskabets »civilokkupation« af Sydslesvig fik kommissionen vistnok fra Davids i Husum. Han indsendte den 10. marts hovedkassens aftenen før modtagne cirkulære med dets uforskammede anmodning (masslose Zumuthung). Davids bemærkede, at cirkulæret i forbindelse med indkaldelse af permitterede og rygtet om, at statholderskabet på ny havde indsat de af kommissionen afsatte embedsmænd, amtmand Kaup og borgmester Thomsen, nok kunde tyde på fjendtlige hensigter. Ophidselsen var, fortsatte han, steget i betænkelig grad. I går aftes råbte og skreg man som rasende foran hans bolig, flere ruder blev slået ud, og kun ved at rekvirere militær skaffede han sig nogenledes ro. Det er vel disse optøjer, der fremkaldte rygtet om, at pøbelen havde fordrevet ham.² Men Davids holdt skansen. Dagen efter

brevet til kommissionen pålagde han bykassereren absolut ikke at aflevere skatter eller afgifter, af hvad art de monne være, til Rendsborg.³ Han regnede med herved at have handlet i kommissionens ånd.

Det havde han. Den 12. marts tilskrev kommissionen samtlige magistrater, oppebørselsøvrigheder, distriktsdeputerede og koginspektører om, at hovedkassens skrivelse direkte stred mod konventionen 10. juli 1849.⁴ Det meddelte den også general Hahn og bad generalen om hjælp i den opståede situation. Det kunde den såmænd lige så godt have undladt.

I de følgende dage modtog kommissionen flere meddelelser om virkningen af statholderskabets skridt. I Slesvig indrykkede magistraten ligefrem en bekendtgørelse i »Schleswiger Intelligenzblatt« for 13. om betaling af skatter og afgifter i henhold til hovedkassens cirkulære.⁵ Amtmand Liliencron gav allerede 11. marts landskriveren for Stapelholm besked om det samme, men landskriver var H. O. Malling, som ikke indlod sig på sligt.⁶ Derimod meddelte en mand som toldforvalter Huald i Ekernefærde som svar på kommissionens skrivelse af 12., at nu sendte han toldindtægterne til Rendsborg.⁷ Det modsatte vilde være i strid med hans »pligt og samvittighed«, da han i sin tid havde anerkendt statholderskabet.

Den 10. marts gav general Hahn kommissionen besked om den koncentration af de preussiske tropper, der blev så nyttig for statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig.⁸ Ved koncentrationen forlagdes kompagniet i Kappel til Slesvig, bataillon en med husarkompagniet i Tønder og Bredsted til Husum, den hidtidige bataillon her til Frederiksstad og omegn, bataillon en fra Garding, Tønning og Frederiksstad til Sønder- og Nørre-Stapel, Wohlde og Erfde. Som Davids meddelte kommissionen, ophørte eksekutionen i Husum den 14. Da kommissærerne vilde have grunden hertil at vide af Hahn, svarede denne, at efter den foretagne koncentration kunde tropperne ikke længere bruges som eksekutionstropper. Tønder, Garding og Tønning var forladt af tropper, hvorved de var blevet fri for eksekutionsbyrden. Så var det urimeligt, at andre steder, som han blot tilfældig endnu holdt besat med tropper, skulde bære en sådan. Kommissionen billigede »efter omstændighederne«, at eksekutionen ophørte i Husum, men mente jo nok, at generalen kunde have givet den besked forud, og at foranstaltningen burde være truffet i forståelse med den. Sligt faldt ikke Hahn ind.

Kommissionens ovenfor nævnte anmodning til Hahn af 12. marts,

der efterfulgtes af et nyt brev til ham af 19., besvarede Hahn den 20. i en lang skrivelse, der ikke var meget opmuntrende for Tillisch og Eulenbrug.⁹ Hahn udtalte dog som pkt. 1, at i henhold til kommissionens anmodning havde han straks pålagt de preussiske tropper under alle forhold at opretholde ro og orden på de af tropperne besatte steder, at imødegå voldshandlinger, der gik ud på at hindre opkrævninger til centralkassen i Flensborg og pengenes forsendelse dertil, samt at sørge for embedsmændenes personlige sikkerhed. Han fremhævede, at han specielt havde skrevet til kommandanten i Sønder-Stapel om den loyale Mallings sikkerhed. Pkt. 2 i skrivelserne henviste til de givne oplysninger om koncentrationen af tropperne og fastslog, at før han evt. modtog nye ordrer fra sin regering, kunde der ikke på anden måde disponeres over tropperne. Det vilde ikke være hensigtsmæssigt at bruge dem ved evt. erklæring af belejringstilstand i Sydslesvig. Under pkt. 3 fremførte Hahn de grunde, hvorfor han anså en sådan erklæring for umulig. Han rettede herunder et skarpt angreb på bladet »Flensburger Correspondent«, som hidtil uhindret havde kunnet udtale sig »på den mest oprørende vis om Hans Majestæt kongen af Preussen, dennes regering og militær«. Derimod roste han den nærmest enestående »sans for lov, orden og moralitet«, der herskede hos den store masse i Sydslesvig, og som bevirkede, at trods »dens entusiasme for den fædrelandske sag« ro og orden opretholdtes. Ved en belejringstilstand vilde man heller ikke kunne få bugt med modstanden hos »folkets førere«, d.v.s. »de næsten alle i snævrere forbindelse handlende embedsmænd«. Vilde man skride til afsættelser, måtte man afsætte alle, og egnede folk til at erstatte dem kunde næppe findes. Når Hahn i denne forbindelse henviste til kommissionens »hidtidige erfaringer«, må det have lydt som bitter spot i kommissionens øren. Det var jo det preussiske militærs optræden, der havde hindret indsættelse af loyale og egnede embedsmænd i Sydslesvig. Som sidste pkt. afviste Hahn, at tropperne skulde sørge for, at skatterne førtes til Flensborg i stedet for til Rendsborg. Dels var dette ikke tropperens hverv, dels var det ugørligt. Hahn endte med en udtalelse, der gik langt ud over hans militære kompetence. Forholdene i Sydslesvig, skrev han, forbliver helt uholdbare, så længe statholderskabet enten ikke foranlediges til at afholde sig fra enhver indblanding her, eller forvaltningen af Sydslesvig formelig overdrages det. I en senere skrivelse benægtede Hahn på det kraftigste, at han ved denne bemærkning havde villet foreslå, at det skete!¹⁰

Det er i et tidligere kapitel omtalt, at Preussen officielt tog afstand fra statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig. Det skete, som nævnt, ved en note af 19. marts fra Schleinitz til statholderskabet.¹¹ Hodges skriver herom, at det var, hvad man kunde vente, at Preussen vilde nægte al andel i statholderskabets sidste handlinger.¹² Men han henledte Palmerstons opmærksomhed på virkningen af de preussiske troppers koncentration. Denne havde nemlig fjernet »enhver hindring for strejftog af slesvig-holstenske ansatte ind i Sydslesvig og deres bedragerske indsamling af afgifter og skatter der«.

Heller ikke den ordre, som den nye preussiske krigsminister, v. Stockhausen, sidst i marts gav general Hahn, fandt Hodges tilfredsstillende for kommissionen.¹³ Langt mindre har Tillisch gjort det. Ordren gik ud på, at Hahn evt. ved våbenmagt havde at modsætte sig, at holstenske gendarmer optrådte i Sydslesvig. Men det tilføjes rigtignok, »så vidt det på nogen måde står i Deres magt ved den koncentration af Deres tropper, som må opretholdes«. Hodges fremhævede denne tilføjelse i sin beretning til Palmerston. Mere positiv kan man måske sige var skrivelsens udtalelse om, at på steder, hvor der befandt sig preussiske tropper, var offentlige regeringshandling i statholderskabets navn utilstedelige. Det kunde heller ikke tåles, at kommissionens embedsmænd forjoges og statholderskabets indsattes. Sligt havde tropperne at hindre, men her kommer atter tilføjelsen, »så vidt Deres nuværende stilling tilsteder dette, d.v.s. inden for den taktiske rayon (radius)«.

Flensborg amt var åbenbart uden for denne. Den 21. marts meddelte amtmand Warnstedt kommissionen, at den provisoriske amtmand Jacobsen, den tidligere slesvig-holstenske krigsminister, allerede optrådte som amtmand i Angel; han havde sat alle regnskabsmænd og herredsfuld-mægtige stævne den følgende dag i Sørup kro.¹⁴ Warnstedt henstillede, at kommissionen fik Hahn til at opløse forsamlingen, arrestere Jacobsen og føre ham til Flensborg. Kommissionen skrev samme dag til Hahn herom, men denne svarede, at han havde fået skrivelsen for sent til at foretage sig noget. To dage senere bad kommissionen indtrængende Hahn om at sende et kommando til Sørup, hvor Jacobsen havde indrettet sit amtshus, arrestere ham og aflevere ham i Flensborg. En fortsættelse af Jacobsens ulovlige virksomhed vilde, skrev kommissionen, medføre en »opløsning af enhver orden og lovlighed i amtet Flensborg«. Nu svarede Hahn – ikke, at han havde fået brevet for sent, men at tropperne kon-

centration ikke gjorde det muligt for ham at efterkomme anmodningen.

Ved forsamlingen i Sørup den 22. var herredsfogederne Jochims og Moritzen samt på få undtagelser nær herredsfuldmægtige og regnskabsmænd fra herrederne Husby, Ugle, Ny og Munkbrarup til stede. Jacobsen bekendtgjorde, at statholderskabet igen udstrakte sin virksomhed til hertugdømmet Slesvig; kommissionen savnede al autoritet, og kun ved voldsforholdsregler var den i stand til at udøve »en begrænset virksomhed«. Landets centrale myndigheder, den slesvig-holstenske regering og den slesvigske overret, var underrettet herom, og også han, Jacobsen, havde som amtets retmæssige amtmand atter overtaget sine funktioner. På grund af forholdene var amtshuset foreløbig indrettet i Sørup. De tilstedeværende måtte love ham lydighed med edsformularen: »så sandt Gud hjælpe mig og hans hellige ord«.

Den følgende dag meddelte provst Volquardts, hovedpræst ved St. Hans kirke i Flensborg, Warnstedt, at under de indtrådte politiske forhold tillod hans samvittighed ham ikke længere at fungere som kirkeprovst, d.v.s. være i kirkevisitatoriet sammen med Warnstedt. Som denne bemærkede, da han underrettede kommissionen herom, betød det, at visitatorialforretningerne vilde blive udførte i Sørup. Den 24. afskedigede kommissionen Volquardts som provst og præst, og som provst konstitueredes i stedet den kongetro pastor Asschenfeldt i Flensborg, hvad Warnstedt også havde foreslået.¹⁵ Den slesvig-holstenske regering konstituerede derimod foreløbig pastor Hansen i Sørup!

Medens Jacobsen opslog sin bolig i Sørup, havde den tidligere herredsfoged i Ugle herred, Jochims, slået sig ned i pastoratet i Store-Solt og genoptaget sin virksomhed. Warnstedt kunde, som han den 25. skrev til kommissionen, ikke udrette noget mod dette uvæsen med de midler, der stod til hans rådighed. Jacobsen og Jochims disponerede over gendarmer, såkaldte retstjenere, medens hans, Warnstedts, forslag i sin tid om oprettelse af et gendarmeri for amtet desværre ikke var taget til følge. Han foreslog nu, at svenske tropper blev stationerede i sognene nord for demarkationslinjen – til værn for de velsindede, men terroriserede indbyggere og til skræk for de fanatiske tilhængere af statholderskabet og for at hindre de Jacobsenske retstjeneres uvæsen. Han gjorde endvidere opmærksom på, at i disse sogne (Nykirke, Lyksborg, Munkbrarup, Stenbjerg, Kværn, Grumtofte og Adelby) var der mange resterende skatter.

Det vilde afhænge af den militære indskriden, om han her, hvor samtlige officialer havde forpligtet sig til at anerkende Jacobsen i Sørup, blev i stand til at varetage amtmandsforretningerne.

Kommissionen anmodede general Malmborg om at sende tropper til de af Warnstedt nævnte steder og yde ham og den konstituerede herredsfoged Mohrhagen fornøden militær assistance. Malmborg mente dog ikke, at han kunde afse tropper hertil. Warnstedt foreslog så, at større eller mindre patruljer af kavalleri sendtes til Adelby, Grumtofte osv., og fandt, at på en af disse ture kunde patruljerne tage nattekvarter i det velsindede Stenbjerg sogn. Han frygtede, at fanatiske bønder i deres »nuværende overmod« kunde falde på den tanke at gøre et natligt tog til Lyksborg for at hente den derværende kasse til »det kære statholderskab«. Oppebørselsbetjenten i Lyksborg havde indtrængende bedt ham anbefale, at der viste sig militær i hans distrikt. Malmborg gik med til, at der sendtes mindre patruljer på strejftog til Lyksborg og Munkbrarup. Han opfordrede i øvrigt kommissionen til at søge at få Hahn til at fjerne Jacobsen!

Det havde Hahn jo allerede afvist og gjorde det på ny i begyndelsen af april.¹⁶ Han afviste ligeledes at føre kontrol med, om skatterne sendtes til Rendsborg, ligesom han anså en proklamering af belejringstilstand for unyttig. Efter den foretagne troppekonsentration var det ugørligt at udrette mere end hidtil, udtalte han. Et gran af imødekommenhed fandtes i følgende bemærkning: Da han havde fået besked om, at den slesvig-holstenske postinspektør Hennings var kommet til Husum, havde han anvist oberstløjtnant v. Knobloch at meddele øvrigheden der (Davids), at det preussiske militær vilde understøtte kommissionens anordninger; til statholderskabets kunde intet hensyn tages. Hennings havde også straks forladt Husum, føjede Hahn til, men at overvåge hans person var under de preussiske troppers værdighed.

Om sin optræden som amtmand i Sørup fortæller Jacobsen i et brev 6. april til departementschef Harbou i Kiel.¹⁷ Selv besjæles han af et vældigt gå-på-mod, og befolkningen der i Angel – bønderne og mange af de gejstlige – er, skriver han, fortræffelige. Han indskrænkede ikke sit styre til sognene syd for demarkationslinjen, men søgte at udvide det nord for. Dog vedgik han, at han endnu ikke kunde optræde »med den ønskede suffisance« i sognene nær Flensborg som Bov, Adelby o.s.v. eller i Munkbrarup herred. Befolkningen her var under flensborgsk påvirkning

for største delen »ildesindet« eller ængstelig, og herredsfoged Berger i Lyksborg holdt sig til kommissionen »af tilbøjelighed eller indolens«. Men blev der ikke stadig forlagt svensk-norske tropper til Nordangel, mente Jacobsen, han kunde beholde styret i sognene Grumtofte, Kværn, Stenbjerg, måske også Nykirke, trods de flensborg-danske agitationer. »Desværre er embedsmændene og også enkelte præster svage, delvis end- og feje«.

Bare statholderskabet, fortsatte Jacobsen, vilde optræde bestemtere, udstede et manifest eller lignende og sende ham gendarmer (100 eller flere), så vilde vor magt og frafaldet fra kommissionen vise sig langt klarere. Lad bruddet endelig ske og krigen komme, før den russiske flåde viser sig i Østersøen! »Før jeg må se vor sag forsmædelig gå under, vil jeg hellere på egen hånd gøre oprør«. Jacobsen omtalte endvidere, at han inkognito havde været i Slesvig, men her fundet stemningen hos den store masse nedtrykt, at provst Volquardts, standhaftig og modig, var hos ham i Sørup, og at de begge som visitatorer vilde have at tage sig af vakance-bekendtgørelse og nybesættelse af embedet i Nykirke! Den loyale præst her, Martens, var af kommissionen udnævnt til hovedpræst i Åbenrå. Nykirke lå nord for demarkationslinjen, men Jacobsen agtede, som nævnt, at regere der!

Dagen efter dette brev gjorde Jacobsen alvor af sin plan at udstrække sit regimente nord for linjen. I Stenbjerg havde den kongetro degn Knutz nægtet den 1. april at bekendtgøre tre af Jacobsens bekendtgørelser, som sognepresten havde tilstillet ham.¹⁸ Han sendte dem i stedet til kommissionen. Søndag aften den 7. indfandt Jacobsen sig med en bevæbnet politibetjent i Stenbjerg. »Herren havde taget det ilde op, at en gammel degn havde været så dristig at modsætte sig hans befalinger«. Knutz blev ham i tide var og undslap, men hans datter fik besked om at sige ham, »at når jeg vilde komme til ham i Sørup næste onsdag, d. 10. april, så vilde han forfare nådig mod mig, men vilde jeg ikke adlyde ham og komme, så skulde det ikke gå mig vel, thi han havde magten«.

Når Jacobsen havde valgt den 7. til sit overfald på Knutz, skyldtes det, mente denne, at de loyale netop den dag holdt møde i Grumtofte. Her vedtoges en henvendelse fra den slesvigske forening i Angel til kommissionen.¹⁹ Det hedder i denne: »Vi er urokkede i vor fastholden ved lov og ret og viger heller ikke nu trods den oprørets storm, der frygtelig drager hen over Angel, fra den lovlige ordens grund og fra vor hengiven-

hed for den retmæssige landsherre . . .«. Landets trængsler driver os kun nærmere til landsherren, den ordnede regering og den retmæssige øvrighed, »og vi står endnu fastere i forenet kraft på den lovens vej, som vi følger«.

De erkendte kun een amtmand, Warnstedt, og afviste enhver forbindelse med Sørup. Men de fremhævede de mange bekymringer, som de loyale, hvor de boede spredt, havde grund til at nære. I Kværn havde således nylig en politibetjent fra Sørup indfundet sig for at indkalde en ung mand til ufortøvet møde ved den slesvig-holstenske hær. Også andre havde han indkaldt. I en efterskrift på henvendelsen omtaltes yderligere amtmandens besøg hos Knutz. Man bad om, at der blev truffet foranstaltninger til at hindre sådanne, meget uvelkomne besøg.

Det blev der. Malmborg befalede, at den 12. skulde $\frac{1}{2}$ bataillon infanteri og 16 md. kavalleri bryde op og nogle dage opholde sig i Angel, navnlig Stenbjerg og Grumtofte. Man kan gå ud fra, at de svenske tropper ligeledes i den følgende tid patruljerede i Nordangel. Den 21. maj sender nemlig den slesvigske forening i Angel, samlet i Grumtofte, en skrivelse til kommissionen med tak for den beskyttelse, denne har ydet dem som svar på henvendelsen af 7. april.²⁰ Foreningen anmoder om, at takken også bringes general Malmborg, der har gjort sig uforglemmelig hos Angels loyalsindede befolkning. »Vi vil med urokkelig troskab holde fast ved lov og orden trods de ophidselsens og oprørets rasende storme, som endnu stedse raser og navnlig vokser stadig højere i det revolutionære sæde i Sørup . . . Kærligheden til vor allerhøjstærede konge og vort dyrebare fædreland leder vore bestræbelser«.

I et par skrivelser fra omkring midten af april til kommissionen anfører Warnstedt eksempler på den frækhed, hvormed hans tidligere underordnede, herredsfoged Jochims optrådte.²¹ Denne havde således under »sit selvgjorte tjenestesege« tilbagesendt Warnstedt en skrivelse, som af Warnstedt var sendt til præsten i Store-Solt. Jochims havde ligeledes, den 13., udstedt en bekendtgørelse om, at det var kommet til hans kundskab, at der »af et amtshus i Flensborg, af en mand, der kaldte sig amtmand over Flensborg, Warnstedt«, var sendt meddelelser til regnskabsmænd og landsbyforstandere om, at der fandtes et Ugle herredsfogdi i Flensborg. Da sådanne meddelelser, hedder det i Jochims' bekendtgørelse, fremkommer »fra fjendtlig side på oprørsk vis«, skal regnskabsmanden straks aflevere dem til Jochims. Kun amtshusets breve med hertugkro-

nens (!) segl må modtages. – Som vi ser af bekendtgørelsen, havde Jochims helt glemt sin gamle amtmands eksistens.

Mellem Warnstedt og kommissionen førtes der i første halvdel af april en noget irriterende brevvæksling.²² Amtmanden mente, at kommissionen havde at stå ham kraftigt bi i kampen mod Jacobsen, men kommissærerne var sig deres magtesløshed bevidst, irriteredes af Warnstedts talrige henvendelser og frabad sig hans kritik. Kommissionen undlod endog at meddele amtmanden, da svenske tropper endelig den 12. sendtes til værn for de loyale i Nordangel. Det læste Warnstedt dagen efter i »Flensburger Correspondent«, og man kan ikke fortænke ham i, at han blev bitter og erklærede, at ønskede kommissionen hans afgang, skulde han straks gå; i modsat fald vilde han have meddelelser om sådanne foretagender som det nævnte. Det fik han også i fremtiden.

Warnstedts forsøg på at holde kommissionen til ilden blev forgæves. Var de lykkedes, havde den sikkert brændt sig. Hans forslag om at sende svenske soldater ud over demarkationslinjen for at fængsle Jacobsen og Jochims afviste kommissionen som konventionsstridigt. Tanken om at erklære Sydslesvig i belejringstilstand havde, som nævnt, Hahn taget afstand fra, og hans standpunkt billigedes af den preussiske regering.²³ Hvad havde det heller nyttet med den holdning, som Hahn og de preussiske tropper indtog? Så havde man i kommissionen spekuleret på oprettelse af et gendarmerikorps, men Tillisch fandt det med rette betænkeligt, da det kunde fremkalde blodige konflikter med befolkningen.²⁴

Da Warnstedt ingen hjælp fik af regeringen til at standse uvæsenet i sit amt, tog han, som han den 16. april skrev til kommissionen, af selvopholdelsesdrift selv affære.²⁵ Aftenen forud var det meldt ham, at Jacobsen berejste sognene i Vis herred for at fremkalde et affald fra amtet. Han nedrev i kroerne kommissionens og amtets bekendtgørelser og udfærdigelser, skamferede dem med sabelen, trådte på dem med fødderne og rasede mod forbindelsen med amtshuset i Flensborg. Warnstedt sendte nu sine to retsbetjente og tre af Schraders politibetjente ud for i nattens løb at arrestere Jacobsen og den politibetjent, han havde med sig. Det sidste lykkedes, men Jacobsen selv fik man ikke fat i. Han overnattede i pastoratet i Vanderup. Her nægtede den slesvig-holstenske præst retsbetjentene adgang og sendte sin karl for at hente naboeerne. Jacobsen, der i hast havde fået sig klædt på, trak kården og fyrede sin pistol af gennem et vindue, angriberne havde slået ud for at komme ind. Warnstedts folk

anså det nu for klogest at trække sig tilbage med det ene bytte, som de havde fået. Forhåbentlig vilde, mente Warnstedt, Jacobsen dog have mistet noget af sin lyst til slige strejftog.

Godt en halv snes dage senere sendte den slesvig-holstenske advokat F. H. J. Reiche fra Slesvig statholderskabet en beretning om stemningen i de nordligere angelske sogne. Han havde været i Vanderup og fortalte om pastor Bundesens energiske slesvig-holstenske optræden, men også om hans frygt for at blive arresteret efter hans maskepi med Jacobsen. I Vanderup havde man efter »overfaldet« på Jacobsen ladet 6 bevæbnede mænd patruljere i landsbyen, men hvor længe kunde man gøre det, og var det nok? Reiche mente, at Warnstedt havde forholdsvis held med sin indkrævning af skatterne, og skildrede ud fra sit synspunkt stemningen som ret pessimistisk: Bonden tror, at man gør nar ad ham, »når man anmoder ham om nu selv at beskytte sig ved folkevæbning, når en hær på mere end 30.000 md. ingen bistand yder. Så prædiker man for døde øren; folket er for sundt i sin bedømmelse. For at bevare tiltroen, som så længe og så smertelig er stillet på prøve, vil det nu se kendsgerninger«. Stemningen bliver stadig mere trykket, og den danske propaganda vinder for hver uge nyt terræn. I »Norden« synker modet hos »de bedste patrioter«.

Efter at den afskedigede provst Volquardts havde indfundet sig hos Jacobsen i Sørup, overtog han provsteforretningerne her i stedet for pastor Hansen. Han kaldte præsterne sammen til møde i Store-Solt den 8. april.²⁶ De fleste af provstiets præster indfandt sig. De præster, der boede syd for demarkationslinjen, erklærede ene at ville have med kirkevisitoriet i Sørup at gøre. Pastor Ohrt i Esgrus udtalte dog nogen betænkeligheder. Han havde også – på samme søndag! – ladet bekendtgøre både, at Asschenfeldt og Hansen var konstitueret som provst! Det havde han gjort, skal han have sagt, for at bevare »sin kone og sine børn i sin tjeneste«. Pastor Thomsen i Munkbrarup, der lå nord for linjen, ytrede ligesom Ohrt betænkeligheder, men af Thomsen havde Volquardts heller aldrig ventet »en fast optræden«. Han og pastor Scholtz i Lyksborg erklærede, at de var hindrede i at følge det sørupske kirkevisitoriums anordninger. Det var derimod præsterne i Grumtofte og Kværn rede til. Volquardts havde forelagt til vedtagelse en skrivelse, hvori det meddeltes Warnstedt og Asschenfeldt, at fremtidig hørte enhver forretningsforbindelse med dem op. Men de tilstedeværende præster forkastede med et

flertal på to skrivelsen. Dette var mig ubehageligt, siger Volquardts i en skrivelse til departementschef Harbou: et sådant skridt havde været mere åbent og ærligt over for »fjenderne« end nu stiltiende at opsigte lydigheden. Stort set mente han dog, at han kunde være tilfreds med mødets resultat. Men, skrev han, for at menighederne med større glæde og tiltro skulde slutte sig til dem, vilde det nok være nødvendigt med militær beskyttelse (äusserer Schutz) og navnlig med en åben tilkendegivelse fra statholderskabet i form af et manifest, en proklamation el. lign. »Vor begyndelse kræver en fremskriden« (Unser Eintritt verlangt den Fortschritt), ellers opstår der stilstand.

Blandt de fraværende ved mødet var den slesvig-holstenske pastor Lorenzen i Adelby. Han havde, hvad Volquardts dadlede, bekendtgjort Asschenfeldts konstitution som provst. I et brev af 20. april til Harbou gør han rede for sin stilling. Som han skriver, var forholdene i hans sogn »sørgelige«. Kommissionen udøvede her ved Warnstedt, støttet af svenske bajonetter, samme »voldsherredømme« som i byen. Der var stor indkvartering i sognet; selv havde han 13 md. I kirkekollegiet var der kun to slesvig-holstenere, ellers danske. Sognets beboere var, bortset fra 20–30, »fanatisk danske«, bestod af småfolk, daglejere, sømænd o.s.v. »Vi« – det vil vel sige præsten og hans 20–30 meningsfæller – må derfor føje os efter magthaverne i Flensborg og leve som beboere i en landsdel, der for tiden er besat af fjendtlige krigshære. Jacobsen tilrådede ham at optræde kraftigt og lade sig afskedige. Dertil var han ligesom embedsbrødrene i Munkbrarup og Lyksborg villig, såfremt statholderskabet ønskede dette, og derfor spurgte han Harbou om hans mening. Harbou rådede imidlertid modsat Jacobsen til, at præsterne forblev hos deres menigheder.

Den 9. april anmodede Jacobsen Harbou om at få tilsendt, eventuelt hemmeligt, et rigeligt antal politimænd, »da hæren dog vel foreløbig ikke er at vente«. Henimod slutningen af maj opfordrede han indtrængende statholderskabet til en krigersk afgørelse. De, som ivrigt ønskede en sådan, skrev han, var velhavende, besindige landboere. Det var ham en samvittighedssag at lade statholderskabet vide, at han var fuldt overbevist om, at »vort fædrelands fortræffelige befolkning vilde blive berøvet al moralsk kraft i generationer, hvis den sag, for hvilken den har rejst sig og beredvilligt bragt ofre, bliver opgivet uden en sidste afgørende kamp«. Jacobsens ønske om en sådan skulde gå i opfyldelse.

I begyndelsen af april skred kommissionen til at afskedige hovedman-

den for den slesvig-holstenske gejstligheds modstand mod dens anordninger, superintendent N. J. E. Nielsen i Slesvig.²⁷ Den nyudnævnte provst Asschenfeldt måtte overtage superintendentforretningerne for sognene med tysk kirkesprog,²⁸ men syd for demarkationslinjen vedblev Nielsen at fungere. Tillisch havde indtrængende ønsket at få den kendte teolog, professor ved universitetet og hofpræst H. L. Martensen, der var født i Flensborg, til generalsuperintendent i Slesvig.²⁹ Men herpå vilde Martensen ikke indlade sig, skønt han i et svar på et forsvarsskrift af Nielsen for de slesvig-holstenske præsters edsbrud havde fejlet »den både hyklerske og tåbelige snak om kongens »ufrihed«, der skulde kaste et moralsk slør over en nøgen revolution«, til side.

I et af de breve, hvori Tillisch bønfaaldt om at få Martensen til Slesvig, skriver han, at han er »meget forlegen med de velsignede præster her«.³⁰ I et lidt tidligere brev udtaler han, at det er utroligt, i hvilken grad de slesvig-holstenske embedsmænd og navnlig præsterne er »betagne af det slesvig-holstenske uvæsen; de er aldeles ude af stand til at bedømme tingene med rolighed, og i det mindste mange af dem tro virkelig, at retten er på deres side«.

Blandt de »velsignede præster« var pastor J. A. Hansen i Sørup, der havde modtaget konstitution som provst lige efter Volquardts' afsked. Kommissionen afæskede ham en erklæring, og af denne fremgik, hvad man kunde vente, at han anså statholderskabet som sin rette øvrighed.³¹ Departementet indstillede ham til afsked, men kommissionen nøjedes viseligt med at meddele ham, at den forbeholdt sig at straffe ham på grund af hans utilstedelige forhold. Lader kommissionen mig rolig forblive her, havde Jacobsen i Sørup udtalt, lader den vel også Hansen sidde.³²

Nord for demarkationslinjen havde kommissionen større mulighed for at skride ind mod de præster, der fulgte kirkevisitoriet i Sørup. I Bov havde pastor Andreas Hansen ladet Jacobsens bekendtgørelse om hans tiltrædelse publicere.³³ 60 beboere her søgte om hans afskedigelse, hvad kirkekollegiet i sognet dog var imod. Hansen påstod i sin erklæring, at han ikke havde tilsigtet nogen politisk demonstration, men troet at gøre, hvad der var hans embedspligt! Kommissionen afskedigede ham, og i hans sted konstitueredes og senere udnævntes dr. phil. Peter Hansen, kateket ved St. Petri kirke i København.

Præsten i Stenbjerg, holsteneren Westedt, var, som før nævnt, af den

kongetro degn blevet hindret i at publicere bekendtgørelserne fra Sørup. Fra sognet henvendte man sig til kommissionen om værn mod sådanne lovstridige handlinger af præsten; andre beboere i sognet – slesvig-holstensksindede – påstod, at henvendelsen var et udslag af »ondskabsfuldhed og uvidenhed«.³⁴ Under hensyn til præstens alder, 70 år, og at publikationen ikke var sket – hvad der ganske vist ikke var hans fortjeneste! – nøjedes kommissionen med at tilkendegive ham, at han øjeblikkelig vilde få afsked, hvis han på ny handlede imod kommissionens autoritet. En klage til kommissionen over, at præsten sidst i maj ændrede forbønningen for kongen til en bøn for »konge-hertugen, vor landsherre«, blev af kommissionen henlagt.

På præstemødet i Store-Solt havde pastor Desler i Kværn erklæret sig fuldt rede til at følge det sørupske kirkevisitatorium. 3 beboere i sognet klagede til kommissionen over ham, og i den erklæring, som det flensborgske kirkevisitatorium afkrævede ham, fastholdt han sin opfattelse.³⁵ Han afskedigedes sidst i april, og i hans sted konstitueredes pastor Otzen, den tidligere præst i Olderup, som den provisoriske regering havde afskediget, fordi han ikke vilde svigte sin embedsed (I, s. 117). En ansøgning fra Kværn, underskrevet af »næsten hele menigheden«, om at få Desler genansat fandt kommissionen ikke at kunne imødekomme.

Den ivrigste slesvig-holstener mellem præsterne nord for demarkationslinjen finder man sikkert i hovedpræsten i Grumtofte, Georg Carl Wilh. Schmidt. Han såvel som præstefruen var født i Holsten. Den kongetro Asschenfeldt i Flensborg var gift med en søster til ham. Schmidts ordførselskab ved den angelske deputations rejse til Berlin i september ligesom hans bøn i kirken efter kommissionens indsættelse er tidligere omtalt (s. 115 f.).

I Grumtofte fandtes en del dansksindede, og vi har set, at den loyale slesvigske forening i Angel holdt møder her. Sandemand Peter Vollertsen i Dollerup, der i sept. havde ønsket præsten væk som fredsforstyrrer, var (blev) medlem af foreningens bestyrelse. Det flensborgske kirkevisitatorium havde sidst i november og først i januar afkrævet Schmidt erklæring om hans stilling; da han endelig svarede, skete det udelukkende med bemærkning om, at han havde underskrevet de gejstliges erklæring fra slutningen af august.³⁶ Den kunde han ikke fravige. Den 2. april ankom en afdeling norske jægere til Grumtofte, hvor de indkvarteredes for natten. Med dem fulgte amtmand Warnstedt, der spurgte efter præsten for

at få besked om hans forhold til det sørupske amtshus. Slesvig-holstenerne troede, præsten skulde arresteres, og fra Flensborg var han blevet advaret. Han tog benene på nakken, drog til Holsten og søgte og fik orlov hos superintendent Nielsen. Kommissionen bestemte, der skulde indledes undersøgelse imod ham i anledning af hans publikation af de sørupske bekendtgørelser. Men borte var han. Den 11. maj afgik han ved døden i Kiel. – Diakonen i Grumtofte, Harries, var af samme surdej som hovedpræsten.

Lidt syd for demarkationslinjen lå i Esgrus sogn godset Udmark (Ohrfeld), ejet af den loyale M. Hagemann. Han havde i mange år fungeret som distriktsdeputeret for 1. angelske godsdistrikt og var for et års tid siden genvalgt som sådan. Efter statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig indkaldte landråd v. Ahlefeldt på godset Ø (Oehe) godsøvrighederne i distriktet til møde på Drølt den 13. marts i den hensigt at opnå tilslutning til statholderskabet.³⁷ Også Hagemann indfandt sig, men han forlod mødet under protest og gjorde i en skrivelse nogle dage efter til godsøvrighederne rede for sit standpunkt. »Som født holstener og slesvigsk godsbesidder«, skrev han, »er jeg langt fra at hylde danske, over for hertugdømmerne fjendtlige sympatier, men jeg har fra begyndelsen af den usalige tvist haft den overbevisning, at der på begge sider har rådet megen vildfarelse og misforståelse i de gensidige påstande«. Navnlig havde han ikke kunnet billige den måde, hvorpå hertugdømmerne havde søgt at sætte, hvad de virkelig var berettiget til, igennem. Hans ønske gik ud på, at hertugdømmerne forblev i deres nuværende forhold, men sammen med Danmark. Man burde ikke ved passiv modstand øge den gensidige forbitrelse. Ingen kunde tjene to herrer. Han havde ikke taget i betænkning at adlyde kommissionen og vilde fortsætte dermed, så længe den sad inde med regeringsmyndigheden.

Omkring midten af april meddelte det kielske indenrigsdepartement godsejer C. Meyer på Dyttebøl (Gelting s.), der var Hagemanns stedfortræder, at distriktsdeputationens forretninger foreløbig overdroges ham og fratoges Hagemann. Det begrundedes med, at flertallet af godsbesiddere og indbyggere i det 1. angelske distrikt havde udtalt ønsket herom. Hagemann protesterede herimod i cirkulære til samtlige godsøvrigheder og meddelte kommissionen, at han kun vilde vige for magten, hvis man afkrævede ham arkivet. Få dage senere skrev han til ridderska-

bets »vedvarende deputation« (Fortwährende Deputation) og bad denne værne ham mod statholderskabet. Som han her skrev, var der siden revolutionens begyndelse mange steder i befolkningen opstået den idé, man behøvede blot at kræve, så måtte regeringen give efter. Han gjorde opmærksom på, at han ikke havde taget del i politiske handlinger.

Rent bortset fra, at statholderskabet ingen lovlig regeringsmyndighed havde at udøve i Slesvig, var begrundelsen for suspensionen af Hagemann desuden formodentlig urigtig. »Indbyggerne« havde ingen medbestemmelsesret, og af de 26 godser havde kun de 12 underskrevet ønsket, hævder Hagemann. 8 godser havde meddelt ham, at de trådte i forretningsforbindelse med Meyer, og om 4 andre troede han, at de ligeledes vilde slutte sig til den passive modstand. Herved vilde hans virksomhed blive lammet meget betydeligt, og det vilde svække modet hos de embedsmænd, der trods alle anfægtelser var forblevet tro mod deres loyale sindelag.

I begyndelsen af maj bad den slesvigske forening i Angel kommissionen støtte Hagemann, hvis redelighed og forretningsdygtighed havde fundet anerkendelse hos alle parter, og hindre Meyer i fortsat at tjene revolutionen. Men hvordan skulde kommissionen hindre det? Sidst i maj gav Hagemann kommissionen besked om, hvordan Meyer fungerede i statholderskabets tjeneste, og at han fra ham havde fået meddelelse om at aflevere arkivet. Hagemann underrettede desuden kommissionen om, at Meyers bud uhindret gik med breve og dokumenter til godserne nord for demarkationslinjen. Det skulde vel ikke være vanskeligt at arrestere budet, mente han. Det skete også den følgende måned, brevene fratoges budet, som selv løslodes mod løfte om ikke fremtidig at påtage sig slige hverv.

De Jacobsenske gendarmers huseren, som ligeledes baron Hobe på Gelting havde besværet sig over, bevirkede, at Hagemann den 10. juni stillede kommissionen forslag om oprettelse af et politikorps for at værne sine folk. Et sådant korps blev sidst på måneden dannet, men en folkehob samledes for at fordrive politibetjentene. Hagemann anså det da for bedst for at undgå blodige sammenstød at lade dem gå tilbage til Flensborg. Selv tog han den 28. juni bort fra gården og til Stenbjerg; 1 time efter hans afrejse kom en flok slesvig-holstenere for at få fat i ham. Nogle dage før var hans arkiv bragt i sikkerhed hos de neutrale tropper i Stenbjerg, hvor Hagemann kunde bruge det ved de forretninger, som for-

holdene endnu tillod ham at udføre. Kort efter brød krigen ud, og arkivet førtes sikkert fra Stenbjerg til Flensborg.

Syd for demarkationslinjen fandtes et par loyale embedsmænd, der holdt endnu lidt længere ud i deres embeder end Hagemann. Det skyldtes, at de værnedes af preussisk militær, som var indkvarteret der, hvor de residerede. Helt nede ved Ejdergrænsen i Sønder-Stapel sad helstatsmanden H. A. Malling.³⁸ Man kan ikke noksom beundre hans udholdenhed og standhaftighed. Men, som han skriver i sine efterladte erindringer, med hans embedsforretninger gik det »meget kummerligt. Alt var dødt, skatterne blev ikke betalte, og jeg var berøvet al indtægt . . .«. I slutningen af marts meddelte han kommissionen, at landfoged Volquarts fulgt af en fisker fra Sønder-Stapel red omkring i distriktet, opkrævede skatter og kvitterede for disse i kvitteringsbøgerne. Ingen vovede at nægte Volquarts betaling, skønt denne skulde have været ydet til Malling. Kommissionen var ude af stand til at hindre dette.

I begyndelsen af april anmodede Malling kommissionen om sin afsked i betragtning af, at han var ude af stand til at varetage sine embedsforretninger. Han fremhævede desuden sin farlige stilling, såfremt de preussiske tropper forlod Sønder-Stapel. Endvidere nævnte han, at han fra Kiel havde fået tilbud om en rigelig pension, bare han vilde tage sin afsked! Vilde kommissionen ikke kalde ham tilbage, måtte han i hvert fald bede om en understøttelse for at kunne opretholde livet. Denne understøttelse blev ham til del, og kommissionen opfordrede ham til længst muligt at hævde sin stilling, »ved hertugdømmets yderste grænse«.

Vistnok lidt efter dette var det, at Malling på den preussiske kommandants anmodning sendte sin familie bort, til kongeriget. »Fra den tid var alting mig ligegyldigt; jeg tog pistoler i lommen og levede mere som en friskaremand end som en embedsmand«. Af en skrivelse fra ham fra 2. halvdel af juni til kommissionen fremgår det, at han lod de mange henvendelser til ham fra de slesvig-holstensksindede embedsmænd »ubesvarede og uænsede«, da de stred mod kommissionens anordninger. »Jeg har«, udtaler han, »sat næsten alt til i kampen mod den såkaldte passive modstand, men jeg er rede til at ofre også det yderste for helstatens sag«. Formodentlig var det Mallings »uænsethed« af nævnte henvendelser, der førte til, at amtmand Liliencron den 9. juli indsatte en ny landskriver, en søn af fhv. amtsforvalter Krogh i Haderslev Vesteramt. Han måtte tage til takke med en residens i værtshuset, da Malling klogelig havde

forsynet sit embedskontor med lås og jernstænger. Den 14. juli, dagen efter bestyrelseskommissionens opløsning, blæste preusserne generalmarch, og sammen med deres første kolonne gik den tro landskriver i Sønder-Stapel over Ejderen.

Skønt helstatsmanden Davids i Husum også havde sit at trækkes med, så det langt mindre kummerligt ud med hans embedsforretninger end med Mallings. For kommissionen var forholdene i Husum nærmest det eneste virkelige lyspunkt i tilstanden syd for demarkationslinjen. På samme tid, som det tidligere nævnte rygte om Davids' fordrivelse fra Husum opstod, skriver han til Tillisch, at kun i yderste nødsfald lader han sig fortrænge fra den post, der er ham betroet.³⁹ Hårdt vilde det være for ham, hvis han nu efter et ophold på 6 måneder måtte opgive sin stilling og give plads for anarki.

Formodentlig forløb der ikke mange uger efter statholderskabets »civilokkupation« af Sydslesvig, før de af kommissionen afsatte embedsmænd, amtmand Kaup og borgmester Thomsen, på ny indfandt sig i Husum. Kaup overtog igen amtmandskabet,⁴⁰ men Thomsen fandt pladsen optaget af en mand, der ikke lod sig fortrænge. Yderligere blev nu et par slesvig-holstenske embedsmænd i Husum, postmesteren og toldforvalteren, der havde vovet sig for langt ud, erstattede med loyale. Sidst i marts skriver amtsforvalter Setzer i Husum til Kaup, der da var i Kiel, at postmester Jensen skulde have været arresteret aftenen før, men at han lykkelig var undsluppet til Kiel.⁴¹ I Kiel, udtaler han, synes man dårligt at kende de herværende forhold, når man mener, at der her kan opkræves afgifter, som kan sendes til Rendsborg. »Davids regerer nu her beskyttet af preussiske bajonetter! Rofs [toldforvalteren] og jeg venter hver time at blive arresteret, den første vil sel søge, om han kan, at flygte, jeg har endnu ikke kunnet beslutte mig til sådant«. De herværende embedsmænds stilling er fortvivlet, mener Setzer, og han gør opmærksom på, at man fra Kiel ikke længere vil kunne sende tjenestebreve til dem gennem posten. I begyndelsen af april suspenderede kommissionen postmester Jensen og toldforvalter Rofs.⁴² I stedet konstitueredes postfuldmægtig Lepper som postmester, kontrollør Ohsten som toldforvalter og toldassistent Ebert til at varetage kontrollørforretningerne. Alle var loyale mænd, og overtagelsen af stillingerne fremkaldte ingen uro. Derimod havde kommissionen intet held med dens samtidige forsøg på at få loyale toldembedsmænd i Ekernførde og Frederiksstad indsatte i

stedet for de slesvig-holstenske. I Ekernefærde kom det til ekscesser, og alvorlig støtte fra det preussiske militær var ikke at påregne.⁴³

Davids fik i april sit politipersonale forøget, hvad der nok også var behov for.⁴⁴ En radikal Borgerforening drev i Husum som i de andre byer sit spil. I april morede den sig bl.a. med at sende en adresse til den nye slesvig-holstenske overgeneral, Willisen, og takke ham for hans krigerske proklamation til hæren.⁴⁵ Og sidst i maj gjorde den sig en fornøjelse af i anledning af det forestående pinsemarked at fordele plakater med opfordring til enhver »patriotisk borger« om ikke at deltage i den borgerpatrulje, der efter gammel skik var bestemt til at holde orden på markedet.⁴⁶ Yderligere opfordrede den købmændene til ikke at betale den sædvanlige stadesafgift for, som Davids skrev, også at unddrage ham denne indtægt.

Om de fordærlige følger af den passive modstand og statholderskabets indblanding udtaler Davids i brev af 10. juni, at de navnlig består i, at Sydslesvigs befolkning helt igennem demoraliseres: »Ret og lov trædes under fødder af enhver, og folket bliver i sin helhed i den grad fordærvet, at år må hengå, før den tidligere lovlige sans i folket kan blive genskabt og orden og ret blive bragt til gyldighed.«⁴⁷ Udbredelse af bekendtgørelser eller proklamationer, skriver han knap et par uger senere, nytter ikke meget.⁴⁸ »Tallet på ildesindede og kompromitterede er for stort og for mægtigt, de bedresindede savner næsten overalt øvrighedens støtte, den slesvig-holstenske hær er stadigvæk det skrækindjagende spørgsmål, og tanken om, at den endnu engang kunde vende tilbage, hindrer alle friere ytringer og handlinger«. Før den danske hær rykker ind, bliver det ikke bedre.

Forholdene i Husum skildres af Davids i samme brev: »Husum ligger som en oase i ørkenen, omgivet af lovløsheder og oprør, blot her i Husum råder lov og orden, så vidt jeg er i stand til at håndhæve den. Fra alle distrikter i det sydlige Slesvig går afgifterne, told og postindtægter til Rendsborg, kun fra byen Husum får statholderskabet ikke en skilling. Dette er naturligvis ikke min fortjeneste, thi havde oberstløjtnant Knobloch ikke værnet mig bedre, end embedsmændene i Slesvig, Tønder og Tønning er blevet værnet, så stod sagerne her ikke et hår bedre end der«. I 9 måneder havde han ikke været væk fra byen, og sin familie, der var blevet boende i Frederiksstad, havde han kun set 5–6 gange. Det var begribeligt, at han inderlig længtes efter snarlig forandring til det bedre.

Tidspunktet for en forandring var heller ikke fjernt. Af Davids' breve til Tillisch i de følgende dage ser man, hvordan han havde planer om så længe som muligt at hindre slesvig-holstenernes virksomhed.⁴⁹ Han spekulerede på at få både Kaup og Thomsen arresteret, tænkte sig selv at overtage amtmandseembedet, hvis der kunde findes en god afløser for den slesvig-holstenske amtsforvalter Setzer, og talte med oberstløjtnant Knobloch om indskriden mod valg til den slesvig-holstenske landsforsamling. Men det blev i første omgang slesvig-holstenerne, der triumferede. Den 3. juli meldte Davids, at statholderskabet havde indkaldt alle permitterede indtil 30-års-alderen, og at lægds mænd og bud ilede i alle retninger med tilsigelserne. Ophidselsen var stor. To dage senere måtte han meddele, at de fra Husum indkaldte om morgenen havde slået toldassistent Matthiessen med sig.⁵⁰ Han var lige så godt et bysbarn som de, sagde de, og skulde de dø, skulde han også. Det preussiske militær kom nogle minutter for sent til at hindre bortførelsen.

Da Davids indberettede dette, gjorde han opmærksom på, hvor farligt opholdet for de loyale embedsmænd herved var blevet. Han bad kommissionen beskytte dem og navnlig instruere dem om, hvordan de havde at forholde sig. Beskytte dem kunde kommissionen ikke, lød svaret, men så længe omstændighederne tillod det, skulde de søge at holde sig. Den 9. kaldte oberstløjtnant Knobloch Davids til sig og fortalte, at Hahn havde meddelt ham, at han ikke længere havde noget med kommissionen at gøre og ikke efterkom anmodninger fra den; han, Knobloch, skulde forholde sig på samme vis. Davids meddelte ham så, at han og de loyale vilde tage bort, og gav ham fortegnelse over arkivalier m.m. I løbet af natten mellem den 9. og 10. forlod Davids og de andre loyale embedsmænd, toldforvalter, toldkontrollør, postmester m.fl., Husum og ankom i løbet af den 10. lykkelig til Flensborg.

I Tønder, skriver Tillisch i et brev fra begyndelsen af april, gererer amtmand Hansen sig som den største oprører og agitator.⁵¹ Hansen udtaler selv i et brev af 23. marts til justitsdepartementet i Kiel, at amtet allerede i lang tid havde afbrudt enhver forbindelse med bestyrelseskommissionen.⁵² Herpå fik denne eksempler nok også i den følgende tid. Et par skal anføres. Da en mand i Burkal sogn havde søgt om fritagelse for betaling af restancer for 1848, gav amtmanden sidst i marts den besked, at sådanne og lignende ansøgninger nu atter skulde rettes til statholder-

skabet som hertugdømmernes »eneste retmæssige regering«. ⁵³ Endvidere lod han i kirkerne publicere, at afgifterne igen skulde sendes til Rendsborg. Kommissionens anmodning til Hahn om at hindre dette ved at forlægge et kommando til Tønder, afvistes af denne i en uhøflig skrivelse. ⁵⁴ I slutningen af april suspenderede Tønder amt efter forudgående korrespondance med Kiel den loyale toldkontrollør Sönnichsen på Sild og konstituerede en slesvig-holstensk. ⁵⁵ Et par flensborgske advokater, der havde indsendt ansøgninger til amtet, fik af dette at vide, at de skulde skrives på det »lovlige« stemplede papir (d.v.s. oprørsregeringens), ikke på den »såkaldte« bestyrelseskommissions. ⁵⁶ At Hansen gik Kiel til hånd i alt, hvad angik skatteopkrævninger og soldaterudskrivninger, er en selvfølge. ⁵⁷ Den 21. juni kunde Tillisch indberette, at to frisere (fra Juliane Marie kog og Lindholm) havde været hos ham og erklæret, at når regeringen ikke kunde beskytte dem, vilde de selv forsvare sig til det yderste. ⁵⁸ De vilde skyde enhver, der indfandt sig hos dem for enten at kræve skatter eller presse soldater. – Om forholdene i Tønder amt nord for demarkationslinjen skal jeg i et senere kapitel fremsætte nogle bemærkninger.

Selv om lysten til at indkræve skatter til statholderskabet var stor hos de slesvig-holstenske embedsmænd, har lysten hos befolkningen til at udrede dem hos en del været moderat. De to nævnte frisere sporede som nævnt aldeles ingen lyst. Den 11. marts skriver herredsfogeden i Treja og Arns herreder, Fr. Pauly, til Beseler, at han den dag begyndte med opkrævning af restancerne. ⁵⁹ Han havde kunnet vente 2000 mk., men fik kun 600. De to ellers så »velsindede« byer Bustrup og Store-Dannevirke erklærede ikke at ville betale, så længe der her savnedes enhver slesvig-holstensk autoritet. Hvor længe kunde statholderskabet, udtaler Pauly, vente med at foretage officielle skridt. Sagen var i højeste grad presserende.

Et par dage efter at det kielske finansdepartement havde udstedt sin ordre om skatternes indbetaling til Rendsborg, sendte den i Slesvig bestående centralkomité til ledelse og opretholdelse af den passive modstand en opfordring til lokalkomiteerne. ⁶⁰ De anmodedes om at vise størst mulig iver for indbetalingen og herved støtte statholderskabet. De skulde desuden af alle kræfter sørge for, at de indkaldte permitterede efterkom deres pligt, og at »ingen slesviger i det nuværende afgørende øjeblik nøler med at følge fædrelandets kald«. Centralkomiteen ønskede stærkt, også

i betragtning af statholderskabets proklamation 23. august, at det skulde udstede en bekendtgørelse om, at det igen overtog styret i Slesvig. Men herfor vogtede statholderskabet sig klogeligt.

Der var i marts måned hos en del af de slesvig-holstenske embedsmænd visse spekulationer om, hvordan de skulde få de opkrævede penge sendt til Rendsborg. Som amtsforvalter Setzer sidst i måneden skrev til Kaup, vilde skatterne, hvis han opkrævede dem, sikkert gå til Flensborg.⁶¹ Landskriver for Ejdersted vesterdel, Chr. Fr. Aug. Nommels, spurgte 26. marts landskriver Müller om, hvordan han havde sendt penge til Rendsborg, hvilket han havde hørt, han allerede havde gjort.⁶² Nommels sendte i april pengene til landskriverfuldmægtig Boyens, Tønning, der lod dem gå videre. Regeringsråd Lesser i Kiel havde i en skrivelse vistnok fra marts meddelt landskriver Müller, at man ikke behøvede at frygte for, at preusserne vilde skride ind mod pengesendelser til Rendsborg.⁶³ Hahn var ganske vist af kommissionen anmodet om at skride ind mod sådanne postforsendelser, men ved at meddele dette til oppebørselsbetjentene og andre havde han tilføjet, at så vilde de vel blive sendt med særlige transportvogne. Herved har han, fortsatte Lesser, anvist den vej, man kan slå ind på for at være helt sikker »og også at lade ham være helt udenfor«. At udsendinge fra kommissionen skulde vove i Sydslesvig, »hvor alle er imod Flensborgregimentet«, at passe pengetransporterne op, anså Lesser for usandsynligt.

Hvor store var de beløb, der i Sydslesvig unddroges centralkassen i Flensborg og havnede i Rendsborg hovedkasse? I en depeche fra Hodges fra 24. marts siges, at statholderskabet allerede da skal have modtaget 400.000 mk. fra Sydslesvig.⁶⁴ Det turde dog vistnok være overdrevent, at der på dette tidlige tidspunkt var betalt så store beløb til Rendsborg. Efter oprørets undertrykkelse foretoges der en beregning over de summer, som embedsmænd henhørende under slesvigsk ministerium i kommissionens tid havde sendt til Rendsborg.⁶⁵ Ifølge en opgørelse fra 1852 skal der være sendt 829.799 mk., lig 442.559 rbdl. 1 kurantmark var lig 8/15 rbdl. I dette beløb er ikke medtaget det af statholderskabet i april 1850 udskrevne tvangslån eller den samtidige krigsskat. Heller ikke er medregnet, hvad toldforvaltere, postmestre eller byer har sendt til Rendsborg.

Til nævnte opgørelse svarer i det store og hele ret godt en oversigt over, hvad de enkelte embedsmænd under det slesvigske ministerium har indbetalt i Rendsborg hovedkasse. Det største beløb havde amtsforvalter

Brockenhuus i Hütten amt afleveret, nemlig 105.667 rbd. Jeg udelader skillingsbeløbene. Derpå følger amtsforvalter Jansen, Gottorp amt, med 51.583, amtsforvalter Lassen, Tønder, med 49.365, landskriver Müller, Tønning: 45.180, amtsforvalter Setzer, Husum: 40.786, landskriver Nommels, Garding: 38.076, amtsforvalter Bahnsen, Bredsted: 32.290 og amtsforvalter Massmann på Femern med 23.452. Stempelpapirforvalteren Thedens havde indbetalt 19.805 rbd. Mindre beløb kom der fra herredsfoged Jochims for Ugle og Vis herreder og fra den tidligere fuldmægtig på Flensborg amtstue, Beuck, der fra Kiel var bemyndiget til at hæve afgifterne i Flensborg amt.

Medens en hel del af de pågældende embedsmænd var ivrige i arbejdet for at fylde den slunkne Rendsborg hovedkasse, har nogle været imod og andre lunkne. Både Lassen i Tønder og Massmann på Femern foretog således afleveringerne under tvang. Da oprøret var endt, beråbte selvsagt adskillige af embedsmændene sig på, at den herskende terrorisme havde nødt dem til at handle, som de gjorde, for ikke at sætte livet på spil. For nogle af disses vedkommende er det dog notorisk, at de enten var slesvig-holstensksindede eller uden modstand fulgte revolutionen. Måske har de ment, sådan som Tønder bykollegier, at de vilde søge at lede strømmen, idet de »forsigtig kastede os ind i samme«. Men strømmen førte dem med sig.

20. Åbenrå og Haderslev

Da Davids i Husum sidst i juni talte med den preussiske kommandant, oberstløjtnant Knobloch, for at få ham til at skride ind mod slesvig-holstenske foranstaltninger, afviste Knobloch dette.¹ Davids har formodentlig henvist til, hvad svenskerne gjorde i Nordslesvig, for Knobloch bemærkede: »Ja, svenskerne står helt anderledes end vi, de har en anden instruktion«. Den »instruktion«, som de svensk-norske tropper havde, var, at de ifølge konventionens artikel 11 havde at yde støtte til opretholdelse af kommissionens styre i det af dem besatte område. Deres villighed hertil gjorde – sammen med den overvejende befolknings tilslutning – at de slesvig-holstenske embedsmænds opposition i Nordslesvig stort set kunde knækkes i løbet af de måneder, der gik hen inden det endelige krigerske opgør. Lad os først se på den by, hvor oppositionen var kraftigst.

Den fængselsstraf, som i november var idømt kromand Edding i Åbenrå (se s. 199), blev optakten til en styrkeprøve mellem overretten og den nye af kommissionen indsatte magistrat.² På Eddings vegne klagede advokat Bruhn til overretten. Han udvirkede et reskript fra denne om, at Edding straks skulde frigives og magistraten afgive erklæring i sagen. Knudsen nægtede at tage hensyn til overrettens med det ulovlige segl forsynede reskript. Samme skæbne havde et nyt reskript, som overretten midt i december fremsendte gennem amtmand Stemann. Magistraten sendte amtet de »illegale aktstykker« tilbage og klagede til kommissionen over, at amtet sendte den slige ækle sager. Kommissionen undlod at reagere på klagen. Den 22. januar skred overretten til handling. Den suspenderede magistratens justitsforvaltning og overdrog denne til den slesvig-holstensksindede herredsfoged Sarauw.

Sarauw, der anså statholderskabet for sin retmæssige regering, parerede ordre. Dagen efter modtagelsen af overrettens bestemmelse lod han en bekendtgørelse opslå på husene, hvilken gik ud på, at fra dags dato kunde retssager alene foretages af ham; alle af en anden øvrighed foretagne

retshandlinger i byen var at anse som ugyldige. Han tilskrev magistraten om at udlevere justitsakterne og kommandanten om at bistå ham, hvis det vægredes. Kommissionen, der formodentlig af overretten må have fået besked samtidig med Sarauw, handlede hurtigt. Den ophævede samme dag ved skrivelser til overretten, magistraten i Åbenrå og Sarauw overrettens anordninger. Knudsen lod straks Sarauws plakater fjerne fra murene; det meddeltes Sarauw, at han øjeblikkelig vilde blive transporteret ud af byen, hvis han understod sig at foretage justitshandlinger, og kommandanten underrettede ham om, at han vilde bistå politiet, ikke ham.

Af kommissionen blev Sarauw afæsket en ansvarlig erklæring om sin optræden, og han nødtes til i »Apenrader Wochenblatt« at offentliggøre kommissionens skrivelse af 24. januar og kalde sin egen bekendtgørelse af 25. tilbage. Når han gik ind herpå, skyldtes det, mener den tidligere borgmester Schow, der holdt statholderskabet underrettet om udviklingen i Åbenrå, et forlydende om, at advokat Blaunfeldt skulde være udset til hans efterfølger. Det kunde umuligt, udtaler Schow, være til landets og distriktets gavn, »hvis denne farlige personlighed trådte i virksomhed her«. Når der ikke blev skredet skarpere ind mod Sarauw, tror Schow, at grunden hertil er, at han var svigersøn af den loyale agent Jensen i Flensborg.

I samme nr. af »Wochenblatt«, hvori Sarauws tilbagekaldelse stod, stemplede bladet den i retslig henseende som fuldkommen intetsigende. Thi Sarauw kunde som underordnet embedsmand ikke ophæve overrettens reskript af 22. januar. Som prøve på »Wochenblatt«s tone skal anføres begyndelsen af en artikel, sendt fra Flensborg, i samme nr. I anledning af forbudet mod »Ostsee-Telegraph« hedder det her: »Vort trehovede uhyre, kaldet landeplage, også landsforvaltning, fortsætter med at vælte skændsel på skændsel og skam på skam på sit skyldbedækkede hoved«.

I den omtalte skrivelse (af 12. febr.) fra Schow til statholderskabet siges, at magistraten ikke engang har kunnet formå deputeretkollegiet til at samarbejde med den, så administrationen går helt i stå. Midt i måneden indkaldte Knudsen de deputerede til møde den følgende dag for at forhandle om skatteansættelsen, da skatterne for 1. kvartal skulde opkræves inden udgangen af marts. Alle deputerede udeblev. Knudsen foreslog derfor kommissionen at afskedige deputeretkollegiet og udnævne nye, loyale deputerede. Han nævnte 24 navne og indstillede, at magistra-

ten bemyndigedes til af disse at udvælge de nye. Kommissionen billigede ikke helt forslaget. Den vilde, at man på ny skulde indkalde de deputerede. De, der så ikke mødte eller forebragte gyldig undskyldning for udeblivelsen, dem kunde magistraten afskedige. De nye deputerede burde endvidere kun udnævnes foreløbig. Den 1. marts indkaldte Knudsen så de deputerede til møde dagen efter under trussel om afsked, og da de ikke indfandt sig, afskedigedes de. De protesterede såvel over for magistraten som til statholderskabet mod deres »ulovlige« afsættelse, men det nyttede intet. Magistraten udnævnte 12 nye, loyale deputerede. Kollegiets ordfører blev bogbinder N. Sørensen, og blandt dets medlemmer var skibskaptajn C. C. Fischer og skibsbygmester Torkild A. Andersen.

Stemningen hos de tysksindede i Åbenrå beskriver Schow i et brev til statholderskabet fra denne tid som trykket. Det skærer en i hjertet, skriver han, når man ser byens ellers så tillidsfulde vakre borgere nu færdes mellem hinanden med blikke af mistro og stum fortvivelse. Kunde statholderskabet dog bare sende en håbets stråle til det fortrinsvis hårdt prøvede Nordslesvig.

Som det verdslige regimente i Åbenrå under kommissionens styre skiftede fra oprøsk til loyalt, blev det samme tilfældet med det gejstlige. Den 21. januar afskedigede kommissionen superintendent og hovedpræst i Åbenrå Rehhoff fra alle hans embeder og udnævnte i stedet Jep Hansen, Hjordkær, til provst og superintendent for kirkerne med dansk kirkesprog.³ Rehhoffs afskedigelse begrundedes ved hans talrige protester mod kommissionens foranstaltninger og ved hans bestemte nægtelse af at træde i nogen som helst berøring med den nye magistrat, der ingen sinde – efter hans opfattelse – vilde erhverve sig »agtelse og tillid« i byen. Rehhoffs efterfølger som hovedpræst i Åbenrå blev den loyale pastor Martens i Nykirke.⁴ Han indførtes i sit embede 19. april. Under vakancen ses der ikke at være afholdt tyske gudstjenester, da amtets præster formentlig af solidaritetsfølelse med den afskedigede Rehhoff undslog sig for at vikariere.⁵

Andenpræsten i Åbenrå, der afholdt de danske gudstjenester, Raben var af statholderskabet udnævnt til præst i Stenderup, et embede, som han endnu ikke havde tiltrådt.⁶ Kommissionen afkrævede ham nu, før han tiltrådte, en erklæring om, at han vilde rette sig efter dens anordninger. Den søgte han at slippe uden om ved først at fremsende lægeattest, at sygdom hindrede ham i at udstede erklæringen! Med rette

mente kirkevisitatorerne, at hans hensigt alene var at trække sagen i langdrag. Der gaves ham derpå en frist på tre dage til underskrivelse af erklæringen. Da han nægtede, bestemte kommissionen, at hans udnævnelse til Stenderup skulde kasseres og embedet oplås vakant. Raben protesterede i en skrivelse af 16. februar til kommissionen, hvis medlemmer han som en lille pave truede med, at himlens hævn vilde ramme dem. Disse slesvig-holstensksindede præsters fanatisme kendte ingen grænser.

Kommissionen havde samtidig resolveret, at Raben ufortøvet skulde ophøre med sin virksomhed som diakon i Åbenrå. Det gjorde han ikke, og myndighederne fandt sig i, at han fortsatte sin gejstlige virksomhed her, indtil pastor Martens indfandt sig i byen. Forholdet var nemlig det, at nok var der udnævnt en ny diakon i Åbenrå, en kandidat Ad. M. Hansen, men denne opholdt sig i Kiel, et talende vidnesbyrd om hans sindelag. Da han blev spurgt om, hvornår han vilde tiltræde som diakon, vilde han først vide, om Raben var afskediget (R. var jo udnævnt til Stenderup!), og derpå meddelte han, at han kun vilde lade sig introducere i embedet af den afskedigede Rehhoff. Kommissionen ophævede så Hansens udnævnelse og bestemte, at nyt valg til diakon foretoges.

De slesvig-holstenske præster hang sammen som ærtehalv. Selv har de vel fundet sammenhængen i en politisk solidaritetsfølelse, som de har formået at give en helt religiøs karakter. De åbenråske præster blev kraftigt støttet af byens lærere. I »Apenrader Wochenblatt« for 8. februar indrykkede kirkebetjente og lærere en erklæring om, at de stadig anerkendte Rehhoff som hovedpræst og skoleinspektør og ikke vilde træde i forbindelse med en anden.⁷ Den erklæring ignorerede kommissionen. Nogen anden hovedpræst var heller ikke da udnævnt. Efter Martens' udnævnelse blev de lærere, der fastholdt nævnte erklæring, først suspenderede og siden afskedigede.⁸ I et brev fra omkr. midten af februar skriver superintendent Jep Hansen til Tillisch, at skønt han har medlidenhed med lærerne »såvel som med de forblindede præster, så kan det dog være, at det er bedre, vi bliver dem kvit og får andre, der ikke lærer og prædiker slesvig-holstenisme, i deres sted«. Også fattigkollegiet måtte erstattes med et nyt, ligedan fattigforstanderne med nye. Fhv. borgmester Schow oplyser sidst i maj statholderskabet om, at medregnet toldfuldmægtigen og de to fattiglæger, som var erstattede af kirurg Grauer, var 50 personer fjernede fra deres poster. Åbenrås officielle ansigt så unæg-

telig herefter anderledes ud, selv om Stemann stadig beklædte amtmandsstillingen.

I Haderslev sad som borgmester og politimester O. Kier, udnævnt af den provisoriske regering. Fra beboere i Haderslev blev der gentagne gange – i september, december og januar – indgivet ansøgninger om at få deres gamle borgmester, etatsråd Lassen, tilbage.⁹ Den sidste ansøgning havde 633 underskrifter. Det var en hel del flere end den skrivelse, som tysksindede haderslevere sidst i december havde overrakt Eulenburg, og hvori der protesteredes mod at imødekomme det ubeføjede krav »af den i mørket opererende danske propaganda mod vor højt fortjente borgmester Kier og vor med den største ret højtagtede magistrat«. At danskerne opererede mere i mørket end tyskerne, er nu næppe troligt, og de dansksindede har afgjort ikke fundet de rosende superlativer, hvoraf slesvig-holstenerne som sædvanligt betjente sig ved omtalen af deres egne, særligt dækkende. Tværtimod savnede de al tillid til Kier. Foreløbig blev der af kommissionen intet hensyn taget til deres ansøgninger.

Men den 1. marts genansattes Lassen efter egen ansøgning som borgmester, medens Kier afskedigedes med ventepenge. Begrundelsen for Lassens ansættelse var sikkert, at den skulde tjene til beroligelse af stemningen i Nordslesvig. Befolkningen her var yderst ophidset over, at den stadig skulde trækkes med de slesvig-holstenske embedsmænd og finde sig i deres demonstrationer mod kommissionens styre. Samtidig skaltede og valtede i Sydslesvig de oprørske embedsmænd uden noget hensyn til kommissionen. Lassens genansættelse skete i forståelse mellem Tillisch og Eulenburg, og Hodges var glad for, at sagen ikke var blevet henskudt til hans afgørelse.¹⁰

Lassens tilbagerejse til Haderslev den 5. marts formede sig som et helt triumftog.¹¹ Vogne var kørt ham i møde et godt stykke syd for byen, og ved sit komme til byen fulgtes han af henved 30 vogne. »Længe leve vor brave borgmester«, lød det, da han igen holdt sit indtog. De dansksindede i by og omegn fejrede hans genansættelse som en stor sejr. Omvendt fremkaldte den forbitrelse hos slesvig-holstenerne. Selv latinskole-drengene, hvis lærere var slesvig-holstenerne, rakte tungen ud efter ham, skriver Lassen i et brev til Tillisch: »men Herre Gud! lad dem have den fornøjelse . . .«. ¹² Straks efter sit komme til Haderslev bemærker Lassen

i brev til Tillisch, at endnu ved han ikke, om magistrat og deputeretkollegium vil arbejde sammen med ham: »De . . . kunde sku ærgre mig dygtig ved at blive! Hidindtil har de ikke været hjemme, når jeg sender bud efter dem . . .«. Den ærgrelse slap Lassen for. Den 8. marts meddelte de øvrige magistratsmedlemmer kommissionen, at de nedlagde deres embeder, såfremt Lassen skulde forblive som borgmester. De vilde ikke have noget med ham at gøre, thi, som de skrev, Lassen savnede tillid hos den »største« og – naturligvis – »bedste« del af borgerskabet! Resultatet blev deres afsked. Den gamle bysekretær, Hargens, fik sin stilling tilbage, og to loyale rådmænd indsattes.¹³ Den ene var forud deputeret borger, den anden havde været det.

Nu er magistraten godt besat, og raden kommer til de deputerede, udtalte Lassen den 12. marts.¹⁴ Da disse nægtede at træde i forbindelse med den nye magistrat for at forhandle om skatteansættelsen, indstillede magistraten dem sidst i marts til afsked: der var i borgerskabet et tilstrækkeligt antal af ansete og kvalificerede personer til at erstatte dem.¹⁵ Deputeretkollegiet afskedigedes den 26. marts, og dagen efter trådte de nye i funktion.

Som i Åbenrå blev i Haderslev de gejstlige embedsmænd udskiftede med loyale. Til diakon i byen var den på Als afsatte pastor Schlaikier blevet udnævnt. Da han, som Lassen skriver, på den skændigste måde opsagde provsten, Boesen, huldskab og troskab, afskedigedes han i begyndelsen af april.¹⁶ Konservatoratet ved Marie kirken, der bestod af kirkevisitatorer og borgmester, konstituerede pastor Helveg, den tidligere forstander for Rødding højskole, som diakon. Embedet skulde egentlig besættes ved valg, men konservatoratet bemærkede, at den herskende politiske partiånd ikke gjorde det tilrådeligt at lade et sådant foretage. Da sagen kom for i kommissionen, havde departementschef Dumreicher adskillige betænkeligheder både m. h. t. det formelle og angående valget af Helvegs person. Helveg syntes, bemærkede Dumreicher, at have større tilbøjelighed til at blande sig i politik, end godt var for en gejstlig. Dumreicher endte dog med, at det var bedst, at den skete konstitution opretholdtes indtil videre. Det fandt ligeledes kommissærerne.

Hovedpræsten i Haderslev var Strodtmann. Som hospitalspræst var Godt ansat. Begge havde som Schlaikier været med i en protestskrivelse i januar mod Boesens udnævnelse som provst.¹⁷ Ved Helvegs konstitution protesterede yderligere Strodtmann mod denne og nægtede at have

med ham at gøre ved forhandlinger i skolekollegiet. Fra dansksindede i Haderslev var til kommissionen indgået ansøgninger om at få alle de tre slesvig-holstenske præster væk. Kommissionen afkrævede nu Strodtmann og Godt lydighedserklæringer, som de havde at offentliggøre i »Dannevirke«. Det nægtede begge og fik så deres afsked. Godt først den 1. juni. Strodtmann udtalte om »Dannevirke«, at det af »den større og bedre [!] halvdel af menigheden og navnlig af den del, til hvilken han som tysk præst nærmest var henvist«, blev betragtet som et foragteligt partiorgan. Departementschefen bemærkede hertil, at han tidligere havde beklaget, at slige offentliggørelser skulde ske i »Dannevirke«, men derved var nu intet at gøre. Formodentlig har han dog ikke villet have dem indrykkede i det fanatiske, slesvig-holstenske organ »Nordslesvigsk Tidende«, der udkom i Haderslev.

I juni cirkulerede i Haderslev adresser med sympatitilkendegivelser til de afsatte præster og med protest til kommissionen.¹⁸ Ligeledes havde Strodtmann udsendt subscriptionsindbydelse på et lille skrift: »Actenmässige Darstellung meines nothgedrungenen Kampfes und passiven Widerstandes gegen die Gewaltherrschaft in unserm Herzogthum bis zu meiner Amtsentsetzung«. Da Lassen i 2. halvdel af juni lod disse og andre slesvig-holstenske papirer konfiskere, var sympatiadresserne forsynede med 19 underskrifter, og 63 abonnenter havde tegnet sig. Strodtmanns skrift blev først trykt i 1864. Da havde bladet atter vendt sig.

Strodtmanns protest mod Helveg efterfulgtes af skolelærernes. Efter at et nyt skolekollegium var dannet, blev 9 lærere afskedigede og andre konstituerede. Af lærerne var vistnok hele 6 ansatte efter oprøret, to af dem var fra Holsten og havde tjent i oprørshæren. En af lærerne var bortrejst uden tilladelse og mentes ikke at ville vende tilbage, så hans afsked kan ikke have gjort skår i undervisningen.

Det er i et tidligere afsnit nævnt, at det preussiske »snævrere forbund« i marts havde sendt en mand, præsident Vollpracht, til Slesvig for at undersøge forholdene. Haderslevs tysksindede beboere sendte ham midt i marts en henvendelse med tilhørende beviser for, at Haderslev var en »tysk by«.¹⁹ I det foregående er det flere gange omtalt, at slesvig-holsternerne hævdede, at den større og »bedre« del var tysksindet. Med den bedre del må forstås den mere velhavende. Påstanden herom underbyg-

ges af de statistiske bilag til henvendelsen til Vollpracht. Jeg bemærker, at jeg ikke har søgt at kontrollere disse bilag, og at en kontrol vel heller næppe er mulig. Ifølge et af bilagene skal de tysksindede i byens større skibe eje en kapital af 245.014 mk., de danske (eller indifferente) kun 80.184 mk. Ifølge et andet bilag skal der i henhold til fortegnelserne over den månedlige fattigskat af bidragyderne hertil være 538 tysksindede, 172 dansksindede og 160 indifferente. Blandt de tysksindede er mange indvandrede danske! Jyllandstyskere? – Et tredje bilag viser, at der i begyndelsen af marts var indsamlet godt 3000 mk. til de slesvig-holstenske invalider. I forbindelse hermed skal nævnes, at da man i juni fra dansk side havde en basar til fordel for de danske invalider, oplyser Lassen i et brev af 17. juni, at man allerede da havde solgt over 14.000 lodder a 6 sk., altså i hvert fald nået et adskilligt større beløb.²⁰ Men den danske udstilling har været søgt også af omegnens landmænd. Det er rørende, skriver Lassen, så mange borgere og bønder der i dag ved udstillingen har trykket mig i hånden med de ord: Hvor kunde vi for to år siden have troet, at vi her vilde opleve en sådan glæde!

I Åbenrå må den »bedre«, velstillede befolkningsdel have haft endnu større overvægt over de dansksindede end i Haderslev. 7/10 af grundværdien i Åbenrå skal have været ejet af de tysksindede, 2/10 af dansksindede og 1/10 af indifferente.²¹ I begge byer fandtes dog nok kvalificerede dansksindede borgere at vælge imellem for at skabe et loyalt bystyre.

21. *Det øvrige Nordslesvig*

Lassens genansættelse som borgmester i Haderslev tjente til at berolige stemningen hos den dansksindede befolkning. Kan jeg få Lassen til Haderslev, vil det for en tid berolige, skriver Tillisch i et brev 1. marts til A. W. Moltke.¹ I en efterskrift føjer han til, at Lassen i dag igen er indsat i sit embede. I Tillisch' breve fra februar–marts møder man talrige udtalelser om den betænkelige stemning i Nordslesvig, navnlig om menighedernes forbitrelse mod de slesvig-holstenske præster. Hodges fandt sig i begyndelsen af marts foranlediget til at gøre forestillinger både i København – til udenrigsministeriets direktør, Bille, og til den engelske gesandt, Wynn – og hos sine to kolleger om, hvordan man kunde holde et eventuelt udbrud af misfornøjelse i Nordslesvig nede.²

Hodges var utilfreds med resultatet af sine samtaler med Tillisch og Eulenburg. Han mente af disse at kunne forstå, at der ikke vilde blive taget tilstrækkelig virkningsfulde skridt for at gøre den nordslesvigske befolkning klart, at man var lige så bestemt på at undertrykke voldsomheder, begået af den, som sådanne udført af det tyske parti. Da Malm-borg havde forsikret Hodges om sin villighed til at handle med vanlig upartiskhed, hvis han anmodedes herom, foreslog Hodges sine kolleger, at en bataillon fra garnisonen i Flensborg marcherede mod nord, hvor den største utilfredshed havde vist sig. Begge kolleger var betænkelige ved forslaget. Tillisch mente, at blot man øvede almindelig retfærdighed mod den nordslesvigske befolkning, vilde den være fuldkommen rolig. Da Hodges så vilde vide, hvad »common justice« var, svarede Tillisch, at det var at fjerne de præster og embedsmænd, som den provisoriske regering havde sat over den. Den udtalelse har Hodges næppe sat pris på; hans afgørelse som mægler havde jo i sin tid hindret dette. Hodges fik af sin samtale med Eulenburg det indtryk, at den preussiske regering var indifferent over for, hvad kommissionen vilde foretage sig i Nordslesvig. Hvis Tillisch, fortsatte Hodges sin beretning om sine samtaler til Palmerston, af »frygt eller tilbøjelighed« gav efter for den nordslesvigske

befolknings »ulovlive trusler«, blev følgerne alvorlige. Vel var Tillisch' stilling vanskelig, men det tyske parti i hertugdømmet måtte have samme ret til beskyttelse af de svenske tropper som det danske. Hodges undgik klogeligt i denne forbindelse at drage sammenligninger med de preussiske troppers optræden i Sydslesvig.

Såvel fra København som fra Flensborg gjorde man alt for at hindre udbrud af den nordslesvigske misfornøjelse. Men det er karakteristisk for modsætningen mellem det gamle embedsbureaukrati og det vågnende demokrati, at mænd som Tillisch, amtmand Johannsen i Haderslev og også Lassen var meget uvillige til at indlade sig med de nordslesvigske folkeførere. Således skriver Tillisch i et brev 10. marts til Bille om at skaffe udsendinge til Nordslesvig for at berolige stemningen: »Blot ingen af de såkaldte folkeledere, det er farlige folk at indlade sig med, om de også for øjeblikket kunde gøre noget godt, så skaffer man sig dog siden tusinde ulykker på halsen, når alle deres fordringer og prætensioner ikke kunne opfyldes . . .«. ³ Skal der sendes nogen til Nordslesvig, må det kun være embedsmænd. Foreløbig rejser Flor derop i morgen, meddeler Tillisch. »Han er en så sindig og forsigtig mand, at jeg tror, at han kan gavne uden at skade, og desuden er med ham næppe noget at risikere, da han ikke gør fordringer, som ikke kan opfyldes . . .«. Man kan just ikke påstå, at Tillisch' udtalelser om Flor vidner om nogen høj vurdering af manden, der stod bag den danske folkevækkelse i Nordslesvig.

Få dage før brevet til Bille gav Tillisch luft for lignende stemninger i et brev til Moltke som svar på en henvendelse af 5. marts fra denne. ⁴ Moltke anfører i sin henvendelse, hvad »en pålidelig mand« i Nordslesvig havde skrevet om befolkningens stemning: »At et folk, som har bevaret sin troskab mod konge og fædreland, af en lovlig regering bliver tvunget til at adlyde oprørets lejesvende og folkets ærkefjender, det er at drive spot med både kongen og folket, – det går til en tid, men det vilde være en skam, om det gik længe«. Moltke omtalte endvidere misnøjet med, at man skulde betale skatter, hvormed kommissionen lønnede de oprørske embedsmænd i Sydslesvig, og spurgte, om man ikke kunde afsætte den oprørske overret og indsætte en ny.

På det sidste spørgsmål svarede Tillisch, at det havde han for mange måneder siden arbejdet på, men da havde Moltke advaret derimod, og nu var det umuligt. Kommissionen havde ingen folk at undvære til at danne en ny overret. Han forsvarede ligeledes kraftigt opkrævningen af

krigsskat og stænderskat i Nordslesvig samt udbetalingen af gager til de slesvig-holstenske embedsmænd i Sydslesvig. Ellers sagde de sig blot i enhver henseende løs fra kommissionen! Det var af yderste vigtighed ikke unødvendigt at foretage sig noget, hvormed man stødte Sydslesvig fra sig. Kuriøst nok er disse udtalelser fremsat samme dag, som statholderskabet indledte civilokkupationen af Sydslesvig. Tillisch gav, som sagt, i sit svar udtryk for irritation over de danske folkeledere i Nordslesvig, der ophidsede bønderne. De gjorde ham, skrev han, uhyre skade. Han fandt det alligevel klogest for tiden at holde gode miner med dem. Men man skulde tage sig i agt for at »indrømme dem en indflydelse eller tillægge dem en vigtighed, som under det dannelsesstrin, hvorpå de står, nødvendigen må have de fordærveligste følger både for dem selv og andre, og frem for alt for en tilkommende regering«. Man havde allerede, fremhævede Tillisch, i denne henseende både i og uden for regeringen været for uforsigtig.

I senere breve fra marts måned til Moltke kan Tillisch meddele denne, at der indløber beroligende efterretninger fra Nordslesvig.⁵ Disse kom i breve fra Lassen og Johannsen.⁶ Den 11. marts skriver den første: »Jeg kan give dig mit æresord på, at her i Nordslesvig ingen uroligheder er at befrygte, jeg har talt med bønder fra forskellige egne; blot med præsterne er man højlig utilfreds . . .«. Snarest muligt vil han se at få fat på Krüger: »han er i grunden fornuftig, men rasende forfængelig . . .«. Samme dag meddeler amtmanden Tillisch, at stemningen er »så god, som den kan ønskes, og jeg tør indestå for, at roligheden i amtet under alle eventualiteter vil blive opretholdt«. Det eneste, som har vakt forargelse og fremkaldt bevægelse, er de »samvittighedsløse præster«s mistillidsvotum til den nye provst, Boesen. Afsattes disse præster, vilde det bidrage meget til beroligelse af stemningen. Folk i København, mener Johannsen, bør i øvrigt ikke inklade sig med folk som Krüger og konserter, der, »om de end mener det nok så godt med den gode sag, dog let kan fordærve den«. – Johannsen havde den 11. aflagt besøg hos Lassen, og som det ses, falder deres udtalelser stort set sammen. I Lassens brev hedder det: »Nu gik konferensråd Johannsen, Gud! hvor er han bleven gammel«. Det kan man måske også sige om hans forhold til den nye tid.

For de kirkelige forhold i Nordslesvig havde det været en stor fordel, om Hodges ved kommissionens indsættelse var gået med til, at der var

øvet almindelig retfærdighed (common justice) mod menighederne, og disse havde fået deres gamle præster tilbage. Man vilde så i nogen grad være blevet forskånet for modsætningsforholdet mellem dansksindede menigheder og iltre slesvig-holstenske præster og for den præstekrig mod kommissionen, som åbnedes i januar.

Efter Boesens udnævnelse til provst for Haderslev provsti samledes den 21. januar flertallet af provstiets præster i Haderslev og underskrev her en indtrængende henvendelse til Boesen om, at han skulde meddele kommissionen, at han nedlagde provsteembedet.⁷ Ved Prahls afskedigelse på grund af hans lydighedsnægtelse mod kommissionen var nemlig, heder det i henvendelsen, »kirken« bleven svært krænket i dens ret og værdighed. Amtmand Johannsen sendte Tillisch en afskrift af skrivelsen – denne offentliggjordes for øvrigt kort efter i »Altonaer Mercur« – og en 14 dages tid efter afskrift af Boesens svar.⁸ Da Johannsen skrev dette brev, holdt underskriverne igen møde i Haderslev. Johannsen bemærkede, at hvis rygtet om, at de samtlige vilde nedlægge deres embeder, var begrundet, turde det måske være rettest at komme dem i forkøbet og straks afskedige dem. De kunde let erstattes. Men han troede ikke på rygtet, da det var ham bekendt, at enkelte af underskriverne allerede fortrød. I kommissionen besluttede man foreløbig ikke at tage notits af præsternes skrivelse, før det viste sig, om de i gerning nægtede den nye provst lydighed.

Flere af underskriverne har sikkert ingen betænkeligheder haft ved den foretagne demonstration. Jeg tænker på de slesvig-holstenske præster, der sad i embeder, hvis danske præster var afskedigede eller fordrevne. Deres forhold til menighederne var sådant, at de har kunnet regne med deres afsked inden længe, og hvorfor så ikke lade denne fremstå som et martyrium for deres i religionens klædebon indsvøbte politiske overbevisning! Straks i begyndelsen af februar genansattes således præsterne Hertel og Boisen i deres gamle embeder, Moltrup og Bjerning samt Vonsbæk.⁹ Det skete efter ansøgninger såvel fra menighederne som præsterne. Efter de nye præsters indsættelse var kirkebesøget dalet stærkt, og navnlig var deltagelsen i nadveren taget beklageligt af. Kirken står næsten tom, heder det i ansøgningen fra Vonsbæk. Oprørsregeringernes præstebesættelser, udtaler kirkevisitatorerne, er sket ud fra politiske og nationale, ikke ud fra kirkelige synspunkter. Ved forestillingen om Hertels genansættelse bemærker departementet, at han ikke altid ved de nationale rivninger i

Nordslesvig havde indtaget et passende forhold! Han var ivrig dansksindet. Da han prædikede første gang efter sin genansættelse, var kirkerne næsten overfyldte. Derimod var der ved Grauers afskedsprædiken kun 3 koner og nogle tjenestefolk fra præstegården til stede. Da såvel A. D. Grauer i Moltrup og Bjerning som N. J. F. Müller i Vonsbæk var underskrivere på henvendelsen til Boesen, blev der dem ingen ventepenge eller understøttelse til del fra kommissionen.

Lige så lidt som Hertel havde den af slesvig-holstenerne afskedigede pastor Jørgensen i Jels og Oksenvad under nationalitetskampen indtaget »et passende forhold« efter den opfattelse, som rådede hos de ledende i kommissionen. Han har, skrev Tillisch midt i januar til Moltke, ladet sig henrive til en alt for lidenskabelig fremgangsmåde.¹⁰ Tillisch mente ikke, at Jørgensen kunde vente genansættelse eller befordring i Slesvig under våbenstilstanden. Hans udtalelser er en genklang af et brev fra amtmand Johannsen dagen før, idet denne med Boesen havde forhandlet spørgsmålet om Jørgensens genansættelse.¹¹ Johannsen karakteriserede Jørgensen som »en partimand«, om end »en retskaffen og nidkær embedsmand«. Han mente også, at Jørgensens efterfølger, Schumacher, var en »retsindig og samvittighedsfuld mand«. Menigheden havde heller ikke, troede Johannsen, »reklameret« Jørgensen, sådan som det var sket i andre menigheder med de fordrevne præster.

Det gjorde menigheden nu inden længe, endda i en temmelig skrap henvendelse til kommissionen, hvori det antydedes, at de ikke vilde afvente dennes anordning.¹² Efter Johannsens ovennævnte udtalelser skete der det, at Schumacher underskrev protesten til Boesen. Er der ikke andet, der kan skille os af med ham, skriver lærer Kloster i Jels sidst i januar til Tillisch, så må det dog vist være tilstrækkeligt, hvad der er foretaget af de 17 slesvig-holstenske præster i de sidste dage, og som han er delagtig i.¹³ Kun 8–10 beboere er for Schumacher, mener han. Den 11. februar skriver Johannsen til Tillisch, at efter at have talt med Boesen må han mene, at det næppe kan undgås at indsætte Jørgensen, da Oksenvad og Jels eller i det mindste den overvejende del af beboerne vil anse sig fornærmede, hvis de alene skal beholde en provisorisk præst. Først den 20. marts resolverede kommissionen, at Schumachers udnævnelse sattes ud af kraft, og at Jørgensen blev genansat.¹⁴ Som Tillisch skrev til Moltke, så han bort fra sine betænkeligheder herved.¹⁵

Johannsens ytring om, at Oksenvad og Jels kunde føle sig fornærmede,

hvis de ene skulde beholde en provisorisk præst, er ikke helt korrekt. Også i Tyrstrup og Hjerndrup sad en sådan, pastor Valentiner. Beboerne her indgav under henvisning bl.a. til hans underskrift på brevet til Boesen ansøgning om hans afsked og om genansættelse af pastor Lindenhan og hans kapellan, dr. Hansen.¹⁶ Det har nok navnlig været kapellanen, man længtes efter. Som sognefogeden i Tyrstrup udtrykker sig, var det et almindeligt ønske i sognet at få vores elskede pastor Lindenhan og hans endnu højere agtede og elskede kapellan, dr. Hansen tilbage i deres tidligere stillinger. Kirkevisitorerne mente, man kunde nøjes med at afkræve Valentiner en lydighedserklæring, men da han ikke vilde afgive en tilfredsstillende sådan, endte det med hans afsked sidst i april.¹⁷

Heller ikke i Stepping og Frørup havde man lyst at beholde præsten, skønt denne, W. C. Fehr, var ansat før oprøret.¹⁸ Flere beboere søgte om hans afsked. De begrundede det med, at han stedse havde vist sig som tilhænger af oprørets sag og havde sendt sin søn til insurgenthæren, ligesom han nu havde underskrevet sendebrevet til Boesen. Kommissionen nøjedes med at afkræve ham en lydighedserklæring, der skulde offentliggøres i »Dannevirke«. Det indvilgede Fehr i. Men bagefter (eller samtidig?) lod han en rundskrivelse til menighedens medlemmer trykke som manuskript. Heri foreholdt han dem den uret, de gjorde ved at bede om hans afsked, og opfordrede dem til at forsones sig med ham, før de nød nadveren. Ikke så sært, at talrige af menighedens medlemmer atter søgte om hans afsked. Den fik han ikke i kommissionens levetid, men først i sept. 1850.

Pastor C. E. Müller i Hammelev var som Fehr ansat før revolutionen. Flere af sognets beboere klagede over hans andel i sendebrevet til Boesen og ønskede ham eventuelt afskediget.¹⁹ Da han nægtede at offentliggøre en lydighedserklæring i »Dannevirke«, fik han sidst i juni sin afsked.

Af sendebrevets 17 underskrivere var således de 8 fjernede, deriblandt de tre Haderslev-præster. Een, Fehr, havde bøjet sig for lydighedskravet. Tilbage var 8. Disse tog alle i de erklæringer, der blev dem afkrævet, mere eller mindre afstand fra sendebrevet.²⁰ De 7 af dem lagde særlig vægt på, at de ingen del havde haft i dets affattelse. De synes i øvrigt alle at have vist Boesen den skyldige lydighed efter hans provsteudnævnelse. Kirkevisitorerne fandt dog, at da sendebrevet var offentliggjort, krævede regeringens værdighed, at også lydighedserklæringerne blev det. Fire af præsterne bøjede sig derefter, medens en enkelt afslog, og et par

henvendte sig direkte til kommissionen med bønner om at slippe. Men da stod kommissionen foran sin opløsning, og det blev et nyt styre, som måtte tage afgørelsen.

Som i Haderslev provsti gik det i Åbenrå provsti, at flertallet af præsterne protesterede mod deres nye provst, Jep Hansen, der jo tillige havde efterfulgt Rehhoff som superintendent.²¹ Det skete ved en erklæring af 28. januar, hvori de om Jep Hansen udtalte, at han »mildest talt« var »helt igennem uegnet« til den post, han havde fået: kommissionens voldsforanstaltning syntes derfor at være blandet med hån! De vilde ikke lyde Jep Hansen hverken som superintendent eller provst! – Jeg skal nævne, at den slesvig-holstenske superintendent N. J. E. Nielsen dagen efter ved et møde i Slesvig fik vedtaget en lidenskabelig erklæring mod kommissionen, som i løbet af den følgende tid blev underskrevet af næsten alle præster i Mellem- og Sydslesvig. Indholdet af erklæringen karakteriseres træffende af en af dem, der selv havde underskrevet, nemlig pastor Ohrt i Esgrus.²² Han meddeler i et brev af 1. februar provst Volquardts, at det er med stor indre modvilje, han har underskrevet erklæringen, og han har kun gjort det for ikke at vise sig inkonsekvent: »En gejstlig [erklæring] er denne, som den foreligger, ikke, men en *advokatorisk*, en *politisk*, som blot leverer stof til aviserne, men af bestyrelseskommissionen lægges ad acta . . . Det er endvidere en overdrivelse, når alt, hvad der er gjort af bestyrelseskommissionen, erklæres for slet og despotisk (gewalthätig). Det og lignende er ikke et sprog, værdigt en gejstlighed . . .«. Pastor Ohrt har næppe været den eneste underskriver, der har haft denne opfattelse. Men flokfølelsen var for stærk. Kun enkelte gejstlige brød ud og nægtede følgeskab i den kampagne, hvor den slesvig-holstenske hyrde i Slesvig førte flokken frem.

Kirkevisitator i Åbenrå provsti var foruden provsten, Jep Hansen, amtmanden, den mod slesvig-holstenismen stærkt hældende Stemann. Han har ikke været stemt for, at der skulde skrives ind mod de oprørske præster. Først lige før kommissionens opløsning kom sagen til behandling, efter at kirkevisitatorerne havde indsendt en kollektiv erklæring fra alle provstiets pågældende præster samt en separaterklæring fra diakonen i Løjt, Posselt.²³ Præsterne var i deres nye erklæring knap så kæphøje som før, men fastholdt, at der var sket Rehhoff uret. Vilde kommissionen lade hans sag retslig bedømme, vilde de anerkende den konstituerede Hansen. Det oppositionelle standpunkt var dem nemlig »et yderst mod-

bydeligt«. Kunde kommissionen ikke billige deres forslag om retsundersøgelse, kunde de måske fremsætte et andet! Posselt gik i sin erklæring lidt videre ved sin udtalelse om, at da Rehhoff nu var blevet ansat andetsteds (som chef for kirkedepartementet i Kiel), havde sagen ændret karakter. Departementet bemærkede i sin forestilling, at tre af præsterne var ansatte efter oprøret. Det ankede over, at kirkevisitatorerne havde tilladt en kollektiv erklæring og ikke fremmet sagen tilbørligt. Burde man ikke tage hensyn til den forestående ændring af styret, skulde de 5 præster straks afskediges, og det skulde pålægges Posselt at offentliggøre en lydighedserklæring. Kommissionens resolution, skrevet af Eulenburg, gik ud på, at en sådan erklæring skulde de alle publicere i »Freia«. Det fik diakon Petersen i Ullerup, der havde været medunderskriver på erklæringen 28. januar, ligeledes besked om at gøre.²⁴

I årets begyndelse, omkring midten af januar, var pastor Höcker blevet genansat i sit gamle embede, Løgumkloster.²⁵ Han havde selv søgt herom, og det samme havde repræsentanter for de over 200, der i sin tid havde ansøgt fællesregeringen om hans genansættelse. Kirkevisitatorerne gav i deres erklæring Höcker et dårligt skudsmål og hævdede, at ved afskedigelsen af den indsatte præst vilde »den bestående retsordning« – oprørsregeringernes! – trues. Departementet fandt ikke erklæringen upartisk, fremhævede desuden, at Neilings valg, foretaget af »et ringe antal tyske menighedsmedlemmer«, var ulovligt, da patronatsretten tilkom kongen, og foreslog Höcker genansat. Det billigede kommissærerne. Neiling skal have fægtet som friskaremand i foråret 1848 og have nægtet forbønnen for kongen, så departementet mente ikke, der kunde tilkomme ham nogen understøttelse. Da en loyal lærer i Løjt kirkeby sidst i april fik sit embede tilbage, modtog den afskedigede derimod ventepenge.²⁶

I Rinkenæs, der dels hørte til Lundtoft hrd., Tønder a., dels til Gråsten gods, var i august 1849 en cand. theol. E. W. Lange fra Åbenrå blevet valgt.²⁷ Inden kommissionen bekræftede valget, tilskrev den i december Tønder kirkevisitation om at afkræve Lange en lydighedserklæring. Den fik intet svar, og heller ikke en erindringsskrivelse i februar fremkaldte et sådant. I marts indgav så departementet forestilling om at udnævne J. P. S. Wernich, der for tiden var kapellan i Hagenbjerg på Als. Herom havde over 100 beboere i sognet søgt og søgt om, at valgretten for denne gang ophævedes. I ansøgningen omtaltes det, at en del af dem havde stemt på Lange ved valget det foregående år. Det havde nemlig

forlydt, at de få slesvig-holstensksindede i sognet vilde stemme på den af de tre præsenterede kandidater, der var ivrigst slesvig-holstener. Derfor var nogle af dem, som sagt, mødt op og havde stemt på Lange, som de havde troet bedre end de andre. Men det havde vist sig, han var af samme surdej. Blev han deres præst, vilde på få undtagelser nær ingen søge kirken. – Kommissionen bifaldt Wernichs udnævnelse og anmodede Sønderborg kirkevisitorium om at indsætte ham, da dette ikke kunde forventes af det tønderske.

Fra Nordslesvigs gejstlighed vender vi os nu til dets verdslige embedsmænd.

I anledning af klager fra Kloppenborg over herredsfoged i Frøs og Kalslund herreder Wilh. Chr. Andersen udtaler amtmand Johannsen i et brev til Tillisch sidst i januar, at hvad der kan siges om ham, gælder samtlige embedsmænd i amtet: de er slesvig-holstenerne.²⁸ Johannsen fraråder at fjerne dem fra deres poster, så længe de ikke viser åbenbar genstridighed. I et senere brev fra omkr. midten af marts udtaler Johannsen: »Amtets civile embedsmænd forholder sig tilsyneladende ganske rolig, men man kan dog næppe med fuldkommen tryghed stole på dem.«²⁹ Ingen af amtets verdslige embedsmænd afskedigedes imidlertid i kommissionens tid. Den loyale, tidligere postmester Nissen i Haderslev fik derimod i marts udnævnelse som postinspektør ved Haderslev, da kommissionen ikke ganske turde stole på posthuset her.³⁰ På vort postkontor, skriver slesvig-holsteneren, konrektor ved den lærde skole, dr. Michelsen til Kiel, er Nissen en meget virksom »inspektør«.³¹ Det har næppe heller været unødvendigt.

Også i Åbenrå amt fortsatte de verdslige embedsmænd under amtmand Stemann. Derimod blev, som forhen omtalt (s. 178), midt i marts den konstituerede herredsfoged Henningsen i Lundtoft herred, der hørte til Tønder amt, afskediget.³² Både generalkommandoen på Als og den slesvigske forening for Gråsten og omegn havde gjort kommissionen opmærksom på, at Henningsen i månedens første halvdel havde indkaldt »permitterede« til oprørshæren. I foreningens henvendelse bemærkes, at det ikke kan tjene til undskyldning for Henningsen, at der ikke findes den slags permitterede i det loyale Lundtoft hrd., da det unge mandskab hellere løber bort end lader sig tvinge til at tjene i oprørernes række. I øvrigt er Henningsen nærmest figurant; det er den afskedigede W. v.

Krogh, der bag kulisserne fungerer som herredsfoged. Kommissionen affordrede Henningsen en ansvarlig erklæring. Henningsen svarede, at han havde udført det hverv, som Tønder amt havde pålagt ham, hvorpå kommissionen den 21. meddelte ham, at hans funktioner ophørte, og at Ravn overtog dem. Herved opfyldtes endelig det ønske, som 18 beboere i Felsted i september 1849 havde fremsat over for kommissionen: at »befries for de isolerede og ensagerede samvittighedsløse øvrigheder«, navnlig Henningsen og Schow.³³ Den mærkelige brug af fremmedord viser, at ønsket ikke er ført i pennen af nogen særlig skrivekyndig. Iso-leret står vistnok for insurrektionel og ensageret for enrageret (rasende).

Henningsen meddelte amtmand Hansen denne kommissionens »ulovlige handling«.³⁴ Amtmanden fandt det dog både unyttigt og inkonsekvent at protestere over for kommissionen, som han intet vilde have at gøre med. Han spurgte justitsdepartementet i Kiel, om det ikke var bedst, han i denne sag indtog en blot passiv holdning, »som på grund af det danske sindelag hos indbyggerne i Lundtoft herred desværre næsten er nødvendigt«.

Af Tønder amt lå vel omkring halvdelen (heri indbefattet Lundtoft hrd.) nord for demarkationslinjen. Da statholderskabet i marts begyndte at opkræve skatter i Sydslesvig, og afgifter fra Tønder amt trods amtsforvalter Lassens villighed til at lyde kommissionen sendtes til Rendsborg, kunde man vente, at kommissionen vilde søge at hindre, at i hvert fald afgifter fra egne nord for demarkationslinjen gik denne vej. Den 10. april suspendede kommissionen amtsforvalter i Flensborg amt, Ketelsen, på grund af hans holdning over for den af statholderskabet udnævnte amtsforvalter for amtet.³⁵ Kommissionen konstituerede i stedet den tidligere amtsforvalter i Tønder, Ulr. Ad. v. Holstein, der i forvejen var konstitueret som stempelpapirforvalter. Han fik yderligere overdraget oppebørselsforretningerne for Ugle herredsfogdi og bemyndigedes til at oppebære skatter og afgifter for alle distrikter, der lå syd for demarkationslinjen, samt for hele Tønder amt.

Denne bekendtgørelse udrettede såre lidt. Imidlertid har befolkningen i den del af Tønder amt, der lå nord for demarkationslinjen, næppe været meget villig til at betale til Tønder amtstue, hvorfra pengene gik syd på. Da det i juni meddeltes Holstein, at amtmand Hansen vilde foretage restanceundersøgelser, udstedte kommissionen sidst på måneden en ny bekendtgørelse.³⁶ Denne forbød Tønder amtstue foreløbig at mod-

tage skatter og afgifter fra amtet nord for demarkationslinjen. Desuden henvistes til, at Holstein ifølge bekendtgørelsen 10. april udelukkende var bemyndiget til at oppebære nævnte skatter og afgifter m. m.

Bekendtgørelsens publikation kunde ikke længere støde på hindring i Lundtoft herred, hvor Henningsen var afskediget. Heller ikke fra herredsfogeden i Tønder og Højer herreder kunde der ventes modstand, efter at kommissionen her omkr. midten af juni havde konstitueret Wolfhagen som herredsfoged og politimester i Højer.³⁷ Kommissionen havde forud formået Malmborg til at sende en besætning til Højer. Da flækkens kommunale repræsentation, »seksmændene«, erklærede, at de anså statholderskabet i Kiel og visitatorerne i Tønder for deres retmæssige øvrighed, bemyndigedes herredsfogeden til at afskedige dem og udnævne nye, med størst muligt hensyn til kommunens ønsker.³⁸ Wolfhagens rolle som herredsfoged varede kun et par uger, så afløstes han af advokat Dethlefsen fra Løgumkloster.³⁹ Wolfhagen var fuldmægtig hos amtmand Johannsen i Haderslev, og som denne skrev til Tillisch, kunde han ikke undvære ham.⁴⁰ Han havde stolet på, Wolfhagen kun skulde være borte nogle dage.

Fra det overvejende slesvig-holstensksindede Højer skal betydelige pengebeløb være blevet sendt til Kiel.⁴¹ I et brev af 18. juni til Moltke udtaler Tillisch, at selv nord for demarkationslinjen stræber de oprørske embedsmænd af al magt at inddrive skatter og udpresse den af statholderskabet udskrevne krigsskat og tvangslånet. Kommissionen kan, fortsætter han, ikke hindre, at en og anden dels af egen drift, dels af frygt betaler.

At man i Tønder amt nord for demarkationslinjen levede under slesvig-holstensk øvrighed, fik en tjenestekarl i Felsted sogn at føle. Jeg vil slutte kapitlet med at berette denne lille hændelse.⁴² Karlen havde været til snekastning og kom sammen med andre snekastere ind i kroen i Felsted »for at kvæge dem ved en smule brød og en tår«. Herinde i kroen var den fhv. borgmester Schow fra Åbenrå til stede. Det var i anledning af et dødsbo i hans egenskab af justitiarius for godset Ladegård (Laygård). Karlen har sikkert fået mere end een tår, og det gjorde, at så »sprang sandheds dør ob for ham«, som hans husbond udtrykker det i en ansøgning til kommissionen. Han stormede løs »på den for os alle stygge borgmester«, til hvem han bl. a. sagde: »Frygte Gud og kongen ære«, »Det Guds rene bud os lære«. »Gør du det, din provisoriske

hund?» – Dette optrin førte til, at karlen ved nattetid den 2. april blev ranet fra gården af tønderske politibetjente. Den slesvig-holstenske overret bemyndigede Tønder amtshus til at pådømme dette udbrud af karlens »stærkke Danske-Sin«. Hans husbond mente, at den »indfame« borgmester nok havde fortjent lidt skræk. Yderligere savnede han karlen meget nu ved forårsarbejdet.

22. *Statholderskabet udskriver valg til den slesvig-holstenske landsforsamling*

I den sidste måneds tid før krigens genudbrud udstedte bestyrelseskommissionen forskellige bekendtgørelser, der skulde fjerne enhver mulig tvivl om ulovligheden af statholderskabets dispositioner, for så vidt disse angik hertugdømmet Slesvig.

I anledning af den af statholderskabet 10. april udskrevne krigsskat og tvangslån blev det ved en forsamling i Kiel midt i maj vedtaget at organisere de adelige klostre og godser i hertugdømmerne Slesvig og Holsten som en »fælleskommune« for at bringe de omtalte beløb til veje. Men kommissionen fastslog ved bekendtgørelse af 31. maj, at det i Kiel til dette formål vedtagne statut var retsligt betydningsløst for St. Johannes klosteret ved Slesvig og for de adelige godser i Sønderjylland. Den 21. juni udkom en bekendtgørelse om ulovligheden af den af indenrigsdepartementet i Kiel påtænkte indkaldelse af det udskrivningspligtige mandskab fra Slesvig til militærtjeneste i den holstenske hær. Endelig udstedtes den 10. juli, et par dage før kommissionens opløsning, en bekendtgørelse om det lovstridige i udskrivning af heste til den holstenske armé fra hertugdømmet Slesvig.

Den bekendtgørelse og dens følger, som jeg imidlertid her nærmere skal omtale, er én fra kommissionen af 19. juni. Den kundgjorde det ulovlige i de foranstaltninger, som statholderskabet havde truffet for hertugdømmet Slesvig til at foretage valg af deputerede til en slesvig-holstensk landsforsamling. Bekendtgørelsen pålagde samtlige embedsmænd og øvrigheder at skride kraftigt ind mod mulige forsøg på at afholde sådanne valg. Alle beboere advaredes imod at tage del i nævnte, ulovlige valg.

Med statholderskabets beslutning om at lade den konstituerende forsamling fra 1848 afløse af en forsamling, valgt efter den noget konservative valglov af 20. okt. 1848, forholdt det sig på følgende vis. I sit møde den 5. februar 1850 havde forsamlingen, som tidligere omtalt (s. 211),

vedtaget at opfordre statholderskabet til at udskrive nævnte valg, »så snart de hindringer, som for tiden endnu består mod foretagelsen af valg i hertugdømmet Slesvig, er blevet fjernede«. Det må statholderskabet – mærkeligt nok – have ment, skete ved civilokkupationen af Sydslesvig i marts. Den 2. april vedtoges nemlig et budskab fra statholderskabet til landsforsamlingen om opløsning af den konstituerende og indkaldelse af en ny forsamling i overensstemmelse med valgloven 20. okt.¹ Budskabet må være meddelt forsamlingen i et hemmeligt møde. To dage senere behandlede statholderskabet et lovudkast om undtagelsesbestemmelser i valgloven for de valg, der skulde foretages i Slesvig.² Også dette lovudkast behandlede i hemmelige møder og vedtoges her af forsamlingen den 10. april.

Først efter at drøftelserne i København mellem de slesvig-holstenske og danske forhandlere var strandede omkr. 1. juni, gjorde statholderskabet brug af denne vedtagelse. Den 4. juni udstedte det en lov om de valg, der i Slesvig skulde foretages til den 1. ordentlige landsforsamling.³ Det hedder heri, at statholderskabet i overensstemmelse med forsamlingens beslutning af 10. april bemyndiger indenrigsdepartementet til efter henvendelse fra valgkommissionerne at forlægge de lovlig bestemte valgsteder, altså flytte valgstederne bort til helt andre egne, end hvor vælgerne boede! Hensigten hermed var selvsagt at foretage »valg« på steder, hvor bestyrelseskommissionen ikke var i stand til at hindre det. I et møde 11. juni besluttede statholderskabet, at valgene skulde foretages snarest muligt, og dagen efter udstedte indenrigsdepartementet en anordning herom.⁴ Der fastsattes forskellige tidsfrister, inden for hvilke de forskellige slags valg skulde være tilendebagte. Der var fire forskellige valgdistrikter: 1. 50 almindelige valgdistrikter, hvor alle personlig valgberettigede stemte; 2. 20 bydistrikter, hvor der gjaldt en census for at være valgberettiget; 3. 20 landdistrikter med noget lignende bestemmelse for valgretten og for det 4. et fælles valgdistrikt for de større godsbesiddere, der valgte 10 deputerede. – Det var disse statholderskabets »foranstaltninger«, der fremkaldte kommissionens bekendtgørelse af 19. juni.

Allerede et stykke tid før statholderskabets endelige beslutning om udskrivning af valg, havde man fra radikal slesvig-holstensk side søgt at forberede disse. Et lille indblik i denne valgagitation får vi gennem nogle papirer, der den 20. juni blev konfiskerede af borgmester Knudsen i Åbenrå.⁵ Tilskyndelsen til at begynde med agitationen kom fra Kiel,

hvor der var nedsat en radikal valgkomité. Denne komité foranledigede, at der i Åbenrå sidst i april nedsattes en centralvalgkomité for Nord-slesvig, bestående af købmand M. H. Lüders, udgiveren af »Apenrader Wochenblatt«, Kopperholdt samt skibsrederne J. C. Koch og M. Jebsen.

Denne komité udsendte omkring månedsskiftet april-maj opfordringer til ligesindede om også på deres egen at danne valgkomiteer på 3-4 medlemmer. Opfordringerne udgik til advokat Carl Gottfriedsen, Haderslev, købmand Todsén, Tønder, løjtnant Jordan, Gråsten, og tobaksfabrikant Hildegaard, Flensborg. Det er, hedder det, af største betydning, at der til den første ordentlige landsforsamling sendes »et større antal af frisindede, selvstændige, karakterfaste og frygtløse deputerede, end der findes i den konstituerende landsforsamling«. Det gælder om, at Nord-slesvig bliver repræsenteret så fuldstændigt som muligt ved sådanne deputerede, thi folk med harehjerter, egoistiske embedsmænd, bureaukrater og deres tilhængere vil styrte landet i fordærv. Der må iagttages absolut tavshed om sagen; ellers vil danskerne og de reaktionære tilskyndes til at modarbejde os. Den egentlige valgagitation bør først begynde, når valgene er udskrevet offentligt.

Advokat Gottfriedsen skal mundtlig have erklæret sig villig til at følge opfordringen. Den i Hamborg fødte Hildegaard i Flensborg var ligeledes villig, og her dannedes en filialforening af centralkomiteen i Åbenrå – foruden Hildegaard advokat Wolff, bogtrykker H. Petersen og købmand J. Iwersen. For Gråsten var løjtnant Jordan i og for sig rede, men havde forskellige betænkeligheder at fremføre for den åbenråske komité.

Hvem var løjtnant Jordan, som slesvig-holstenerne satte deres lid til for Gråstens vedkommende? Det var en ung mand, bogbindersvend, på 26-27 år fra Westphalen, der i april 1848 havde begivet sig til Rendsborg for at melde sig under revolutionens fane. Han var blevet løjtnant, fik nu ventepenge og opholdt sig som privatmand i Gråsten. I efteråret 1849 havde han opholdt sig i Åbenrå og her hjulpet med redaktionen af »Apenrader Wochenblatt«. Af Gråstens danske var han ingenlunde velset. I et brev fra begyndelsen af februar klager apoteker L. Henningsen i Gråsten til kommissionen over, at han og Muderspach, »et par i her-værende egen berygtede fremmede, der opholder sig her på stedet som dagtyve og lediggængere«, har haft den frækhed ved højlys dag »uden al anledning« at overfalde hans små børn med slag, knubs og spark.⁶ Mon anledningen ikke har været, at børnene sang danske sange? Om

hertugens overinspektør på Gråsten, v. Krogh, bemærker den latinkyndige apoteker, at han nu er »fax et tuba« (fakkel og trompet) for de herværende slesvig-holstenere: »Han synes at være den magnetiske sten, der bringer de mange slesvig-holstenere herind til stedet. Var han bare væk, havde vi det bedre her«. v. Krogh slap gråstenerne ikke for. Derimod gik Muderspach syd på for at blive chef for de berygtede jacobssenske gendarmer i Sørup. Jordan beholdt de foreløbig.

De betænkeligheder, som Jordan fremsætter i sin skrivelse til centralkomiteen i Åbenrå, er oplysende om forholdene i Gråsten. Han nævner først, at han har opholdt sig næsten $\frac{1}{2}$ år i Gråsten. Her er »hertugen af Augustenborgs direkte og indirekte indflydelse på hans forpagtere, embedsmænd og godsets beboere« umiskendelig. Men »kun det danske parti er, godt bearbejdet ovenfra og føjeligt, stærkt og enigt, og, hvor trist en sådan bekendelse end lyder, det tyske svagt, splittet og afmægtigt. Intriger sønderslider det, og flertallet består, for at betjene mig af et nyere publicistisk udtryk, hverken af ophidsere eller skriqhalse, men af bangebukse (weder aus Wühlern noch Heulern, sondern aus »Zittern«), folk, der altid er bange og for alt«. Jordan tror alligevel, at han kan finde et lille antal ligesindede. Han foreslår pastor Wollesen, Broager, som en god demokratisk kandidat, og at valgstedet forlægges til syd for demarkationslinjen. Da centralkomiteen i Åbenrå ikke ønskede embedsmænd – Wollesen var for øvrigt afsat af kommissionen – frafaldt Jordan hans kandidatur og gik med til en anden. Han mente at kunne stille 15–18 vælgere. Det – må man vel sige – var et tilstrækkeligt tal til at gennemføre den farce, som valg i Nordslesvig, foranstaltede af statholderskabet, var.

Allerede i begyndelsen af juni havde kommissionen fra postembedet i Flensborg fået tilstillet en række fra Kiel fremsendte, af postembedet beslaglagte kommissorier for forskellige som valgdirektører ved det forestående valg. Men først efter bekendtgørelserne fra Kiel om dette udstedte kommissionen den nævnte bekendtgørelse af 19. juni. Den følgende aften arresterede borgmester Knudsen i Åbenrå Kopperholdt og kom herved i besiddelse af centralkomiteens lige omtalte papirer. Med sit fund ilede han dagen efter til Flensborg for at underrette kommissionen. Forsynet med de således tilvejebragte oplysninger kunde denne den 22. give disse videre til de respektive myndigheder og anmode dem om at indlede nærmere undersøgelse samt modvirke foretagelsen af valg.

I Haderslev fængslede borgmester Lassen den 23. om morgenen advokat Gottfriedsen, der i de åbenråske papirer var nævnt som villig til her at lede valgagitationen.⁷ Efter forhøret løslod Lassen ham dagen efter, men pålagde ham foreløbig ikke at forlade byen. Han er » et højst ubetydeligt væsen«, skrev Lassen til Tillisch. Gottfriedsen påstod i forhøret at have afvist at virke for valg i Nordslesvig og at have meddelt Kopperholdt, at et valg i Haderslev »under de nuværende omstændigheder var helt igennem umuligt«. Han anførte, at den provisoriske borgmester Kier var udnævnt som valgdirektør for byen (16. bydistrikt), medens Gottfriedsens svoger, landmand Ross på Rønhøjgård (Taps s, Tyrstrup hrd.) skulde være valgdirektør for landet (formentlig 1. landdistrikt).

Da Kier blev afhørt, hævdede han, at han havde lagt de modtagne skrivelser om valget »ad acta«. Han vilde, sagde han, ikke medvirke til en hemmelig valghandling, og under de herskende forhold var valg i det hele ugørligt. Det fremgår af de beslaglagte papirer, at amtmand Hansen i Tønder få dage før havde opfordret Kier til at fremme valgene mest muligt og eventuelt anmode det kieliske indenrigsdepartement om at forlægge valgstedet. Selv Hansen har haft sine tvivl om muligheden for at foretage valg. Han tilføjer nemlig, at skulde der vise sig uovervindelige vanskeligheder for dette, bør Kier i hvert fald træffe forberedelser til, at »valget ved indtrædelsen af en forandring i forholdene straks kan finde sted«. Efter modtagelsen af Lassens indberetning om de foretagne undersøgelser anmodede kommissionen ham om at pålægge Gottfriedsen og Kier at afholde sig fra ethvert skridt til fremme af valgene – Gottfriedsen under trussel af fængsling, Kier under trussel af fratagelse af de ham tillagte ventepenge.⁸

I Haderslev udgik det på dansk skrevne »Nordslesvigsk Tidende«, trykt af »preusseren« C. E. Basse med bogtrykkerprivilegium fra den provisoriske regering.⁹ Lassen mente, at dette, det eneste på dansk skrevne slesvig-holstenske blad skadede meget, navnlig i Tønder by og amt. Da bladet den 15. juni havde optaget statholderskabets bekendtgørelse om de forestående valg, lod Lassen en del af oplaget konfiskere og tænkte på at forsegle pressen. Han nøjedes med et løfte fra Basse om ikke at optage bekendtgørelser fra statholderskabet. Efter Lassens indberetning resolverede kommissionen, at optog »Nordslesvigsk Tidende« artikler imod kommissionens autoritet, måtte Basse forvente privilegiet konfiskeret. Den 11. juli lod Lassen pressen forsegle i anledning af en artikel

dagen før, og fire dage efter fratog Tillisch som regeringskommissær Basse privilegiet. Denne drog så atter ad Tyskland til.

Ved forhøret over landmand Ross vedgik denne at have modtaget et kommissorium fra indenrigsdepartementet i Kiel. Han hævdede, at han efter nogle dages forløb havde svaret med afslag, hvad advokat Gottfriedsen var enig med ham i. I sin indberetning til kommissionen udtalte amtet, »at det anser det for umuligt her at anstille et hemmeligt valg til denne forsamling med udsigt til et ikke aldeles latterligt udfald«.

For 6. almindelige valgdistrikt med valgsted i Åbenrå modtog gårdmand F. Cold i Hønkys (Egvad s., Sønder-Rangstrup hrd.) kommissorium som valgdirektør.¹⁰ Han lovede Kiel at gøre alt, hvad der stod i hans kræfter, for at løse opgaven og drøftede sagen med »patriotiske« mænd. Drøftelsen resulterede i, at de bad om, at valgstedet forlagdes fra Åbenrå til Tønder, altså syd for demarkationslinjen. Det kielske indenrigsdepartement billigede det straks. Endvidere anmodede de Tønder magistrat om lokaler til valget, som de fastsatte til den 29. Der udstedtes den 20. en bekendtgørelse på dansk og tysk om valget, undertegnet af Cold samt 6 valgassistenter og to valgsekretærer. Den offentliggjordes i »Apenrader Wochenblatt«, hvad der medførte, at kommissionen standsede bladet og lod pressen forsegle.¹¹ Det havde borgmester Knudsen foreslået, idet han samtidig bemærkede: »Kun de nuværende tilstande gør det forståeligt, hvordan det kan være muligt, at enkelte underordnede embedsmænd endnu stedse tør betjene sig af det mest rasende demokratiske oppositionsblad til deres officielle bekendtgørelser«. Man tør også trods den rådende pressefrihed finde det ejendommeligt i et og samme nr. af bladet at finde annoncer fra øvrigheder og i teksten meddelelser som den, at Danmarks konge agter at gæste friserne, der vil beholde ham for at begrave ham, eller at kongens tilnavn »Folkekære« i en ny tysk ordbog oversættes med »Volksschlächter« (folkeslagter).

Af underskriverne på valg bekendtgørelsen arresterede Knudsen to, den ene som nævnt Kopperholdt, medens fire andre ifølge hans indberetning til kommissionen flygtede. Da overretten forsøgte gennem amtmand Stemmann at skride ind til fordel for Kopperholdt, afviste Knudsen skarpt denne indblanding fra »en ulovlig autoritet«. Stemmann havde i øvrigt efter eget udsagn allerede, før han opfordredes dertil af kommissionen, villet afhøre »valgdirektøren« Cold, men denne havde fjernet sig; det samme havde en i amtet bosat »valgassistent«. Stemmann havde så nøjedes

med at meddele samtlige sognefogeder m. fl. kommissionens bekendtgørelse af 19. juni om det utilstedelige i det udskrevne valg.

Knudsen tror i et brev af 29. juni til Tillisch, at der ikke har fundet noget valg for Åbenrå sted i Tønder.¹² »I hvert fald har foruden de flygtede sandsynligvis slet ingen åbenråere taget del deri«, skriver han. Valget – om man nu vil kalde det sådant – fandt imidlertid sted. Valgt blev »med absolut stemmeflertal«, som Cold udtrykker sig i en bekendtgørelse i »Altonaer Mercur«, fysikus, dr. v. Maack i Åbenrå.¹³ 25 vælgere skal have stemt på ham!

I Gråsten arresterede herredsfoged Ravn straks efter modtagelsen af kommissionens skrivelse af 22. løjtnant Jordan, men denne så sit snit til nogle dage senere at flygte.¹⁴ Ved undersøgelsen oplystes, at inspektør Jürgensen og gårdmand Richelsen på Buskemose (Rinkenæs s.) af Jacobsen i Sørup havde fået meddelelse om, at de var udnævnte til valg-direktører. De skal begge have afslået den tiltænkte ære.

I Højer var dr. med. Hansen blevet valgdirektør. Da Wolfhagen vilde arrestere ham, var han væk. Højer havde, skrev Wolfhagen øjensynlig lettet, ved hans og fhv. toldassistent Kroghs bortrejse tabt sine agiterende elementer og vilde snart genvinde sin tidligere rolige holdning.

I Flensborg lod Schrader natten mellem den 22. og 23. juni de folk arrestere og afhøre, der var medlemmer af filialforeningen af central-komiteen i Åbenrå. De pågældende nægtede at have foretaget sig noget til fremme af valget. Overretten forsøgte her som i Åbenrå at skride ind til fordel for de fængslede, men uden resultat.

For 16. almindelige valgdistrikt var ølbrygger Hilmers i Ruhethal ved Lyksborg blevet valgdirektør. Han bestemte valget til den 4. juli i Sørup, men amtmand Warnstedt lod ham arrestere natten mellem 25. og 26. juni.¹⁵ Warnstedt frigav ham, efter at det var konstateret, at han havde opgivet valgdirektoratet ved efterretningen om, at kommissionen skred ind mod valgene. Han stillede desuden kaution for sig og afgav løfte om at forholde sig fuldkommen passiv. Trods dette siges det i »Altonaer Mercur«, at Hilmers deltog i valget i Sørup den 4., hvor kandidaten valgtes med 280 st.

Warnstedt beklagede i sin indberetning til kommissionen, at han ikke også kunde arrestere fhv. overførster Bernstorff i Estrup (Store-Solt s.), der var blevet valgdirektør for 13. alm. valgdistrikt, hvis valg var fastsat til den 29. i Vanderup. Estrup lå syd for demarkationslinjen. Warnstedt

måtte over for kommissionens 1. departement (Dumreicher) forsvare sin frigivelse såvel af Hilmers som af en anden arrestant. Om Hilmers bemærkede han, at et længere fængselsophold for denne »(thi om en retslig proces kan der for tiden ikke være tale, da ingen retter eksisterer) vilde med den frygtelige begrebsforvirring, der med hensyn til politiske genstande råder hos en stor del af befolkningen, have bevirket netop det modsatte af, hvad der for tiden var at tilstræbe«. Man vilde så meget ivrigere have taget del i valgene, og Hilmers vilde blive betragtet som martyr. I sin skrivelse til departementet om den anden frigivne arrestant gjorde Warnstedt rede for forholdet, men endte med den irriterede bemærkning, at yderligere besked om sin optræden agtede han kun at give »for en højere ret«. Departementet vilde have det sidste ord: Før frigivelsen af personer, fængslede af politiske grunde, burde der indsendes beretning til departementet, og dettes afgørelse burde afventes. Tre dage senere opløstes kommissionen. Dumreichers virksomhed her var til ende.

Syd for demarkationslinjen havde kommissionen ikke stor mulighed for at hindre valg. I Sønder-Stapel lod landskriver Malling dog henvendelser fra de udnævnte valgdirektører om lister over vælgerne ubesvarede og uænsede.¹⁶ Heller ikke rykkerskrivelser gjorde indtryk på ham. Var Malling henvist til passiv modstand, havde Davids i Husum mulighed for mere aktiv optræden.¹⁷ Den 26. juni meddelte han kommissionen, at der var udskrevet valg for 19. alm. valgdistrikt til 1. juli i Svavsted, medens det ordinære valgsted var Husum. Denne udtalelse er dog vist en misforståelse; det ordinære valgsted for 19. almindelige valgdistrikt angives som Frederiksstad. Davids henstillede til kommissionen at meddele landfoged Adler, der havde politimyndighed i Svavsted, forbudet mod valgene. Det gjorde kommissionen og foreslog ham eventuelt at rekvirere militær assistance fra de preussiske tropper i Husum. Den bad samtidigt Hahn at instruere den øverstbefalende i Husum om at yde en sådan. Har den troet på noget resultat af en slig anmodning? Hahn svarede samme dag, at allerede fire gange tidligere havde han oplyst kommissionen om, at troppernes koncentration ikke tillod udsendelse af troppekorps, således heller ikke til Svavsted den 1. juli. Men selv på steder, hvor der var tropper, føjede han til, vilde han nære betænkelighed ved at skride ind mod »forsamlinger«, hvorved roen ikke forstyrredes. Forsamlingsretten måtte vel kunne udøves lige så frit, som det var pressen i Flensborg tilladt næsten uafbrudt »på den mest oprørende vis

at udtale sig om den kongelig preussiske regering«. Men de preussiske tropper vilde som hidtil [!] sørge for opretholdelse af ro syd for linjen.

Samtidigt med nævnte skrivelse til Hahn havde kommissærerne tilsendt ham deres bekendtgørelse af 19. juni og i almindelighed bedt ham om at modvirke valg syd for linjen, så vidt troppernes stilling tillod det. Hahn henviste i sit svar til, hvad han lige havde meddelt. Han oplyste i øvrigt, at dagen før, den 28., var der foretaget valg for Slesvig (2. alm. valgdistrikt), ikke i byen, men et sted $\frac{1}{4}$ mil derfra (Stampemøllen, Stampfmühle).¹⁸ Ingen øvrighed havde underrettet ham herom, og i byen selv havde intet været at bemærke. Blot tilfældigt havde han hørt herom, efter at valgbehandlingen allerede var endt. »Formodentlig vil beboerne i de andre af de kongelige tropper besatte egne have oprådt på lignende måde, så at en forstyrrelse af roen og indblanding af tropperne vel ikke vil forekomme«. Som for at vise sin foragt for kommissærerne sendte generalen deres bekendtgørelse tilbage med bemærkning, at den intet indeholdt, der kom de preussiske tropper ved.

For 14. byvalgdistrikt, Husum, blev valg fastsat til den 10. juli; valgstedet flyttedes til Hatsted.¹⁹ Davids tænkte sig sidst i juni at få nogle af valgkollegiets medlemmer arresterede, men blev hurtigt klar over, at dette med den holdning, som det preussiske militær indtog, næppe var gørligt. Jeg må vel også finde mig i denne skændselsergning, skønt det koger i mig, skrev han til Tillisch. Valgdagen oplevede Davids ikke i Husum. Natten i forvejen havde han og de andre loyale embedsmænd i byen været nødt til at flygte.

Den holdning, som general Hahn indtog over for bestyrelseskommissionen, gjorde det muligt for slesvig-holstenerne at foranstalte »valg« i det sydlige Slesvig – valg i større eller mindre offentlighed, flere henlagt til andre valgsteder end de lovbestede og vist næsten alle med forholdsvis ringe valgdeltagelse.²⁰ For Nordslesvig lykkedes det, som nævnt, ved at flytte valgstedet fra Åbenrå til Tønder at gennemføre et enkelt valg ved nogle få til Tønder flygtede vælgere. For 1. alm. valgdistrikt, hvor valgstedet var Flensborg, havde man fastsat valg den 9. i Store-Solt.²¹ Men kun 5 vælgere og ingen valgkomité indfandt sig, så det måtte ud sættes til ændrede tider. Det flensborgske politi skal have hindret slesvig-holstenske flensborgere i rejsen til Store-Solt.

Ifølge den fortegnelse, som det kielske indenrigsdepartement i september sendte den »slesvig-holstenske« landsforsamlings præsidium, havde

der »på grund af de politiske forhold« ikke kunnet holdes valg i omkring halvdelen af de slesvigske valgdistrikter.²² Af de 22 almindelige valgdistrikter var der ikke valgt i 7, af de 8 bydistrikter ikke i 4 og af de 12 landdistrikter ikke i 6.

Da »den slesvig-holstenske landsforsamling«, dette rumpparlament, i september åbnedes i Kiel, udtalte præsident Bargum: »En stor del af det land, som vi repræsenterer, er besat af fjenden; i den nordligste del af Slesvig har valgene ikke kunnet fuldbyrdes på grund af det bekendte voldsherredømme«.²³ Bargum burde rettere have sagt: på grund af, at den overvejende del af befolkningen i Flensborg og Nordslesvig ikke vil vide af et »Slesvig-Holsten«. Revolutionsførerne – mange af dem – fra marts 1848 havde haft et idealbillede af en tysk, demokratisk småstat »Slesvig-Holsten« for øje, hvor det suveræne folk bestemte. Hvor lidet grundlag dette ideal havde i virkeligheden, havde allerede valgene til den konstituerende landsforsamling vist. Endnu grellere, mere farceagtig tegnede forholdet sig efter valgene til den ordentlige landsforsamling. Alligevel fastholdt man ufortrøden illusionen om at »repræsentere landet«. Og nødtes man end til at give afkald på det demokratiske ideal, slap man ikke overbevisningen, at det var den bedre, den velstillede, den politisk oplyste del af befolkningen, der skarede sig om de nymodens slesvig-holstenske trossætninger.

23. Samarbejdet mellem kommissærerne.

Slesvig-holstenske angreb på Eulenburg.

Kommissionens ophør

Ved omtalen af kommissionens indsættelse har jeg allerede fremhævet, at Tillisch i sin preussiske medkommissær, grev Eulenburg, forefandt en mand med moderate anskuelser, med hvem han nok troede et samarbejde muligt. Samarbejdet kom til at vare godt elleve måneder.

Tillisch og Eulenburg mødte til dette samarbejde med meget forskellige forudsætninger. Een havde de dog fælles: en konservativ-bureaukratisk indstilling. Denne fjernede, som forholdene udviklede sig, efterhånden Eulenburg stærkt fra slesvig-holstenerne, til hvis ønsker han ellers fra først af sikkert har villet tage vidtgående hensyn. Vi ser ham endnu i marts 1850 kræve, at et udtryk som det »revolutionære parti« om slesvig-holstenerne ændres.¹ Det ombyttes med de »modstræbende«. Han må også i januar have taget revolutionsføreren, det ene medlem af statholderskabet, Beseler, kraftigt i forsvar. Amtmand Warnstedt afslår nemlig 1. februar en middagsindbydelse til Tillisch med den motivering, at han ikke frivilligt vil være sammen med Eulenburg efter dennes udtalelser for en 14 dage siden hos Hodges om Beseler.² Som et symbolsk udtryk for, at Eulenburg fjernede sig fra slesvig-holstenerne, kan man se hans flytning i januar fra købmand Caspar Andresens hus til hotel »Stadt Hamburg«. ³ Andresen var preussisk konsul, men samtidig fremtrædende slesvig-holstener. Der kan have været flere grunde til flytningen. Hodges siger i en depeche til sin regering, at Eulenburg var nødt til at flytte på grund af Andresens uhøflige optræden (incivilities) mod ham. Man kunde også tænke på den slesvig-holstenske spionage vedr. hans korrespondance. Således offentliggjorde man et for resten lidet interessant brev til ham fra hans førstesekretær, hans svoger grev Lehndorff.⁴ »Altonaer Mercur« bemærker herom, at det er påfaldende, »hvordan dette i grunden ubetydelige brev har kunnet blive bekendt«.

Tillisch logerede med sin frue og datter hos den dansksindede storkøbmand Andreas Christiansen. Der udfoldede sig under kommissionens til-

stedeværelse i Flensborg en ikke ringe selskabelighed. Kommissærerne skiftedes vel til at give middag; snart var der middag hos Christiansen, snart hos agent Jensen.⁵ De svenske officerers nærværelse har øget selskabeligheden. Således gav Tillisch den sidste februar »et glimrende bal«, hvortil de fleste svenske officerer var indbudt.⁶ Kancellist Garlieb, der var yderst kritisk mod Tillisch, skriver i et brev fra februar, at det eneste, som Tillisch har kunnet udrette, er, at han har fångslet »Eulenburg til sit bord; thi om middagen fører Eulenburg altid det store ord ved Tillisch's bord«.⁷ At Eulenburg har hygget sig hos Tillisch og hans damer, fremgår af et brev fra ham fra slutningen af marts til Tillisch.⁸ Han skriver bl.a. her, at han under de nuværende forhold – han sigter vistnok til Preussens holdning til statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig – med smerte giver afkald på deres selskabelige samvær: »Jeg vil dog afhente Dem til sædvanlig tid, når vi har forretninger, og vil tillade mig at besøge Deres damer, når De ikke har selskab«.

Som det fremgår af den foregående skildring, var det forbavsende få sager, der af kommissærerne på grund af uenighed blev indanket til mæglingensmandens, Hodges' afgørelse. Blandt disse ganske vist to så betydningsfulde som den om de fordrevne embedsmænds genansættelse og om de slesvig-holstenske kassebevisers gyldighed i Slesvig. I den første sag trak Tillisch, i den anden Eulenburg det korte strå. Hodges fremhæver og sikkert med rette i en depeche fra begyndelsen af marts, at han har haft meget lidt at gøre med sine kollegers virksomhed.⁹ Kun i fem tilfælde har han givet sin afgørelse, i to ang. kassebeviserne, et imod de fordrevne embedsmænds genansættelse, et for Boesens genansættelse (se s. 205) og et for lærer Juhls (se s. 206). Da Hodges i juni erfarede, at man i Hamborg udsprede rygter om, at det i virkeligheden var ham, der bestemte kommissionens handlinger, og at han havde udpræget danske sympatier, hævdede han bestemt over for Palmerston, at han var oprådt fuldkommen neutral. Man får også såvel af hans som af Tillisch' beretninger det indtryk, at han nærmest tilrådede sine medkommissærer en ret passiv holdning. Men hans indberetninger og betragtninger var afgjort i favør af kommissionen og Danmark.

Skyldtes de få uoverensstemmelser mellem Tillisch og Eulenburg den førstes svaghed og eftergivenhed? Det er afgjort kancellist Garliebs overbevisning. I – navnlig for en medarbejder – meget usømmelige udtryk giver han luft for sin overtydning. I det før nævnte brev fra februar siger

han således, at det vistnok nu er uden for al tvivl, »at valget til dansk kommissær i bestyrelseskommissionen ikke let kunde falde på noget uheldigere end på Tillisch, der er aldeles ubekendt med forholdene her, uden al selvstændighed og energi, så svag, at han ikke engang formår at tage parti, så indskrænket, at han endnu bestandig ikke kan blive enig med sig selv, om Eulenburg mener det ærlig med ham eller ikke . . .«. Man burde, siger Garlieb, i hvert fald have medgivet ham en rådgiver, der havde de egenskaber, han mangler, og som kunde have bestemt hans handlemåde. I stedet er han gerådet i hænderne på folk som Warnstedt, Plessen og navnlig Dumreicher. I et lidt senere brev udtaler Garlieb, at Tillisch' færd »ophører at bære præg af dårskab og uduelighed og begynder at antage karakter af pligtforsømmelse«. ¹⁰ Det er navnlig forholdet til overretten, som Garlieb her fremhæver. Det tager sig også ret grotesk ud, at centralkassen i Flensborg udredede lønninger fra de i Nord-slesvig indkomne skatter til rettens medlemmer i Slesvig, hvis hele id gik ud på at modarbejde kommissionen.

Garlieb kritiserer i et andet brev de to departementschefer Dumreicher og Plessen, »to embedsmænd, fødte i hertugdømmerne og vel ansete under det gamle regimente under Christian VIII, hvis politik, der så igennem fingre med de slesvig-holstenske oprørere og derimod ved enhver lejlighed forsøgte at kue det danske loyale element i hertugdømmet Slesvig, der dog var det eneste bindemiddel mellem kongeriget og hertugdømmerne og som sådant af en uhyre vigtighed for dannelsen af den da påtænkte helstat, jo er bekendt nok . . .«. ¹¹ At uviljen mod departementscheferne i dansknationale kredse var stærk, fremgår af en sidst i juni påtænkt petition imod dem fra Haderslevegn. ¹² Borgmester Lassen fik petitionen standset efter forhandling med ophavsmændene. Men, skriver Lassen til Tillisch, disse fastholdt, at Dumreicher og Plessen var slesvig-holstenere og landsforrædere og den kommitterede Stemann ikke bedre, i hvert fald »et nul, et ubetydeligt, viljeløst menneske uden saft og kraft«. Hvorfra, spørger Lassen, får slige folk sådanne anskuelser og kendskab til personlighederne. Dertil kunde vel svares: bl.a. fra Garlieb! – Lassen mente, at man tillagde departementscheferne alt for megen indflydelse. Han, der selv havde arbejdet i kommissionen, havde i hvert fald et første-hånds kendskab til forholdene.

Garliebs umådeholdne kritik af Tillisch og hans departementschefer belyser grelt, hvordan kommissionens styre tog sig ud for en national-

dansk betragtning. Men, som det fremgår af det foregående, tog det sig ikke bedre ud for en slesvig-holstensk. Man må ved en bedømmelse af Tillisch' virksomhed stadig tage i betragtning, at han skulde nå til enighed med sin preussiske medkommissær, og at han fornuftigvis burde begrænse tallet på de sager, der henskødes til Hodges' afgørelse – rent bortset fra, at han ikke kunde forudsætte, at denne vilde falde ud til hans fordel. Tillisch' udtalelser i hans indberetninger til Moltke forekommer nok tit for stemningsfyldte eller svingende, men om hans redelige vilje til at tjene de danske interesser aflægger de umiskendeligt vidnesbyrd. Han var så vist ingen slesvig-holstener, men overbevist om det nødvendige i Slesvigs adskillelse fra Holsten,¹³ noget som for øvrigt lå i flugt med fredspræliminærerne. Som nærmeste medarbejder havde han endvidere sin privatsekretær Regenburg, hvis senere indsats for danskheden i Sønderjylland er så velkendt. Hvor stor indflydelse Regenburg allerede da har haft, kan vel vanskeligt udredes.

I Garliebs påstand om, at Tillisch stadigt ikke kunde blive enig med sig selv, om Eulenburg mente det ærligt med ham, kan der ligge nogen berettigelse. Den i danske øjne så perfide preussiske dobbeltpolitik lægger det spørgsmål nær, hvilken rolle Eulenburg havde i denne. Han havde vistnok den rolle ikke blot at spille, men være den hæderlige mand, der loyalt rettede sig efter den konvention, som Preussen nu engang havde indgået. Intet tyder på, at det ikke var hans alvorlige agt at søge kommissionens autoritet i Sydslesvig opretholdt. At det preussiske militær saboterede det, er en anden sag. De talrige koncepter, der i kommissionens arkiv findes skrevet af Eulenburg, viser, i hvilken grad han har taget del i dens arbejde, og tillige hvor bestemt han holdt på, at embedsmænd havde at følge deres foresattes ordrer. Det er ikke sjældent, man i de af ham affattede resolutioner synes at finde en klarere, kraftigere klang end ellers.

Som vi har set, gik Eulenburg i kommissionens sidste måneder med til en række embedsskifter i Nordslesvig, hvorved slesvig-holstenerne erstattedes med loyale folk. Jeg vil mene, at hans villighed hertil udsprang af hans førnævnte almindelige indstilling. Måske kunde man også tænke sig, at han har opfattet dette som en slags kompensation for det nederlag, kommissionen havde lidt i Sydslesvig. Garlieb hævder i et brev (vist fra marts), at Eulenburg intet hellere gør end række hånd til genstridige embedsmænds fjernelse nord for demarkationslinjen, ganske vist i den

hensigt, at en deling af Slesvig herved vilde blive mulig og praktisk.¹⁴ Men, fortsætter Garlieb – og heri kan man give ham ret –, hvad kommer hensigten os ved: »når vi *ikke vil dele*, da bliver Slesvig visselig ikke delt, og vi har imidlertid dog draget al ønskelig nytte af den preussiske kommissærs og den preussiske politikks eftergivenhed i dette punkt«.

Eulenburgs ærlige vilje til ud fra sine forudsætninger loyalt at udføre det ham overdragne hverv fremkaldte en flom af slesvig-holstenske angreb på ham. Spionagen mod hans korrespondance har jeg ovenfor omtalt. Som julegave sendte »en kreds af damer« (?) ham til spe og spot en hvid nathue med rød-hvide klunker og en med rødt syet indskrift »Greve til Eulenburg«.¹⁵ Der fulgte et brev med, der ironisk betegnede gaven som et udtryk for damernes anerkendelse af Eulenburgs fortjenester af »vort dyrebare fædreland«.

I januar gjordes der i de slesvig-holstenske blade stort postyr af, at Eulenburg delvis fik sin »løn« udbetalt af centralkassen i Flensborg.¹⁶ Ifølge den fremstilling, som Eulenburg gav Hodges, forholdt det sig på følgende vis. Det vederlag, som den preussiske regering havde tilbudt Eulenburg pr. dag, anså denne for utilstrækkeligt. Da han ved sit komme til Flensborg erfarede, at Tillisch fra centralkassen modtog 60 mk. pr. dag og 1200 mk. som »taffelpenge«, fandt han, at han burde have mindst lige så meget som Tillisch, og at der ingen grund var til, at Preussen skulde bebyrdes med udgifter til deres kommissær for Slesvig. »Efter Tillisch' anmodning« (at the request of Mr. Tillisch) gik han ind på at modtage fra centralkassen 60 mk. pr. dag for sig selv og et beløb for sin sekretær. Da Hodges forelagde Tillisch denne fremstilling, benægtede Tillisch at have foreslået Eulenburg disse beløb, men bekræftede, at Eulenburg havde anmodet om dem, og at han da selvfølgelig straks var gået ind derpå. Hodges tager i den depeche, hvor han omtaler sagen, afstand fra Eulenburgs modtagelse af beløbene. Det danske parti kritiserer ham, fordi han, preusseren, får penge fra Slesvig, skriver Hodges, og det ultratyske får herved støtte for dets beskyldninger mod ham for at optræde til gunst for danske interesser.

I bladet »Hamburger Correspondent« for 6. februar fremkom der et forsvar for Eulenburg i form af en artikel, dateret Berlin 2. febr. Det hed heri, at den slesvigske bestyrelseskommission ikke underholdtes af danske, men af slesvigske kasser, og at »de tre medlemmer« herfra fik deres løn. I øvrigt bemærkede artiklen, at kun Eulenburgs loyalitet mod den preus-

siske regering havde fået ham til at holde ud i en stilling, hvad ellers ikke alverdens pengemasser havde formået. »Hundrede gange« havde han bedt om at blive kaldt tilbage. Udtalelsen om »de tre medlemmer« resulterede omgående i en berigtigelse fra Hodges, der meddelte bladet, at alle udgifter vedrørende hans kommissærstilling betales af den engelske regering.

Denne berigtigelse var det vistnok, der bevirkede, at Eulenburg en halv snes dage senere offentliggjorde en erklæring om forholdet. Det hedder heri: »Min regering havde bevilget mig for hvervet til Slesvig den ved diplomatiske sendelser sædvanlige diætberegning og forsynet mig med de fornødne midler. Den danske kommissær var, hvad angik hans behov, henvist til de slesvigske kasser og ønskede i denne henseende ligestilling, hvormed den preussiske regering erklærede sig enig, og dette er grunden til, at jeg får mine diæter ikke af en preussisk, men af den slesvigske kasse. At samme grundsætninger kommer til anvendelse ved vederlaget for en sammensat forvaltning er vel begrundet lige så meget i sagens natur, som at hertugdømmet Slesvig selv udreder omkostningerne ved dets forvaltning«. Rygter om, at han endvidere skulde have modtaget værdifulde gaver, taffelpenge eller belønninger fra den slesvigske eller endog fra den danske kasse, vilde han med foragt lade ubesvarede.

Som det ses, fastholder Eulenburg – skønt i lidt vage udtryk – i erklæringen, at det skyldtes Tillisch, at han oppebar betaling fra den slesvigske kasse. Når Tillisch ikke tog til genmæle herimod, var grunden hertil sikkert, mener Hodges, politiske motiver. Hodges finder, at »kontroversen« er meget skadelig for kommissionens anseelse. Det forekommer mig dog, at for en nøgtern betragtning kan det reelle udbytte for den slesvig-holstenske agitation af, hvad her blev oplyst, ikke vurderes synderlig højt. Næppe stort højere end offentliggørelsen af det stjålne brev fra Lehn-dorff til Eulenburg. Noget andet er, at det nok må anses for mest korrekt, om Preussen fuldt ud havde betalt sin kommissær.

Hodges udtaler i det lige nævnte brev fra slutningen af februar, at en sådan »affære« får ham til indtrængende at ønske at blive kaldt tilbage fra kommissionen. Men der gik endnu fire-fem måneder hen, før kommissionen kunde indstille sin virksomhed. Under kommissionens levetid befandt Hodges sig den længste tid i Flensborg, hvor han også havde lejet værelser, og hans ophold i Hamborg, hvor han var generalkonsul, var ret kortvarige.¹⁷ Tiderne for hans nærværelse i Flensborg er følgende: 11.–

27. aug., ca. 10.–29. sept., 4. okt. 1849–11. (12.?) april 1850, 30. april–15. juli. Skønt han, som sagt, kun i få tilfælde blev nødt til at give sin afgørelse ved uenighed mellem Tillisch og Eulenburg – to gange til fordel for den sidste, tre for den første – har hans synspunkter naturligvis haft megen vægt ved de talrige konferencer mellem de tre kommissærer.

Den 4. juli modtog Tillisch underretning om den i Berlin to dage før afsluttede fred mellem Danmark og Preussen.¹⁸ Om denne udtalte A. W. Moltke over for Tillisch, hvem han takkede for hans udholdenhed, at den »vel ikke kan betragtes som en fuldstændig slutning på de mange genvordigheder, hvoraf landet har været hjem søgt, men dog er et vigtigt og betydningsfuldt skridt nærmere til en endelig og forhåbentlig tilfredsstillende løsning . . .«. ¹⁹ Den 6. udveksledes i Berlin ratifikationerne af den til fredstraktaten knyttede protokol om okkupationstroppersnes rømning af Slesvig samt en hertil føjet hemmelig artikel angående forhandlinger om arvefølgespørgsmålet. Den 10. meddelte Eulenburg Tillisch, at han ifølge sin regerings ordre samme dag fratrådte kommissionen.²⁰ Det var, skrev han, med den største tilfredsstillelse, at han samtidigt udtalte sin dybtfølte tak mod »min ærede kollega . . . for den store velvilje, som denne stedse har bevist mig ved udførelsen af vore fælles vanskelige embedspligter«. Tillisch nødtes dog til at bede Eulenburg fungere et par dage længere. I København var man nemlig endnu ikke blevet enige om, hvilket styre der skulde afløse regeringskommissionen, når den danske hær rykkede ind i Slesvig.

Allerede omkring midten af april var der blevet udfærdiget en kongelig fuldmagt for Tillisch til som overordentlig regeringskommissær at overtage forvaltningen af hertugdømmet i tilfælde af, at Eulenburg kaldtes tilbage.²¹ Tillisch fandt det af hensyn til inkorporationsspøgelset betænkeligt, at der i fuldmagten taltes om, at han var underordnet premier- og udenrigsminister. Faren for Eulenburgs tilbagekaldelse drev over, og fuldmagten kom ikke til anvendelse.

I maj rettede Tillisch gentagne henvendelser til udenrigsministeriets direktør, Chr. Bille, om at man endelig i tide blev klar over, hvordan man vilde indrette regeringen i Slesvig, når freden var sluttet.²² Han skriver bl.a.: »Dersom jeg tiltroede mig selv kraft og kundskaber nok til en så vigtig og vanskelig post, vilde jeg anse det for min pligt ikke at undslå mig for at overtage den, skønt jeg allerede har fået så god en forsmag på de ubehageligheder, som nødvendigen vil være forbunden

dermed. Men da jeg nu føler mig overbevist om, at jeg langt fra besidder de egenskaber, som vilde udfordres til at udfylde en sådan post, og at navnlig Carl Moltke og Scheel [Scheele] i enhver henseende uden al sammenligning er langt mere skikkede dertil, så vilde det være aldeles uforsvarligt både imod landet og mig selv, når jeg uden nytte vilde opofre mig på denne måde . . . Jeg er derfor fast besluttet på ikke at deltage i nogen regering af hertugdømmerne mere, når freden er sluttet . . .«.

Trods denne faste beslutning indvilgede Tillisch i juni efter indtrængende henvendelse fra statsrådet i at overtage hertugdømmets forvaltning i kongens navn i den mellemtid, der måtte gå fra de danske troppers indrykning i hertugdømmet, og indtil dettes forhold blev endeligt ordnede.²³ Han fremhævede, at han ikke vilde gøre dette for et længere tidsrum, og at han fandt andre, navnlig Carl Moltke, langt bedre egnede til hvervet. Der fremkom nu i statsrådet den plan at gøre Carl Moltke til medkommissær.²⁴ Hertil erklærede Tillisch sig »aldeles villig«. Men efter at der var rejst betænkeligheder herimod fra Pechlin og Reedtz, opgav statsrådet igen denne plan. Den 11. juli udstedtes fuldmagt for Tillisch til i kongens navn og under ansvar for ham at overtage som overordentlig regeringskommissær den civile styrelse af Slesvig. Denne ordre modtog Tillisch den 13. Samme dag udfærdigedes bekendtgørelser dels om regeringskommissionens ophør og overdragelsen af dens forretninger til regeringskommissæren og dels om dennes tiltrædelse. Til Palmerston skrev Hodges dagen efter, at han af hjertet glædede sig over så forstandigt et valg til en så vigtig post under de nuværende vanskelige forhold.²⁵

Et par mindre uoverensstemmelser mellem Eulenburg og Tillisch fra kommissionens sidste dage skal lige nævnes. Rusland sendte sidst i juni en flådeafdeling til vore farvande. Den fik efter fredens afslutning ordre til at afgå til Slesvigs østkyst som en demonstration til fordel for Danmark. Grev Moltke bad Tillisch om, at kommissionen viste russerne al mulig velvilje og hjælpsomhed.²⁶ Eulenburg nægtede at medvirke hertil, og Tillisch udstedte alene anmodningerne til de pågældende autoriteter.

Lige før kommissionens ophør bad Eulenburg den 10. juli Tillisch om, at udvisningsordren mod oliemøller Nane Jürgensen og rektor Lübker blev hævet mod, at de afgav løfte om at afholde sig fra politik.²⁷ Det var denne udvisningsordre, der havde vakt den preussiske konges mishag (s. 173). Men Tillisch anså ophævelsen af ordren under de nuværende forhold for betænkelig.

Trods de svigtende indtægter fra Sydslesvig havde kommissionen i tidens løb kunnet deponere i alt ca. 750.000 mk. i Københavns bank. I den flensborgske centralkasse befandt sig desuden ca. 250.000 mk.²⁸ Eulenburg hævdede over for Tillisch, at før selve freden var ratificeret måtte disse penge anses udelukkende som hertugdømmet Slesvigs ejendom, og der kunde ikke af den danske regering disponeres over dem.²⁹ Derimod mente Tillisch, at kassen og arkivet var at aflevere til den myndighed, som overtog hertugdømmets forvaltning, og at kommissionen ikke kunde foreskrive denne noget. Da Eulenburg ikke vilde give Tillisch fuldmagt til at hæve de i Nationalbanken på begges navne deponerede penge, forelagde Tillisch den 13. juli sagen til afgørelse af Hodges. Men denne svarede samme dag, at han kl. 9 morgen – 2¾ time før modtagelsen af Tillisch' brev – havde fået meddelelse fra Eulenburg, at han var udtrådt af kommissionen. Denne var således opløst, skrev Hodges, og han var derfor ude af stand til at træffe en afgørelse. I København fandt regeringen, at når kommissionen havde overgivet sin magt til Tillisch, måtte denne kunne disponere over pengene. Banken gik med hertil mod, at statskassen holdt banken skadesløs for alle følger heraf.

Ved kommissionens ophør endte de i dansk-nationale kredse så ildesete departementschefer Dumreicher og Plessen deres virksomhed i Slesvig. A. W. Moltke anmodede i et brev af 11. juli Tillisch om at skille sig af med Plessen og om, at han tillige fjernede amtmand Stemann.³⁰ Stemann havde Tillisch ellers tænkt sig foreløbig at beholde.³¹ Plessen havde allerede den 10. meddelt Tillisch, at han, da fremtiden tegnede sig krigersk, ikke kunde fortsætte som departementschef.³² Af hjertet ønskede han, at kongens retmæssige herredømme i Slesvig blev genoprettet; havde det kunnet ske uden våbenmagt, vilde han ikke have skyet noget offer herfor. Tillisch udtrykte den 14. til Plessen sin taknemlighed for den af denne under de vanskelige forhold ydede assistance.³³ Han udtalte samtidig, at forhåbentlig vilde staten snart igen kunne nyde godt af »Deres sjældne kundskaber og arbejdsdygtighed«.

For Eulenburg og Hodges, hvis hverv i Flensborg var til ende, havde det været lettest at vende hjem til deres respektive arbejdssteder gennem Holsten. Men ingen af dem følte lyst til at drage gennem det revolutionshærgede land og udsætte sig for demonstrationer fra den krigsophidsede befolkning. Hodges meddelte i en depeche 11. juli sin regering, at Eulenburg vilde forlade Flensborg nogle dage senere for at tage til Nyborg og

med Københavnsdamperen til Lybæk og herfra til Berlin.³⁴ Som grund til ikke at følges med Hahn og de preussiske tropper ud af landet anførte Eulenburg det fjendtlige sindelag, som Hahn havde vist mod ham i sin kommandantid. Hodges selv tænkte på at rejse med en dansk damper til Wismar for helt at undgå Holsten. Det er, skrev han, mere end tvivlsomt, om statholderskabet for tiden har magt og autoritet til at sikre en fremmed agent mod fornærmelser fra en ophidset og tankeløs hob.

Hodges' rejseplaner blev ændrede. I København ønskede man, at han, inden han vendte tilbage til Hamborg, aflagde besøg der, så man fik lejlighed til at takke ham for hans virksomhed.³⁵ Han ankom den 17. til København og var nogle dage senere sammen med den engelske gesandt, sir Henry Wynn, til taffel hos kongen på Frederiksborg. Ved taffelet fik Hodges lejlighed til at fortælle Frederik VII om sit syn på det slesvig-holstenske spørgsmål. Det har næppe interesseret kongen særligt. Derimod har han nok fundet behag i Hodges' lovprisning af hans kabinetssekretær Tillisch, af dennes »fasthed og beslutsomhed, udprægede sans for retfærdighed og upartiskhed«. Tillisch var nogle dage før blevet udnævnt til gehejmekonferensråd som påskønnelse af hans arbejde i kommissionen.

Den frygt, som de dansksindede flensborgere havde næret for en slesvig-holstensk besættelse eller blot et tidsrum, hvor ingen neutrale eller danske tropper var i byen, viste sig ugrundet. Den 17. rykkede vore tropper ind i byen, hilst med stor jubel, og samme dags eftermiddag forlod de sidste svensk-norske tropper Flensborg. De transporteredes bort af et par dampfregatter fra den russiske flåde. Allerede den 13. var afdelinger af den slesvig-holstenske hær gået ind i hertugdømmet, men først den 24.–25. fandt den afgørende kamp sted ved Idsted.

Om udfaldet af denne kamp havde Hodges, der havde haft lejlighed til at se afdelinger fra begge hære, været meget uvis.³⁶ I begyndelsen af maj, da han havde set dele af slesvig-holstenernes hær, skriver han, at de kunde begynde krig med en 30.000, vel disciplinerede tropper: de er opfyldt af den største iver og entusiasme og afventer i spænding befaling til fremmarch og til at måle sig med de danske styrker. De sidstes tal anslår han maksimalt til 40.000 og mener, at de i disciplin og aktivitet står under de slesvig-holstenske, desuden savner de en erfaren general. Det sikre ved en ny krig var, fandt han, at den i betragtning af de omtrent lige store styrker og det bitre fjendskab mellem parterne vilde blive blodig

og langvarig. Efter i juni at have beset vor hovedstyrke, samlet ved Kolding, kritiserer han den kraftigt: en betydelig del af den syntes ham nærmest at være væbnede bønder. Hvad de også var! Noget senere i juni overværede han en tropperevy på Als og modtog et gunstigere indtryk af den her under Schleppegrell samlede styrke. Begge steder fik han indtryk af, at entusiasmen på dansk side ikke var mindre end på slesvig-holstensk.

Det var ved Idsted, som Grundtvig skrev i sit skønne digt, at »for den danske tunge – og for det danske land – stred heltene de unge – som gamle Hildetand«. Den danske hærstyrke var talmæssigt slesvig-holsternerne overlegen, men vore »væbnede bønder« og officerer bar altså også sejren hjem. Kampen var både hårdnakket og – efter den tids forhold – blodig. Den danske overgeneral, Krogh, der havde frænder i begge lejre, endte en beretning om slaget dagen efter med følgende ord: »Sådan er i det væsentlige grundtrækkene af en kamp mellem to armeer, der af naturen og forholdenes udvikling er bestemte til at virke i forening, og hvis intensive kraft, efter de prøver, der i går er aflagte, vilde gøre dem til et betryggende værn for kongens riger og lande«. ³⁷

Som resultat af kampen kunde vor hær besætte den væsentlige del af Sønderjylland. I Kroghs dagsbefaling og tak til tropperne den 26. juli hedder det: »Atter står I på det gamle Dannevirke«.

24. *Nogle betragtninger*

Den holstenske greve Carl Moltke, kongens og statens tro tjener, gav nogle år efter, at oprøret var nedkæmpet, udtryk for sit syn på det i følgende hvasse udtalelse: »det skammeligste oprør, der nogen sinde har fundet sted i noget som helst land, et oprør, der blev forberedt ved de mest uforskammede løgne og bagvaskelser, påbegyndt med det sorteste forræderi, fortsat med mageløs hårdnakkethed, hovmod og grusomhed og endt med nederdrægtighed«. ¹

Til »de mest uforskammede løgne« må henregnes den om »kongens ufrihed« og påstanden om, at det var »inkorporationserklæringen« i København, der fremkaldte revolutionen i Kiel. Det var det ikke. Den konservative østrigske gesandt i København, baron Vrints, siger herom i en depeche fra 31. marts 1848, at den danske udenrigsminister, grev Knuth, i »overensstemmelse med den historiske sandhed« påviste, at det ikke var begivenhederne i København, der havde fremkaldt dem i Holsten, »da dog de sidste er gået forud for de herværende hændelser«. ² Han omtaler derpå Rendsborgmødets krav, og at det var underretningen om disse, der bevirkede borgermødet i København: ». . . enhver demonstration i hertugdømmerne blev her besvaret med en moddemonstration, indtil bruddet herved fremkom«. Men slesvig-holstenerne befandt sig i »oprør mod deres landsherre«.

I dette oprør tog den juridiske og gejstlige embedsstand i hertugdømmerne levende del. Følte embedsmændene sig slet ikke bundne af deres embedsed? Gik det ikke op for dem, at deltagelse i oprøret gjorde dem til menedere? Som sådanne betegnede man dem fra dansk side. For at nævne et enkelt eksempel så skrev Fr. Fischers blad »Freja« i februar 1850, at det rette navn for vore præsters færd er mened. ³ Ganske oplysende er, hvad der fortælles om den loyale landfoged Ernst Stemann på Ærø, den senere præsident for appellationsretten i Flensborg. ⁴ Hans hustru havde ved oprørets udbrud hverken vidst ud eller ind m.h.t ret og

uret. Stille hentede Stemann da sin embedsed og viste hende den, »og så var hun straks god dansk og rasede over sine oprørske slægtninge og andre embedsmænd«.

Hvor strengt man vil bedømme en embedsmand eller officer, der bryder sin ed, vil afhænge noget af, i hvor høj grad »udviklingen«, forholdene, gør edens indhold om ikke just illusorisk, så dog svækker dens bindende magt over edsaflæggeren. Og hertil må føjes den forunderlige evne, som mennesker har til at bortforklare indgåede forpligtelser, ja til at få disse til at betyde det modsatte af, hvad de udsiger. Denne evne synes slesvig-holstenerne i eminent grad at have siddet inde med.

Den slesvig-holstenske polemik og propaganda under Treårskrigen forekommer en dansk hyklersk og forløjet. Man kan naturligvis spørge, om den var det i højere grad end den propaganda, som vi møder under politiske partistridigheder, hvor det gamle ord gælder: Hvor est du sort, sagde gryden til potten! Man må desuden huske på, at slesvig-holstenerne ikke kunde eller vilde erkende, at Sønderjylland var en gammel dansk landsdel med en endnu overvejende dansktalende befolkning. For dem var det – skulde det være – et »tysk« hertugdømme. Yderligere var slesvig-holstenernes penneførere i Slesvig tit tyske lejesvende, der næppe har haft ret meget kendskab til landet eller dets historie. Før 1848 virkede således i Sønderborg den i Leipzig fødte litterat og fhv. skuespiller M. Reichenbach.⁵ Og under Treårskrigen redigerede den fhv. bogbinder-svend fra Westphalen, Jordan, et stykke tid »Apenrader Wochenblatt«, ligesom han forsynede tyske blade med efterretninger fra Nordslesvig.

Selv om man i meget vil billige Carl Moltkes karakteristik af oprøret, må det siges, at den ikke er udtømmende. Det var tillige en revolution, båret af ungdommelig begejstring for nye stats- og samfundsideer. Frihedsrusen, om man nu vil betegne den sådan, var i marts 1848 almindelig Europa over. Hvorfor skulde den ikke også give sig udslag i hertugdømmerne? At den her desuden fik et separatistisk præg, lå i forholdenes udvikling. Man undrer sig ofte over, hvor megen begejstring der kan knyttes såvel til splittelsesbevægelser som til samlingsbevægelser. Hvor ideelt kunde det være at få een tysk småstat mere? Slesvig-holstenerne kunde dog hertil indvende, at tanken var, den skulde slutte sig til et enigt og mægtigt Tyskland.

Det virker nedslående på os at se, hvordan den studerende ungdom fylkede sig om slesvig-holstenismens fane: studenterne i Kiel, seminari-

sterne i Tønder, disciplene i Haderslev latinskole. Udviklingen havde ført med sig, at »overklassen« stort set var blevet tyskpræget og slesvig-holstensk. Revolutionen fremstod for de unge studerende som det nye og begejstrende, som nye oplevelser i stedet for lektielæsning og studier. Måske har en og anden haft sine betænkeligheder, men man reves med. Således fortæller juristen M. Chr. Andresen fra Svansø, der i marts 1848 studerede i Kiel: »Oprøret begyndte i Kiel den 23. marts om aftenen og mødte mig og flere andre studenter, da vi kom ud fra en forelæsning hos daværende privatdocent dr. Schmid . . . Masser af folk havde samlet sig i gaderne. For at erfare, hvad der var hændt, begav vi os til studenternes i nærheden beliggende forsamlingssted. Vi forefandt allerede en forsamling af samtlige hidtil eksisterende studenterforbund. Her var der ikke så meget tale om at fatte den beslutning, som om som en selvfølge straks at bringe til udførelse, at samtlige studerende skulde danne et studenterkorps. – Hvem forbliver i en så frygtelig og pludselig indtrådt situation herre over sin skæbne! og med denne time var afgørelsen også truffet for de nærmeste dage, et tilbage var det ikke mere muligt straks at foretage. Ingen havde heller blot en anelse om rækkevidden af denne beslutning, og senere er den enkelte viljeløs«. Andresens deltagelse i oprøret varede 15 dage. Så trak han sig ud af det og hengav sig igen til sine studier. Til sin ven, den loyale lærer Grünfeld ved domskolen i Slesvig, sagde han ved et besøg 24. april, at da »absurditeten af hin snedigt udtænkte, løgnagtige erklæring om kongens ufrihed« nu var åbenbaret, frasagde han sig for al fremtid at tage del i oprøret. Hvad han også holdt.

Det herredømme, som revolutionen takket være Tysklands hjælp sad inde med fra sidst i april 1848 til slutningen af august 1849, var egnet til at øge slesvig-holstensernes krav og styrke deres kampvilje. På grund af preussernes holdning bevarede revolutionen også efter bestyrelseskommissionens indsættelse i det væsentlige sin magt syd for demarkationslinjen. Der opstod her, som vi har set af udtalelser af Davids og Warnstedt, hos befolkningen en total begrebsforvirring, en opløsning af alle forestillinger om lov og ret. Det var ikke underligt, om man på tysk og preussisk side mente sig sikker på, at i hvert fald Sydslesvig vilde falde som en moden frugt i Preussens (Tysklands) skød. Delingstankens spøgelse fremstod som en reel mulighed. Til trods for de sørgelige erfaringer, som Tillisch

gjorde om forholdene i Sydslesvig, fastslår han i et brev fra sidst i marts til A. W. Moltke som »aldeles utvivlsomt, at orden og rolighed meget let vilde være at opretholde i Sydslesvig, og det så godt som uden anvendelse af militær magt, når beboerne blot kom til den erkendelse, at Preussen vilde gøre ende på oprøret . . .«.⁷

Delingstanken var Tillisch en bestemt modstander af. »Delingen af hertugdømmet hader jeg«, skrev han kort før freden til Bille, »og det er mig derfor allerede højst pinligt at se den nærværende tilstand, hvori den ulykkelige idé om en demarkationslinie alt har tilvejebragt en faktisk deling . . .«.⁸ Om målet, som den danske regering bør stræbe efter, skriver han til Bille: »Lad os blot ikke få noget Slesvig-Holsten, det er nu kommen for vidt til, at det kan indrømmes, og med adskillelsen [d.v.s. kommissionens styre] er begyndelsen jo gjort; Danmark og Slesvig vil vinde ved at skilles fra Holsten«.⁹ »At Slesvig kan blive bestyret og regeret på samme måde som det øvrige Danmark og navnlig underlægges det danske statsråd, er naturligvis det mål, hvortil der må arbejdes, når vi vil vente nogen sinde at få ro og orden igen«.¹⁰

Trods godt samarbejde i kommissionen var det ikke sådanne råd, som Hodges hviskede Frederik VII i øret, da han var til taffels på Frederiksborg.¹¹ Han fortalte kongen, »at Hans Majestæt tog fejl, hvis han troede, at den store part af befolkningen i Slesvig var gunstig stemt for en adskillelse [fra Holsten], og at langt den større del af de intelligente og rige i det hertugdømme [Slesvig] var helt enige (heart and soul) i den slesvig-holstenske sag, og at den del af dem, som nu udviste sådan energi og iver for den danske hær«, gjorde dette ud fra selviske interesser. Hodges sigter til de flensborgske handelsforbindelser med København og Vestindien.

Men med Tillisch var Hodges fuldkommen enig i, at havde preusserne opfyldt deres forpligtelser ifølge konventionen, havde man let kunnet regere Sydslesvig. I en depeche fra omkring midten af februar udtaler han således i anledning af en tysk påstand om, at »hele befolkningen« i Sydslesvig havde erklæret sig imod kommissionen: »Der er et voldsomt (violent) parti i Sydslesvig, men hovedsagelig i byerne, imod kommissionen, som, da det ikke har mødt nogen modstand fra det preussiske militær og opmuntret af de holstenske autoriteter, åbent modsætter sig ethvert forsøg, som kommissionen gør på at udøve myndighed, og at et sådant parti, skønt få i tal sammenlignet med den hele befolkning, vilde ved dristig

fremgangsmåde beherske og skræmme majoriteten af folket, frygtsom eller ligegyldig eller altid på den stærkestes side, kan man let forestille sig, hvis vi ser på den anarkiske tilstand, der i nogle af Tysklands hovedstæder i de sidste to år er vedligeholdt af personer med stærke lidenskaber (violent sentiments) . . .«. ¹²

At Preussens politik over for Danmark havde en aggressiv karakter, var Hodges naturligvis klar over. Som han skriver i en depeche fra maj, havde han de sidste fire år været overtydet om Preussens udvidelsespolitik. ¹³ Den sigtede, mente han, ikke blot til inkorporation af Holsten og Slesvig i Preussen, men af Hannover og Hansestæderne, hvorved Preussen uomtvistelig vilde blive Tysklands førende magt. Hodges troede, at den slesvig-holstenske hær, i hvis dannelse Preussen havde så stor en andel, var bestemt til »meget snart« at gå op i den store preussiske.

Hodges' udtalelse om, at man ikke kunde identificere den sydslesvigiske befolkning med det slesvig-holstenske parti, er rigtig. Ved oprørets udbrud var store dele af befolkningen formodentlig aldeles uberørt af og uden interesse for slesvig-holstenismen. Trods revolutionens sejr bevarede talrige beboere rundt om i Sydslesvig deres loyale følelser over for konge og stat. Herom vidner blandt andet de mange af den slesvig-holstenske pøbel ituslæede vinduer hos dansksindede i Ekernförde, Slesvig eller Husum. Men svært var det at modstå terrorismen. Mange i og for sig loyale embedsmænd eller advokater nødtes til at give sine underskrifter på protestadresserne til kommissionen for at undgå overlast. Om landsekretær Haase i Tønning, der i februar 1848 havde fået en loyalitetsadresse fra Ejdersted til Frederik VII i stand, fortælles, at han under ekscesserne i efteråret 1849 blev tvunget til at levere sit danske ridderkors til den slesvig-holstenske borgmester. ¹⁴

Der foreligger en liste, der vistnok stammer fra bestyrelseskommissionens sidste tid, over de »velsindede slesvigere, syd for demarkationslinjen«, som man (Tillisch) har fået kendskab til. ¹⁵ Hvorledes fortegnelsen er blevet til, er mig ukendt. Den er ufuldstændig og siger desuden selv, at den ikke kan indestå for, at alle her nævnte mænd er »aldeles pålidelige«. Om mange af dem ved man imidlertid fra andre kilder, at de tilhørte det afgjort loyale parti. At der har været mange andre loyale end de på listen opførte, er givet. For Kating s. i Ejdersted er således ingen nævnt. Men netop herfra vides det, at en landmand nægtede sin underskrift på protester mod kommissionen, afslog at betale skatter til Rends-

borg, var derimod villig til at betale til Flensborg.¹⁶ Om Fjælde sogn hedder det i listen, at efter præstens udsagn var hele sognet velsindet, men man havde ikke kunnet få nogen speciel navnefortegnelse fra ham. Præsten i Fjælde hed Hans Hansen. Han havde gjort sig bemærket ved at udgive et modskrift mod den slesvig-holstenske superintendent Nielsens forsvar for de gejstliges edsbrud. I hele oprørstiden skal han på grund af sine »danske sympatier« og sin adfærd have gjort sig så forhadet hos Bredsted amts slesvig-holstenere, »at en stor del af indbyggerne vil tilregne sig det som en fortjentsfuld gerning, hvis man skrider til ligefremme voldsomheder mod ham . . .«.¹⁷ De udeblev heller ikke. Den 13. juli, dagen for kommissionens ophør, blev han fængslet og senere ført til Pløn. To måneder efter frigaves han mod udstedelse af en revers.

For Bredsted flække nævner listen kun 2 velsindede, den ene advokat Lorenzen. Han var til gengæld såre forhadet hos modpartiet, og landfogeden ønskede ham i juli fjernet ligesom Hans Hansen.¹⁸ Han var nemlig, skrev landfogeden, endnu ikke uden al indflydelse, smædede statholderskabet, navnlig Beseler, og tog til orde for kommissionen. I modsætning til Bredsted fandtes i Garding ifølge listen mange loyale – 40–50, deriblandt borgmester og rådmænd. Og for Husum anføres ca. 130 velsindede – danomanner kaldte slesvig-holstenerne dem – og for det nærliggende Hatsted sogn 26. Bergenhusen sogn, der dels hørte til Hütten, dels til Gottorp amt, opviser hened 100 loyale.

Byen Slesvig har et halvthundrede loyale, men det tilføjes, at alle fiskerne, bortset fra een familie, hører til de velsindede. Ekernefærde har godt 30. Endelig skal jeg efter listen anføre et par sogne med talrige velsindede. Det ene er Strukstrup i Gottorp amt, hvor 65 navne opføres, det andet det store Oversø sogn i Flensborg amt med 107 navne. Efter folketallet synes herefter i hvert fald i Strukstrup de loyale at have haft overvægt. Der anføres, så vidt ses, kun eet navn for hver husstand.

Hvilke er regnede som »velsindede«? De, der anerkendte kommissionens styre i kongens navn. Modstandere af oprøret eller revolutionen, de, der forblev tro mod konge og rige, mod den ældgamle statsforbindelse. Skønt slesvig-holstenere nævnte dem »danomanner«, vil det ikke være korrekt at kalde dem danske i national betydning. Men den skærpede dansk-tyske modsætning har nok rettet deres blikke stærkere mod kongeriget, deres eget oprindelige moderland. Der var hos Sydslesvigs loyale både et vist grundlag for en genoplivelse af den helstat, som revolutionen

søndrede, og også grundlag for den løsning, som Tillisch anså for den bedste: et Slesvig, styret som det øvrige Danmark. Går man fortegnelsens navne igennem, får man ikke undre sig over blandt dem at finde slægter: Lassen i Strukstrup, Büchert og Brodersen i Oversø, som indtil vore dage har fastholdt troen på det naturlige i, at det hele Sønderjylland atter bliver en juvel i Danmarks krone.

ANMÆRKNINGER

Forkortelser

Forkortelser af ord

B.k. (b.k.) = Bestyrelseskommissionen

F. (f.) = Forestilling

F.O. = Foreign Office. Public Record Office. London

L.A.S. = Landsarkivet i Slesvig

S.M. (S.m.) = Slesvigsk Ministerium

Forkortelser vedr. arkivalier

Hvor intet andet anføres, findes arkivalierne i rigsarkivet. Kun vigtigere forkortelser er angivne. – Bestyrelseskommissionens (Landesverwaltungs) arkiv (1849-50) er beklageligvis dårligt ordnet, og pakkettitlerne er lidet dækkende; mange akter er gået over i de følgende myndigheders arkiver: den kgl. regeringskommissærs (1850-51) og slesvigske ministeriums (1851-64). Skønt jeg har gennemgået mange pakker fra disse sidste arkiver, er det derfor muligt, at enkelte sager fra bestyrelseskommissionens tid er undgået min opmærksomhed.

C.61.II = Slesv. Holst. Lauenb. kanc. C. »Krieg und Verwaltung vom Jahre 1848«. II. Korrespondancesager. Nov. 1848 – sept. 1849. 1 pk.

B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts. = Landesverwaltung. Original-Vorstellungen des Cultusdepartements. 1849-50. 1 pk.

B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte. = Landesverwaltung. Original-Vorstellungen. Übrige Departemente. 1849-50. 1 pk.

S.M. Or. Vorst. vom 3. Dpt. = Original-Vorstellungen vom 3. Dpt. an die Landesverwaltung. 1849-50. 1 bd. (p.t. anbragt i S.M.s arkiv; angår finansielle sager).

B.k. 1.a-c. 2.a-b = Landesverwaltung. 1.a. Norm und Geschäftsgang. b. Personal. c. Sonstige. 2. Beamte. a. Allg.-Norm-Acten. b. Anstellung und Entlassung. 1 pk.

– For de følg. pk. i B.k., der er mærkede med tal og litr., har jeg i noterne kun anført disse uden at anføre, hvilket sagligt indhold de dækker over.

B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration = Krieg, Landesverwaltung und ausserordentlige Regieringscommission. 1850. Betreffend den Krieg, Kriegeriske og politiske Demonstration m.m. 1 pk.

B.k. Polit. Verhaltnisse der Stade = Landesverwaltungsacten, Krieg og Landesverwaltung, ad. 6. Kriegeriske og Politiske Ereignisse. Anhang, Politiske Verhaltnisse der Stade in Schleswig. 1849. 1 pk.

B.k. Sager fra 1852/53 = Landesverwaltung. Sager fra 1852/53 vedk. de af oprørske embedsmand til Rendsborg afleverede penge i bestyrelseskommissionens tid. 1848-50. 1 pk.

S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse. 1848-51 = Slesvigsk Ministerium, 1. departement. A. Sager af vasentlig historisk og personlig interesse. 1848-51. 1 pk.

S.M. 1. dpt. A. Akter, bestemte til at tilbageholdes = Slesvigsk Ministerium, 1. departement. A. Sager, som oprindeligt var bestemte til at tilbageholdes. - Der findes flere pakker med denne titel, og ikke alle er p.t. adskilte ved arstal eller nr.

U.Min. Krigen 1848-50. Korr.sager. Juli-dec. 1849 = Udenrigsministeriet. Almindelige korrespondancesager. Litr. K. Krigen 1848-50. Korrespondancesager. Juli-december 1849. 1 pk.

U.Min. Korresp. vedr. Slesvigs administration. 1849-52 = Udenrigsministeriet 1848-56. Dossiersager. Sager vedr. Slesvig. 2. Korrespondance vedr. Slesvigs administration. 1849-52. 1 pk.

R.S. A.I = Regenburgs samlinger. A. Samlinger til belysning af politiske og administrative forhold i Slesvig (og Holsten) til 1864. I. 1 pk.

E.E. 1 (osv.) = Herzoglich Schleswig-Holsteinisches Hausarchiv. Abteilung III. Litr. EE. Nr. 1 (osv.) i Schlesw.-Holst. Landesbibliothek. Kiel.

Forkortelser vedr. litteratur

A.M. = bladet »Altonaer Mercur«.

Esmarch = Esmarch: Das Herzogthum Schleswig und die Landesverwaltung zu Flensburg im Jahre 1849. (Berlin, 1850).

Esmarch. II = Esmarch: Das Herzogthum Schleswig und die Landesverwaltung zu Flensburg im Jahre 1850. (Berlin, 1850).

H.T. = Historisk Tidsskrift.

Kardel = Elisabeth Kardel: Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitstromungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts. (1929). - Om dette skrift se min anm. i H.T. 9. r. VI, s. 476 ff.

Krigen 1848-50 = Den dansk-tyske Krig i Aarene 1848-50. Udgivet af Generalstaben. (1867 ff.).

- Landesversamml. = Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landes-Versammlung. 1848-49.
- Landesversamml. II. = Verhandlungen der Schlesvig-Holsteinischen Landesversammlung. 1. nov. 1849-12. april 1850.
- Lundquist = Bo V:son Lundquist: Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849-50. (1934). – Om dette værk se min anm. i H.T. 10. r. III, s. 270 ff.
- Schleiden = Rudolph Schleiden: Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. IV. Schleswig-Holstein im zweiten Kriegsjahre 1849-1850. (Wiesbaden, 1894).
- S.H. Anzeigen = Schleswig-Holsteinische Anzeigen.
- Statsrådets Forhandl. II = Statsrådets Forhandlinger 1848-1863. II. Udgivet ... ved Harald Jørgensen. (1956).
- Sdj.Hist. = Sønderjyllands Historie. IV. (1937).
- Sdj.Arb. = Sønderjyske Arbøger.
- Zeitschrift = Zeitschrift der Gesellschaft für schlesw.-holst. Geschichte.

1. Krigen bryder ud på ny (s. 7-13)

[1] Krigen 1848-50. II, s. 374 ff. – [2] Statsrådets Forhandl. II, s. 74 f., 91 f., 97 ff. og 102. – [3] Om Schrader se A.M. 8/9 1848, nr. 352, samt Moltkes betænkn. jan. 49 i Moltkes arkiv, pk. Immediatkomm. – [4] Moltkes arkiv, pk. Embedspapirer. – [5] Krigen 1848-50. II, s. 382 ff. – [6] EE. 45.h og EE. 37 samt A.M. 19/4, nr. 183. – [7] Reventlows skr. 1/9 49 til b.k., dennes arkiv 2 b, sagen 17/4 50, nr. 235. – [8] EE. 45.d samt A.M. 3/4, nr. 158, og 11/4, nr. 169. – [9] Laur. Skau 16/3 til Frederik VII. Kongehusets arkiv. – [10] EE. 45.d: Jacobsens beretn. 6/4. – [11] Krigen 1848-50. II, s. 613 ff. samt EE. 45.f. 1 og 2. – [12] Landesversamml., sp. 690. – [13] Krigen 1848-50. II, s. 421 ff.; EE. 45.c og d samt A.M. 7/4, nr. 164. – [14] Landesversamml., sp. 792. – [15] Om Lehmanns tilfangetagelse og fængselsophold se Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. Udg. af Hother Hage. II (1873), s. 396 ff.; Af Orla Lehmanns Papirer. Udg. af Julius Clausen (1903), s. 123 ff.; EE. 45.k og 105.d, passim, samt U.Min. Krigen 1848-50. Specialia. I. – [16] EE.46.a.4: Francke til stath. 29/4. – [17] Se således EE.46.a.4: Udenrigsdpt. til Francke 20/4 og 16/5 og stath. til det preuss. udenrigsmin. 3/7. – [18] Orla Lehmanns Efterladte Skrifter. II, s. 421 f.

2. Under statholderskabets styre i krigens måneder (s. 14-24)

[1] A.M. 15/5, nr. 227, og EE. 46.a.4. – [2] Se herom Landesversamml., sp. 769 ff. og 829 ff. – [3] Smst., sp. 691, 733 ff., 798 ff., 1175 og 1335 ff. – [4] S.H. Anzeigen 1849. 24. Stück, 11/6. – A.M. 30/5, nr. 250, og EE. 105.c (under 6/6). – [5] A.M. 16/5, nr. 230, og EE. 105.d (under 9/5 og 14/5). – [6] Tønder gennem Tiderne. I (1943), s. 145. – [7] A.M. 4/6, nr. 258, og EE. 105.d (under 21/4 og 31/5). – [8] EE. 105.d (under 10/5 og 26/5). – [9] A.M. 16/5, nr. 230, og EE. 105.d (under 14/5). Her siges, at han 5. maj tog til Als. Derimod hedder det i f. 31/12 49, at han flygtede i april. B.k. Or.-Vorst. des Cultusdpts. – [10] A.M. 9/4, nr. 167, og 15/4, nr. 177. – [11] Smst. 13/4, nr. 174, og B.k. Or.-Vorst. des Cultusdpts.: f. 1/12 49. – [12] A.M. 10/5, nr. 220, og f. 31/12 49. B.k. Or.-Vorst. des Cultusdpts. – [13] A.M. 25/6, nr. 294, og 28/6, nr. 300. – [14] EE. 105.d (under 14/5). – [15] A.M. 5/10, nr. 465. – Om forholdet i Haderslev by se A.M. 25/6, nr. 294. – [16] Landesversamml., sp. 1699. – [17] EE. 105.e (under 14/7, sml. under 23/7). – [18] Landesversamml., sp. 827 f. – [19] Smst., sp. 828. – [20] Smst., sp. 904. – [21] Smst., sp. 832 ff. – [22] A.M. 2/6, nr. 256. – [23] Landesversamml., sp. 879 ff. og 935 ff. – [24] Smst., sp. 959 ff. – [25] Smst., sp. 978 ff., 1337 ff. og 1435 ff. samt Beilageheft nr. 62 og 70. – [26] Smst., sp. 956, 963, 965, 975, 1019 og 1139. – [27] Smst., sp. 1457. – [28] Smst., sp. 1382 ff. – [29]

Smst., sp. 1490 f. - [30] Smst., sp. 1446 ff. - [31] Smst., sp. 1345 ff. - [32] Smst., sp. 1497. - [33] Smst., sp. 1358. - [34] Smst., sp. 1354. - [35] Smst., sp. 1439. - [36] Smst., sp. 1368 og 1509. - [37] Smst., sp. 1141 ff. og 1573 ff. - [38] Smst., sp. 1175 ff. og 1335 ff. - [39] Smst., sp. 933. - [40] Smst., sp. 1028. - [41] Smst., sp. 1038. - [42] L.A.S.C. XIX. 1, nr. 86: bl.a. skr. fra Hugo Jensen til Krohn 5/6, 10/6 og 27/6. - [43] L.A.S.C. XIX. 1, nr. 81 - Sdj.Årb. 1952, s. 196 f. - [44] L.A.S.C. XIX. 1, nr. 81: skr. 14/6 til den slesv.-holst. reg. - [45] Smst.: skr. 30/6 til indenrigsdpt. - [46] A.M 9/4, nr. 167; 30/4, nr. 202; 8/6, nr. 266. - Sdj.Årb. 1952, s. 198 f. - [47] B.k. Or.-Vorst. Übrige Dpte.: f. 23/1 50.

3. *Våbenstilstand og fredspræliminærer (s. 25-31)*

Konventionen af 10. juli med tilhørende hemmelige artikler og protokol om fredspræliminærene er trykt i »Danske Tractater efter 1800. 1. saml.« (1877), s. 191 ff. Om de foregående forhandlinger henvises til Krigen 1848-50. II, s. 973 ff.; Neergaard og Thorsøe samt navnlig til Erik O. Löfgren: Sverige-Norge och Danska Frågan 1848-49 (1921), s. 219 ff. og Lundquist, s. 14 ff.

[1] Depeche 13/5 49, nr. 97, fra Wynn til Palmerston. F.O. 22/172. - [2] EE. 46.a.4: skr. 23/5. Trykt i Aktenstücke betr. den Waffenstillstand, s. 3 ff. - [3] Smst.: skr. 23/5. - [4] Smst. Trykt i Aktenstücke betr. den Waffenstillstand, s. 5 f. - [5] EE. 46.a.4. Trykt i Aktenstücke betr. den Waffenstillstand, s. 6 ff. - [6] EE. 46.a.4: skr. 3/7 og 6/7 til det preuss. udenrigsmin. og 10/7 til Harbou. Skr. 3/7 og 6/7 er trykt i Aktenstücke betr. den Waffenstillstand, s. 8 ff. - [7] EE. 46.b.2. - [8] Smst.: udat. skr., pr. 11/7. - [9] Smst.: skr. 14/7. - [10] Smst.: skr. 17/7. - [11] Statsrådets Forhandl. II, s. 186 ff. - [12] EE. 47.c: udat. skr., pr. 31/7, og skr. 30/7 fra Samwer. - [13] EE. 47.h samt Krigen 1848-50. II, s. 1078 og III, s. 12 og 28. - [14] EE. 47.h. - [15] Smst.: skr. 23/7. - [16] Smst.: skr. 24/7. - [17] Smst.: skr. 27/7. - [18] Depeche fra Westmorland 31/7, nr. 300. F.O. 64/301.

4. *Statholderskabet nægter anerkendelse. Dets styre indtil 25. august (s. 32-39)*

[1] EE. 47.e: Samwer til Schleiden (pr. 28/7). - [2] Landesversamml., sp. 2059. - [3] Smst., sp. 1938 ff. og passim. - [4] Smst., sp. 1972. - [5] Smst., sp. 1977. - [6] Smst., sp. 2007. - [7] Smst., sp. 1858 ff. - [8] EE. 47.d og g. - Cirkulærnoten 18/7 er trykt i Aktenstücke betr. den Waffenstillstand, s. 32 ff. - [9] EE. 54. - [10] EE. 47.h. - [11] Landesversamml., sp. 1976. - [12] EE. 47.h. - [13] EE. 105.e. - Sml. Lundquist, s. 47. - [14] Landesversamml., sp. 1917 ff., 1997, 2061 og 2080. - [15] EE. 47.s: statholderskabets skr. til Schleinitz 31/8 og dennes svar 9/9. -

Lundquist, s. 46. - [16] Depeche fra Westmorland 23/7, nr. 290. F.O. 64/301. - [17] EE. 47.g. - [18] EE. 47.c. - Lundquist, s. 49 ff. - [19] Se bl.a. Landesversamml., sp. 1937 og 1945 f. - [20] Smst., sp. 2145. - [21] Smst., sp. 2150 f. - [22] Smst., sp. 2132. - [23] A.M. 19/7, nr. 336. - EE. 105.e (under 13/7). - [24] EE. 105.e (under 13/7). - [25] A.M. 13/8, nr. 378. - EE. 105.e (under 8/8). - [26] A.M. 3/8, nr. 362, og 4/8, nr. 364. - EE. 105.e (under 2/8). - [27] A.M. 14/8, nr. 380. - [28] EE. 105.e (under 30/7 og 12/8). - A.M. 3/8, nr. 362. - [29] EE. 105.e (under 7/8). - [30] Smst. (under 26/7). - Sml. skr. fra Lesser til Krohn 30/7 i L.A.S. C. XIX. 1, nr. 86. - [31] Se afskr. af den slesv.-holst. reg.s skr. 9/8 til magistraten i Åbenrå, vedlagt f. 12/9 fra 1. dpt. Pk. B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: læg »betr. die Polizeiverwaltung ...«. - [32] Se bl.a. A.M. 8/8, nr. 369; 9/8, nr. 371, og 10/8, nr. 374. - [33] L.A.S. C. XIX. 1, nr. 86. - [34] Smst. - [35] Smst.: skr. 9/8. - [36] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: læg »betr. die Polizeiverwaltung ...«. - [37] Smst.: skr. 5/9 fra Stemann til 1. dpt. - [38] A.M. 24/8, nr. 398. - [39] Den anm. 36 nævnte pk.: Sponnecks skr. 20/8. - Sml. også Sdj. Arb. (P. Lauridsen) 1899, s. 195 ff. - [40] C. 61. II. - [41] EE. 105.e (under 23/7). - [42] Smst. (under 13/7). - [43] Smst. (under 14/7). - [44] A.M. 10/8, nr. 374; 11/8, nr. 375, og 15/8, nr. 382. - [45] Landesversamml., sp. 1781 og 2028. - [46] Flensb. byark., nr. 238, bd. 1: Privatprtk. des Dep. Collegiums. 1847-68. - Sdj. Arb. 1952, s. 201. - [47] Flensb. byark., nr. 238, bd. 1, samt nr. 236, 3: Dep.koll. prtk. 1848-65. - [48] Landesversamml., sp. 2087. - [49] Smst., sp. 2103. - Sml. EE. 105.e (under 19/8). - [50] A.M. 2/8, nr. 360; sml. 10/8, nr. 373, og 11/8, nr. 375. - [51] Sdj. Arb. 1952, s. 202.

5. Bestyrelseskommissionens indsættelse (s. 40-55)

[1] Statsrådets Forhandl. II, s. 206. - U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. Juli-dec. 1849. - Referatet i statsrådsprtk. og Moltkes skr. 21/7 dækker ikke ganske hinanden. - [2] I pressen nævnes sidst i juli forskellige navne. Se A.M. 24/7, nr. 343, og 26/7, nr. 347. - [3] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. Juli-dec. 1849: skr. fra Reedtz 5/8. - [4] Statsrådets Forhandl. II, s. 218. - [5] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. fra Reedtz 7/8. - [6] Kommissoriet findes i Tillisch' arkiv. II. B, læg 1. - [7] Carl Moltkes arkiv, pk. Breve til hustruen: 6/8 og 7/8. - [8] Statsrådets Forhandl. II, s. 219 ff. - [9] Carl Moltkes arkiv, pk. Breve til hustruen: 9/8. - U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. Juli-dec. 1849: skr. fra Tillisch 10/8. - [10] Sdj. Hist. IV, s. 408 f. - [11] Den anm. 3 nævnte pk.: Moltke til Reedtz 5/8 og Reedtz til Moltke 5/8 og 7/8. - Statsrådets Forhandl. II, s. 217. - [12] Om Danmarks ønske se bl.a. Reventlows indberetn. 10/8 i den anm. 3 nævnte pk. - Om Hodges se »British Diplomatic Representatives 1789-1852« og min kronik i

»Berlingske Aftenavis« 4/9 1959. – Palmerstons meddelelse til Hodges om hans udnævnelse er af 31/7. F.O. 33/117. – [13] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 20/8. – [14] Reventlows indberetn. 10/8, se anm. 12. – [15] Se således hans depecher til Palmerston i P.R.O. (F.O. 33/113 etc.). – [16] EE. 47.c: skr. fra Samwer 2/8 og 8/8. – EE. 47.g: skr. fra Balemann 4/8. – [17] Se den anm. 3 nævnte pk. – [18] Depeche fra Hodges 13/8. F.O. 33/119. – [19] Herom og om det følg. se U.Min. Alm. korr. sager Krigen 1848-50. Specialia I. 8. – Sml. A.M. 11/8, nr. 376. – [20] Tillisch' arkiv, kopibog B: skr. af 10. og 11. aug. – Den anm. 3 nævnte pk. – [21] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 18/8 til Moltke. – Om forhandlingerne i Berlin se forskell. skr. i den anm. 3 nævnte pk., bl.a. Moltkes skr. til Reedtz 12/8 og 16/8 og dennes skr. til Moltke 14/8 og 19/8. – [22] Se anm. 18. – [23] Den anm. 3 nævnte pk. – [24] Smst.: skr. 13/8 fra Tillisch. – I Hodges' beretn., se anm. 18, nævnes kl. 9 som tidspunktet for den danske dampers ankomst til Flensborg. – [25] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. 14/8 fra Tillisch. – [26] Depeche 16/8 fra Hodges. F.O. 33/119. – Skr. 14/8 fra Pechlin og 15/8 fra Tillisch i den anm. 3 nævnte pk. – [27] Statsrådets Forhandl. II, s. 236 ff. – Den anm. 3 nævnte pk.: skr. til Tillisch og Pechlin 17/8. – Lundquists fremstilling øverst s. 51 er, som det vil ses, misvisende. – [28] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. 18/8. – Depeche fra Hodges 18/8. F.O. 33/119. – [29] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. fra Tillisch 13/8 og fra Pechlin 14/8. – EE. 47.c: skr. 13/8 fra Bonin. – [30] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. fra Bonin 18/8. – [31] Depeche fra Hodges 19/8. F.O. 33/119. – [32] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. 20/8 fra Tillisch og 20/8 og 21/8 fra Pechlin samt skr. 20/8 fra Bonin til Pechlin og s.d. fra denne til Bonin. – [33] EE. 47.c – [34] Depeche fra Hodges 20/8. F.O. 33/119. – [35] Se skr. i den anm. 3 nævnte pk. – [36] Den anm. 3 nævnte pk.: skr. 13/8 fra Tillisch. – [37] Smst.: skr. 15/8 fra Tillisch. – [38] Smst.: skr. 20/8 fra Tillisch. – [39] Se anm. 18. – [40] Den anm. 3 nævnte pk. – [41] Smst.: skr. 28/8 fra Reedtz. – [42] Smst.: skr. 29/8 fra Moltke til Reedtz. – [43] EE. 47.c. – [44] Trykt bl.a. i Krigen 1848-50. III, bilag 1, og i S.H. Anzeigen. 1849. 36. Stück. 3/9. – EE. 105.e (under 22/8). – [45] Den anm. 3 nævnte pk. – [46] Depeche fra Hodges 24/8. F.O. 33/119. – [47] Den anm. 3 nævnte pk. – [48] EE. 47.c. – [49] Depeche fra Hodges 26/8. F.O. 33/119. – [50] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg »Flaggen«.

6. Kommissionens tiltrædelse. De slesvig-holstenske gendarmer fjernes (s. 56-68)

M.h.t. kommissionens forordninger, bekendtgørelser og cirkulærer henvises til »Chronologisk Samling af Love og Bekjendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig 1848-50« og til den i R.A. værende samling af »Bekanntmachungen und Circulaire der Landesverwaltung für das Herzogthum Schleswig«.

[1] Om det følgende henvises til Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 20/8 til Warnstedt og 2/9 til Moltke samt Warnstedts skr. 18/8 og 21/8 til Tillisch og 25/8 til kommissionen. Tillisch' arkiv. III. B, læg 10: »Commissionens medlemmer og personale vedk.« – Koncepten til skr. 25/8 til Warnstedt om overtagelsen af 2. og 3. dpt. er slettet. Se 1.a i pk. B.k. 1.a-c. 2.a-b. – Når bekendtg. om regeringsforretningerne i Chron. Saml. er gengivet »ekstraktvis«, skyldes det formentligt meddelelsen om de to departementschefer; alene denne er udeladt. – [2] Skr. 8/9 fra Tillisch til Moltke. Tillisch' arkiv, kopibog A. – [3] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 28/9. – Se desuden Tillisch til Moltke 2/9. Tillisch' arkiv, kopibog A. – [4] Se 1.a. i pk. B.k. 1.a-c. 2.a-b samt skr. fra Tillisch til Moltke 24/8, 29/8, 2/9 og 8/9. Tillisch' arkiv, kopibog A. – Når det i Dansk biografisk Leksikon. XXI (1941), s. 89 siges, at Plessen i aug.-sept. ledsagede Tillisch til Flensborg, er dette unøjagtigt. Plessen kom til Flensborg i sept. efter gentagne bønner fra Tillisch til Moltke herom. – [5] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 22/9. – Se også 1.b i pk. B.k. 1.a-c. 2.a-b. – [6] I Dansk biograf.Leks. XXII (1942), s. 545 siges unøjagtigt, at Stemann blev fungerende chef for 1. dpt. – Tillisch havde allerede 9/10 kaldt ham til Flensborg. Tillisch' arkiv, kopibog B. – [7] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 6/12 og 17/12. – [8] R.S. A. I, læg 11. – [9] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 24/8 og 29/8. – [10] Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen (1946), s. 368. – [11] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 3/9, 13/9 og 20/9 til Sponeck og 9/10 til Moltke. – M. F. Blaufeldt: Minder fra Sønderjylland (1876), s. 126 f. og 138. – [12] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 16/9. – [13] F.O. 33/119. – [14] Landesversamml. II, sp. 344. – [15] Om begivenhederne 27. aug. se navnl. Krohns og Valentiners beretn. i A.M. 21/9, nr. 445, samt Sdj. Årb. 1931, s. 285 ff. Skrivelserne om Krohns suspension m.m. findes i pk. S.M. 1. dpt., nr. 220. Flensborg. I, læg A.3. Om forsøget på at få Krohn udleveret se sagen 566/55 i pk. S.M. 1. dpt. A. Politica. II. 1855-66. Om straf over deltagerne i urolighederne se »Flensburger Correspondent« 18/12 49, nr. 52. – Sml. den meget unøjagtige skildring hos Kardel, s. 89 f. Med udtalelsen »Eine Schiesserei beim Zollhause« går hun helt uden om, at det var den Krohnske styrke, der skød og derved dræbte to. – [16] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [17] Sagen 17/4 50, nr. 235 i 2.b, pk. B.k. 1.a-c. 2.a-b. – Sml. Lundquist, s. 56 f. – [18] Se den anm. 17 nævnte sag samt S.M. 1. dept. A. Sager af hist. interesse. – [19] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg »betr. die Polizeiverwaltung ...«. – [20] Beretn. 4/9 i S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse. – [21] EE. 47.p. – [22] EE. 48.f: skr. 27/9 til indenrigsdpt. fra H. Jensen. – [23] Skr. 8/9 fra oberstltnt. A.C.A. Lüttichau i den anm. 19 nævnte pk. – [24] EE. 48.b: Kroghs beretn. 14/9 (fejlagtig dateret 14/8). – [25] Læg 4 i pk. B.k. 3-4. – [26] Tillisch' arkiv, kopibog B: skr. 10/9 til Moltke. – A.M. 5/10, nr. 465. – EE. 48. f: skr. 12/9 m. bil. til stath. fra Bruhn. – Bruhn afskedigedes den 9. I Sdj. Årb. 1899, s. 234 hedder det fejlagtigt, at han »samme

nat« flygtede sydpå med »sine gendarmer og politimestre«. Se min fremstilling s. 66. – [27] Se anm. 19 og Holsteins skr. 6/9 i samme pk., læg »Düppeler u. Ekensunder Schanzen ...« samt EE. 48. b: skr. 12/9 fra Hansen til stath. – [28] Se anm. 19. – [29] Smst.: skr. 2/9 fra Holstein. – [30] Smst.

7. Hodges' afgørelse om de kongetro embedsmænds genansættelse.

Den slesvig-holstenske embedsstands erklæringer (s. 69-77)

[1] EE. 46.b.2: skr. 28/8. – [2] EE. 47.r: skr. fra Samwer 22/7. – [3] EE. 47.s: skr. fra Schleinitz 22/9. – [4] Landesversamml., sp. 2169. – [5] Smst., sp. 2177 f. – [6] Tillisch' arkiv, kopibog B: skr. 14/8 til postmestrene Holstein og Moltke samt til amtsforvaltrene Holstein og Korerup Borch. – [7] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 29/8. – [8] Smst.: skr. 20/8 til Moltke. – [9] Statsrådets Forhandl. II, s. 243 og 247 samt A.W. Moltkes skr. 24/8 og 31/8 i Tillisch' arkiv. II. B.3. – Om Tillisch' standpunkt se kopibog A: skr. 28/8 og 2/9 – [10] Depecher fra Hodges 11/9 og 17/9. F.O. 33/119. – Tillisch' arkiv. III. B, læg 19. Commissionssager. Der findes her to koncepter til breve fra Tillisch til Eulenburg, hhv. daterede 1. og 2. sept., hvori han meddeler, han vil forelægge sagen for Hodges. – [11] Ordre 25/9, nr. 48. F.O. 33/117. – [12] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 16/9. – [13] Sdj. Arb. 1926, s. 35 f. og der citerede kilder. – [14] EE. 48.b: skr. 8/9 fra Jochims til justitsdpt. samt EE. 48.e: skr. 25/8 og 26/8 fra Krohn. – [15] Tillisch' arkiv, kopibog B. – [16] EE. 48.f: skr. 27/8 fra Bruhn til stath. – [17] Smst.: skr. 12/9 fra Bruhn. – [18] Smst. som bil. 1 til Bruhns skr. og EE. 48.b, hvor erklæringen findes med egenhændige underskrifter, men betegnes som kopi, samt pk. B.k. 2.c-g, læg e. Hos Esmarch, s. 17, hvor erklæringen gengives, som meddelt i »aviserne«, er den dateret 3/9 og har 27 underskrifter. Dateringen den 3. skyldes formentlig to senere tilkomne underskrifter (en lærer og en toldkontrollør). – [19] B.k. 3-4, gruppe 4. – [20] Se et læg med opsnappede (eller indsendte) breve i pk. B.k. 1849-51. – [21] EE. 48.k: skr. til stath. 27/8 og 31/8 fra Hansen. – [22] A.M. 30/8, nr. 408; 4/9, nr. 416; 7/9, nr. 421; 10/9, nr. 426, og 12/9, nr. 430. – Esmarch, s. 10 ff. – [23] Tillisch' arkiv. V. D: Chr. Paulsens beretn. 4/9. – [24] B.k. 2.c-g, læg e. – Afskr. af skr. findes i EE. 48.b. – [25] B.k. 2.c-g, læg e.

8. Kongens proklamation. Kommissionen ophæver en række slesvig-holstenske love og anordninger (s. 78-89)

Om proklamationen henvises til min udførlige redegørelse i H.T. 10. r. III, s. 413 ff.: Kongens proklamation til slesvigerne af 27. august 1849. Den er trykt i Chronol. Saml. af Forordn. for Hertugdømmet Slesvig 1848-50.

[1] Depeche 13/9. F.O. 33/119. – [2] B.k. 3-4, gruppe 4. – Trykt hos Esmarch, s. 24 f., dog med en enkelt unøjagtighed: heilige Bande for originalens »alte uns heilige Bande«. – [3] EE. 47.a. – [4] Se anm. 1. – [5] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 2/9. – [6] Cirkulære fra kommissionen 27/8 og bekendtgørelse 1/9. – [7] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [8] Smst.: skr. 29/8, 2/9, 3/9 og 4/9. – [9] Tillisch' arkiv. III. B, læg 19. Commissionssager. – Depeche fra Hodges 4/9. F.O. 33/119. – [10] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 29/8 til Moltke. – [11] Se også depeche fra Hodges 10/9. F.O. 33/119. – [12] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 8/9. – [13] Cirkulæret er dateret 8/9, men Tillisch bemærker i sin skr. af s.d. (se anm. 12), at når bekendtgørelsen om kassebeviserne er udgået, vil der blive givet ordre til igen at begynde med inddrivelse af de forfaldne skatter og afgifter. – [14] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 28/8. – [15] EE. 27: oversigt 13/10 over det til Rendsborg indkomne 20-årige slesv. mandskab. – [16] Se de trykte cirkulærer og bekendtgørelser samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte. – [17] Se anm. 3. – [18] Se herom også Tillisch' arkiv, kopibog A.: skr. 27/8 samt Statsrådets Forhandl. II, s. 246 – [19] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [20] B.k. 3-4, læg 3. – [21] Se anm. 19.

9. *Husum og Tønning nægter kommissionen lydighed. Pøbeloptøjer* (s. 90-109)

[1] Om begivenhederne i Husum henvises til EE. 48.g samt B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, i hvilken pk. akterne vedr. Husum findes på forskell. steder. – Esmarch, s. 33 ff. – [2] Sml. bd. I, s. 103 og Davids' skr. 7/9 til b.k. i pk. Polit. Verhältnisse der Städte. – P. Lauridsens udtalelse i Sdj. Arb. 1899, s. 236, at Mohrhagen og Davids hidtil havde fulgt det slesvig-holstenske parti, men nu faldt fra, er således ikke ganske korrekt for Mohrhagens vedkommende. Om Davids se H.A. Malling: Efterladte Erindringer og Betragtninger (1894), s. 109; R.S. A. I, læg 7; EE 43.c: skr. til statholdersk. fra Davids 30/5 49 samt A.M. 16/5 50, nr. 114. – [3] Esmarch, s. 12. – [4] Se borgerforeningens protokol og Mallings udtalelse i skr. 31/8 50 i pk. B.k. Betr. den Krieg, kriegler. u. polit. Demonstration. – [5] Den følg. skildring bygger på Davids' brev 9/9 til kommissionen i dennes arkiv, den anm. 1 nævnte pk. – [6] A.M. 10/9, nr. 426. – [7] Tillisch' arkiv, kopibog B. – [8] Herom og om det følg. se B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 2/10, res. 3/10; f. 9/10, res. 10/10, og f. 6/12, res. 7/12. – [9] Om det følg. se EE. 48.i og B.k. Polit. Verhältnisse der Städte. – Om de Nissen tilføjede sår se også dennes breve af 7. og 17. okt. Tillisch' arkiv. V. D. – Esmarch, s. 49 ff. og 56 f. – Cramers brev til Beseler 3/9 i EE. 69.g. – [10] EE. 47.l: skr. 5/10 til stath. – [10] Tillisch' arkiv. V. D: brev 14/10.

10. Andre udslag af modstanden i Sydslesvig mod kommissionen i den første måneds tid (s. 110-116)

[1] B.k. 2.g: sagen 31/10 49, nr. 375. - [2] Smst. samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 10/10. - [3] EE. 48.h samt Esmarch, s. 77 f. - [4] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 9/4 50. - H.A. Mallong: Efterladte Erindringer og Betragtninger, s. 63 ff. - [5] B.k. 3-4, læg 4: Liliencron's skr. 8/10 til 1. dpt. - [6] B.k. 2.g: sagen 28/11 49, nr. 335. - [7] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 1/10. - [8] B.k. 3-4, læg 3. - [9] Smst. - [10] B.k. 5.g. - [11] Tillisch' arkiv. V. D. - [12] Smst. - [13] Bericht über die Deputation aus Angeln nach Berlin, veröffentlicht von den Mitgliedern derselben (Flensburg, 1849). - A.M. 28/9, nr. 458, og 29/9, nr. 460. - [14] EE. 64.u: skr. 24/9. - [15] R.S. A. I, læg 8.

11. Modstanden i Tønder. Det preussiske militær svigter kommissionen (s. 117-126)

Af begivenhederne den 28. sept. i Tønder foreligger der flere fremstillinger. Den i Krigen 1848-50. III, s. 81 ff. givne er et korrekt referat af Hugo Plessens beretning af 29. sept. til kommissionen. En pudsig fejltagelse er det dog her, når »zischen« oversættes ved »nisen«. P. Lauridsens skildring i Sdj. Årb. 1899, s. 245 ff. er en noget friere gengivelse af nævnte beretn. Schleidens omtale s. 199 f. er der ingen grund til at dvæle ved. I Zeitschrift LXXXIII (1959, s. 83 ff.) har en ung slesvig-holstensk historiker, Gerd Hagenah, skildret »Die Unruhen in Tondern im Herbst 1849«. Hagenah bygger på originalt kildestof, men hans fremstilling indeholder mærkelige urigtigheder og er desuden præget af oprørstidens slesvig-holstenske »moraliske« terminologi.

[1] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 2/5 50. - [2] R.S. I. A, læg 8. - EE. 48.k. - [3] Esmarch, s. 47 f. - [4] B.k. 1-2, læg 1.b: skr. 10/9 fra magistraten. - [5] Esmarch, s. 66 ff. Navnene på underskriverne er her stærkt forvanskede. - R.S. I. A, læg 8. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 13/9. - Se også b.k.s. skr. 15/9 til 11 af de 16 underskrivere. B.k. Polit. Verhältnisse der Städte. - [6] B.k. 1-2, læg 1. b: skr. 13/9. - [7] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 19/9. - [8] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 20/9. - [9] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg mærket »Tønder«. - [10] A.M. 20/9, nr. 444. - [11] Kopi af indkaldelse 23/9 til dette møde findes i B.k. 1-2, læg 2. b. - Om det følg. se akterne i Tillisch' arkiv. IV. C. - [12] Schleiden, s. 199 f. - [13] Smst. samt Hagenah: anf. arb. - [14] Hagenah: anf. arb. kalder ham urigtigt »den tidligere tøndringer« og lader ham følge Plessen fra Flensborg til Tønder og forlade byen i Plessens vogn! Det er alt fri fantasi. - [15] B.k. 3-4,

læg 4. - [16] B.k. Polit. Verhåltuisse der Stædte, læg mærket »Tønder«: brev fra Hans Kristensen Schau 4/10. - [17] Afskr. af protesten findes i R.S. A. I, læg 8, den originale protest i læg 9. - [18] Herom og om det følg. se EE. 48.k. - [19] Tillisch' arkiv. VI, E: udat. kcpt. til skr. om Hansens arrestation; sml. kcpt. herom i EE. 48.n, omtalt af Hagenah: anf. arb., s. 92 f. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 9/10 til Moltke samt B.k. 2.c-g, læg g: Lebbins skr. 9/10. - Depeche 11/10, nr. 114, fra Hodges. F.O. 33/120. - [20] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f., vedlagt f. af 19/9, samt f. 20/12. - [21] B.k. Polit. Verhåltuisse der Stædte. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 1/10, 24/10 og 29/10. - Esmarch, s. 79 f. og 94 f.

12. *Titelsagen. Det preussiske militær forøges og skifter overkommando (s. 127-142)*

[1] EE. 47.s. - Schleiden, s. 175 ff. - [2] Depeche 1/10, nr. 75, fra Howard. F.O. 64/303. - [3] Tillisch' arkiv. V. D: Plessen til Tillisch 8/10. - U.min. Preussen II. Depecher. 1849-50: Pechlins depecher nr. 2, 3 og 4, 6., 8. og 9. okt. - Schleidens omtale s. 205 ff. og 216 af forhandlingen må i hvert fald betegnes som tendentios. - [4] EE. 50: skr. 4/11. - I statsholderskabets skr. 11/10 til Schleinitz hævdes, at Meyendorff billigede, at man først skulde tilstræbe forståelsen. Om Pechlins holdning siges her intet. EE. 47.s. - [5] Korrespondancen mellem Harbou og Eulenburg findes i EE. 47.a. - Sml. Schleiden, s. 206 f. og 215 f. - [6] EE. 48.n. - [7] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager: skr. 16/9. - [8] Smst.: skr. 21/9 fra Werther. - Lundquist, s. 64 f. - Statsrådets Forhandl. II, s. 259 ff. - [9] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 26/9. - [10] Afskr. af skr. 24/9 og 29/9 fra Eulenburg til Werther i den anm. 7 nævnte pk. - [11] Skr. 27/9 fra Moltke til Reedtz. Smst. - [12] Se også Statsrådets Forhandl. II, s. 259 ff. - Lundquist, s. 65 f. hævder, at det er Bille, der havde overtaget direktørposten i udenrigsministeriet, som fik statsrådets tilslutning til denne afgørelse. - [13] Depeche fra Hodges 5/10, nr. 110. F.O. 33/120. - [14] U. Min. Krigen 1848-50. Korr. sager: skr. 20/10 samt Moltkes svar 23/10. - [15] Smst.: skr. 23/10. - [16] Tillisch' arkiv. V. D: Pechlin til Tillisch 23/10. - [17] Tillisch' arkiv, kopibog A. - [18] Smst.: skr. 31/10. - [19] Bilag til Hodges' depeche 1/11, nr. 124. F.O. 33/120. - [20] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 5/11. - [21] Statsrådets Forhandl. II, s. 278 ff. og s. 286. - [22] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. - Lundquist, s. 72 f. - [23] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 11/11. - [24] Smst.: skr. 14/11. - Depeche fra Hodges. 15/11, nr. 129. F.O. 33/120. - [25] Schleiden, s. 238 f. - Bemærkningen her om Tillisch er, som det ses af min fremstilling, urigtig. - [26] Om Eulenburgs henvendelser se Lundquist, s. 59 f. - [27] Sml. Tillisch' arkiv, kopibog B: skr. 10/9. - [28] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 12/9. - [29] Depeche fra Hodges 17/9. F.O. 33/119. - Lundquist,

s. 60, angiver tallet, formentlig urigtigt, til 2800 md. Hans bemærkning om kommissionens »samtlige medlemmer«s opfattelse er næppe tilstrækkeligt underbygget. – [30] Depeche 27/9, nr. 101. F.O. 33/119. – [31] Schleiden, s. 192 ff. – [32] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [33] Smst. – [34] Depeche fra Hodges 1/10. F.O. 33/120. – [35] Depeche fra Hodges 5/10, nr. 108. Smst. – [36] Depeche fra Howard 3/10, nr. 80. F.O. 64/303. – [37] Depeche fra Howard 4/10, nr. 83. Smst. – [38] Lehn-dorffs breve til Eulenburg. EE. 48.n. – [39] Se herom nærmere Schleiden, s. 192 f., 207 og 218 ff. – [40] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager: Moltke til Reedtz 30/9. – [41] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 9/10 til Moltke. – [42] Depeche fra Hodges 9/10, nr. 113. F.O. 33/120. – [43] Depeche fra Hodges 5/10. Smst. – [44] Depeche fra Hodges 6/10, nr. 111 Smst. – [45] Se anm. 42. – [46] Depeche fra Hodges 11/10, nr. 114. F.O. 33/120. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 11/10 til Pechlin. – [47] Tillisch' arkiv. V. D. – [48] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. – [49] Depeche fra Howard 16/10, nr. 111. F.O. 64/303. – [50] Depeche fra Howard 18/10, nr. 114. Smst. – [51] Depeche fra Hodges 26/10, nr. 118. F.O. 33/120. – [52] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager: skr. 3/11 fra Tillisch. – [53] Depeche fra Hodges 1/11, nr. 124. F.O. 33/120. – [54] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 31/10. – [55] B.k. 1-2, læg 1.a. – [56] Schleiden, s. 218 ff. – Lundquist, s. 71 f. – [57] Se anm. 55. – [58] Depeche fra Hodges 1/11, nr. 122. F.O. 33/120. – [59] Eulenburgs brev 1/11 til Hodges, bilag til dennes anm. 53 anførte depeche. – [60] Depeche fra Hodges 15/11, nr. 130. F.O. 33/120.

13. Kommissionens nye forsøg på at skaffe sig lydighed i Sydslesvig.

General Hahns holdning. Frygt for et holstensk angreb (s. 143-164)

[1] Lundquist, s. 72 anm. 151. – [2] Landesversamml. 1849-50, sp. 625. – [3] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 11/11. – [4] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: skr. 2/11 fra Hahn og 3/11 fra b.k. til denne. – B.k. 5.c.2: skr. 3/11, 7/11 og 7/11 fra Hahn og skr. til denne 10/11 fra b.k. – [5] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: skr. 2/11 og 6/11 til Hahn fra b.k. – [6] Smst. – Adressen er trykt hos Esmarch, s. 75. – [7] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 5/11. – Depeche fra Hodges 8/11, nr. 126. F.O. 33/120. – [8] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: skr. 11/11. – [9] Depeche fra Hodges 27/10, nr. 119. F.O. 33/120. – [10] Se Dumreicher's og Plessens f. af 8/11 i pk. B.k. 1-2, læg 2.a. – [11] Kgl. res. 31/3 1849. S.H.L. kanc. Vorstell. – Sml. Statsrådets Forhandl. II, s. 91. – [12] Akterne vedr. Eggers' planlagte ud-nævneelse som politimester findes i pk. S.M. 1. dpt. A. Sager af historisk interesse. – Se også Or. Vorst. vom 3. Dpt.: f. 17/1. – [13] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 17/11. – Sml. f. af 18/11 i B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte. – [14] Herom og om det følg. se Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 21/11 samt depeche fra Hodges 21/11, nr. 131. F.O. 33/120. – [15] Se min afhandling »On the Authenticity of F.F. Tillisch'

Report of November 24th, 1849, concerning Conditions in Slesvig under The Administrative Commission« (Hist.Filos. Medd. Dan.Vid.Selsk. 39, no. 3. 1961). – [16] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 28/11. – [17] Om Bandtholtz se bl.a. artiklen i »Hamburgischer Correspondent« 10/12, vedlagt Tillisch' skr. til Moltke 13/12. U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. – [18] Se herom og om det følg. afskrifterne af akterne i U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager. – [19] Om Doris Esselbachs postholderi se bl.a. Sdj. Årb. 1933, 1. halvbd. (H. Hjorth-Nielsen), s. 3 ff. – [20] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 6/12. – [21] Der Ostsee-Telegraph 8/12, nr. 276, vedlagt den anm. 17 nævnte skr. – [22] U.Min.Krigen.1848-50. Korr. sager: skr.18/12 fra Tillisch med bilag. – [23] Se herom også depeche fra Hodges 13/12, nr. 140. F.O. 33/120. – [24] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [25] Smst.: skr. 25/12 til Moltke. – [26] Depeche fra Hodges 10/12, nr. 138. F.O. 33/120. – [27] Se anm. 22. – [28] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [29] Tillisch' arkiv. V. D. – [30] Landesversamml. 1849-50, sp. 5 f. – [31] Smst., sp. 13. – [32] Smst., sp. 47. – [33] Smst., sp. 13. – [34] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg »Landesvers. in Kiel – Theilnahme der Schleswiger an ders.« – B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 23/11. – Schleiden, s. 229 siger, at der af 41 slesvigske deputerede mødte 36. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 17/11. – [35] Landesversamml., sp. 47 og 57. – [36] Smst., sp. 47 ff. – Schleiden, s. 230 ff. – [37] Schleiden, s. 234 f. – [38] Landesversamml., sp. 73. – [39] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 15/11. – [40] Se herom ligeledes Schleiden, s. 237 f. og Lundquist, s. 104 ff. samt Statsrådets Forhandl. II, s. 283 f. – [41] Lundquist, s. 106. – [42] Depecher fra Hodges 14/11, nr. 128, og 15/11, nr. 130. F.O. 33/120. – [43] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [44] Smst.: skr. 23/11. – [45] Esmarch. II, s. 1 f., hvor noten er trykt. – Krigen 1848-50. III, s. 109. – Lundquist, s. 82 f. – [46] Depeche fra Hodges 31/12, nr. 145. F.O. 33/120. – [47] EE. 47. l. 8. Note der Landesverwalt. – [48] U.Min. Krigen 1848-50. Korr. sager: skr. 18/12 fra Tillisch m. bil. – Lundquist, s. 83. – [49] Se anm. 46. – [50] Schleiden, s. 242 ff. og Lundquist, s. 85 og 110 f. – [51] EE. 50: skr. 12-13/12 fra Liliencron. – [52] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 25/11 og 28/11. – Depeche fra Hodges 26/11, nr. 133. F.O. 33/120. – [53] Depeche fra Hodges 31/12, nr. 144. F.O. 33/120. – [54] Se herom navnlig EE. 58. – Statsrådets Forhandl. II, s. 316 ff. – Lundquist, s. 112 ff. – Schleiden, s. 236 ff. – [55] EE. 104: skr. 20/12. – [56] Se f.eks. J.A. v. Rantzaus: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I (1934), s. 155 f. – [57] Smst., s. 154. – [58] Smst.

14. Forholdene i Flensborg indtil omkring årsskiftet (s. 165-173)

[1] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 9/10. – S.M. 1. dpt. Nr. 220. Flensborg I. – [2] Tillisch' arkiv, kopibog, A: skr. 5/10. – [3] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 26/10 og 3/12. – [4] Smst.: f. 22/10. – [5] Sml. Sdj. Årb. 1952, s. 183 f. –

[6] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 16/11 og 22/11. – Kardel, s. 92. – [7] A.M. 22/9, nr. 447. – [8] Smst. 20/9, nr. 444. – [9] M.F. Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland, s. 127. – [10] B.k. 3-4, læg 4. – [11] B.k. Or Vorst. Übrige Dpte.: f. 4/12. – [12] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 5/2. – Depeche fra Hodges 4/2, nr. 12. F.O. 33/124. – Kardel, s. 111 og Schleiden, s. 286. – [13] B.k. 3-4, læg 4. – Om foreningen se også Kardel, s. 96 ff. samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 7/11. – [14] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte. – Den påberåbte kgl. res. af 21/12 1833 findes i D.Kanc. 2. dpt. Forestillingen drejede sig om fremmede konsulers ret til at hejse deres flag på deres huse, men dette tillodes ikke, »ligesom ingen privatmand må lade noget flag vaje fra sine ejendomme ...«. – [15] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte. Henvendelsen er af 12/9 og oversendes 18/9 til kommissionen, der først 8/10 resolverede: vorläufig ad acta. – [16] Adressen er trykt i »Denkschrift an den Grafen zu Eulenburg von deutschgesinnten Einwohnern der Stadt Flensburg. Ueberreicht am 19ten Sept. 1849« (Flensburg. Druck von H. Petersen). – En afskrift findes i EE. 48.e. – Se des. A.M. 20/9, nr. 444, og 23/9, nr. 449. – Kardel, s. 102 f. – [17] EE. 48.e. – Kardel, s. 103 ff. – [18] A.M. 19/10, nr. 477. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 15/10 samt Tillisch' arkiv. V. D: skr. fra Warnstedt 13/10. – [19] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 5/10. – EE. 48.e: skr. 6/10 fra Aug. thor Straten samt 18/10 fra Krohn. – Kardel, s. 101 f. – [20] EE. 48.e. – [21] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 29/10 og 5/11 samt 1/3 og 27/3. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 31/10. – EE. 48.e: skr. 31/10 fra thör Straten. – Kardel, s. 93 f. – [22] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: andragende 5/10 fra Klewing, Sønnerup og Fl. Müller. I dette siges, at Callisen på deres henvendelse intet bestemt svar havde givet, hvorfor de vendte sig til kommissionen. – Sml. Kardel, s. 91. – [23] EE. 48.e: skr. 6/10 fra thor Straten. – [24] Smst.: skr. 23/9. – [25] Smst.: skr. 2/10 – [26] M.F. Blaunfeldt: Minder fra Sønderjylland, s. 130. – [27] B.k. 5.b: skr. 4/11. – [28] Sml. Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 14/11 til Schleppegrell. – [29] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: skr. 24/11. – [30] EE. 48.e. – Det udtog af en skr. fra Flensburg, som Krohn 18/10 meddelte stath., svarer til en korrespondance i A.M. 20/10, nr. 478. – [31] Se herom og om det følg. EE. 48.e: duplikat af skr. 28/1 til Schleinitz med bilag. – Der passive Widerstand in dem Jahre 1849 (Flensburg. 1852), s. 35 f. – A.M. 5/1, nr. 5, og 6/1, nr. 6. – Schleiden, s. 285 f. – Kardel, s. 107 f. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 7/1 og 8/1. – S.M. 1. dpt. A. Nr. 385. Akter bestemte til at tilbageholdes. 1853: sagen 15/2 1853, nr. 408. – [32] Se også B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 25/1 samt pk. S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse: sager vedr. Lübker. – [33] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 8/1. – [34] Smst.: skr. 13/1. – [35] Smst.: skr. 29/1. – Depeche fra Hodges 31/1, nr. 10. F.O. 33/124. – Kardel, s. 108 f. – Se også EE. 50: skr. 20/1 og 23/1 fra Liliencron. – [36] [Valentiner]: Erinnerungen aus Kriegs- und Friedenszeiten (Altona. 1852), s. 130 ff.

15. Sundeved og Als. Dybbølskanserne (s. 174-187)

[1] Se herom og om det følg. Reventlows skr. 1/9 i pk. B.k. 1-2, læg 2.b. - [2] Se herom skr. 15/11 fra 1. til 3. dpt., s.d. fra 1. dpt. til Feddersen og Jürgensen og disses svar 23/11. Smst. - [3] Smst. - [4] Smst.: skr. 14/9. - [5] Smst. - [6] Smst.: skr. 12/9 - [7] Smst.: skr. 22/9 fra Johannsen. - [8] Se f.eks. skr. fra Tillisch af 25/9, 5/11, 6/12, 13/12, 14/12, 15/12 og 18/12. Tillisch' arkiv, kopibog A. - [9] B.k. 1-2, læg 2. b: skr. 15/11 fra 1. til 3. dpt. - [10] Smst.: skr. 24/11 fra 2. dpt. til 1. og 28/11 fra b.k. til overretten samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 28/11. - [11] B.k. 1-2, læg 2. b: skr. 6/12. - [12] Smst.: skr. 23/12. - [13] Smst.: skr. 7/1 samt overrettens svar 8/1. - [14] Smst.: skr. 11/1 samt Reventlows svar 2/2. Se også grev Reventlows skr. 2/2 til Tillisch, dennes arkiv V. D. - [15] B.k. 1-2, læg 2. b: f. 15/3 fra 1 dpt. samt a. skr. om sagen. - [16] Smst. - [17] Smst.: skr. 10/4 fra 2. dpt til 1., skr. 13/4 til administratorene og til Ravn samt skr. 17/4 til overretten. - [18] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 27/9. - S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse. 1848-51: skr. 18/9 fra Johannsen til b.k. - [19] S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse. 1848-51: skr. 22/9 fra Muderspach til 1. dpt. - [20] Smst.: skr. 2/10 til Muderspach og til Sønderborg amt. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 27/9 og 17/11. - A.M. 9/10, nr. 468, og 8/12, nr. 520. - [21] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 20/9. - [22] Smst.: skr. 14/11. - B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 10/11 og 10/12. - [23] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 31/12. - [24] Smst.: f. 31/12. - [25] Se også smst. f. 11/3. - [26] Smst.: to f. af 31/12 samt f. 11/3 ang. ventepenge til lærer Jürgen Andresen i Ullerup og 19/2 ang. evt. ventepenge til pastor Petersen i Ullerup. - [27] Tillisch' arkiv. V. D.: skr. 23/10. - [28] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 3/1 og 23/2. - [29] Smst.: 10 f. af 18/10. - [30] Se ytringen i W. Johannsens brev til Tillisch 23/10, dennes arkiv. V. D. - [31] EE. 47.k. - [32] Smst.: skr. 14/9 fra udenrigsdpt. til Balemann. - [33] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte. - [34] Smst. samt B.k. 1-2.: skr. 29/10 fra overretten. - I skr. 2/11 fra overretten siges, at kommissionen er nedsat 15. okt., skønt det i overrettens skr. af 8/10 hedder, at den har nedsat en kommission. - [35] Herom og om det følg. se B.k. 1-2. - [36] Tillisch' arkiv. V. D: skr. 3/11. - [37] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte: skr. 27/9 fra Henningsen. - [38] EE. 47.k: skr. 31/10. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 14/11. - [39] B.k. 1-2: skr. 14/9. - Den følg. korrespondance findes sammesteds. - [40] Se anm. 8. - [41] B.k. 2.c. Verwaltung von Alsen u. Aerö. - [42] Tillisch' arkiv. V. D: breve fra Jørgen Hansen og fra Riegels. - [43] Smst.: breve fra W. Johannsen. - [44] Smst.: skr. 1/10 fra Fr. Johannsen. - [45] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 31/10. - [46] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 11/11. - Sml. Fr. Johannsens brev 13/11 til Tillisch, dennes arkiv V. D. - [47] A.M. 7/9, nr. 421, og 9/9, nr. 425. - [48] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 2/10. - [49] A.M. 13/9, nr. 431, og 2/10, nr. 462.

- [50] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 14/11. - [51] Statsrådets Forhandl. II, s. 235 f. og 248. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 25/10. - Tillisch' arkiv. V. D: skr. 17/8 fra Lunding, 13/11 fra W. Johannsen og 23/10 fra Riegels.

16. Forholdene i det øvrige Nordslesvig indtil årsskiftet (s. 188-208)

[1] A.M. 4/9, nr. 416. - [2] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 8/10 (res. 10/12) og 21/12. - S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse: sagen 21/1 1850, nr. 36 (ang. privilegiet for Koch). - Statsrådets Forhandl. II, s. 247. - »Bladet Dannevirke 1838-1938«, s. 183 og 195 f. - [3] Tillisch' arkiv. VI. G.1: skr. 15/9 fra H. Mäes til Eulenburg. - A.M. 17/9, nr. 438; 18/9, nr. 440, og 24/9, nr. 450. - [4] B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg Apenrade. - [5] A.M. 10/11, nr. 496. - [6] Smst. 31/10, nr. 487. - [7] Se anm. 4. - [8] Se akterne om borgmester Schow i pk. S.M. 1. dpt. A. Politik. II. 1849-56. - [9] A.M. 7/10, nr. 467; sml. 4/10, nr. 464. - [10] Tillisch' arkiv. V. D. - A.M. 12/10, nr. 471. - [11] Se anm. 8. - [12] A.M. 10/10, nr. 469; sml. 18/10, nr. 476. - [13] B.k. 3-4, læg 4. - [14] A.M. 14/10, nr. 473. - [15] Smst. 12/10, nr. 471. - [16] Se anm. 4. - [17] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration: ansøgning 2/10. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 4/10. - [18] Tillisch' arkiv. V. D: brev fra N. Nissen 7/10. - »Bladet Dannevirke 1838-1938«, s. 196. - [19] Se anm. 8. - [20] A.M. 16/10, nr. 474. - Tillisch' arkiv. V. D: brev 8/10 fra Lassen. - I Tillisch' arkiv. VI. E findes et koncept om Schows afskedigelse og Lassens udnævnelse. - [21] Den anm. 8 nævnte pk.: Knudsens beretn. okt. (indg. 15/10). - [22] Herom og om det følg. henvises til akterne i den anm. 8 nævnte pk. - [23] EE. 48.c. - [24] A.M. 16/10, nr. 474. - [25] Se anm. 4 - [26] Smst. - [27] Akter smst. samt i EE. 48.c. - [28] Knudsens erklæring 4/12 samt deputeretkollegiets skr. 9/11 i den anm. 8 nævnte pk. - Se i øvrigt om det følg. også akter i EE. 48.c. - [29] Skr. 12/11 i den anm. 4 nævnte pk. - [30] Se Knudsens skr. 6/11 til 2. dpt. Smst. - [31] Den anm. 8 nævnte pk.: 1. dpt.s f. 5/1. - [32] Smst.: Knudsens erklæring 18/12. - [33] Skr. fra Knudsen 1/11, 9/11, [10/11] og 19/11 i den anm. 4 nævnte pk. - [34] Smst.: skr. 6/11 fra Knudsen og 10/11 fra 3. dpt. til 1. - A.M. 31/10, nr. 487; 25/11, nr. 509, og 5/12, nr. 517. - [35] Tillisch' arkiv. V. D. - [36] Smst.: skr. 12/12. - [37] Se herom og om det følg. Tillisch' arkiv. V. D: skr. 12/12 fra Johannsen. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 20/12. - B.k. 1-2, læg 1.a. - [38] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 25/9. - B.k. i Flensb. 1849-51: skr. 22/9 fra overappellationsretten. - Schleiden, s. 191 f. - [39] A.M. 14/9, nr. 433 og nr. 434. - [40] Smst. 2/10, nr. 462, og 23/10, nr. 480. - [41] B.k. 3-4, læg 4: Kiers erklæring 11/11. - B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 15/11. - [42] B.k. 3-4, læg 3: skr. 17/12 og Kiers beretn. 19/12. - A.M. 9/12, nr. 521. - [43] Sml. A.M. 1/1, nr. 1. - [44] Tillisch' arkiv.

V. D. - [45] Smst.: brev 24/12 fra Levin. - [46] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: f. 13/12. - [47] Wulff, s. 168. - [48] Smst., s. 171. - [49] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 10/9. - [50] Tillisch' arkiv. V. D. - [51] Sml. A.M. 1/11, nr. 488. - [52] Tillisch' arkiv. II. B. 3: skr. 5/10. - [53] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 8/10. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 7/10 og 9/10. - [54] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 8/10, 27/10 og 21/11. - [55] Smst.: f. 23/10. - Tillisch' arkiv. V. D: brevveksl. mellem Tillisch og Eulenburg. - Tillisch' arkiv. III. B, læg 19: skr. 2/11 fra Hodges og hans udat. afgørelse. - Depeche 7/11, nr. 125, fra Hodges. F.O. 33/120. - P. Lauridsen siger urigtigt i Sdj. Årb. 1900, s. 99, at Hodges' afgørelse faldt 2/11. Den pågældende skrivelse af 2/11 drejer sig om at få nærmere oplysninger. - [56] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 17/11. - [57] A.M. 24/11, nr. 508. - [58] Tillisch' arkiv. V. D: skr. 3/11. - [59] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 23/10 (res. 3/12), 22/12 og 7/1. - Depeche fra Hodges 3/12, nr. 135. F.O. 33/120. - Tillisch' arkiv. III. B, læg 19 (Hodges' afgørelse 29/11) og VI. E. - P. Lauridsen anfører fejlagtigt, Sdj. Årb. 1900, s. 101, at Hodges' afgørelse er af 29/10. - [60] Tillisch' arkiv. V. D: brev 4/10 fra Jep Hansen. - [61] S.M. 3. dpt. Nr. 142.a. Åbenrå provsti. - B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 28/12. - Tillisch' arkiv. V. D: brev 9/1 fra Jep Hansen. - P. Lauridsens opgivelser i Sdj. Årb. 1900, s. 74 f. er lidt unøjagtige. - [62] Tillisch' arkiv. V. D: brev fra Krüger. - [63] Smst.: skr. 20/12. - [64] Tillisch' arkiv. VI. E: kcpt. til skr. 21/12 til Skau. - [65] Tillisch' arkiv. V. D: breve 26/12 og 2/2. - [66] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: 15/12.

17. *Nye trusler om et holstensk angreb. Den slesvig-holstenske landsforsamling. Fredsforhandlinger og tilnærmelsesforsøg*
(s. 209-220)

[1] Verhandl. 1849-50, sp. 79, 109, 119 og 153. - [2] Schleiden, s. 261 ff. - [3] Verhandl. 1849-50, sp. 247. - [4] Smst., sp. 315 og 503. - [5] Smst., sp. 449 f. - [6] Smst., sp. 471, 492 ff., 504, 623 ff., 693 og 1138. - [7] Såvel Schleiden, passim, som Lundquist, s. 112 ff. skildrer strandingen af disse ud fra rent slesvig-holtenstsk synspunkt, L. endda mest outreret. - [8] Schleiden, s. 300 f. - [9] Verhandl. 1849-50, sp. 1194 f. - [10] Smst., sp. 1108 ff. - [11] Sml. Schleiden, s. 295 f. - EE. 48.a. - [12] Verhandl. 1849-50, sp. 407 ff. - Adressen har 1512 underskrifter. Schleiden, s. 296 runder det op til 1600. - [13] Verhandl. 1849-50, sp. 423. - [14] Smst., sp. 441 f. og 503. - [15] Smst., sp. 504. - Her nævnes 317 indbyggeres underskrifter. Adressen (EE. 48.a) har 327, heri indbefattet magistrat og deputerede. - [16] Smst., sp. 529, 573, 725 og 759. - [17] Smst., sp. 675 f. - Adressen

omtales i mødet 25/1. I EE.48.a findes imidlertid en 28/1 dateret adresse fra 579 i Haderslev amt og en 30/1 dateret adresse fra 475 indbyggere i Haderslev. – [18] Tillisch' arkiv. V. D. – [19] Smst.: brev 13/1. – [20] Smst.: brev 17/1 fra Fr. Johannsen. – [21] Smst.: brev 30/1 fra Bardenfleth. – [22] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [23] Smst.: skr. 8/1. – [24] Smst.: skr. 11/1. – Lundquist, s. 148 f. – Depeche fra Hodges 14/1, nr. 4. F.O. 33/124. – [25] EE. 50: skr. 20/1 og 26/1 fra Liliencron. – [26] Tillisch' arkiv, kopibog A. – [27] Smst.: skr. 19/1, 25/1 og 1/2. – [28] EE. 47.s. – Schleiden, s. 304 ff. – [29] Dette hævder Schleiden, s. 305 f. – [30] EE. 47.n: skr. 19/3 fra Schleinitz. – [31] Smst.: kept. til skr. til Schleinitz. – [32] EE. 64.u: skr. 8/3, 9/3, 10/3 og 11/3. – [33] EE. 47.s. – [34] EE. 64.u: skr. 8/3. – Schleiden, s. 347 f. – [35] Depeche 6/3, nr. 90, fra Westmorland. F.O. 64/315. – [36] EE. 64.u. – [37] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 7/3, sml. skr. 9/3. – [38] Smst.: skr. 9/3. – [39] Smst.: skr. 10/3. – [40] Smst.: skr. 11/3. – [41] Smst.: skr. 12/3 og 13/3. – [42] Smst.: skr. 15/3 og 18/3. – [43] Smst.: skr. 9/3 og 14/3. – [44] Smst.: skr. 16/4, sml. 22/4. – [45] Depeche 11/3, nr. 32, fra Hodges. F.O. 33/124. – [46] Depeche 10/3, nr. 29, fra Hodges. Smst. – [47] Depeche 14/3, nr. 34 fra Hodges. Smst. – [48] se anm. 30. – [49] Se Verhandlungen 1849-50, sp. 1195 ff. og Schleiden, s. 359 ff. – Sml. depeche 7/4, nr. 45, fra Hodges. F.O. 33/125. – [50] Krigen 1848-50. III, s. 400 og bilag 24. – EE.50: skr. fra Liliencron 11/4, 15/4 og 22/4. – Depeche fra Westmorland 11/4, nr. 136. F.O. 64/316. – [51] EE. 47.s: skr. fra statholderskabet 10/2. Sml. Harbous exposé 6/1 i EE.47.t. – [52] EE. 58. – Actenstücke zur Schleswig-holsteinischen Frage. 3 Heft. (1850). – Lundquist, s. 263 ff. – Schleiden, s. 370 ff. – Krigen 1848-50. III, s. 244 ff. – [53] Se f.cks. depeche 13/6, nr. 61, fra Wynn. F.O. 22/183.

18. Flensborg og Sydslesvig i årets første måneder (s. 221-231)

[1] Udenrigsmin. Korresp. vedr. Slesvigs admin. 1849-52: brev fra Tillisch 5/1; sml. brev 31/12. – [2] Smst.: breve fra Tillisch 14/1 og 18/1; i det sidste findes afskr. af Boldts beretn. 13/1. – Boldts erklæring 13/5 52 om Müller i pk. B.k. Sager fra 1852/53. – Sml. Schleiden, s. 296. – [3] Schleiden, s. 166. – Om Jensen se også Sdj. Hist., s. 155 f. (Fabricius). – [4] Den anm. 1 anf. pk.: brev 2/5 fra Tillisch. – [5] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 11/1. – [6] Om det følg. se den anm. 1. nævnte pk.: breve fra Tillisch 3/1, 5/1 og 11/1. – [7] Se herom B.k. 5.b: sagen 30/7 51, nr. 679; akter i pk. B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration samt den anm. 1 nævnte pk.: skr. m. bil. 8/1 fra Tillisch. – [8] Den anm. 1 nævnte pk.: skr. 9/1 fra Tillisch. – [9] EE. 48.k. – [10] Den anm. 1 nævnte pk.: skr. 15/2 og 23/2 fra Tillisch. – S.M. 1. dpt. A. Nr. 382. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1850-51: sagen 18/2 51, nr. 371. – [11] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.:

f. 11/2 og 23/2. – A.M. 12/2, nr. 37; 13/2, nr. 38; 15/2, nr. 40, og 16/2, nr. 41. – H. A. Malling: Efterladte Erindringer og Betragtninger, s. 69. – [12] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 28/1. – [13] S.M. 1. dpt. Nr. 220. Flensborg I. – Kardel, s. 110 f. – [14] Kardel, s. 111. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 5/2. – Depecher fra Hodges 4/2, nr. 12, og 6/2, nr. 13. F.O. 33/124. – A.M. 7/2, nr. 33. – Om abonnenttallet se »Apenrader Wochenblatt« 8/2, nr. 63. – [15] EE. 48.a: Vollprachts betretn. 18/3. – Den anm. 1. nævnte pk.: skr. 6/3 og 7/3 fra Tillisch. – Depecher fra Hodges 6/3, nr. 23, og 7/3, nr. 26. F.O. 33/124. – Esmarch, II, s. 102, anm. – Schleiden, s. 355 ff. – Lundquist, s. 217 ff. – [16] Den anm. 1 nævnte pk.: skr. 6/3 fra Tillisch. – Om Lundquists komplet misforståede fremstilling, s. 179, se H.T. 10. r. III, s. 275 ff. – Depeche fra Hodges 5/3, nr. 22. F.O. 33/124. – [17] Ordre til Hodges 19/3, nr. 29. F.O. 33/123. – Esmarch, II, s. 83. – [18] Depeche fra Hodges 16/3, nr. 37. F.O. 33/124.

19. *Statholderskabets civilokkupation af Sydslesvig (s. 232-253)*

[1] Se bil. til Davids' skr. 10/3 til b.k. i B.k. Sager fra 1852/53. – Sml. Davids' breve 9/3 og 10/3 til Tillisch i dennes arkiv. V. D. – Esmarch, II, s. 22. – [2] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 13/3 og 14/3. – [3] Skr. 12/3 fra Davids i den anm. 1 nævnte pk. – [4] Se den anm. 1 nævnte pk. – Esmarch, II, s. 22 f. – [5] Udenrigsmin. Korresp. vedr. Slesvigs admin. 1849-52: skr. 14/3 fra Tillisch. – [6] Smst. – [7] Smst.: afskr. af Huwalds skr. 16/3. – [8] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration. – [9] Se den anm. 1 nævnte pk. – [10] Smst.: skr. 5/4 fra Hahn. – [11] Lundquist, s. 183 f. – Depecher fra Hodges 27/3, nr. 41, og 30/3, nr. 42. F.O. 33/124. – Depecher fra Westmorland 18/3, nr. 110, og 21/3, nr. 115. F.O. 64/315. – [12] Depeche fra Hodges 4/4, nr. 43. F.O. 33/125. – [13] Depeche fra Hodges 4/4, nr. 44. F.O. 33/125. – Depeche fra Westmorland 2/4, nr. 125. F.O. 64/316. – [14] Herom og om det følg. se pk. B.k. Sager fra 1852-53. – Sml. skr. 23/3 fra Tillisch i den anm. 5 nævnte pk. – Esmarch, II, s. 19 f. Esmarchs udtalelser, at Jacobsen var »verdrängt« og provst Volquardts »vertrieben« er uden al forbindelse med sandheden. – A.M. 21/3, nr. 69, og 24/3, nr. 72. – [15] B.k. Or. Vorst des Cultusdpts.: f. 24/3. – Den anm. 5 nævnte pk.: skr. fra Tillisch 25/3 samt afskr. af superintendent Nielsens skr. 28/3 til Asschenfeldt. – [16] Skr. 5/4 fra Hahn i den anm. 14. nævnte pk. – [17] EE. 48.d. – [18] Se min artikel »Degnen B.C. Knutz i Stenbjerg og hans oplevelser under treårskrigen« i Sdj. Årb. 1949, s. 225 ff. – [19] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration. – [20] Smst. – [21] Smst.: skr. 13/4 og 15/4. – [22] Smst.: en række forskell. skr. – [23] Den anm. 5 nævnte pk.: skr. 29/3 fra Tillisch. – [24] Smst.: skr. 29/3 og 5/4 fra

Tillisch. - [25] Den ann. 19 nævnte pk. - Jacobsens egen beretning findes i A.M. 21/4, nr. 94. - EE. 48.b: skr. 28/4 fra Reiche. - [26] EE. 48.d. - Om pastor Ohrts standpunkt se også hans breve til N.J.E. Nielsen i dennes arkiv i R.A. - [27] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 8/4. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 8/4. - [28] Sml. skr. 17/4 fra Tillisch til Chr. Bille, dennes privatarkiv i R.A. - [29] Se herom min afhandl. »Martensen og sprogreskripterne« i H.T. 9. r. VI, s. 371 f. og 367. - [30] Breve 12/4 og 2/4 fra Tillisch til Chr. Bille, dennes privatarkiv i R.A. - [31] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 15/4. - [32] EE. 48.d: skr. 9/4 fra Jacobsen. - [33] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 12/4, 18/4 og 12/6. - [34] Smst.: f. 9/4, 16/4 og 4/6. - [35] Smst.: f. 22/4, 29/4 og 18/5. - Sml. EE. 48.b: skr. 4/5 fra Jacobsen til indenrigsdpt. - [36] Herom og om det følg. se B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 28/1, 1/2, 24/4, 29/4 og 4/5 samt EE. 48.b: skr. 9/4 med bilag fra udenrigsdpt. til Liliencron. - S.M. 3. dpt. Nr. 141.a. Flensborg provsti. 1849-50. - [37] Herom og om det følg. se pk. B.k. Betr. den Krieg, krieg. u. polit. Demonstration, læg »Hagemann auf Ohrfeld ...«, samt B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 23/4, 1/6, 15/6, 24/6 og 2/7. - [38] Om det følg. se H.A. Malling: Efterladte Erindringer og Betragtninger, passim; endvidere B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 9/4, samt pk. B.k. Betr. den Krieg, krieg. u. polit. Demonstration: sagen 28/3, nr. 337, og Mallings skr. 23/6. - S.M. Or. Vorst. vom 3. Dpt. 1849-50: f. 2/7. - A.M. 19/7, nr. 168. - [39] Se breve fra Davids 9/3 og 10/3. Tillisch' arkiv. V. D. - [40] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 24/4. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 18/4. - Esmarch. II, s. 18 f. - [41] EE. 48.g. - [42] Udenrigsmin. Korresp. vedr. Slesvigs admin. 1849-52: skr. fra Tillisch 10/4 med vedlagt fortegnelse. - [43] Smst.: 14/4, 26/4 og 2/5 med bilag. - [44] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 13/4. - [45] EE. 48.g. - Esmarch. II, s. 94 f. - [46] B.k. Betr. den Krieg, krieg. u. polit. Demonstration: skr. 27/5 fra Davids. - [47] Tillisch' arkiv. V. D. - [48] Smst.: brev 22/6. - [49] Smst.: de følg. breve. - [50] Den ann. 46 nævnte pk.: sagen 6/7 50, nr. 95, samt pk. S.M. 1. dpt. A. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1851-52: sagen 18/6 52, nr. 439. - [51] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 8/4. - [52] EE. 48.k. - [53] Udenrigsmin. Korresp. vedr. Slesvigs admin.: skr. 5/4 fra Tillisch m. bil. - [54] Smst.: afskr. af b.k.s skr. 6/4 til Hahn og dennes svar 7/4 til b.k. - [55] Smst.: skr. 2/5 fra Tillisch m. bil. - [56] Smst.: skr. 6/5 fra Tillisch m. bil. - [57] Smst.: se f.eks. skr. 30/6 og 3/7 fra Tillisch m. bil. - [58] Smst.: skr. 21/6. - [59] EE. 48.b. - [60] Smst.: skr. 9/3 fra amtsforvalter Jansen til stath. - [61] EE. 48.g. - [62] Tillisch' arkiv. VI. G.2. - [63] Smst.: udat. skr. - [64] Depeche 24/3, nr. 39, fra Hodges. F.O. 33/124. - [65] B.k. Sager fra 1852-53.

20. Åbenrå og Haderslev (s. 254-261)

[1] Tillisch' arkiv. V. D: brev 28/6 fra Davids. - [2] Om det følg. se B.k. Polit. Verhältnisse der Städte, læg Åbenrå; B.k. i Flensb. 1849-51; B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 29/1 og 6/2 samt EE. 48.c. - Esmarch. II, s. 35 ff. - »Freia« 11/3, nr. 20: Bekendtgørelse 8/3 fra Knudsen. - [3] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 18/1. - Esmarch. II, s. 43 ff. - [4] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 16/3. - [5] Esmarch. II, s. 50. - Tillisch' arkiv. V. D: brev fra Jep Hansen 16/2. - [6] Se om Raben og Hansen B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 25/1, 13/2, 20/2, 12/3, 11/4 og 22/4. - Esmarch. II, s. 51 ff. - EE. 48.c: breve fra Schow 12/2, 3/3 og 7/5. - [7] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 13/2. - EE. 48.c: brev fra Schow 12/2. - [8] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 23/5 og 29/5. - Esmarch. II, s. 53 f. - EE. 48.c: breve fra Schow 7/5 og 21/5. - Tillisch' arkiv. V. D: brev 16/2 fra Jep Hansen. - [9] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 1/3. - Esmarch. II, s. 55 ff. - [10] Depeche 6/3, nr. 24, fra Hodges. F.O. 33/124. - [11] »Dannevirke« 6/3, nr. 28, sml. 11/3, nr. 30. - Sdj. Arb. 1900, s. 82 (P. Lauridsen). - Zeitschrift. LXIV, s. 274 (Peter Kragh). - [12] Tillisch' arkiv. V. D: brev 8/3. - [13] Smst.: forskellige breve fra Lassen. - »Freia« 14/3, nr. 21, og A.M. 17/3, nr. 66. - [14] Tillisch' arkiv. V. D: brev 12/3. - [15] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 25/3 og 10/4. - Tillisch' arkiv. V. D: brev fra Lassen 27/3. - [16] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 2/4 og 1/5. - Tillisch' arkiv. V. D: brev fra Lassen 27/3. - [17] Om det følg. se B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 4/4, 1/5, 6/5, 13/5, 17/5 og 31/5; Tillisch' arkiv. V. D: breve fra Lassen 23/3, 27/3 og 22/6; Esmarch. II, s. 61 f. - [18] S.M. 1. dpt. A. Nr. 383. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1851-52: beretn. 24/6 50 fra Lassen. - [19] EE. 48.f: skr. 20/3 fra dr. Michelsen til Harbou. - Esmarch. II, s. 55 anm. - A.M. 21/3, nr. 69. - [20] Tillisch' arkiv. V. D. - [21] Esmarch. II, s. 45 anm.

21. Det øvrige Nordslesvig (s. 262-273)

[1] Tillisch' arkiv, kopibog A. - [2] Depeche 7/3, nr. 25, fra Hodges. F.O. 33/124. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 6/3. - [3] Chr. Billes privatarkiv. R.A. - [4] Moltkes brev findes i Tillisch' arkiv. II. B. 3; Tillisch' svar 7/3 i Tillisch' arkiv, kopibog A. - [5] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 10/3, 12/3, 27/3 og 2/4. - [6] Tillisch' arkiv. V. D: breve fra Johannsen 11/3 og 17/3, fra Lassen 11/3, 12/3, 15/3, 23/3 og 25/3. - [7] Henvendelsen er trykt hos Esmarch. II, s. 63 f. - A.M. 24/1, nr. 21. - [8] Tillisch' arkiv. V. D: breve 23/1 og 4/2 fra Johannsen. - [9] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 1/2. - Om Hertel se også L. Hertel: Hans Wilhelm Hertel (1897), s. 302-322. - [10] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 18/1. - [11] Tillisch' arkiv. V. D: brev 17/1 fra Johannsen. - [12] B.k. Or. Vorst. des Cultus-

dpts.: f. 4/3, sml. 7/3. – [13] Tillisch' arkiv. V. D: skr. 28/1 fra Kloster. – Johannsens skr. 11/2, sml. 6/2, findes smst. – [14] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 19/3. – [15] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 22/3. – [16] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 1/3. – Tillisch' arkiv. VI. G. 1: skr. 1/3 fra Iver Stephan Juhl. – [17] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 9/3, 3/4 og 25/4. – [18] Smst.: f. 23/2, 3/4, 17/5 og 1/7. – [19] Smst.: f. 4/4, 27/4, 13/5, 28/5, 13/6 og 24/6. – Tillisch' arkiv. V. D: brev 23/3 fra Lassen. – [20] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 25/6, sml. 10/7. – Tillisch' arkiv. V. D: skr. 18/6 og 6/7 fra Fr. Johannsen. – I Johannsens brev 6/7 siges, at fire af præsterne har ladet den dem affordrede erklæring indrykke i »Dannevirke«. I A.M. 7/7, nr. 158, anføres, at tre navngivne præster den 2/7 har offentliggjort erklæringen i »Dannevirke«. Universitetsbibliotekets eksemplar af dette blad har en lakune for denne tid. – [21] Protesterne trykt hos Esmarch. II, s. 65 ff. Esmarchs udtalelse s. 65, at det var provstiets samtlige præster, der protesterede, er urigtig. – N.J.E. Nielsens erklæring vedtoges ved et møde i Slesvig d. 29. jan., hvor vistnok 10 præster var nærværende. Se herom N.J.E. Nielsens arkiv. P. Lauridsens udtalelse i Sdj. Arb. 1900, s. 107, at møderne i Åbenrå og Slesvig fandt sted s.d., må skyldes en misforståelse. – [22] Brev 1/2 fra Ohrt til Volquardts i N.J.E. Nielsens arkiv. – [23] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 8/7. – [24] Smst.: f. 8/7. – Sml. Tillisch' arkiv. V. D: brev 9/6 fra Wilh. Johannsen. – [25] B.k. Or. Vorst. des Cultusdpts.: f. 10/1 og 1/2. – [26] Smst.: f. 29/4. – [27] Smst.: f. 26/2, 12/3 og 27/3. – [28] Tillisch' arkiv. V. D: brev 27/1 fra Johannsen, sml. 4/2. – [29] Smst.: brev 11/3. – [30] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 13/3. – A.M. 17/3, nr. 66. – [31] EE. 48.f: skr. 20/3. – [32] Se kildestederne til s. 178 anm. 15. – [33] B.k. 2. Beamte, g: ansøgn. 3/9 49 fra Felsted sogn. – [34] EE. 48.k: Hansens skr. 23/3. – [35] B.k. 1-2, læg 2. b. – Esmarch. II, s. 20 ff. – [36] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: f. 27/6. – B.k. 3. – [37] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: f. 18/6. – Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 18/6. – [38] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: f. 8/7. – B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration: skr. fra Wolfhagen 4/7 og fra b.k. 8/7 til Dethlefsen. – [39] B.k. Or. Vorst. Æbrige Dpte.: f. 3/7. – [40] Tillisch' arkiv. V. D: skr. 18/6, 1/7 og 6/7 fra Johannsen. – [41] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 18/6. – [42] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration: sagen 6/5 50, nr. 85.

22. *Statholderskabet udskriver valg til den slesvig-holstenske landsforsamling (s. 274-283)*

[1] EE. 105.e: 2/4 50. – [2] Smst.: 4/4. – [3] Trykt bl.a. i S.H. Anzeigen for 24/6 1850. – [4] Smst. samt EE. 105. f: 11/6. – [5] S.M. 1. dpt. A. Sager af hist. interesse. 1848-51: sagen 26/6 50, nr. 341. – B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration, læg Wahlsachen. – Hvor intet andet kildemateriale i det følg. er

anført, må kilderne søges i disse to pk. samt i forskell. nr. af A.M., sål. 25/6, nr. 147; 26/6, nr. 148; 27/6, nr. 149; 29/6, nr. 151, m.fl. – [6] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration: skr., indgået 5/2, fra Lorenz Henningsen, sml. skr. 26/1 fra den slesv. filialforening i Gråsten. – A.M. 22/1, nr. 19. – [7] Se foruden de anm. 5 nævnte sager også brevene fra Lassen i Tillisch' arkiv. V. D. – [8] Se også B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 26/6. – [9] S.M. 1. dpt. A. Nr. 383. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1851-52: sagen 26/5 52, nr. 417, ang. Basse. – Tillisch' arkiv. V. D: breve 17/6, 22/6 og 11/7 fra Lassen. – [10] Se også EE. 48.a. – [11] S.M. 1. dpt. A. Nr. 383. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1851-52: sagen 4/6 52, nr. 119. – [12] Tillisch' arkiv. V. D. – [13] A.M. 5/7, nr. 156, og 7/7, nr. 158. – [14] Sml. B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: f. 27/6. – Se også Tillisch' arkiv. V. D: breve 24/6 og 25/6 fra Ravn. – [15] B.k. Betr. den Krieg, krieger. u. polit. Demonstration: skr. fra Warnstedt 26/6 og 8/7 samt a. skr. – A.M. 10/7, nr. 160, og 11/7, nr. 161. – [16] Den anm. 15 nævnte pk.: skr. 23/6 fra Malling. – [17] Foruden akter i den anm. 15 nævnte pk. se om det følg. breve fra Davids og Ebert i Tillisch' arkiv. V. D. – F. Schmeiszer: Eine westschleswigsche Stadt in den Jahren 1848-51. (1914), s. 65. – [18] Se herom også A.M. 25/6, nr. 147, og 2/7, nr. 153. – [19] A.M. 16/7, nr. 165. – [20] Smst. 30/6, nr. 152; 2/7, nr. 153; 3/7, nr. 154; 4/7, nr. 155; 7/7, nr. 158; 11/7, nr. 161; 16/7, nr. 165, og 26/7, nr. 175. – [21] Smst. 30/6, nr. 152; 12/7, nr. 162, og 13/7, nr. 163. – [22] Bilag V til Verhandlungen der Schlesw.-Holst. Landesversammlung. Sept.-okt. 1850. – [23] Verhandl. der S.-H. Landesversamml., s. 2.

23. Samarbejdet mellem kommissærerne. Slesvig-holstenske angreb på Eulenburg. Kommissionens ophør (s. 284-294)

[1] B.k. Or. Vorst. Übrige Dpte.: skr. 6/4 fra C. Plessen. – [2] Tillisch' arkiv. V. D: skr. 1/2 fra Warnstedt. – Sml. R.S. A. I. 11: brev fra Garlieb 8/2 til dr. Poulsen. – [3] A.M. 1/2, nr. 28. – Depeche 9/3, nr. 28, fra Hodges. F.O. 33/124. – [4] A.M. 15/1, nr. 13. – EE. 48.n. – Esmarch. II, s. 4 f. – [5] EE. 48.c: skr. 18/10 fra Krohn. – [6] A.M. 5/3, nr. 55. – [7] Se anm. 2. – [8] Tillisch' arkiv. V. D: brev 25/3 fra Eulenburg. Brevet er trykt i Sdj. Årb. 1900, s. 140, dog med en enkelt læsefejl: heutigen i st.f. häufigen. – [9] Depeche 9/3, nr. 28, fra Hodges, sml. depeche 19/6, nr. 74. F.O. 33/124 og 33/125. – [10] R.S. A. I. 11: brev fra Garlieb 16/2. – [11] Smst.: brev fra Garlieb 4/3. – [12] Se herom Tillisch' arkiv. V. D: breve fra Lassen 30/6 og 3/7. – [13] Se f.eks. Tillisch' brev 20/4 til Chr. Bille i dennes privatarkiv. – [14] R.S. A. I. 11: udat. brev fra Garlieb. – [15] A.M. 1/1, nr. 1. – [16] Smst. 16/1, nr. 14; 20/2, nr. 44, og 24/2, nr. 48. – Esmarch. II, s. 5 f. – Depecher fra Hodges 31/1, nr. 9; 7/2, nr. 14, og 20/2 nr. 20. F.O.

33/124. - Om betalingen til Tillisch og Eulenburg og deres sekretærer se S.M. Or. Vorst. vom 3. Dpt.: f. 11/12 og 14/12. Det ses her, at Hodges' meddelelser om vederlagene til Tillisch og Eulenburg er korrekte, nl. hhv. 3000 og 1800 mk. pr. måned. Derimod opgiver Hodges beløbet til Lehndorff til 23 mk., medens han ifølge f. får 10 mk. 5 sk. ligesom Regenburg. - Betalingen var fastsat uden konference med C. Plessen og fremkaldte en kontrovers med denne. - [17] Se herom Hodges' depecher samt British Diplomatic Representatives 1789-1852, s. 68. - [18] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 4/7. - [19] Tillisch' arkiv. II. B. 3: skr. 4/7 fra Moltke. - [20] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 11/7. - Tillisch' arkiv. III. B. 19: skr. 10/7. - [21] Statsrådets Forhandl. II, s. 432 og 437 f. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 16/4 og 22/4. - Tillisch til Chr. Bille 17/4 i dennes privatarkiv. - Tillisch' arkiv. II. B. 3: Moltke til Tillisch 13/4 og 20/4. - [22] Breve fra Tillisch 13/5, 15/5 og 29/5 til Chr. Bille i dennes privatarkiv. - [23] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 17/6. - Statsrådets Forhandl. II, s. 500 og 524 f. - Hjelholt: Den danske Sprogordning i Slesvig, s. 11 f. - [24] Statsrådets Forhandl. II, s. 530 og 533. - Tillisch' arkiv. II. B. 3: Moltke til Tillisch 4/7 og 11/7 samt Bille til Tillisch 6/7. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 6/7 og 10/7. - Tillisch 8/7 og 10/7 til Chr. Bille i dennes privatarkiv. - [25] Depeche fra Hodges 14/7, nr. 84. F.O. 33/125. - [26] Tillisch' arkiv. II. B. 3: skr. 29/6 fra Moltke. - Smst. III. B. 19: skr. 3/7 fra Eulenburg. - Smst., kopibog A: skr. 3/7. - [27] Tillisch' arkiv. III. B. 19. - [28] Smst.: skr. 10/7 fra Eulenburg. - Tillisch skriver 15/7 til Moltke, at kassebeholdningen, ca. 248.000 mk., lykkelig og vel er afleveret i Sønderborg. Tillisch' arkiv, kopibog A. - Se desuden S.M. Or. Vorst. vom 3. Dpt.: efterretn. 2/7 om indtægt og udgift ved centralkassen. Som det fremgår af f. 12/12 m.fl. smst., gjorde centralkassen forskud i Slesvig for det danske krigsministerium mod, at dette indbetalte tilsvarende beløb i Nationalbanken. - [29] Korrespondancen om denne sag findes i Tillisch' arkiv. III. B. 19. - Finansmin. alm. journ. 1924/1851. - Se også depeche 14/7, nr. 84, fra Hodges. F.O. 33/125. - [30] Tillisch' arkiv. II. B. 3. - [31] Smst., kopibog A: skr. 17/6. - [32] Tillisch' arkiv. III. B. 10. - [33] Smst., kopibog A. - [34] Depeche 11/7, nr. 83, og 14/7, nr. 84. F.O. 33/125. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 10/7. - [35] Se herom og om det følg. depecher fra Hodges 15/7, nr. 86; 22/7, nr. 87; 30/7, nr. 90. F.O. 33/125. - Depecher fra Wynn 18/7, nr. 78, og 22/7, nr. 80. F.O. 22/183. - Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 12/7. - [36] Depecher fra Hodges 4/5, nr. 62; 10/6, nr. 71, og 23/6, nr. 76. F.O. 33/125. - [37] Krigsmin. Direkt. f. Arm. Pers. Prtk. IV, 1850, nr. 662: Kroghs rapport 26/7.

24. *Nogle betragtninger (s. 295-301)*

[1] Slesvigske Stændertidende 1853-54, s. 109. – [2] J.A. v. Rantzau: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I (1934), s. 59 ff. – [3] »Freia« 25/2 1850, nr. 16. – [4] Se kammerherreinde Helga Stemmanns optegnelser, der beror i R.A. – [5] Sønderborg Bys Historie. I, s. 263. – [6] S.M. 1. dpt. A & B. Akter, bestemte til at tilbageholdes. 1851-64: sagen 30/9 52, nr. 651. – [7] Tillisch' arkiv, kopibog A: skr. 29/3. – [8] Tillisch til Chr. Bille 28/6 i dennes privatarkiv. – [9] Smst. 12/4. – [10] Smst. 7/6. – [11] Depeche fra Hodges 22/7, nr. 87. F.O. 33/125. – [12] Depeche fra Hodges 13/2, nr. 17. F.O. 33/124. – [13] Depeche 3/5, nr. 60. F.O. 33/125. – [14] S.M. 1. dpt. A. Akter, bestemte til at tilbageholdes: sagen kgl. res. 18/8 55. – [15] Tillisch' arkiv. VI. G. 3. – [16] Den anm. 14 nævnte pk.: sagen 14/12 50, nr. 290. – [17] EE. 109. Polizci-Akten. – [18] Smst.

NAVNEREGISTER

Af stednavne er navne på større landsdele som amter, herreder, øer og landskaber som regel ikke medtaget. Stednavne uden for Slesvig er ikke anførte. Ved sognet opgives herredet i h.t. Trap: Slesvig (1864). Følgende forkortelser er brugte: a. = amt; lb. = landsby; h. = herred; hh. = herreder.

Ved personnavne anføres som regel de stillinger, de pågældende indehavde på nævnte tid. Der skelnes ikke mellem, om de er udnævnte af den lovlige regering eller revolutionsregeringerne. Hvor intet særligt anføres om et navn, er det som regel udeladt i registeret. – Hvor bestyrelseskommissionen eller kommissærerne nævnes uden angivelse af medlemmernes navne, er der ikke ved disse navne i registeret henvist til de pågældende steder.

- Adelby s., Husby h. 85; II 30, 230, 236 f., 242.
- Adler, Fr. Aug., landfoged i Husum a. II 281.
- Adsbøl s., Lundtoft h. 188.
- Agerskov s., Nørre-Rangstrup h. 77.
- Ahlefeldt, C. W. v., politimester i Slesvig 118; II 76, 146, 150 f., 155.
- Ahlefeldt, Ernst Carl v., landråd, ejer af godsset Ø, Gelting s., Kappel h. II 245.
- Ahlefeldt, Fr. Carl Heinr. v., direktør for den slesvigske overret II 147.
- Ahlmann, Fr., herredsfoged i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. 71, 90, 94, 97, 123, 197 ff.
- Ahlmann, Michael, provst i Tønder II 124.
- Algreen-Ussing, Tage, generalprokurør II 40.
- Alnor lb., Rinkenæs s., Lundtoft h. II 183.
- Amrum II 9.
- Andersen, Franz, »godsbesidder« fra Nordborg 225.
- Andersen, Torkild A., skibsbygmester i Åbenrå II 256.
- Andersen, Wilh. Chr., herredsfoged i Fros og Kalslund hh. II 270.
- Andresen, Andreas, kirkejurat og rådmænd i Åbenrå II 195, 197.
- Andresen, Caspar, købmand i Flensborg, preussisk konsul II 284.
- Andresen, J., præst i Rylskov s., Husby h. 103.
- Andresen, M. Chr., jurist II 297.
- Angel 42, 69 f.
- Angel, Detlef Jensen, rådmænd i Tønder II 120 f.
- Arnim, H. A. v., preussisk udenrigsminister 127.
- Arnum lb., Højrup s., Hviding h. 200, 202.
- Arnæs 162.
- Arrild s., Hviding h. 102.
- Asmus, postfuldmægtig i Slesvig II 155.
- Asmussen, Jes Hans, handelsmand i Flensborg II 226 f.
- Asschenfeldt, C. C. J., hovedpræst ved St. Nikolaj i Flensborg, sen. superintendent 102; II 236, 241-244.
- Asserballe s., Augustenborg h. II 17.
- Aucerswald, R. v., preussisk konseilspræsident 121.
- Augustenborg 225.
- Axelsen, J. Chr., præst i Dybbøl s., Nybøl h. 185 f.; II 8, 179.
- Bagger, Peter, kontorchef i det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli, sen. bureauchef i bestyrelseskommissionen II 52, 58, 105.
- Bahnsen, Chr. Aug., professor, forstander for seminariet i Tønder 46, 104; II 76.

- Bahnsen, Chr. Peter, amtsforvalter i Bredsted a. II 253.
- Bahnsen, Martin, farver i Åbenrå 153, 234; II 189, 192, 195, 198.
- Balemann, Georg Ludwig, borgmester i Kiel, medlem af den s.h. landsforsamling 179 f.; II 34, 115, 128 ff., 216 f.
- Ballegård, Ullerup s., Nybøl h. 186.
- Ballum s., Ballum birk (nu Lø hrd. m.m.) 78.
- Bandtholtz, Joh. Ludw. Chr., mægler, bestemt til postmester i Slesvig II 150-155, 161.
- Bang, P. G., minister 17, 19.
- Banks, Edv., syndikus, den tyske centralmagts udsending i København 166, 169.
- Bardenfleth, C. E., minister 16, 18 f., 25 f.; II 41.
- Bargum, Ludolph Conrad Hannibal, advokat, præsident for den slesvig-holstenske landsforsamling 24, 31, 118, 141, 182-85, 187, 189-92, 195-201, 204, 211, 217, 233; II 283.
- Barth, Daniel Nicolaus, hofråd hos hertugen af Augustenborg, overinspektør II 176.
- Basse, C. E., bogtrykker i Haderslev II 278 f.
- Baudissin, A., greve 143.
- Bauditz, Georg Wilhelm Conrad, underretsadvokat i Rendsborg 180; II 18 f.
- Bauditz, Peter Jacob Frederik, kaptajn, adjutant II 44 f.
- Baumgarten, Michael, præst ved St. Michaëlis kirke i Slesvig 106; II 180.
- Beck, Aug., godsinspektør på Trojborg, Visby s. (nuvær. Tønder, Hojer og Lø hh.) 96.
- Bedsted s., Sønder-Rangstrup h. 78.
- Bergenhusen s., Hütten a. og Gottorp a. II 300.
- Berger, Fr. Erich Valentin v., kammerjunker, herredsfoged i Munkbrarup h. II 67, 238.
- Bernstorff, Christian Hartwig v., slesvig-holstenske officer 34.
- Bernstorff, [J. C. F. A. v.], fhv. overførster, Estrup lb., Store-Solt s., Ugle h. II 280.
- Beseler, Wilhelm, slesvig-holstenske politiker 21, 23 f., 28, 30 ff., 38 f., 46, 50, 142, 232 f.; II 11, 53, 163, 220, 284, 300.
- Beuck, fhv. fuldmægtig på Flensborg amtstue II 253.
- Bevtoft s., Nerre-Rangstrup h. 151; II 193.
- Biel, P. C., indbygger i Slesvig II 151 f., 155.
- Bielke, Fr. Holger Rudoif, kammerjunker, dansk legationssekretær i London II 149.
- Bille, Christian, direktør i udenrigsministeriet II 133, 262.
- Bille, Steen, kaptajn 75.
- Bille, Torben, diplomat II 213.
- Bismark, Friedrich August Ludwig v., nasauisk kammerherre, rigsgesandtskabsråd 171; II 11.
- Bjærning s., Tyrstrup h. og Haderslev h. 124; II 265 f.
- Black, A., sognefoged i Genner, Øster-Logum s., Sønder-Rangstrup h. 80.
- Bladt, H. C., stænderdeputeret 61.
- Blaunfeldt, M. F., advokat, redaktør af »Flensburger Correspondent« II 58, 166, 169, 255.
- Blome, Adolph, til Falkenberg, sen. Heiligenstedten 131, 136 f., 139, 165; II 40, 43, 158 f.
- Blome, Otto, greve, til Salzau II 114 f.
- Bluhme, C. A., minister, kabinetssekretær 26, 83-86, 99; II 163.
- Boeck, Erik Jørgen, toldinspektør i Tønnings II 101 ff.
- Boesen, U. S., præst i Fjelstrup s., Tyrstrup h., sen. provst for Haderslev provsti 116 f., 197; II 204 ff., 259, 264-267, 285.
- Boisen, C. C., præst i Vonsbæk s., Haderslev h. 101, 116, 197; II 265.
- Boldt, Johann Chr. Aug. Fr. Liebmann, toldkontrollør i Holnæs II 221 f.

- Boldt, Nicolaus, kammerråd, amtsforvalter i Gottorp a., sen. kasserer ved central-kassen i Flensborg 38, 105, 114; II 82.
- Bonin, Eduard v., oberst, sen. general-lint. 95, 147 f., 152, 173 f., 192, 199; II 8, 10 f., 29, 137, 211, 218 f.
- Bonin, Gustav, preussisk overpræsident II 34, 44-50, 52-55, 59, 80, 127.
- Bov s., Vis h. 44, 69; II 237, 243.
- Boyens, Detlef, landskriverfuldmægtig i Tønning II 252.
- Boysen, P. J. F., landfoged i Heide, medlem af fællesregeringen 139, 166; II 23.
- Brandenburg, Fr. Wilh. v., preussisk ministerpræsident II 25, 34, 135, 215 f.
- Brarup, Nørre-, s., Strukstrup h. II 230.
- Brarup, Sønder-, s., Strukstrup m.fl. hh. 43, 85.
- Brasen, F., herredsfoged i Lø hrd. og Møgeltonder og Ballum birk 72, 97; II 8.
- Brede s., Lø h. 10; II 202.
- Bredevad lb., Bylderup s., Slogs h. 47.
- Bredsted 40; II 144, 212, 233, 300.
- Bremer, Jürgen, advokat, medlem af den provisoriske regering 31 f., 41, 50, 118, 141, 147; II 15.
- Brinckmann, H. B. W., tingskriver i Gram h. 115.
- Broager s., Nybøl h. 185; II 17, 76, 174, 178 f., 227.
- Brockenhuus, Chr. Andreas, amtsforvalter i Hütten a. II 253.
- Brodersen, slægten, Oversø s., Ugle h. II 301.
- Bruhn, Chr. Aug. Th., herredsfoged i Fros og Kalslund h., sen. amtmand i Haderslev a. 29, 56 f., 71, 77, 90, 94, 115, 123, 153, 159 f., 196-204, 209; II 8 f., 17, 63-67, 74 f.
- Bruhn, C. W. J. H., advokat i Åbenrå 47; II 254.
- Bruhn, Jørgen, skibsreder, agent i Åbenrå II 9, 193 ff.
- Brons s., Hviding h. 172, 193, 203, 205 ff.
- Bundesen, Jøp, præst i Vanderup s., Vis h. II 240 f.
- Bunsen, Chr. K. Josias, preussisk gesandt i London 121, 148, 173 ff.; II 29, 43.
- Burchardi, Adolph Heinr., præst, medlem af den s.h. landsforsamling 177, 180.
- Burg II 221 f.
- Burgwardt, Heinr., skrive lærer og degn i Flensborg II 168 f.
- Burkal s., Slogs h. 187; II 250.
- Bustrup lb., Haddeby s., Arns h. II 251.
- Büchert, slægten, Oversø s., Ugle h. II 301.
- Bylderup s., Slogs h. 189; II 17.
- Bülow, Bernh. v., kammerherre II 40, 163.
- Bülow, [Carl Ernst Johan], major, interims-kommissær 169.
- Bülow, Fr. Chr., toldkontrollør i Højer 104.
- Bülow, Fred. Rubeck Henr., generalmajor, kommandant på Als 225, 229.
- Bülow, Hans v., understatssekretær i det preussiske udenrigsministerium 139; II 25 f.
- Bünger, Rudolf, holstensk deputeret II 210 f.
- Dojskov, Ullerup s., Nybøl h., og Adsbøl s., Lundtoft h. 186.
- Callisen, C. F., generalsuperintendent i Slesvig 110, 118.
- Callisen, Chr. Fr., borgmester i Flensborg 38, 41, 86, 113, 120, 139, 141, 176 f.; II 21, 60, 157, 165, 209.
- Canphausen, Ludolf, preussisk statsmand II 42.
- Carstens, Heinr. W. D., branddirektor i Tønder a. II 76.
- Carstens, Johann, landfoged i Bredsted a. 40.
- Carstens, Johan Ernst August, aktuar, kst. som herredsfoged i Augustenborg h. II 181 f.
- Caspers, J., advokat i Slesvig, sen. bysekretær og rådmand i Åbenrå II 113 f., 195 f., 198.

- Christian VIII 15-18, 151.
- Christian August, hertug af Augustenborg 14, 16, 60, 217 f., 223 ff.; II 29, 178, 209, 277.
- Christiansen, Andr., købmand i Flensborg 95, 113; II 166 f., 171, 284 f.
- Christiansen, C., præst i Medelby s., Kær h. 109.
- Christiansfeld 125, 140; II 65.
- Clausen, H.N., professor, nationalliberal politiker 20; II 78.
- Claussen, Hans Reimer, advokat, holstensk stænderdeputeret 24, 65; II 32.
- Cold, F., gmd. i Honkys lb., Egvad s., Sønder-Rangstrup h. II 279 f.
- Cramer, Wilh. Andreas Fr., borgmester i Tønning II 100, 106.
- Dahlmann, Fr. Chr., professor, tysk historiker 143.
- Dankwart, Fr. Chr. Emil Theodor Cl., direktør i det udenlandske departement II 40.
- Dannevirke, Store-, Haddeby s., Arns h. II 251.
- Davids, Mathias, bysekretær i Frederiksstad, sen. kst. borgmester m.m. i Husum II 91-99, 108, 144, 232 f., 237, 248 ff., 254, 281 f., 297.
- Desler, S. Fr., præst i Kværn s., Ny h. 104; II 244.
- Dethlefsen, Johs. Bernh., underrettsadvokat i Løgumkloster 91, 114; II 201 f., 272.
- Detlefsen, købmand i Åbenrå 47.
- Diederichsen, Mathias Lorentz, dr. med, læge i Flensborg II 172 f.
- Dickmann, Peter Aug., rektor på Frederiksberg ved Slesvig 106.
- Diezelski, v., kaptajn i det preuss. 12. infanteriregiment II 107 f.
- Dirckinck-Holmfeld, Fr. Rudolph Edwin Maria, kaptajnløjtnant, sen. kaptajn 54; II 9.
- Dollerup lb., Grumtofte s., Husby h. II 116, 244.
- Donner, J. O., kaptajnløjtnant 87.
- Dorrien, Liebert Hieronymus, landfoged på Østerland-Før 87 f.; II 9.
- Droysen, Johann Gustav, tysk historiker 35.
- Dröhse, M.G.C., justitsråd, herredsfoged i Tønder og Højer hh. 47, 114, 118; II 119 f., 122 f., 125.
- Drolt gd., Tostrup s., Kappel h. II 245.
- Dubell, J. W., advokat i Slesvig II 147 f., 150.
- Duborg lb., Hanved s., Vis h. II 230.
- Dumreicher, Carl Otto, departementschef i bestyrelseskommissionen II 40, 42, 52, 56, 58, 85 ff., 144 f., 259 f., 281, 286, 292.
- Dybøl s., Nybøl h. 184 ff.; II 36 f., 174, 179 f.
- Dülfert, Carl, gæstgiver i Rendsborg 24.
- Dyttebøl gods, Gelting s., Kappel h. II 245.
- Dönhoff, Aug. Heinr. Hermann v., preussisk udenrigsminister 165 f.
- Ebert, Heinr. Ludwig, kst. toldkontrollør i Husum II 248.
- Edding, Hermann, kromand i Åbenrå II 199, 254.
- Eggers, O.F. v., baron, politimester i Slesvig 48, 118; II 146-150.
- Eitzen, Carl Wilhelm, flækkefoged i Kappel II 114.
- Ejdersted 11; II 212, 299.
- Ekernförde 10, 39, 210; II 10, 113, 212, 223, 228, 233, 248 f., 299 f.
- Ellbrecht, Carl Ludvig v., kommandør-kaptajn 87 f.
- Elvers, J.A., birkefoged i Løgumkloster 50 ff., 72, 91, 114.
- Engel, Caspar Arnold Gotthold Johan, slesvig-holstensk regeringsråd, deputeret II 34, 157.
- Erfde s., Stapelholm landskab II 233.
- Erichsen, L., skolelærer i Højstrup lb., Øsby s., Haderslev h. 157.
- Erlev lb., Gl. Haderslev s., Haderslev h. II 192.
- Egrus s., Ny h. og Kappel h. II 230, 241, 245, 268.

- Esmarch, H.K., etatsråd, overretsråd 121; II 181 ff., 209.
- Esselbach, Doris, gæstgiverske i Slesvig II 151.
- Estrup lb., Store-Solt s., Ugle h. II 280.
- Eulenburg, Botho Heinrich zu, Preussens medlem af bestyrelseskommissionen II 42-47, 49-59, 68, 70, 74 f., 80 f., 83-88, 90, 92, 94 f., 97, 99 f., 108, 123, 125, 127 f., 130-137, 139-143, 146 f., 155 ff., 160 f., 167 f., 171, 173, 184, 188, 190, 193, 204 ff., 217 f., 229, 234, 258, 262, 269, 284-293.
- Falck, Nicolaus, professor, retshistoriker 145.
- Falkenberg, Carl Chr., toldassistent, sen. toldkontrollør i Haderslev II 35.
- Fangel, H.C., præst i Notmark s., Augustenborg h. samt Nørre- og Egen h. 227.
- Fardrup (Farup) s., Frøs og Kalslund hh. 55.
- Farup, Sønder-, lb. i V.-Vested s., Hviding h. 198.
- Feddersen, C., birkeskriver i Møgeltønder 72.
- Feddersen, P., forpagter af Kiding, Felsted s., Lundtoft h. II 175-178.
- Fehr, W.C., præst i Stepping og Frørup s., Tyrstrup h. II 267.
- Feilberg, N.L., præst i Ullerup s. Nybol h. 117, 160, 179, 184 f.; II 180.
- Felsted s., Lundtoft h. 76; II 271 f.
- Femern 11 f.; II 85, 212, 221 ff.
- Ferdinand, arveprins af Danmark, se Frederik Ferdinand.
- Fessel, gæstgiver og lotterikollektør i Flensborg 211.
- Festersen, Fester, kst. amtsforvalter i Haderslev vesteramt 90, 115.
- Finely, Leopold Friedrich, advokat i Haderslev 199.
- Fischer, Carl, aktuar i Åbenrå II 181.
- Fischer, C. C., skibskaptajn, deputeret borger i Åbenrå II 256.
- Fischer, Fr., redaktør af »Freja«, Åbenrå 13, 47 f., 91; II 188, 192.
- Fischer-Benzon, J. Wald. v., interimistisk politimester i Slesvig, sen. politimester i Haderslev vesteramt 89, 199.
- Fisker, Michael Detlef de, kammerjunker, postmester i Kappel II 114, 225.
- Fjelstrup s., Tyrstrup h. 197; II 204 f.
- Fjølde s., Bredsted landskab II 300.
- Flensborg 10, 38, 41 f., 69, 84, 86, 95 f., 112 f., 120, 135 f., 141, 148, 152, 161 f., 178, 183, 204, 210-214; II 23 f., 28 f., 38 f., 42, 44-48, 51, 54 ff., 58-61, 67, 73 f., 82, 85 f., 117, 165-173, 213 f., 228 ff., 276 f., 280, 282, 285, 289, 293.
- Flor, Chr., professor 13, 20 f., 99; II 186, 263.
- Fole s., Frøs h. 80.
- Forballum, Mjolden s., Lø h. med Møgeltønder og Ballum birker 205.
- Francke, Carl Philip, slesvig-holstensk politiker 26, 33, 120, 143, 171, 177 f., 210, 232, 235; II 10 ff.
- Francke, G. C. Th., konrektor ved Flensborg lærde skole 103, 112, 161.
- Frederik VII 16, 18, 25 f., 66, 69; II 18-21, 42, 51, 293, 298.
- Frederik, prins af Nør, medlem af den provisoriske regering 16, 28-33, 68, 85, 142, 146 f.; II 29.
- Frederik Ferdinand, arveprins af Danmark II 20 f.
- Frederik Wilhelm IV, konge af Preussen II 115, 173.
- Frederiksort, fæstning II 149.
- Frederiksstad 10, 39; II 92-95, 97, 109, 144, 212, 233, 248, 281.
- Freienwillen hgd., Grumtofte s., Husby h. II 223 ff.
- Freudental, J.W., skolelærer i Skrave s., Frøs og Kalslund hh. 57, 159.
- Friederici, Aug., advokat i Kiel, deputeret for 18. holstenske valgdistrikt II 18.
- Friedrichsen, F.N., deputeret i Flensborg 211 f.; II 165.
- Frørup s., Tyrstrup h. II 267.
- Fürsen, C.W., herredsfoged i Slogs h. 59.
- For II 9.

- Gabol lb., Nustrup s., Gram h. 207.
- Gadolin (Gadalin?), (Elias) Ellis, krigsråd, distriktskirurg i Logumkloster 51.
- Gagern, Heinrich v., tysk rigsminister 232; II 10.
- Galsted lb., Agerskov s., Norre-Rangstrup h. II 65.
- Garding II 20, 143, 233, 300.
- Gardthausen, Gustav Waldemar, deputeret for 11. holstenske valgdistrikt II 15 f.
- Garlieb, K.W., kancellist, ansat under bestyrelseskommissionen II 58, 285-288.
- Gelting gods, Gelting s., Kappel h. II 246.
- Germar, Fr.H., hofpræst på Augustenborg 61, 94.
- Gerstenberg, Carl Franz Chr. Ernst Wilh. v., herredsfoged i Hohn h., sen. i Sattrup og Mårkær hh., i Ugle h., i Nybøl h. II 74, 179.
- Godt, Bertel Petersen, præst i Felsted s., Lundtoft h. 76
- Godt, Peter Hinrichsen, hospitalspræst i Haderslev II 259 f.
- Gottfriedsen, Carl, advokat i Haderslev II 276, 278 f.
- Gram s., Gram h. 101, 200, 203; II 65 f.
- Crauer, A.D., præst i Moltrup og Bjerning s., Haderslev h. og Tyrstrup h. II 266.
- Grauer, Jacob Jørgen, læge i Abenrå 234; II 190, 192, 257.
- Grauer, Otto Georg, præst i Hjordkær s., Ris h. II 206 f.
- Greve, Leve Chr. Peter, toldforvalter på For, krigsassessor 87 f.; II 16.
- Grumby, Tolk s., Strukstrup h. 43, 70.
- Gruntofte s., Husby h. II 30, 115, 223 f., 230, 236-239, 241, 244 f.
- Grünfeld, Hans Peter Hansen, lærer ved Slesvig domskole 105; II 297.
- Gråsten 120, 178, 223; II 37, 76, 178, 181 ff., 187, 192, 270, 276 f., 280.
- Gulich, Jacob G. Theodor, advokat, slesvigsk stænderdeputeret 24, 120, 163.
- Gähler, C.C.A.H., amtsforvalter i Nordborg II 187.
- Göhlmann, M.G., garver, deputeret borger i Haderslev 23, 52, 74, 127; II 17, 200.
- Haack, V.G. Fr., præst i Haddeby s., Krop og Meggerdorf hh. 106.
- Haase, Lorenz Tetens, landsekretær i Ejdersted II 299.
- Haawersaat, Wilh. Anton Louis, fuldmægtig hos herredsfogden i Nordborg 125.
- Haderslev 10, 20, 23, 47 f., 52 f., 64, 67, 69, 74, 81 f., 94, 97 f., 111, 115, 119, 121-24, 127 f., 155 f., 161 f., 176, 178, 202, 204; II 8 f., 17, 23, 36, 38, 63 ff., 75, 158, 188, 199 ff., 212, 258-262, 265, 270, 278, 297.
- Hagemann, M., godsejer til Udmark (Ohrfeld), Esgrus s., Ny og Kappel hh. 43; II 114, 245 ff.
- Hagenbjerg s., Norre- og Egen h. 225; II 269.
- Hahn, Karl Fr. Ludwig v., preussisk general, chef for de preussiske tropper i Sydslesvig II 136 f., 139 ff., 143-148, 150-156, 159, 161, 213, 215 f., 222-225, 227, 223 ff., 237, 240, 250 ff., 281 f., 293.
- Hammelev s., Gram h. II 267.
- Hancke, C.F.F., oversagfører i Slesvig 37, 234.
- Hansen, dr. med., Hojer II 280.
- Hansen, Ad.M., cand theol. II 257.
- Hansen, Andreas, præst i Bov s., Vis h. II 243.
- Hansen, Andreas, justitiarius, stænderdeputeret, sen. amtmand i Tønder a. 41, 114, 178; II 67, 76, 117 ff., 123 ff., 125, 137, 140, 145, 203 f., 226, 250 f., 271, 278.
- Hansen, Christian, broskriver i Flensborg 213; II 15.
- Hansen, Chr.Fr., general, sen. krigsminister 147, 223 f.
- Hansen, Hans, præst i Fjælde s., Bredsted landskab II 300.
- Hansen, J.A., præst i Sorup s., Ny h. II 236, 241, 243.

- Hansen, Jep, præst i Hjordkær, Ris h., sen. provst og superintendent 160; II 206 f., 265 f., 268.
- Hansen, Jørgen, biskop på Als 148 f., 217-222; II 184 ff.
- Hansen, Peter, dr. phil., personel kapellan i Tyrstrup og Hjerndrup s., Tyrstrup h., sen. præst i Bov s., Vis h. II 243, 267.
- Hanssen, Hans Peter, stadshauptmand, deputeret borger i Sønderborg 54.
- Hanssen, Nis, journalist og præst 73 f.
- Hanved s., Vis h. 103; II 30.
- Harbou, A.P.A. v., regeringsråd, sen. departementschef 37, 112, 115 f., 126, 179, 182, 204, 211, 231; II 18, 26, 32 ff., 81, 129 f., 215 f., 219, 237.
- Harbou, M.A. v., amtsforvalter i Løgumkloster a. 51, 72, 91.
- Hargens, Wolf Hermann, kancelliråd, bysekretær i Haderslev 53, 115, 123; II 259.
- Harrics, Diedrich, diakon i Grumtofte s., Husby h. II 245.
- Hartmann, Vitus, blikkenslager i Haderslev 155 f.
- Hartz, Joh.Fr.Ant., diakon ved St. Nikolaj i Flensborg 103.
- Hatsted s., Husum a. II 282, 300.
- Heckscher, Johann Gustav Wilhelm Moritz, tysk rigsudenrigsminister 142 f.
- Hedemann, Hans Chr.G.F., general 83, 95.
- Heiberg, Carl Fr., advokat i Slesvig, deputeret for 11. slesvigske valgdistrikt II 18, 22 f.
- Hein, C.F., overretsråd 88, 105.
- Heintze, Josias Fr. Ernst, baron, medlem af fællesregeringen 139, 166.
- Heinzelmann, Ludwig Gustav, råd i den slesv.-holst. regering 36 ff.; II 219 f.
- Hejls s., Tyrstrup h. II 17.
- Helgesen, Hans, officer 70.
- Heller, J.P.Chr., toldkontrollør i Haderslev 124.
- Hellevad s., Sønder-Rangstrup h. 78.
- Heltzen, E., auskultant i rentekammeret 76, 88 f., 122.
- Helveg, Hans Fr., præst, forstander for Rødding højskole, sen. diakon i Haderslev 53, 56, 74, 116; II 259 f.
- Hempel, Johan, præst i Rødding s., Frøs og Kalslund hh. 101.
- Hennings, Carl Christian, postmester i Wyck, sen. slesvig-holstensk postinspektør 87; II 237.
- Henningsen, Henning, rådmand i Flensborg 211.
- Henningsen, L., apoteker i Gråsten II 192, 276 f.
- Henningsen, Nicolai Heinr., kst. retsskriver for grevskabet Reventlow-Sandbjerg, kst. herredsfoged i Lundtoft h. og retsskriver for de gråstenske godser 184, 208; II 8, 35, 62, 76, 174 ff., 178, 181, 183, 270 f.
- Henrici, P.Chr., borgmester, sen. politisk politimester i Abenrå 115, 152 f., 155.
- Hertel, H.W., præst i Moltrup-Bjærning, Haderslev h. og Tyrstrup h. 102, 116, 124; II 206, 265 f.
- Heuckendorff, C.Fr., skovfoged i Ølsbykov, Ølsby s., Strukstrup h. 159.
- Hildegard (Hildegard, Hillegaard), Fr. Wilh., tobaksfabrikant i Flensborg II 276.
- Hilmers, ølbrygger, Ruhethal ved Lyksborg II 280 f.
- Hjerndrup s., Tyrstrup h. II 17, 267.
- Hjerpsted s., Tønder og Hojer hh. II 204.
- Hjordkær s., Ris h. 160; II 206.
- Hjort, Peter, diakon i Ullerup s., Nybøl h., sen. i Broager s.h. II 8, 17.
- Hobe, Siegfried Lambert Cort v., baron II 246.
- Hodges, George Lloyd, oberst, Englands medlem af bestyrelseskommissionen II 43-52, 54 f., 58, 70 ff., 78, 80 f., 83 f., 88, 131, 134-137, 139, 141, 147 f., 155 f., 159 f., 162, 171, 179, 204 ff., 213, 217 f., 222, 229 ff., 235, 252, 258, 262 f., 284 f., 287-293, 298 f.
- Holdt, Jac. Hansen, dansk præst i Flensborg 102.
- Holm, J.Chr., rådmand i Haderslev 115.

- Holst, H.P., forfatter 69.
- Holst, M., rådmand i Flensborg 113.
- Holstein, E.F. v., kst. postinspektør og postmester i Flensborg 84; II 74, 104-108.
- Holstein, U.A. v., amtsforvalter i Tønder a. 45, 86, 114; II 61-64, 67, 175, 271 f.
- Hoptrup s., Haderslev h. 124; II 205 f.
- Hostrup lb., Ensted s., Lundtoft h. 189.
- Howard, Henry, engelsk chargé d'affaires i Berlin II 135, 138.
- Humdrup s., Kær h. II 226.
- Husby s., Husby h. 43, 85; II 230.
- Husum 10, 40; II 90-99, 104 f., 107 ff., 143 f., 233, 237, 248 ff., 281 f., 299 f.
- Huwald, Heinr. Sebastian, toldforvalter i Ekernførde II 233.
- Hvidt, L.N., minister 27.
- Hygum s., Frøs og Kalslund hh. 159.
- Höcker, H.P.J., præst i Løgumkloster 50 f., 114, 192; II 269.
- Høhling, J., toldkontrollør i Flensborg 114.
- Højer 73, 104, 157, 189; II 201 ff., 212, 272, 280.
- Højrup s., Hviding h. 78, 200, 203.
- Højst s., Slogs h. 189.
- Höpfner, Johs., råd i den slesv.-holst. regering 24, 30, 36 f., 48.
- Ibsen, Jens Hansen, kromand i Løgumkloster 50 f., 72.
- Idsted, St. Michaelis landsogn, Gottorp a. II 293 f.
- Ingwersen, Johan Gottlieb, staller i Ejdersted II 99 f.
- Iwersen, J., købmand i Flensborg II 276.
- Iwersen, Peter, amtsforvalter i Åbenrå a. 114.
- Jacobsen, F.C.F., herredsfoged i Krop og Meggerdorf hh., sen. krigsminister 30, 38 f., 112-16, 126, 169; II 9 f., 32, 235-243, 246, 280.
- Jacobsen, Jacob Broder, landfoged på Østerland-Før II 35.
- Jaeger, Mathias Fr.Chr., overretsadvokat i Flensborg 113.
- Jansen, slesvig-holstensk dragon 206.
- Jansen, Hans, amtsforvalter i Gottorp a. II 253.
- Janssen, Chr.Ludw., provst, præst i Gl. Haderslev 102, 117, 124.
- Jepsen, Michael, skibsreder i Åbenrå II 276.
- Jels s., Gram h. II 266.
- Jensen, Carl Phil.Ludw., hovedpræst og provst i Sønderborg II 179 f.
- Jensen, Hans, deputeret borger i Flensborg 212.
- Jensen, H.C., agent, stænderdeputeret for Flensborg 64 f., 86, 113, 162; II 171, 255, 285.
- Jensen, Hugo, kst. politimester i Haderslev 234; II 23, 36, 63 ff., 75.
- Jensen, Lorenz Bendix, postmester i Husum II 248.
- Jensen, Svern Hans, landfoged på Sild 88; II 223.
- Jepsen, Peter, retsskriver, stænderdeputeret 59 f., 114, 189, 208, 226.
- Jessen, Aemil Chr.Fr., etatsråd, borgmester i Slesvig 89; II 113.
- Jessen, B.B., deputeret borger i Åbenrå II 189.
- Jochims, J.J., herredsfoged i Ugle h. 86, 113; II 73 f., 236, 239 f., 253.
- Johan, ærkehertug af Østrig, tysk rigsforsstander 112, 135; II 12, 163.
- Johannsen, Chr. Gottfr. Wilh., amtmand i Sønderborg og Nordborg a. 60 f., 93, 115, 184; II 175 f., 178 ff., 182 ff., 186.
- Johannsen, Diedrich, over- og landretsadvokat i Sønderborg 94.
- Johannsen, Fr. Heinr. Chr., amtmand i Haderslev a. 55-58, 71, 90 ff., 115, 122, 148 f., 186 ff., 217-22, 224, 226; II 67, 184 ff., 192 f., 199, 205 f., 213, 263-266, 270, 272.
- Jordan, Eduart Robert, løjtnant i den slesvig-holstenske hær II 276 f., 280, 296.
- Juhl, Christen, gmd., sognefoged i Astrup s., Haderslev h. 128.

- Juhl, Niels N., degn og skolelærer i Hoptrup s., Haderslev h. 124; II 205 f., 285.
- Juliane Marie kog, Bøking h. II 251.
- Jungclausen, J. Ph. Albr., professor, rektor ved Slesvig domskole 104.
- Junge, toldfuldmægtig på Før II 9.
- Jürgensen, C., inspektør på Sandbjerg 93, 188; II 174-177, 280.
- Jürgensen, Claus, degn, forstander for landbrugsskolen i Ørsbjerg, Tøstrup s., Slies h. 43.
- Jürgensen, M., farver i Gråsten II 192.
- Jürgensen, Nane, oliemøller i Flensborg II 172 f., 291.
- Jørgensen, P., præst i Oksenvad s., Gram h. 116; II 188, 266.
- Jørl s., Ugle h. II 212.
- Kaftan, M.H., præst i Løjt s., Ris h. 102.
- Kamphovener, H.A.B.C., overretsråd, s.h. deputeret 214, 232.
- Kappel 39; II 114, 224 f., 233.
- Karberg, Hans Thomas, apoteker i Abenrå 47.
- Karberg, Lorenz, købmand i Abenrå 40, 47, 127.
- Kardorff, Carl Emil v., amtmand over Steinburg a. 23, 29.
- Karstens, W., postmester i Tønning II 103 f., 106.
- Karstensen, Karsten, præst i Dybbøl s., Nybøl h. 117, 160, 179, 184 ff.; II 8, 179.
- Kastrup, A., bogtrykker i Flensborg 113.
- Kating s., Ejdersted II 299.
- Kaup, R.H.L.C. v., borgmester i Husum, sen. amtmand i Husum a. 114; II 90 ff., 232, 248, 250.
- Kayser, M.H., vært i Flensborg 212.
- Kcitung s., Sild 41, 107.
- Ketelsen, Daniel Wilhelm, amtsforvalter i Flensborg a. II 271.
- Ketting s., Augustenborg h. 94.
- Kiding gd., Felsted s., Lundtoft h. II 175.
- Kier, O., herredsfoged i Gram h., sen. borgmester og politimester i Haderslev 115, 123, 155 f., 204; II 63, 65, 75, 199 ff., 258, 278.
- Kirkeby lb., Farup s., Frøs og Kalslund hh. 203.
- Kirstein, C.L., generaldecisor for hertugdømmerne 81, 97, 123; II 57, 208.
- Kittel, J.G., godsejer, distriktsdeputeret i 2. angelske godsdistrikt 76 f., 93.
- Kjær, C.C., kst. ridefoged i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. 90.
- Kleinsee kog II 111.
- Klenze, Carl Fr. Hermann, syndikus, deputeret for 8. holstenske valgdistrikt II 19, 21.
- Klewing, H.A., stenhuggermester i Flensborg 113; II 166.
- Kloppenborg (Kloppenborg), Hans Diderik, sognefoged i Skrave s., Frøs og Kalslund hh. 56 f., 159, 193; II 270.
- Kloster, A., lærer i Jels s., Gram h. II 266.
- Knobloch, v., preussisk oberstløjtnant II 237, 249 f., 254.
- Knudsen, Broder, borgmester i Tønder, sen. i Abenrå 46, 74, 190 f.; II 16, 193-198, 254 ff., 275, 277, 279 f.
- Knuth, F.M., udenrigsminister 26, 33, 66, 85, 94, 99, 111, 149 f., 154 f., 158, 165 ff., 215-22, 227.
- Knutz, Boye Cornils, degn og lærer i Stenbjerg s., Ny h. II 238 f.
- Knutzen, Lorentz, postmester i Abenrå II 103 f., 106 f., 190 f., 193.
- Koch, J.B., præst i Skærbæk s., Hviding h. 72.
- Koch, Johann C., skibsreder i Abenrå II 276.
- Koch, Peter Chr., redaktør af »Dannevirke« i Haderslev 13, 20 f., 45, 52 f., 97; II 188.
- Kopperholdt, Hans, redaktør i Abenrå II 276 f., 279.
- Kornerup-Borch, Søren, etatsråd, amtsforvalter for Haderslev østeramt 115; II 134.
- Krag, C. v., overlandvejsinspektør 105, 118.

- Krichauff, O.D., retsskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. 122, 159, 199.
- Krog-Meyer, Chr. Carl Fr. Emil Aug., dia-kon i Sottrup s., Nybøl h. 160; II 180.
- Krogh, Fr. Chr. v., amtmand i Tønder a. 46, 73, 86 f., 93, 114, 118 f.
- Krogh, Fr. Julius Thun Albrecht v., fhv. toldassistent, Højer II 280.
- Krogh, Gerhard Christoph v., general II 294.
- Krogh, G.F. v., amtsforvalter i Haderslev vesteramt, sen. kst. politimester smst. 55, 90, 97; II 63, 65 f., 199, 247.
- Krogh, G.G.F. v., forpagter af Billeslund i Gram s., Gram h. 97.
- Krogh, Godske Hans Ernst v., amtmand i Husum a. 40, 114.
- Krogh, H.D., amtsforvalter i Åbenrå a., sen. kontrollør ved centralkassen i Flensborg 91, 114; II 82.
- Krogh, Wilhelm, justitiarius, kst. herredsfoged i Lundtoft h. II 62, 76, 174 ff., 178, 271, 277.
- Krohn, Aug., general 85.
- Krohn, Fr. Clairant v., politisk politimester i Flensborg 113, 148, 211-14, 234; II 23 f., 38, 54, 59 ff., 73, 76, 168, 222.
- Kruse, J.H., hjulmager i Flensborg 147; II 166.
- Krüger, H.A., nordslesvigsk politiker 13, 24, 58, 77 f., 91 f., 97, 99, 151, 155, 160, 192, 195, 198; II 193, 207, 264.
- Kværn s., Munkbrarup h. II 30, 230, 236, 238 f., 241, 244.
- Københoved lb., Skrave s., Frøs og Kalslund hh. 56.
- König, Fr. Peter Detlef, overførster i Sønderdskov, Ulkebøl s., Augustenborg h. 223.
- Køster, Hermann, dr. phil., rektor ved Flensborg lærde skole 161.
- Ladegård (Laygård) gods, Kværs s., Lundtoft h. II 272.
- Ladegaard, Jørgen Eriksen, sognefoged i Hoptrup s., Haderslev h. 74.
- Ladclund s., Kær h. 189.
- Landkirchen s., Femern II 221.
- Langbehn, Johann Jacob, kollaborator ved Haderslev lærde skole 102.
- Lange, E.W., cand. theol. II 269 f.
- Lange, J.H.W., kaptajn i 4. jægerkorps 38.
- Langheim, Caspar Conrad, borgmester i Ekerneførde 210; II 113.
- Langreuter, A.D.G., borgmester i Sønderborg 53 f., 94, 226.
- Lassen, slægten, Strukstrup s., Strukstrup h. II 301.
- Lassen, Gustav, borgmester i Haderslev 52 f., 74, 81, 98, 115, 122 f., 125; II 76, 193, 258-264, 278, 286.
- Lassen, Iwer, kst. amtsforvalter i Tønder a. 86, 114; II 118, 125, 253, 271.
- Lassen, Peter Nicolai, toldassistent i Haderslev 124.
- Lebbin, Karl Fr. Franz v., oberst, chef for de preussiske tropper i Sydslesvig II 61, 90, 94 f., 105, 108 f., 121, 125, 134, 137 f., 140, 142, 148.
- Lehmann, Orla, nationalliberal politiker, minister 25 ff., 29, 34; II 10 f., 13.
- Lehndorff, C., greve, sekretær hos Eulenburg II 130, 135 ff., 284.
- Leisner, Christoph, kst. borgmester og politimester i Sønderborg 183; II 8, 174 f., 179, 182.
- Lempfert, C.G.H., landfoged i Meldorf, s.h. deputeret 177; II 69.
- Lepper, Carl Theodor Hartvig, kst. postmester i Husum II 248.
- Lesser, C.E.E., kontorchef i slesv.-holst.-laucnb. kancelli, sen. regeringsråd 34, 234; II 252.
- Lexow, Carl Magnus, skibsmægler og generalkonsul i Tønning II 105.
- Lexow, Christoph, gæstgiver i Tønning II 104.
- Liliencron, Fr.W.A.L. v., amtmand i Got-torp a., overpræsident i Flensborg 43 f., 88, 113, 180; II 74, 110-113, 233, 247.
- Liliencron, Rochus v., friherre, statholderskabets udsending i Berlin II 130, 161 f.

- Lindenhan, G.A., amtsforvalter i Haderslev østeramt 115; II 199.
- Lindenhan, H.J., husfoged i Tønder 114.
- Lindenhan, Niels Joh., præst i Tyrstrup og Hjerndrup s., Tyrstrup h. II 267.
- Lindet, Øster-, s., Frøs og Kalslund hh. 101.
- Lindeved, Store- Vi s., Vis h. 109.
- Lindholm s., Bøking h. II 251.
- List 88.
- Liweh, Fcrd.Eduard, husfoged i Haderslev 76; II 75, 199.
- Lorenzen, Lorenz, præst i Adelby s., Husby h. II 209 f., 242.
- Lorenzen, Paul, advokat i Bredsted II 300.
- Lorenzen, Peter Hiort, nordslesvigsk politiker 13.
- Luckner, greve, slesvig-holstensk officer 70.
- Lund, O., brigadeauditor 94.
- Lundius, Hildemar, herredsfoged i Tønder og Hojer hh. 190.
- Lundsgård hgd., Grumtofte s., Husby h. II 223 ff.
- Lunn, P.J.J., auditor 98, 125.
- Lübker, Fr.H.Chr., dr. phil., konrektor ved Slesvig domskole, sen. rektor i Flensborg 106, 161; II 171 ff., 291.
- Lüders, Frans, kst. borgmester i Tønder II 16, 74, 124 f., 145.
- Lüders, G.P., afsk. kaptajn, regnskabsfører for hus- og landskatten i Flensborg 109 f.
- Lüders, Marcus Høyer, købmand og deputeret borger i Åbenrå 47, 127; II 276.
- Lüders, Peter, fhv. regeringsråd 141.
- Lyksborg s., Munkbrarup h. II 30, 236 ff., 241 f.
- Lüth, Johann Christoph, toldkontrollør i Åbenrå II 189, 199.
- Læk s., Kær h. 40 f.
- Løgum, Nørre-, s., Løgumkloster birk 158.
- Løgum, Sønder-, s., Kær h. II 226.
- Løgumkloster 50 f., 71 f., 114, 178, 192, 195; II 24, 35, 37, 63, 201 f., 269.
- Løjt s., Ris h. II 268.
- Løjt kirkeby, Løjt s., Ris h. II 269.
- Maack, Petrus Carl Heinr. v., fysikus i Åbenrå, deputeret for 7. slesvigske valgdistrikt II 39, 198, 280.
- Mac-Gregor, John Coleman, engelsk vicekonsul i Helsingør II 43.
- Madai, Otto Carl v., professor i Kiel 143 f.
- Madvig, J.N., professor, minister II 133, 219.
- Maës, Heinr., gmd. i Ørsted, Oksenvad s., Gram h. II 188 f.
- Malling, H.A., landskriver i Stapelholm II 111, 288, 233 f., 247 f., 281.
- Malmberg, Aug., svensk general II 61, 64, 67, 119, 143, 153, 166, 181, 191, 193, 202, 213, 224 f., 229, 237, 239, 262, 272.
- Manicus, Claus, læge, redaktor i Flensborg 113.
- Marcus, J.A., læge i Haderslev 52 f., 74.
- Martens, Peter, præst i Nykirke, Munkbrarup h., sen. hovedpræst i Åbenrå 103; II 229 f., 238, 256 f.
- Martensen, H.L., teolog, professor II 243.
- Massmann, Hans Hinrich Ernst, amtsforvalter på Femern II 253.
- Matthiessen, toldassistent, Husum II 250.
- Matthiessen, Christian, advokat, deputeret for 29. holstenske valgdistrikt II 21.
- Matthiessen, Fr. W., præst i Klægsbøl s., Kær h. 107.
- Matzen, Andreas, præst i Bylderup s., Slogs h. II 17.
- Matzen, H.H., provst i Tørninglen, præst i Hygum s., Frøs og Kalslund hh. 195 f.; II 35 f.
- Mechlenburg, C.E., kaptajn 73, 91.
- Medelby s., Kær h. 189.
- Meyendorff, Peter, baron, russisk gesandt i Berlin II 25, 129 f.
- Meyer, C., ejer af Dyttebøl gods, Gelting s., Kappel h. II 245 f.
- Meyer, O.A., dr. jur., tingskriver i Gram, sen. bysekretær i Haderslev, s.h. deputeret 55, 74, 115, 123, 161, 176.

- Meza, Christian Julius de, general II 47, 187.
- Michelsen, A., professor i Jena 119.
- Michelsen, C.A., subrektor ved latinskolen i Haderslev 128; II 75, 270.
- Middelheus, J.H., tobaksfabrikant, rådmænd i Åbenrå II 195, 197.
- Mjels lb., Oksbøl s., Als, Nørre- og Egen h. 61.
- Mjolden s., Lø h. med Møgeltonder og Ballum birker 203, 205.
- Mohrhagen, A. Chr., aktuar i Flensborg 86, 103; II 91 f., 99 f., 237.
- Moltke, A.B.W.E. v., kammerherre, medlem af fællesregeringen 166; II 25 f., 69.
- Moltke, A.W., premierminister 22, 26, 172, 221 f., 226 f.; II 7, 40, 47, 52, 81, 131 ff., 204, 263, 290, 292.
- Moltke, Carl, greve, statsmand 14 ff., 18-26, 29, 139, 143, 148-52, 155, 165 ff., 216 ff., 230; II 7, 40 f., 78, 291, 295 f.
- Moltke, Fr. Joachim v., kaptajn, postmester i Åbenrå 48, 114; II 103 f., 191, 193.
- Moltke, Ludw. Carl Fr. Wilh. v., amtmand på Femern 119.
- Moltke, Otto, fhv. præsident for slesvig-holsten-lauenborgske kancelli 18.
- Moltrup s., Haderslev h. 124, 128, 197; II 265 f.
- Mommens, Friedrich, overretsråd, interimistisk departementschef for justitsvæsenet 41, 175, 234; II 19 ff.
- Monrad, D.G., minister 26.
- Moritzen, M.A., herredsfoged i Ny h. 86; II 236.
- Moritzen, Nicolaus Fr., præst i Ulsnæs, Slies og Fysing hh. II 157.
- Muderspach, Fr., tingskriver i Nybøl h. 160; II 36 f., 62, 174 f., 178 ff., 276 f.
- Munkbrarup s., Munkbrarup h. II 30, 224, 236 f., 241 f.
- Müffling, v., friherre, løjtnant i det preus. 11 husarregiment II 102-109.
- Mygind, Cay Praem, postmester i Christiansfeld 125, 140.
- Müller, C.E., præst i Hammelev s., Gram h. II 267.
- Müller, Cay Ludwig Wilhelm, skovfoged i Skredstrupgade, Bøl s., Mårkær og Strukstrup hh. 108.
- Müller, Hermann, overrettsadvokat, landskriver i Ejdersted østre del II 222, 252 f.
- Müller, N.J.F., præst i Vonsbæk s., Haderslev h. II 266.
- Müller, Tage, biskop i Ribe stift 195.
- Müller, W. Fabritius, toldforvalter i Haderslev 124.
- Mogeltonder 72 f., 190.
- Møller, Chr. Villadsen, tingskriver i Frøs og Kalslund hh. 56 f., 71, 90, 123.
- Mørch, Mauritz, præst i Rejsby s., Hviding h. II 35.
- Nachtigall, landmand i Toftlund s., Nørre-Rangstrup h. 97.
- Nagel, H.P.E., apoteker i Højer 72, 97, 157; II 202 ff., 207.
- Nasser, parcellist og vinhandler, Husby s., Husby h. II 224.
- Neiling, Peter Hjort, præst i Løgumkloster II 201 f., 269.
- Nielsen, J.D. Dahl, birkedommer på Vesterland-For 88; II 9.
- Nielsen, Jens Nicolai, købmand og gæstgiver i Åbenrå 152 f.
- Nielsen, N.J.E., provst i Slesvig, sen. superintendent 105, 118; II 72, 115, 243, 268.
- Niemann, Fr. Aug., rådmænd og politimester i Flensborg 211; II 67, 165, 172, 228.
- Niemojevski, v., kaptajn, chef for de slesvig-holstenske gendarmer 208; II 36, 67 f.
- Nissen, [Andreas?], digegreve og kst. husfoged 87.
- Nissen, A. Koch, tingskriver i Haderslev h. 123.
- Nissen, D.H., præst i Treja s., Arens og Treja hh. 105.
- Nissen, Eduard, kst. herredsfoged og tingskriver i Frøs og Kalslund hh. m.m. 90.

- Nissen, Hans, sandemand, gmd. i Hammelev s., Gram h. 160.
- Nissen, Hans Jürgen, herredsfoged i Nybøl h., sen. birkefoged i Løgumkloster 160, 184; II 35, 62, 174, 178.
- Nissen, N., postmester i Haderslev II 104-107, 270.
- Nissen, Peter, ridefoged i Bolderslev fogderi 58 f.
- Nommels, Chr. Fr. Aug., landskriver for Ejdersted vesterdel II 252 f.
- Nordborg 225; II 187.
- Notmark s., Augustenborg h. (nu Als Sønder-h.) 224, 227; II 180.
- Nustrup s., Gram h. 151.
- Nybøl, hgd., Gram s., Gram h. II 66.
- Nybøl s., Nybøl h. 187; II 180.
- Nykirke s., Viding h. II 203.
- Nykirke s., Munkbrarup h. II 30, 230, 236 f.
- Nøbbe, J.J., deputeret borger i Flensborg 212.
- Oehl, Conrad Elias, toldinspektør, kaptajn 114.
- Ohlsen, Christiane, galanterihandlerske, Flensborg II 226 f.
- Ohr, Georg Chr. Fr., tit. professor, præst i Esgrus s., Kappel h. og Ny h. 104; II 241, 268.
- Ohsten, Johan Chr., kst. toldforvalter i Husum II 248.
- Oksenvad s., Gram h. 59, 101, 159, 197; II 188, 266.
- Olderup s., Husum a. II 244.
- Olshausen, Justus, professor, deputeret for 2. holstenske valgdistrikt II 19.
- Olshausen, Theodor, slesvig-holstensk politiker 24, 28 f., 64, 130 f., 142, 179, 233; II 20.
- Otzen, Peter, præst i Olderup s., Husum a. 117; II 244.
- Oversø s., Ugle h. II 230, 300 f.
- Palmerston, H. J. T., viscount, engelsk udenrigsminister 111, 173; II 14, 25, 29, 43, 131, 149, 230 f., 235.
- Paludan, Fr. Aug., kommandørkaptajn II 10.
- Paulsen, Christian, professor 13, 48, 66, 82, 90, 117, 161; II 7, 41, 58.
- Paulsen, Henning Lorenz, kancelliråd, kancellist i slesv.-holst.-lauenb. kancelli II 58.
- Paulsen, Jürgen, skibsbygmester i Åbenrå 47.
- Pechlin, Fr. Chr. Ferdinand v., baron, diplomat 16, 68; II 44, 46-50, 52-55, 78, 129 f., 132 f., 214, 217, 291.
- Peters, Hartwig, diakon ved St. Marie i Flensborg 103.
- Petersen, Andreas, gmd. i Dalby, fhv. stænderdeputeret 79.
- Petersen, C., præst i Hellevad s., Sønder-Rangstrup h. 96.
- Petersen, Chr., præst i Fjelstrup s., Tyrstrup h. II 204 f.
- Petersen, Chr. Carl Fr. Aug., retsskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. II 35.
- Petersen, Fr., præst i Notmark s., Augustenborg h. og Nørre- og Egen h. (nu Als Sønder-h.) 61 f., 94, 221 f., 224, 226 ff.; II 180.
- Petersen, Fr., ølbrygger og deputeret borger i Sønderborg 54.
- Petersen, Georg, herredsfoged i Haderslev h. 47, 123.
- Petersen, Heinrich, bogtrykker i Flensborg II 276.
- Petersen, J.E., diakon i Ullerup s., Nybøl h. II 35, 269.
- Petersen, Jessenius Theodor, diakon i Sottrup s., Nybøl h. 160, 185; II 8.
- Petersen, Johs., præst i Skrydstrup s., Gram h. 101.
- Petersen, L., præst i Hoptrup s., Haderslev h. 124; II 206.
- Petersen, Peter, præst i Store-Vi s., Vis h. 104.
- Petersen, P.A., deputeret borger i Flensborg 212.
- Petersen, Rasmus, præst i Morsum s., Sild 109.
- Petersen, Wolfgang, borgermajor i Haderslev 53.
- Peucker, Eduard v., rigskrigsminister II 10.

- Plessen (Scheel-Plessen), Carl v., baron, departementschef i bestyrelseskommissionen 27, 33; II 57, 118, 138, 144 f., 208, 286, 292.
- Plessen, Hugo v., baron II 118-122, 129, 137.
- Posselt, Julius Fr. Andr., diakon i Løjt s., Ris h. II 268 f.
- Poulsen, C.M., folketingsmand II 58.
- Prahl, Fr.Chr., præst i Skast s., Tønder a. II 16, 204.
- Prahl, H.P., præst i Øsby s., Haderslev h. II 204, 206, 265.
- Prehn, Fr.Chr., syndikus i Altona, deputeret i den slesvig-holstenske landsforsamling 179 f., 234; II 15, 219 f.
- Prehn, J.D. Th., herredsfoged i Augustenborg h. 61, 226.
- Prehn, Nicolay (Nicolaus), herredsfoged i Nybøl h. 61, 116, 120, 126.
- Prehn, Thomas, etatsråd 139; II 40.
- Preusser, A.F.W., overappellationsretsråd, medlem af fællesregeringen 139, 166.
- Prittwitz Karl Ludwig Wilh. Ernst v., preussisk general II 10, 30, 33, 36, 45.
- Raben, Erik Peter Fr., diakon i Åbenrå II 17, 256 f.
- Randel, Carl Peter, toldkontrollør på Sild, krigsråd 88.
- Rappe, [Carl], oberstløjtnant, kommandant i Åbenrå II 190 f.
- Rasch, Asmus, gmd. i Bjerent lb., Nybøl s., Strukstrup h. 43; II 212.
- Rasmussen, Michael, politibetjent i Tønder II 35.
- Rathgen, Johann Bernh. Hederich, slesvig-holstensk departementschef II 19.
- Rauch, Fr. Wilh. v., preussisk general II 216 ff.
- Ravn, Jens, advokat, kst. borgmester i Sønderborg, sen. kst. herredsfoged i Lundtoft h. og justitiarius på de gråstenske godser 94; II 178, 271, 280.
- Reedtz, Holger Christian, diplomat 144, 149, 165-69, 173, 197, 215 f.; II 25 ff., 30, 34, 40 ff., 45, 52, 130, 214, 291.
- Refslund, H.C., student 77 f.
- Regenburg, Th.A.J., sekretær hos Tillisch under bestyrelseskommissionen II 42, 287.
- Rehder, Peter H., rådmand i Husum II 95 f.
- Rehloff, Johann Andreas, provst, hovedpræst i Åbenrå 49, 107, 118, 160, 185 f.; II 179 f., 205 ff., 256 f., 268 f.
- Reiche, F.H.J., over- og landretsadvokat i Slesvig 39 f.; II 157, 211, 241.
- Reichenbach, M., redaktør i Sønderborg II 296.
- Reimer, Claus Heinr., toldforvalter i Burg på Femern II 221.
- Reimers, P., købmand i Ekerneførde 210.
- Rejsby s., Hviding h. 200, 202 f., 206; II 35.
- Rendsborg 23-26, 32 f., 210.
- Reuter, Hans Chr., sognefoged i Løjt, Ris h. 75.
- Reventlow-Sandbjerg, grevskab (sml. Sandbjerg) II 174, 176.
- Reventlow, Arthur, greve, auskultant i den slesv.-holst. regering 36, 48, 89, 186, 188 f.; II 8, 45, 174-177.
- Reventlow, Christian Ditlev, greve til Christianssæde 188.
- Reventlow-Farve, Ernst Christian, greve, stænderdeputeret 65, 131 f., 172 f., 179; II 219 f.
- Reventlow, Eugen, greve, til Altenhof 131.
- Reventlou-Preetz, Fr., greve, slesvig-holstensk politiker 14 f., 19, 24, 28, 30, 32, 134, 137, 142, 165, 232 f.; II 11, 163, 219.
- Reventlow, Fr. Ditlev, dansk gesandt i London II 43.
- Reventlow, Theodor, til Jersbeck, greve 131 f., 139, 166, 180.
- Reventlow-Criminil, Heinrich, statsminister 18, 22, 25 f., 29.
- Reventlow-Criminil, Joseph, greve, kancellipræsident, sen. overpræsident i Altona 16, 35; II 43.
- Richelsen, H.C., teglværksejer, Buskemosegd., Rinke næs s., Lundtoft h. II 280.

- Riedel, Fr.L., ridefoged i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. 57 f., 71, 90, 197, 199.
- Riegels, H. C., generalkrigskommissær, kommandant og civilguvernør på Als 36, 78 f., 93 f., 125, 150, 215 f., 218-24, 227-30; II 184-187.
- Rinkenæs s., Lundtoft h. 189, 208; II 269.
- Rohweder, Heinr. Fr. Chr., bysekretær i Slesvig II 155.
- Rolfs, Detlef Fr., toldforvalter i Husum II 248.
- Roll, C. C. E., læge i Løgumkloster 50, 72; II 202.
- Ronacher, Johann Joseph Martin, løjtnant, toldkontrollør i Fynshav 79.
- Rosen, Carl v., ansat i slesvig-holsten-lauenborgske kancelli 66.
- Ross, Colin, ejer af Rønhøjgård, Taps s., Tyrstrup h. II 278 f.
- Rumohr, Julius Georg, ritmester i den slesvig-holstenske hær 205 f.
- Rumohr, W.A., godsejer, Tøstrup s., Kappel h. 43, 70.
- Rumohr, Willibalt Paul Emil v., kst. amtmand over Flensborg a. II 73 f.
- Rumohr, Wulf Henning, godsejer, Runtoft gd., Esgrus s., Ny og Kappel hh. II 135.
- Rylskov s., Husby h. 103.
- Rødding s., Frøs og Kalslund hh. 13, 56, 151.
- Rønhøjgård, Taps s., Tyrstrup h. II 278.
- Rønnenkamp, Chr., advokat i Flensborg, stænderdeputeret 43, 65, 133; II 157, 209 f.
- Samwer, Karl, slesvig-holstensk politiker 14, 173 f.; II 29, 32, 69, 214.
- Sandager lb., Rinkenæs s., Lundtoft h. II 183.
- Sandbjerg hgd., Sottrup s., Nybøl h. 186; II 8, 174, 176.
- Sankt Johannes kloster i Slesvig II 274.
- Sarauw, Conrad Fr. Emil Theodor, herredsfoged i Satrup og Mårkær hh. 88; II 254 f.
- Satrup s., Satrup h. 109.
- Saxen, Johan Peter, kst. postmester i Slesvig II 150 f., 153.
- Scheel, A.W., generalauditor II 40 f.
- Scheele (Scheel), L.N., regeringspræsident 16, 20 ff., 24, 28 ff., 32 f., 36 f., 122; II 40, 291.
- Schlaikier, H.P., præst i Asserballe s., Augustenborg h. (nu Als Sønder-h.), sen. diakon i Haderslev 62, 94, 226 f.; II 17, 259.
- Schlegel, Carl Otto Emil, oberstløjtnant 172.
- Schleiden, Rudolf, slesvig-holstensk politiker og embedsmand 33, 121 f., 139, 143, 165 f.; II 149, 222, 226.
- Schleinitz, Alexander v., preussisk udenrigsminister II 25 ff., 30, 34, 40-43, 69, 113, 115, 127-131, 133, 135, 138 ff., 156, 160 f., 168, 172, 215-218, 235.
- Schleppegrell, Fr. Adolph, general II 187, 294.
- Schlieben, v., preussisk kaptajn II 120.
- Schmid, Andreas Christian Johannes, dr. jur., privatdocent i Kiel II 297.
- Schmidt, E.E., regeringsråd, etatsråd 88.
- Schmidt, Georg Carl Wilhelm, præst i Grumtofte s., Husby h. II 115 f., 244 f.
- Schmidt, H.P., rådmand i Flensborg, stænderdeputeret 24, 64 f., 129.
- Schmidt, J.D., rådmand i Sønderborg 54.
- Schmidt, L.N., uldspinder og fabrikant i Haderslev 204; II 200.
- Schmidt, M.T., købmand, medlem af den provisoriske regering 31 f., 142.
- Schmidt, P.C., cichoriefabrikant i Husum II 97, 108.
- Schmidt, Peter Hansen, præst i Hejls og Vejstrup s., Tyrstrup h. II 17.
- Scholtz, Fr., præst i Lyksborg s., Munkbrarup h. II 241 f.
- Schow, Georg Heinr. Leonhard, borgmester i Åbenrå 37, 47-50, 75, 94, 115; II 62 f., 74, 178, 189 ff., 193-198, 255 ff., 272 f.
- Schouw, J. F., professor 20.

- Schrader, L.F.G., etatsråd, politimester i Altona, sen. overpolitimester i Flensborg II 7, 165 f., 170 ff., 228, 280.
- Schrøder, J.C., kommandant i Haderslev for de neutrale tropper II 64.
- Schumacher, Aug. Johann Fr., præst i Oksevad s., Gram h. II 188 f., 266.
- Schumacher, C.Th., lærer i Slesvig, sen. i Flensborg 161.
- Schwarzenberg, Felix, østrigsk ministerpræsident II 163 f.
- Schwennsen, Claus, købmand i Flensborg, rådmann smst. 41.
- Scholler, Thomas Georg, oberst, generaladjutant 22.
- Scrifer, Chr. Fr., kammerjunker, toldkasserer i Tønning II 101 ff.
- Seestern-Pauly, Franz, herredsfoged i Treja og Arns hh. II 251.
- Senberg, Jens, bogtrykker i Haderslev II 188.
- Setzer, Anton Wilh. Ludwig, amtsforvalter i Husum a. II 248, 250, 252 f.
- Siebel, Carl Fr. Rudolph, forpagter på Årøund 125.
- Siemonsen, L., præst i Husby s., Husby h. 43.
- Siemsen, Jes, præst i Hanved s., Vis h. 103.
- Siemsen, Wilh. Godske, løjtnant 71.
- Sild 41, 88; II 9, 223.
- Simonsen, købmand i Haderslev 127.
- Siversted s., Ugle h. 104; II 212.
- Skast s., Tønder a. II 16, 204.
- Skau, Laurids, nordslesvigsk politiker 13, 25, 32, 52, 92, 97, 99, 128, 208; II 9, 188, 207.
- Skovlund Ib., Medelby s., Kær h. 189.
- Skrave s., Frøs og Kalslund hh. 193 ff.
- Skrystrup s., Gram h. 153 f.
- Skærbæk s., Hviding h. 193, 203, 205.
- Slesvig 10, 21, 30, 36-39, 88 f., 105 f., 163, 180; II 20, 74, 113, 144, 146 ff., 150-155, 212, 226 ff., 233, 251, 268, 282, 299 f.
- Snogbæk lb., Sottrup s., Nybøl h. II 180.
- Solt, Store- og Lille-, Ugle h. 109; II 236, 239, 241, 282.
- Sommersted s., Gram h. 101.
- Sottrup s., Nybøl h. 160; II 174, 180.
- Schöff dr. Souchay, Frankfurts befuld- mægtigede hos centralmagten 232 f.
- Spandet s., Hviding h. 203.
- Spang, Ulkebøl s., Augustenb. h. II 181.
- Sponneck, M. S. W., stiftamtmand i Ribe a. 57, 71, 81, 91, 97 ff., 158 f., 161, 164, 193 ff., 200, 202 f., 206; II 37 f., 40 f.
- Sponneck, Wilhelm C. E., finansminister 227; II 219.
- Staal, H. J., møller, stændersuppleant 77.
- Stamp, Peter, advokat i Frederiksstad 39.
- Stampemøllen, ved Slesvig II 282.
- Stapel, Sønder-, s., Stapelholm 39; II 228, 233 f., 247 f., 281.
- Stapelholm 11, 39; II 110 f., 212.
- Stedmann, K., tysk rigskommissær 166-69, 171 f., 174 f., 206, 217 f., 232.
- Steenholdt, Thies, gmd. i Rabsted s., stænderdeputeret 59, 132, 176; II 38.
- Steenstrup, G., overtoldinspektør i Slesvig 84, 112, 124.
- Steffens, Momme Heseler, dr. jur., herredsfoged i Augustenborg h. 60 f., 94, 226.
- Steindorf, Marcus Fr., læge i Slesvig 33 f.
- Steindorff, G. C. L., Grumby gd., Tolk s., Strukstrup h. 43.
- Stemann, Christian v., amtmand i Åbenrå og Løgumkloster a. 49 ff., 75 f., 91 f., 191, 205; II 37, 62 f., 76, 194, 207, 254, 258, 268, 279, 292.
- Stemann, Chr. Leopold Vilh. Georg, kammerjunker, statholderskabets udsending i Frankfurt II 163.
- Stemann, Chr. Ludw. Ernst, landfoged på Ærø, sen. kommitteret i bestyrelseskommissionen 94; II 58, 286, 295 f.
- Stemann, Poul Chr., statsminister II 41 f.
- Stenbjerg s., Ny h. 85; II 30, 230, 236-239, 243 f., 246 f.
- Stenderup s., Tyrstrup h. II 17, 256 f.
- Stensbæk lb., Højrup s., Hviding h. 200.
- Stephensen, Jørgen, præst i Broager s., Nybøl h., sen. provst 160, 179, 184; II 179.

- Stepping s., Tyrstrup h. II 267.
- Sterup s., Ny h. 104; II 230.
- Stockhausen, August v., preussisk krigsminister II 235.
- Storm, Theodor, advokat i Husum, digter II 113.
- Straten, Aug. thor, advokat i Flensborg II 169, 171.
- Stricker, Georg Alexander Römeling, borgmester i Ribe 94.
- Strodtmann, Johann Sigismund, hovedpræst i Haderslev 102, 196; II 259 f.
- Strotha, Karl Adolf v., preussisk krigsminister II 135.
- Strukstrup s., Strukstrup h. II 230, 300 f.
- Struve, Gustav Conrad, postmester i Flensborg II 73 f.
- Suadicani, Victor Andreas, bysekretær i Åbenrå II 193-197.
- Suncson, Magnus Nicolay, kaptajnløjtnant, chef for briggen St. Thomas 73 f. Svansø II 212.
- Svansted s., Husum a. II 281.
- Sønderborg 10, 53 f., 69, 93 f., 148, 215 f., 223 ff.; II 70, 182.
- Sønnichsen, Martin Chr., toldkontrollør på Sild II 251.
- Sørensen, N., bogbinder, deputeret borger i Åbenrå II 256.
- Sørensen, Søren Fr., tingskriver i Nybøl h. 126, 184; II 178 f.
- Sørup s., Ny h. 85; II 235-239, 243 ff., 277, 280.
- Tamsen, Adolph Gottfried, toldforvalter i Tønder 114.
- Thaysen, Hans Jürgen, inspektør for grevskabet Sandbjerg II 62, 174-178.
- Thedens, Chr., kaptajn, stempelpapirforvalter i Slesvig II 253.
- Thiess, H. W. M., præst i Tolk s., Strukstrup h. 118, 179.
- Thomsen, Anders, fra Haved i Rejsby s., Hviding h. 206.
- Thomsen, C. G. A., herredsfoged i Tyrstrup h. 123, 140; II 75, 209, 212.
- Thomsen, Gustav Constantin, bureauchef, sen. borgmester i Husum 114; II 90-93, 95 ff., 232, 248, 250.
- Thomsen, Nicolai, skolelærer i Ullerup s., Nybøl h. II 180.
- Thomsen, Peter, præst i Munkbrarup s., Munkbrarup h. 103; II 241 f.
- Tiedemann, Heinrich, slesvig-holstensk politiker 132, 134 ff., 179.
- Tillisch, F. F., kabinetssekretær, medlem af bestyrelseskommissionen 83, 222; II 40 ff., 44-48, 50 ff., 55-58, 61, 70 ff., 74, 78, 80-84, 87 f., 97, 99, 118, 125, 131-134, 136 f., 140, 142 ff., 146-149, 153, 155-161, 165, 171, 173, 179 f., 184-188, 193, 202, 204-208, 213 f., 217 f., 221 ff., 225, 229, 234 f., 240, 243, 250 f., 258, 262 ff., 266, 272, 279, 284-293, 297 ff., 301.
- Timmermann, C. A., tingskriver i Tyrstrup h. 123.
- Todsen, Johann Christian, købmand i Tønder, stænderdeputeret 40 f., 45-48, 127; II 276.
- Toftlund s., Nørre-Rangstrup h. 57 f., 151, 197 ff., 203.
- Tolderlund, Poul Jacob, præst i Vonsild og Dalby s., Tyrstrup h. 79, 117.
- Tscherning, A. F., minister 27, 70, 78, 83, 85; II 219.
- Tyrstrup s., Tyrstrup h. II 17, 267.
- Tønder 10, 45 ff., 71 ff., 86 f., 120, 127, 178, 190; II 16, 20, 28, 67, 76, 80, 117-126, 134, 144 f., 203, 212, 233, 250 f., 278 ff., 297.
- Tønning 10, 210; II 20, 76, 94, 100-109, 144, 199, 212, 233.
- Tørninglen 10; II 16, 204.
- Tøstrup s., Kappel h. 12.
- Udmark (Ohrfeld), gods i Esgrus s., Ny og Kappel hh. II 114, 245.
- Ullerup s., Nybøl h. 117, 185, 224; II 16 f., 35, 174, 180, 269.
- Unzer, Justus, afsk. major 38.
- Usedom, Karl Georg Ludwig Guido v., preussisk gesandt II 161 f., 214.
- Valentiner, Chr. Aug., præst i Rinkenæs s., sen. i Tyrstrup og Hjerndrup s., Tyrstrup h. II 17, 267.

- Valtiner, Chr. Aug., præst ved Mariekirken i Flensborg 14, 101, 135 f.; II 60, 173.
- Vanderup s., Vis h. II 240 f., 280.
- Wardenburg, Aug. v., herredsfoged i Ris og Sønder-Rangstrup hh. 76.
- Wardenburg, Fr. Owe, herredsfoged og kirkeskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup hh. II 35.
- Warnstedt, Adolph v., deputeret i det slesv.-holst.-lauemb. kancelli, sen. regeringsråd 33 f.
- Warnstedt, C. L. v., amtmænd i Flensborg a. 43 f., 83-86, 113; II 42, 52, 56 f., 74, 82, 225, 235 ff., 239-242, 244, 280 f., 284, 286, 297.
- Wedell-Wedellsborg, Jochim Godske, generalmajor 74, 76, 95 f.
- Weinmann, F. L., advokat i Sønder-Stapel s., Stapelholm 39.
- Vejstrup s., Tyrstrup h., II 17.
- Wernich, J. P. S., kapellan i Hagenbjerg s., Nørre- og Egen hh., sen. præst i Rinkenæs s., Lundtoft h. II 269 f.
- Werther, Karl v., preussisk gesandt i København II 81, 131.
- Westedt, Joh. Albr. Fr., præst i Stenbjerg s., Ny h. II 243 f.
- Vesterland s., Sild 107.
- Westmorland, John Fane, lord, engelsk gesandt i Berlin 165; II 30, 34, 46, 162, 214, 216 f.
- Wiggers, Wilhelm Ed., advokat, deputeret for 5. holstenske valgdistrikt II 18 f.
- Willisen, Wilhelm v., preussisk general, øverstbefalende for den slesvig-holstenske hær II 219, 249.
- Vilstrup, Sønder-, lb., Vilstrup s., Haderslev h. 120, 128.
- Vogt, Hans Rossen, landmåler, Skodborg s., Frøs og Kalslund hh. 160.
- Wohldt, lb., Bergenhusen s., Stapelholm landskab II 233.
- Wolff, Adolph Wilhelm, advokat i Flensborg II 276.
- Wolfhagen, F. H., kancellist, sen. fuldmægtig ved Haderslev a. 81, 83, 98; II 185, 272, 280.
- Vollertsen, Peter, sandemand, Dollerup lb., Grumtofte s., Husby h. II 116, 244.
- Wollesen, Christen, præst i Broager s., Nybøl h. II 180, 277.
- Vollpracht, Ferdinand, regeringspræsident i Nassau II 218, 229 f., 260 f.
- Volquardsen, Peter, konrektor, sen rektor i Haderslev 127, 161; II 75.
- Volquardts, H. A. Fr. Chr., provst i Flensborg, hovedpræst ved St. Hans kirke 108; II 236, 238, 241 ff., 268.
- Volquarts, Wilhelm Carl Fr., landfoged i Stapelholm 39; II 77, 110 f., 247.
- Vonsbæk s., Haderslev h. 197; II 265 f.
- Vonsild s., Tyrstrup h. 79.
- Wrangel, Fr. Heinr. Ernst, preussisk generalfeltmarskal 95, 111 f., 122, 144, 173.
- Vrints-Treuenfeldt, Maximilian Adolph, baron, østrigsk gesandt i København II 295.
- Wulff, Jens, kniplingskræmmer 10, 13, 15, 46, 72, 97; II 202.
- Wussow, v., major i 12. preuss. infanteriregiment II 92-98, 119-122, 125, 137, 139.
- Wyck 87 f.; II 9.
- Wynn, sir Henry Watkin Williams, engelsk gesandt i København 172; II 11, 131, 262, 293.
- Wölckers, Caspar, jægermester II 156.
- Wöldicke, H. C. P., kancellist, ansat i bestyrelseskommissionen II 58, 119, 122.
- Zahrtmann, C. C., marineminister II 212.
- Ø, gods, Gelting s., Kappel h. II 245.
- Ølsby (Ulsby) s., Strukstrup h. 43.
- Ørderup lb., Toftlund s., Nørre-Rangstrup h. 70.
- Ørsted lb., Oksenvad s., Gram h. II 188.
- Ørsted, A. S., retslærd, statsminister 26.
- Øsby s., Haderslev h. II 64, 204, 206.
- Østerland-Før II 9.
- Åbenrå 10, 37, 45, 47 ff., 69, 75 f., 112, 114, 127, 155 f., 163 f., 178, 191, 234; II 9, 20, 35, 62 ff., 158, 188-199, 254-257, 261, 276 f., 279 f.
- Åstrup s., Haderslev h. 128.

TRYKFEJL OG RETTELSE

Bd. I side 114 l. 1 f.n. M.J. v. Moltke, læs Fr. J. v. Moltke.

Bd. I side 127 l. 8 f.n. farver, læs garver.

Bd. II side 134 l. 6 f.n. Etatsråd Kornerup-Borch var den 29. sept. sendt til Slesvig for at foretage en omstempling af det slesvigske stempelpapir. Stempelpapirforvalteren, kaptajn Thedens nægtede dette, og Kornerup-Borch fordreves og mishandlede af pøbelen. Se nærmere herom Krigen 1848-50. III, s. 88 ff.

Udsnit af kort over hertugdømmet Slesvig med den af Westmorland 30/7 1849 aftegnede demarkationslinje

Le Soussigné, Envoyé extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire de Prusse à Londres, a son Lieutenant Général Britannique et son Lieutenant Général Prussien, à tirer la ligne de démarcation, dont il est question dans l'Art. III de la convention de Vienne de Berlin du 11 Juillet 1849, a en conséquence envisagé l'acte de démarcation sur la présente carte par un trait jaune.

Berlin le 30 Juillet 1849
Westmorland

Adopté par nous
Reedtz
Müller

Kaartets Maalestokforhold til Naturen = 1 : 240000